

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Τ Ο Μ Ο Σ 38 (1983)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ 1989

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 38 (1983)

ΜΕΡΟΣ Β' 2 - ΧΡΟΝΙΚΑ

ΑΘΗΝΑ, 1989

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΤΩΝ ΧΡΟΝΙΚΩΝ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΝΙΚΟΣ ΖΙΑΣ, Προϊστάμενος Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών
Αρχαιοτήτων, ΥΠΠΟ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ, Αρχαιολόγος, μέλος του Διοικητικού
Συμβουλίου του ΤΑΠ

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 57, ΑΘΗΝΑ 10564

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγ. Κυπραίου

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ: Μαριλένα Βαβούρη

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ, ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ, ΕΚΤΥΠΩΣΗ:
Comteko Ε.Π.Ε.

ISBN 0570-622X

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

ΙΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Μουσείο Ιωαννίνων. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Ιωάννινα (Πανεπιστημιούπολη, Κάστρο), Δωδώνη, Κλειδωνιά, Μερόπη (Τύμβος Κάτω Μερόπης). Νομός Άρτας: Άρτα (Οδός Αγ. Βασιλείου 15, Οδός Κομμένου και Σταλημέρου). Νομός Πρεβέζης: Κασσώπη, Εφύρα. Νομός Λευκάδας: Σπασμένη Βρύση Καρυωτών, Στενό Νυδριού. Τυχαία ευρήματα - περισυλλογή αρχαίων. Νομός Ιωαννίνων: Παρακάλαμος, Τέροβο. Νομός Πρεβέζης: Νικόπολη. Νομός Λευκάδας. Στερεωτικές εργασίες (Πί ν. 95- 98) Σελ. 229-233
Asprochaliko » 233-234

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση και συντήρηση μνημείων. Νομός Ιωαννίνων: Ιωάννινα (Παλιοί Στρατώνες-Τούρκικα μαγειρεία, Μενδρεσές, Λιθαρίτσια, Προτείχισμα Κάστρου, Συναγωγή, Ιτς-Καλέ (Κεντρική πύλη, Τείχος, Φετιχί Τζαμί, Φυλάκιο Νότιας Πύλης, Λουτρά), Ακρόπολη Ασλάν-Πασά, Αρχοντικό Χουσεϊν Μπέη), Αλεποχώρι Μπότσαρη (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Καπέσοβο (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Κωστανίανη (Ναός Ταξιαρχών), Δραμεσιοί (Μονή Κοίμησης Θεοτόκου). Νομός Πρέβεζας: Βασιλική Β. Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Ναύπακτος (Τζαμί Λιμανιού), Βόνιτσα, Γαυρολίμνη (Παναγιώτισσα). Νομός Κερκύρας: Κέρκυρα (Μονή Αντιβουνιώτισσας). Νομός Λευκάδας: Αλέξανδρος (Άγιος Γεώργιος στους Σκάρους). Συντήρηση εικόνων-τοιχογραφιών. Νομός Ιωαννίνων. Κέρκυρα (Μονή Αντιβουνιώτισσας). Περιοδείες-καταγραφή μνημείων-τοιχογραφιών και εικόνων. Νομός Ιωαννίνων: Βοτσαράς (Ναός Αγίου Δημητρίου), Μακρίνου (Ναός Αγίου Νικολάου), Λάβδανη (Μονή Μακρυαλέξη), Γρεβενίτι (Ναός Αγίου Δημητρίου), Βίτσα (Μονή Προφήτη Ηλία), Ανθοχώρι Μετσόβου (Μονή Ζωοδόχου Πηγής), Ράικο (Ναός Αγίου Νικολάου), Χρυσοβίτσα Μετσόβου (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Παλιοσέλλι Κόνιτσας (Ναός Αγίας Παρασκευής). Νομός Πρέβεζας: Παπαδάτες (Ναός Αγίας Τριάδας). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Γαβαλού (Κελί), Νερομάννα. Νομός Κερκύρας: Άγιος Αθανάσιος (Ναός Ταξιαρχών, Ναός Αγίου Αθανασίου), Σπαρτίλας (Ναός Αγίου Αρσενίου, Ναός Παναγίας). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ιωαννίνων: Ιωάννινα (Ιτς-Καλέ, Βυζαντινό λουτρό). Νομός Άρτας: Άρτα (Οικόπεδο Χριστογιώργου). Νομός Αιτωλοακαρνανίας: Αγρίνιο (Ερμίτσα), Ναύπακτος. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Άρτας: Άρτα (Σχέδ. 1-2· Πί ν. 99-110) » 235-250

Η' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κέρκυρα: Μουσειακές εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Ανασκαφικές εργασίες. Αλμυρός Περιθειας, Κέρκυρα (Οικόπεδο Μικάλεφ στο Φιγαρέτο, Ανεμόμυλος. Χώρος του εργοστασίου Δεσύλλα, Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Αικ. Σταθοπούλου, Ανασκαφή Ευελπίδη, Γαρίτσα. 7η πάροδος Αλκινόου), Κασσιόπη (Οικόπεδο Δημ. Κουτσούρη). Διάφορες εργασίες. Αρχαιολογικό Μουσείο, Μουσείο Ασιατικής Τέχνης, Παλαιό Φρούριο, Αρχαιολογικοί χώροι. Νομός Θεσπρωτίας: Ανασκαφικές εργασίες. Τσαγγάρι Σουλίου, Σκάνδαλο Σουλίου. Διάφορες εργασίες (Σχέδ. 1-7· Πί ν. 111-112) » 251-264

ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου. Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη (Οδός Μακένζυ Κινγκ 8, Οδός Φιλίππου 89, Οδός Δεινοκράτους 8, Οδός Δημ. Τσέλιου 109), Αγία Παρασκευή (Μακεδονικός τάφος, Ανασκαφή αρχαϊκού νεκροταφείου), Βασιλικά (Νεολιθική τούμπα C), Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου, Αδάμ Ζαγκλιβερίου, Μεσημέρι, Πρόχωμα. Νομός Πιερίας. Λιτόχωρο, Κίτρος (Ταφικός τύμβος Αλυκών, Άμμος, Λουλούδια, Μακρύγιαλος). Νομός Χαλκιδικής. Παληούρι Κασσάνδρας, Νέα Τένεδος, Ιερισσός (Νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου, Λεωφόρος Στρατού, Ακρόπολη αρχαίας Ακάνθου). Τυχαία ευρήματα-περιοδείες: Νομός Θεσσαλονίκης. Ακροπόταμος Καστανά, Ωραιόκαστρο Θεσσαλονίκης, Χορτιάτης, Μουσείο Θεσσαλονίκης. Νομός Κιλκίς. Ρίζια, Ευρωπός, Παλατιανό. Νομός Χαλκιδικής. Πλανά Βραστάμων, Ριζά Αρναίας. Γαλάτιστα. Δραστηριότητες χημικών (Σχέδ. 1-5· Πί ν. 113-118) » 265-280

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερέωση μνημείων: Νομός Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη (Ροτόντα, Αγία Σοφία, Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Μονή Βλατάδων, Μπεζεστένι, Ναός της Υπαπαντής, Φρούριο Βαρδαρίου, Άγιος Ανδρέας Περιστεράς, Άγιος Γεώργιος Χορτιάτη, Λευκός Πύργος, Επταπύργιο, Τείχη Θεσσαλονίκης), Πύργος Βρασνών, Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Πιερίας. Αιγίνιο (Ναός Αγίου Αθανασίου). Μελέτες. Συντήρηση τοιχογραφιών και ψηφιδωτών. Νομός Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη (Ροτόντα, Μονή Βλατάδων, Μεταμόρφωση του Σωτήρα, Ναός Υπαπαντής), Περιστερά (Άγιος Ανδρέας). Νομός Πιερίας. Αιγίνιο (Άγιος Αθανάσιος), Σκότινα (Άγιος Αθανάσιος). Επανεκθεση. Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Θεσσαλονίκης. Θεσσαλονίκη (Οδός Μελενίκου, Λεωφόρος Καλλιθέας 5, Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 18, Οδός Αμπελώνων 23, Οδός Μιχαλά 41, Γεωργική Σχολή), Πυλαία (Οδός Προφήτη Ηλία 36). Νερόμυλος Βόλβης, Στεφανινά, Κίτρος. Νομός Πιερίας. Μακρύγιαλος, Κάτω Μηλιά. Νομός Κιλκίς. Κολχίδα. Καταγραφές μνημείων και χώρων. Κηρύξεις μνημείων: Νομός Θεσσαλονίκης. Εύοσμο (Ναός Αγίου Αθανασίου), Λαγκαδάς, Μελισσοχώρι (Ναός Αγίου Γεωργίου), Πύργος (Ναός Αγίου Δημητρίου), Στεφανινά (Ναός Αγίου Στεφάνου, Ναός της Θεοτόκου, Βυζαντινός νερόμυλος, Κάστρο), Μαυρούδα (Βυζαντινό κάστρο), Αρεθούσα (Ναός Αγίου Δημητρίου, Βυζαντινός πύργος, Βυζαντινό Μετόχιο Μποροβίκο της Μονής Εσφιγμένου). Νομός Πιερίας. Κάτω Μηλιά. Ρυάκια (Μεταβυζαντινή βασιλική της Παναγίας), Λόφος. Νομός Κιλκίς. Λόφος (Ναός Αγίου Γεωργίου) (Σ χ έ δ. 1-10· Π ί ν. 119-122) Σελ. 281-298

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ » 299

ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Πέλλας. Πέλλα, Έδεσσα (Οδός Μαζαράκη (οικόπεδο Ευαγγ. Πέγιου), Λόγγος-Κάτω Πόλη (Via Colonnata, Βόρεια Πύλη, Ανατολική Πύλη, Αγρός Ποζαρέντη). Νομός Ημαθίας. Βέροια (Οδός Πλουτάρχου (οικόπεδο Π. Αμοιρίδη), Οδός Πιερών (οικόπεδο Μαυρίδη), Οικόπεδο Β. Δινάλη (Ο.Τ. 323), Οικόπεδο Αφών Καραντουμάνη (Ο.Τ. 323), Οδός Εδέσσης (οικόπεδο Γκριτσαλιώτη), Καμάρα Ναούσης (Τούμπα Χατζηνιώτα, Αγρός Βαλαβάνη). Νομός Φλώρινας. Φλώρινα (Πέτρες). Νομός Κοζάνης. Κοιλάδα, Εξοχή, Άνω Κώμη, Ποντοκόμη, Ράχη Τσέικα, Μεγάλη Ράχη. Τυχαία ευρήματα-παραδόσεις-ενοπιτισμός χώρων: Νομός Κοζάνης. Εξοχή, Χαραυγή, Τετράλοφος, Ποντοκόμη, Περδίκκας, Άνω Κώμη, Ελάτη, Αναρράχη, Πύργοι Εορδαίας, Προϊστορικοί οικισμοί Κίτρινης λίμνης, Αιανή. Νομός Ημαθίας. Νομός Πέλλας. Ραχώνα, Αγροσυκιά, Προφήτης Ηλίας, Μάνδαλο (Π ί ν. 123-126) » 299-312

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ » 313

ΙΗ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Καβάλας: Λιμένας Θάσου. Αρχαία πόλη (Οικόπεδο Ι. Καζάρα, Κτήμα Στ. Σταυρόπουλου), Αρχαίες νεκροπόλεις, Θεολόγος Θάσου (Άγιος Ιωάννης Λουκάς), Λιμενάρια Θάσου (Ορυχείο Τ1, Ορυχείο Τ2), Αμυγδαλεώνας, Κηπιά-Ακροβούνι, Λεύκη, Παγγαίο. Νομός Σερρών. Αμφίπολη. Νέα Ζίχνη, Σφελινός, Λαγκάδι, Βέργη, Δήμητρα, Σταθμός Αγγίστας (Μακεδονικός τάφος). Νομός Δράμας. Δράμα (Σ χ έ δ. 1-8· Π ί ν. 127-130) » 313-326

Φίλιπποι. Ντίκιλι-Τας. Θάσος (Αρτεμίσιο, Ηράκλειον και Αθήναιον, Οικόπεδο Βαλμά, Επίσημανση αρχαιολογικών θέσεων (Π ί ν. 131-133) » 326-329

ΙΘ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης. Νομός Έβρου: Αρχαία Πλωτινόπολη, Καβησός. Παραδόσεις αρχαίων. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Π ί ν. 134) » 330-331

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Νομός Σερρών: Σέρρες (Οικόπεδο Ζ. Χατζηλέρη, Παρεκκλήσι Ταξιάρχη Μονής Τιμίου Προδρόμου), Αμφίπολη (Παλαιοχριστιανικοί τάφοι, Ρωμαϊκή έπαυλη), Τούμπα Σερρών, Σιδηρόκαστρο (Εικόνες Συλλογής Μητρόπολης). Νομός Δράμας: Δράμα (Μουσουλμανικό τέμενος). Νομός Καβάλας: Καβάλα (Ακρόπολη, Άγιος Ιωάννης, Συνοικία Παναγία, Οικονομικό Γυμνάσιο, Αρχοντικό Τόκου), Φίλιπποι (Οκτάγωνο, Βασιλική Γ, Ανακτορούπολη-Απολλωνία).

Νομός Ξάνθης: Ξάνθη, Πολύστυλον. Νομός Ροδόπης: Κερασιά. Νομός Έβρου: Μάκρη. Παραδόσεις αρχαίων. Φίλιπποι (Βασιλική Μουσείου) (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 135-138)	Σελ.	332-343
Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	»	344
ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Ανασκαφικές εργασίες: Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Β. Βαλκαμλή, Οικόπεδο Στ. Κυριαζή, Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη-Μ. Κονταξή, Οικόπεδο Γυμνασίου), Νάξος, Πάρος, Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Λ. Μουρσελά), Φούρνοι (Οικόπεδο Γραμματικού), Αντίπαρος, Πάρος (Σ χ έ δ. Δ' και 1-2· Π ί ν. 139-144)	»	344-350
Νάξος	»	350
3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	»	351
2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Συντήρηση τοιχογραφιών: Νάξος (Άγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού, Πρωτόθρονη στο Χαλκί), Μήλος, Κίμωλος, Σίφνος, Φολέγανδρος (Π ί ν. 145-150)	»	351-353
ΚΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Ανασκαφικές εργασίες: Νομός Ηρακλείου. Λύκτος Πεδιάδας, Κλήμα Πυργιώτισσας, Κρότος Καινουργίου, Κρουσώνας Μαλεβιζίου, Νιπηδητός Πεδιάδας, Βάθεια Πεδιάδας (Π ί ν. 151-155)	»	354-357
Κομμός (Π ί ν. 156)	»	357-358
ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Νομός Χανίων: Ανασκαφικές εργασίες. Χανιά (Πλατεία Αγίας Αικατερίνης, Οικόπεδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη, Οδός Υψηλάντων 1, Οικόπεδο Α. Σαγανάκη, Οδός Πλαστήρα), Νεροκούρου Κυδωνίας (Οικόπεδο Μ. Βαγιωνάκη, Έργα ΟΑΔΥΚ), Νέα Ρούματα Κυδωνίας, Καστέλλι Κισάμου (Πλατεία Ελ. Βενιζέλου, Οικόπεδο Μ. Κουτσουνάκη, Οικόπεδο Δ. Σκουνάκη, Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη, Οικόπεδο Ευτ. Μαραθάκη), Δραπανιάς Κισάμου, Κακοδίκι Σελίνου. Τυχαία ευρήματα. Καθαρισμοί αρχαιολογικών χώρων. Μαράθι Στέρνων Κυδωνίας, Σελλί Κισάμου. Νομός Ρεθύμνης: Ανασκαφικές εργασίες. Σταυρωμένο (Οικόπεδο Σ. και Ε. Βανταράκη), Αξός Μυλοποτάμου, Αγγελιανά Μυλοποτάμου, Παγκαλοχώρι. Επιφανειακές έρευνες - τυχαία ευρήματα. Πέρα Γαληνά, Αξός (Σ χ έ δ. 1-6· Π ί ν. 157-164)	»	359-374
ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Ανασκαφικές εργασίες: Σπήλαιο Γεροντομουρί, Καρφί Λασιθίου, Σπήλαιο Πελεκητών Ζάκρου, Επισκοπή Κάτω Χωρίου Ιεράπετρας, Ελούντα (Οικόπεδο Εμμ. Σφυράκη Οικόπεδο Λουκάκη-Σφυράκη, Θέση Έξω Πόρος), Άγιος Νικόλαος (Οικόπεδο Ηλ. Κοζύρη-Εμμ. Περάκη, Οικόπεδο Μ. Ανυφαντάκη), Κουφονήσι Σητείας, Κάβο Σίδερος, Σπήλαιο Σκάλες. Κήρυξη αρχαιολογικού χώρου. Τυχαία ευρήματα (Σ χ έ δ. 1-3· Π ί ν. 165-166)	»	375-385
Μάλια (Ανάκτορο, Βορειοανατολική περιοχή του ανακτόρου). Εργασίες συντήρησης (Ανάκτορο, Ανασκαφή στα βορειοανατολικά του ανακτόρου). Τοπογραφικές εργασίες (Π ί ν. 167-170)	»	385-387
13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	»	388
ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ		
Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος. Βόρειο τμήμα πόλης (Πάροδος Αμερικής), Ανατολικό τμήμα πόλης (Οδός Αγίας Αναστασίας και Γαριβάλδη, Οδός Γρηγορίου Ε', Περιοχή Νέας Κεντρικής Λαχαναγοράς), Νοτιοδυτική νεκρόπολη (Οδός Μαριτσών, Οδός Κωνστ. Τσαλδάρη, Οικόπεδο Κωνστ. Παπασταματίου, Οδός Κωνστ. Τσαλδάρη και Αθηνών, Οδός Κωνστ. Υδραίου και Έμπωνας, Οδός Κωνστ. Υδραίου, Διάνοιξη οδού Έμπωνας, Οικόπεδο Κωνστ. Καρατζιά, Βόθρος οικοπέδου Καβαλλιέρου, Οικόπεδο Παρασκευά-Διακαναστάση, Οδός Αισχίνη, Οδός		

Κωνστ. Υδραίου (οικόπεδο Ν. Ζαράνη), Οδός Ιαλυσού, Οικόπεδο Λουκίας Ζαράρη), Κεντρική και νοτιοανατολική νεκρόπολη (Οδός Κωνστ. Υδραίου, Οικόπεδο Στ. Κακά, Οδός Δ. Αναστασιάδη, Οδός Λίνδου και Δ. Αναστασιάδη), Περίχωρα πόλης Ρόδου (Επαρχιακή οδός προς Κοσκινού και λουτρά Καλλιθεάς, Ανασκαφή ΒΙΚΕΤΕΡ), Κως (Οδός Απελλού και Κολοκοτρώνη, Οδός Ελ. Βενιζέλου και Κολοκοτρώνη, Οδός Ηφαίστου 17, Περιοχή Δυτικού Γυμνασίου, Οδός Ελ. Βενιζέλου και Μητροπόλεως, Οικόπεδο Δ. Διακαναστάση, Οδός Κορυτσάς 20, Οδός Θεοφράστου 87, Οικόπεδο Α. Κουτούζη, Οικόπεδο Ευαγγ. Κάβουρα), Νίσυρος, Αμοργός. Κατάπολα (Οικόπεδο Μ. Βεκρή) (Σ χ έ δ. Ε' και 1-3· Π ί ν. 171-174)	Σελ. 388-398
4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ	
Ανασκαφικές εργασίες: Ρόδος, Μεσαιωνική πόλη (Άγιος Γεώργιος), Λέρος, Παρθένι (Αεροδρόμιο). Περιοδείες-Μνημεία: Χάλκη (Άγιος Νικήτας, Ταξιάρχης Μιχαήλ ο Πανορμίτης, Άγιος Γεώργιος ο Κοκένος, Παναγία η Εννιαμερίτισσα, Άγιος Ανδρέας στην Αντράμαστο, Άγιος Ζαχαρίας στο Φοινίκι, Αγία Τριάδα στο Χωριό, Ανώνυμο ναύδριο Α στο Χωριό, Ανώνυμο ναύδριο Β στο Χωριό, Παναγία στο Χωριό, Παναγία η Πορτενή, Σωτήρης στο Χωριό, Άγιος Νικόλαος στο Κάστρο (Π ί ν. 175)	» 399-409
ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Π ί ν. 176-181)	» 410-413

ΙΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Μουσείο Ιωαννίνων

1. Στην αίθουσα Γ, στην οποία εκτίθενται ευρήματα από τις έρευνες των τελευταίων ετών στην Ήπειρο, τοποθετήθηκε προθήκη με αντιπροσωπευτικά ευρήματα από την ανασκαφή στο εκτεταμένο νεκροταφείο τύμβων της Μερόπης και του Παλιό-πυργου Πωγωνίου. Έγινε επιλογή από τα ευρήματα των τάφων των τύμβων Α και Β, τόσο των προϊστορικών όσο και των ελληνιστικών και μεσαιωνικών χρόνων, ενώ παράλληλα αναρτήθηκε πίνακας με σχέδια, φωτογραφίες και ενημερωτικό σημείωμα, ώστε να κατατοπίζεται ο επισκέπτης πληρέστερα για τις αρχαιότητες της Μερόπης (βλ. έκθεση ανασκαφής Ηλία Ανδρέου).

2. Το Νοέμβριο-Δεκέμβριο πραγματοποιήθηκε με ιδιαίτερη επιτυχία έκθεση σύγχρονου αυστραλιανού κοσμήματος (Πί ν. 95 α), στα πλαίσια των περιοδικών εκθέσεων του Μουσείου Ιωαννίνων και των πολιτιστικών ανταλλαγών μεταξύ των δύο χωρών. Προηγήθηκε η παρουσίαση της ίδιας έκθεσης στην Εθνική Πινακοθήκη Αθηνών και ακολούθησε στο Μουσείο Ιωαννίνων, σύμφωνα με επιθυμία της πρεσβείας της Αυστραλίας επειδή η περιοχή έχει παράδοση στην αργυροχοΐα.

3. Το Δεκέμβριο 1983 εκτέθηκε στην αίθουσα Γ του μουσείου το χάλκινο φρυγικό κράνος, εύρημα της ανασκαφής Βίτσας 1977, το οποίο αμέσως μετά την εύρεσή του είχε μεταφερθεί στα εργαστήρια του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου για συντήρηση, ενώ στη συνέχεια εκτέθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης και σε διάφορα μουσεία του εξωτερικού, στα πλαίσια της έκθεσης για το Μεγάλο Αλέξανδρο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ιωάννινα

Πανεπιστημιούπολη

Στη θέση Δουρούτη, στην οποία έχει αποκαλυφθεί τμήμα οικισμού και αρχαίου νεκροταφείου αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, ερευνήθηκε ταφικός πύθος (αριθ. ταφής CXLIV). Ο πύθος αποκαλύφθηκε στο νότιο όριο του δρόμου που οδηγεί προς τη χαράδρα της Δουρούτης, σε εργασίες διάστρωσής του με μηχανικό εκσκαφέα. Η έρευνα στο εσωτερικό του έδωσε υπόλοιπα σκελετού, μικρά κομμάτια α-

πό κάρβουνα και όστρακα αμφορέα. Διαστάσεις πύθου: σωζ. ύψ. 1,05 μ., μέγ. διάμ. 0,75 μ.

Κάστρο

Στην αυλή του Δημοτικού, μέσα στον περίβολο του Σουφαρί-Σεράι, αποκαλύφθηκε σε εκσκαφές τμήμα συγκροτήματος λουτρών βυζαντινών χρόνων. Η ανασκαφική έρευνα της 8ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων φανέρωσε ότι το βυζαντινό οικοδόμημα έχει χτιστεί πάνω σε λείψανα τοίχων ελληνιστικής εποχής, η ανασκαφή των οποίων θα είναι εν μέρει δυνατή μετά την ολοκλήρωση της έρευνας του λουτρού και των προσκτισμάτων του.

Η αποκάλυψη αρχαίων λειψάνων μέσα στο Κάστρο έχει ιδιαίτερο αρχαιολογικό, εθνολογικό και ιστορικό ενδιαφέρον, αποδεικνύει τη συνέχεια της κατοίκησης στο χώρο από την αρχαία εποχή μέχρι σήμερα.

Δωδώνη

Για την ανασκαφή του κτιρίου Ο βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 78-80.

Κλειδιά

Για την έρευνα στο σπήλαιο Κλειδί ή Κλίθι βλ. Archaeological Reports for 1983-84, σ. 40.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

Μερόπη

Το 1983 με την απόφαση ΦΕΚ 305/Β/31-5-83 ολοκλήρη η κοιλάδα που περιλαμβάνεται μεταξύ του βουνού της Μερόπης βόρεια-βορειοανατολικά και του Κουτσόκρανου νότια-νοτιοδυτικά, σε έκταση 5 χλμ. περίπου, κηρύχτηκε αρχαιολογικός χώρος για την προστασία των αρχαιοτήτων.

Στο χώρο της συστάδας των είκοσι τύμβων, από τους οποίους ερευνήθηκε πέρσι ο τύμβος Γ, έγινε καθαρισμός και άρχισε η κατασκευή μικρής αποθήκης για τη φύλαξη των εργαλείων και υλικών της ανασκαφής.

Τύμβος Κάτω Μερόπης

Σε περιοδεία που έγινε στο ανατολικό τμήμα της κοιλάδας και σε απόσταση περίπου 3 χλμ. ανατολικά της προηγούμενης συστάδας τύμβων, εντοπίστηκε τύμβος, ο οποίος ήταν μισοσυλημένος από λαθρανασκαφείς (Πί ν. 95 δ).

Ο τύμβος είχε διάμετρο περίπου 8 μ. Ερευνήθηκαν συνολικά επτά τάφοι, από αυτούς οι τρεις ήταν ασύλητοι κιβωτιόσχημοι σε ακτινωτή διάταξη προς το κέντρο. Στον πρώτο τάφο βρέθηκε ο σκελετός

και χρυσός σφηκωτήρας κατασκευασμένος από διπλό σύρμα κυκλικής τομής που σχηματίζει πέντε σπείρες. Χρονολογείται το αργότερο μέχρι το 120 αι. π.Χ.

Ο νεκρός του δεύτερου τάφου ήταν κτερισμένος με χάλκινο διάδημα¹, διαμ. 0,195 μ., από λεπτό χάλκινο έλασμα, πλ. 0,043 μ., πλούσια διακοσμημένο με έκτυπους ομφαλούς και στιγμές (Punkt-Buckel-System).

Διπλή σειρά στιγμών ορίζει την περίμετρο του ελάσματος και σχηματίζει ρόμβους στην υπόλοιπη επιφάνεια, μεταξύ των οποίων διακρίνονται διπλοί ασύμμετροι κύκλοι που περιέχουν πέντε ομφαλούς (Πί ν. 95 β).

Αριστερά και δεξιά του σκελετού και στο ύψος του στήθους βρέθηκε από μία χάλκινη περόνη², μήκ. 0,32 μ., με κυκλική επίπεδη κεφαλή επάνω από ατρακτόσχημη διόγκωση του στελέχους, κυκλικής επίσης τομής που μειώνεται βαθμηδόν προς το οξύ άκρο. Επάνω και κάτω από τη διόγκωση υπάρχει εγχάρακτη διακόσμηση με επάλληλες σειρές τεθλασμένων γραμμών ενώ παρόμοιες σειρές κάθετες στην προηγούμενη διάταξη διακοσμούν τη διογκωμένη επιφάνεια (Πί ν. 95 γ). Η δεύτερη έχει όμοια κεφαλή αλλά διόγκωση εξαγωνικής τομής, τοποθετημένη χαμηλότερα σε σχέση με την προηγούμενη επάνω στο στέλεχος, ενώ η διακόσμηση καλύπτει το μισό περίπου του συνολικού μήκους, με ομάδες επάλληλων εγχαραξέων.

Σε κάθε χέρι, ο νεκρός φορούσε χάλκινο δαχτυλίδι³ με ταινιωτό φαρδύ κρίκο, πλ. 0,01 μ., με τα δύο ανοιχτά άκρα διαμορφωμένα σε σπείρες με τετραπλή περιέλιξη.

Στον ίδιο τάφο βρέθηκαν στο ύψος της κοιλιάς κομμάτια από οστέινη φαρδιά ταινία με εγχάρακτη διακόσμηση ομόκεντρων κύκλων σε απόσταση και οριζόντιων γραμμών κατά μήκος της επάνω και κάτω απόληξης της ταινίας. Επειδή στο ένα σωζόμενο άκρο η ταινία καμπυλώνεται, υποθέτουμε ότι ίσως ανήκει σε βραχιόλι⁴ (Πί ν. 96 α).

Ο τρίτος τάφος περιείχε δύο σκελετούς, τοποθετημένους σε αντίθετη κατεύθυνση. Κοντά στο κρανίο του ενός βρέθηκε το μισό δίδυμο αγγείου (αμφορίσκος), με γραπτή διακόσμηση κρεμαστών τριγώνων στους ώμους (Πί ν. 96 β). Γύρω από το κρανίο του δεύτερου νεκρού βρέθηκε σε κομμάτια διάδημα από χάλκινο έλασμα, πλ. περίπου 0,032 μ., διακοσμημένο με στικτή διακόσμηση ρόμβων και κύκλων (Πί ν. 96 γ), ενώ στο ύψος της μέσης του νεκρού βρέθηκαν χάλκινο, ασπιδοειδές κουμπί του τύπου *tuftli*⁵.

Σε τέσσερις ακόμα κιβωτίσχημους τάφους βρέθηκαν νεκροί κτερισμένοι με πολλά κοσμήματα χάλκινα (κρίκους, δαχτυλίδια και βραχιόλια) αλλά και γυάλινες χάντρες. Οι τάφοι αυτοί είναι μεταγενέστεροι, λεγόμενοι σλάβικοι, και χρονολογούνται στον 5ο αι. μ.Χ.

ΗΛΙΑΣ ΑΝΔΡΕΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρ τ α⁶

Οδός Αγίου Βασιλείου 15 (οικόπεδο Ν. Τάχου)

Η ανασκαφική έρευνα διήρκεσε συνολικά δύο μήνες (21-7/31-8-82 και 18-7/17-8-83).

Αποκαλύφθηκαν η οδός και λείψανα οικιών της αρχαίας Αμβρακίας, χρονολογούμενα από τέλη 4ου μέχρι μέσα 2ου αι. π.Χ., δύο κλασικοί και έντεκα μεταβυζαντινοί λάκκοι (αποθέτες). Πλήθος οστράκων στα βαθύτερα στρώματα βεβαιώνουν χρήση του χώρου από τα μέσα του 8ου μέχρι και τον 5ο αι. Στην επιφάνεια του κόκκινου φυσικού εδάφους βρέθηκαν επίσης ελάχιστα προϊστορικά όστρακα.

Αναλυτικότερα η χρήση του χώρου έχει ως εξής: Το φυσικό έδαφος (βαθύ κόκκινο χώμα προερχόμενο από την αποσάθρωση του μητρικού ασβεστολίθου), έχει κλίση από Ν. προς Β. και ελαφρότερη από Α. προς Δ. Η επιφάνειά του σχεδόν σε όλη την έκταση του οικοπέδου έδωσε όστρακα του β' μισού 8ου αι. και ελάχιστα προϊστορικά στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου. Επάνω στο κόκκινο φυσικό υπήρχε κιτρινωπό στρώμα αργίλου που γέμιζε κυρίως τα χαμηλότερα σημεία και τους φυσικούς αβαθείς λάκκους. Το στρώμα αυτό περιείχε όστρακα αρχαϊκά.

Ένας κατεστραμμένος τοίχος (13) κάτω από τους τοίχους 2 και 12 και μερικοί λίθοι στο ανατολι-

1. A. Mozsolics, *Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens*, Budapest 1973, πίν. 1, διαδήματα από το Csabrendek, άλλα τρία ευρήματα από τον τάφο στο Hátény.

2. Παρόμοιες περόνες έχουμε από τη Μακεδονία (βλ. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα Ι, σ. 234-235, εικ. 74) που χρονολογούνται στον 11ο αι. π.Χ. και από τα Διακάρτα Κεφαλληνίας. Επίσης από την Αλβανία βλ. Iliria IV, Zhaneta Andrea, *Les civilisations des tumuli du bassin de Korçe*, πίν. 1, σ. 143.

3. Για παρόμοια δαχτυλίδια από την Αλβανία βλ. Iliria III, πίν. 1, σ. 406.

4. Παλιότερο τύπο παρόμοιου βραχιολιού από κόκαλο έχουμε από τη Ρωσία, βλ. Gr. Clark-St. Piggott, *Προϊστορικές κοινωνίες*, σ. 88, εικ. 15.

5. Μ. Ανδρόνικος, Βεργίνα, σ. 237, υποσημ. 1.

6. Στην πόλη της Άρτας αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίων κτιρίων σε δέκα ακόμα οικοπέδα, τα οποία θα ερευνηθούν μελλοντικά κατά σειρά προτεραιότητας.

κότερο τμήμα του οικοπέδου είναι τα μόνα αρχαϊκά αρχιτεκτονικά λείψανα, καλυμμένα από μια μαύρη, μεταφερμένη για την ισοπέδωση του χώρου, επίχωση με άφθονη κεραμική 6ου και 5ου αι. π.Χ.

Τα πρώτα ασφαλή οικοδομικά λείψανα είναι του 4ου αι. π.Χ. και σε αυτά ανήκουν οι τοίχοι 10, 7 και το κατώτερο τμήμα των τοίχων 6, 3 και 4. Το στρώμα καταστροφής τους χρονολογείται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Σύγχρονη πρέπει να είναι και η παλιότερη χαλκόστρωτη οδός που βρέθηκε κάτω από την ελληνιστική, μνημειωδέστερη οδό, της οποίας αποκαλύφθηκε το ανατολικό ανάλημμα (κατασκευασμένο με μία σειρά ασβεστολιθικών ογκολίθων, πλ. περίπου 0,60 μ.) και το κράσπεδο (πλάκες σχιστολίθου, πλ. περίπου 0,90 μ.).

Σύγχρονη με την ελληνιστική οδό είναι η β' οικοδομική φάση των οικιών, οι οποίες εκτείνονται δυτικά της οδού. Οι χώροι ήταν διαταγμένοι ανατολικά και νότια μιας περίπου τετράγωνης αυλής από την οποία υπήρχε επικοινωνία μόνο προς Α. και Β. (Πίνακ. 96 δ). Προς Ν., λόγω της απότομης κλίσης του εδάφους, ο ισχυρός τοίχος 4 (σε β' χρήση) χρησίμευε ως αναλημματικός των χώρων που βρισκόταν στο ψηλότερο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Προς Β. της αυλής υπήρχε πιθανότατα οδός, επάνω στο ισοπεδωμένο στρώμα καταστροφής κεράμων και λίθων του παλιότερου τοίχου 10. Η οδός αυτή πρέπει να ανοίχτηκε όταν είχε καταστραφεί το δυτικότερο τμήμα του αναλήμματος και είχε καταχωθεί το κράσπεδο, οπότε ήταν δυνατή η διέλευσή της με κατεύθυνση Α.-Δ.

Το στρώμα καταστροφής της γ' οικοδομικής φάσης χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Πολύ νεότεροι, πιθανότατα βυζαντινοί, είναι οι τοίχοι 11 και 2 και το ανώτερο τμήμα του τοίχου 5, οι οποίοι είναι θεμελιωμένοι στο στρώμα που κάλυψε τα ελληνιστικά κτίσματα.

Τέλος μέσα στα αρχαία ερείπια ανοίχτηκαν μεταβυζαντινοί λάκκοι-αποθέτες.

Στο οικόπεδο εκτός από την ενδιαφέρουσα κεραμική χρονολογούμενη από τον 8ο μέχρι τα μέσα του 2ου αι. π.Χ. βρέθηκαν και 100 περίπου χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΧΑΤΖΙΩΤΗ

Οδός Κομμένου και Σταλημέρου (οικόπεδο Χρηστογιώργου)

Η ανασκαφική έρευνα που διήρκεσε από 18.8 μέχρι 7.10.83 στο παραπάνω οικόπεδο, έφερε στο φως τμήμα αρχαίας πλακόστρωτης οδού με κατεύθυνση Α.-Δ. και με προοδευτική κλίση από Α. (βάθος 1,27 μ.) προς Δ. (βάθος 2,40 μ.) (Πίνακ. 97 α).

Η αρχαία οδός αποκαλύφθηκε σε μήκος 15 μ.

Από Β. ορίζεται από τον τοίχο Τ3 χτισμένο από ασβεστολιθικούς ορθογώνιους ανισομεγέθεις ογκολίθους με επιμελημένα δουλεμένη τη νότια παρειά, ο οποίος στο δυτικό του τμήμα περιλαμβάνει δύο μεγάλα κατώφλια.

Από Ν. ορίζεται από τοίχο, από τον οποίο σώζεται, στο ανατολικό μέρος του δρόμου, τμήμα, μήκ. 2 μ. (τοίχος Τ1), και αφού μεσολαβεί κενό, μήκ. 7,35 μ. (ο τοίχος καταστράφηκε κατά τις εκσκαφικές εργασίες για διάνοιξη βόθρου), ξαναβρίσκουμε τον τοίχο στο δυτικό τμήμα του δρόμου (τοίχος Τ4, Τ4α).

Το πλάτος της οδού, η οποία θα ήταν πραγματική λεωφόρος κυμαίνεται από 5,60 - 6,33 μ.

Κάθετα στον τοίχο Τ3 φέρονται οι τοίχοι Τ5, Τ6, Τ7, που προφανώς ανήκουν σε κτίρια κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δρόμου, όπως υποδηλώνουν τα κατώφλια που βρέθηκαν στο δυτικό τμήμα του τοίχου Τ3.

Τα όστρακα που βρέθηκαν επάνω στο πλακόστρωτο κατάστρωμα της οδού χρονολογούνται στον 3ο - 2ο αι. π.Χ. Στους ίδιους χρόνους τοποθετούνται και τα όστρακα που βρέθηκαν στο τμήμα των κτιρίων που αποκαλύφθηκε, κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δρόμου.

Στον ίδιο χώρο των κτιρίων και από στρώματα βαθύτερα του ελληνιστικού προέρχονται μελαμβαφή όστρακα και μικρογραφικά αγγεία κλασικών χρόνων.

Επάνω στον αρχαίο δρόμο βρέθηκε προχειροφτιαγμένο τοιχίο από δουλεμένους και αργούς λίθους, όρθια τοποθετημένους, και τμήμα μικρού κλιβάνου βυζαντινής εποχής. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι η αρχαία πλακόστρωτη οδός διατηρείται καλύτερα στο τμήμα μεταξύ του πρόχειρου αυτού τοιχίου και του τοίχου Τ4/Τ4α (νότιο όριο αρχαίας οδού), εφόσον είχε καλυφθεί και στο χώρο κατασκευάστηκε ο κλιβανός.

Ενώ η οδός χρησιμοποιήθηκε για αιώνες, ελαττώθηκε το αρχικό της πλάτος και επάνω στο πλακόστρωτο τοποθετήθηκε στρώμα με λιθάρια (καλντερίμι).

ΦΩΤΕΙΝΗ ΛΙΑΠΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Κ α σ σ ώ π η

Για την έρευνα σπιτιών και κτιρίων της αγοράς της αρχαίας πόλης βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 69-77.

Ε φ ύ ρ α

Για την έρευνα στην περιοχή των τύμβων, βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 81-82.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Σ π α σ μ έ ν η Β ρ ύ σ η Κ α ρ υ ω τ ώ ν

Έγινε μικρής έκτασης καθαρισμός τοίχων που διακρίνονταν επιφανειακά στον αγρό Παν. Σολδάτου μέσα στον κηρυγμένο χώρο της αρχαίας Λευκάδας, για να εξεταστεί η δυνατότητα διάνοιξης δρόμου. Διαπιστώθηκε ότι οι τοίχοι ανήκουν σε σπίτια και αναλήμματα δρόμων της αρχαίας Λευκάδας.

Σ τ ε ν ό Ν υ δ ρ ι ο ύ

Σε εκσκαφές για θεμελίωση οικοδομής στο οικόπεδο Γ. Κούρτη, αποκαλύφθηκαν δύο κεραμοσκεπείς, ρωμαϊκοί τάφοι.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Π α ρ α κ á λ α μ ο ς

Ο κ. Γκόγκας παρέδωσε στο Μουσείο Ιωαννίνων πήλινους σωλήνες υδραγωγείου από την περιοχή Παηδονιά.

Τ έ ρ ο β ο

Ο Ζ. Ζήκος περισυνέλεξε και παρέδωσε στο Μουσείο Ιωαννίνων δύο κωνικές αγνύθες, ένα σφονδύλι, όστρακα προϊστορικών και κλασικών αγγείων από την περιοχή Ζηκάικα καθώς επίσης και χάλκινο πέλεκυ από τη θέση Χάνι Τερόβου.

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΗΣ

Ν ι κ ό π ο λ η

1. Ο φύλακας Αρχαιοτήτων Γ. Νούσιας περισυνέλεξε από διάφορες τοποθεσίες της Νικόπολης και μετέφερε στο μουσείο τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα:

α) Τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης με επιγραφή. Βρέθηκε στον αγρό Παναγ. Νάτση, θέση Νικολάρα (ανατολικό νεκροταφείο Νικόπολης).

ΑΡΚΙ

ΜΕΛΙΤΙΝ

ΡΚΙΑΣ

Μέγ. ύψ. 0,16, μέγ. πλ. 0,165, μέγ. πάχ. 0,015 μ.

β) Ενεπίγραφη επιτύμβια ασβεστολιθική στήλη, από τον αγρό Γερ. Γκούμα στη θέση Ματσογιάννενα (Π ί ν. 97 β).

ΙΛΑΡΕ

ΕΤΩΝ Ζ

ΙΛΑΡΕ

ΕΤΩΝ Η

ΠΛΟΚΑΜΕ

ΕΤΩΝ Θ

ΕΡΜΙΑΣ ΜΗΤΡ

ΟΣ ΧΑΙΡΕΤΕ

Μέγ. ύψ. 0,387, πλ. 0,20, πάχ. 0,07 μ.

γ) Ενεπίγραφη επιτύμβια μαρμάρινη στήλη από τον αγρό Σούγκα στη θέση Νικολάρα. Κάτω από την επιγραφή έχει χαραχτεί δρεπάνι και δίπλα φύλλο κισσού.

ΜΕΜΙΟΣ

ΖΩΣΙΜΟΣ

ΕΤΩΝ Μ

ΧΑΙΡΕ

Μέγ. ύψ. 0,235, μέγ. πλ. 0,20, μέγ. πάχ. 0,06 μ.

δ) Ενεπίγραφη επιτύμβια ασβεστολιθική στήλη από τον αγρό Κωλέτση της περιοχής Μαυρόλακος Νικόπολης (νότιο νεκροταφείο) (αριθ. ευρ. 940).

ΜΙ

ΧΑΙΡΕ

Μέγ. ύψ. 0,40, πλ. 0,20, πάχ. 0,04 μ.

ε) Ενεπίγραφη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη από τον αγρό Ι. Σούγκα στη θέση Νικολάρα (αριθ. ευρ. 941).

ΜΕΡΟΠΗ

ΕΤΩΝ

ΜΒ

ΧΑΙΡΕ

Υψ. 0,29, πλ. 0,195, πάχ. 0,025 μ.

στ) Τμήμα ενεπίγραφης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης από τον αγρό Ι. Σούγκα στη θέση Νικολάρα (αριθ. ευρ. 942).

[Ζ] Ω ΖΙΜΟΖ

ΕΤΩΝ

ΙΓ

[ΧΑ]ΙΡΕ

Μέγ. ύψ. 0,20, μέγ. πλ. 0,16, πάχ. 0,015 μ.

2. Η Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Καλλιόπη Παπαγγελή περιηγήθηκε τον αρχαιολογικό χώρο Νικόπολης και κατέγραψε διάσπαρτα κομμάτια σαρκοφάγων τα οποία δημοσιεύτηκαν στα Ηπειρωτικά Χρονικά 26 (1984), σ. 43.

3. Οι Ελ. Νάτσης, Γ. Ντόμαρης και Θ. Μπατσούλης, κάτοικοι Μύτικα Πρεβέζης, βρήκαν στη διάρκεια αγροτικών εργασιών σε αγρό ιδιοκτησίας του δεύτερου και παρέδωσαν στο Μουσείο Νικόπολης αρχιτεκτονικό γλυπτό με διπλή προτομή (αριθ. ευρ. 935) (Π ί ν. 98 α-β).

Το γλυπτό σχηματίζεται από ανδρική και γυναικεία κεφαλή ενωμένες στην πίσω όψη τους. Οι προτομές εκφύονται από ορθογώνια πλίνθο, διαστ. 0,27 × 0,17 × 0,10 μ., και έχουν ύψος περίπου 0,28 μ. Η σύνδεσή τους ολοκληρώνεται με το σχηματισμό κιονίσκου στο κενό επάνω και μεταξύ των δύο κεφαλών, διαμ. 0,15 και ύψ. 0,10 μ.

Για την παράδοση του αρχαίου χορηγήθηκε αμοιβή.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

1. Θέση Τσεχλιμπού, αγρόκτημα Αλεξ. Κόκλια. Παραδόθηκε λύχνος που βρέθηκε σε εκσκαφή φρέατος.

Στην ίδια περιοχή έχει ανασκαφεί τμήμα του βόρειου νεκροταφείου της αρχαίας πόλης. Από τις ενδείξεις που συγκεντρώθηκαν φαίνεται ότι κατά τις εκσκαφές για την κατασκευή του πηγαδιού, καταστράφηκε κιβωτιόσχημος τάφος και η ιδιοκτήτρια του αγρού περισυνέλεξε το λύχνο, τον οποίο παρέδωσε στο αστυνομικό τμήμα Λευκάδας (αριθ. ευρ. 751).

2. Νικιάνα, θαλάσσια περιοχή. Κατασχέθηκαν τμήματα δύο αμφορέων στα χέρια αλλοδαπού το καλοκαίρι του 1982 και μετά την ολοκλήρωση της ποινικής διαδικασίας παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Λευκάδας το Φεβρουάριο του 1982 (αριθ. ευρ. 676, 677).

3. Μαραντοχώρι. Ο μαθητής Θεοχ. Σκληρός παρέδωσε κομμάτια τριών μελαμβωφών ληκύθων, τα οποία βρήκε σε αγρό ιδιοκτησίας της οικογενείας του.

4. Θαλάσσια περιοχή μεταξύ Παζών-Λευκάδας. Ο Βασ. Ρομποτής ανέσυρε αρχαίο αμφορέα, ο οποίος παραδόθηκε από το Λιμεναρχείο Λευκάδας στην Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Επειδή το δυναμικό του αναστηλωτικού συνεργείου περιορίστηκε σε τρία μόνο άτομα, οι εργασίες της Εφορείας περιορίστηκαν επίσης σε μικρής έκτασης στερεώσεις τοίχων των κτιρίων του Ιερού της Δωδώνης και σε συγκολλήσεις αρχιτεκτονικών μελών και λίθων των μνημείων του ίδιου αρχαιολογικού χώρου. Έγινε επίσης στερέωση τμήματος του τείχους της αρχαίας Πανδοσίας στο Καστρί Νομού Πρεβέζης, επειδή κινδύνευαν σύγχρονες οικοδομές του οικισμού από κατολισθήσεις μετακινημένων ογκολίθων.

ΙΩΑΝΝΑ ΑΝΔΡΕΟΥ

ASPROCHALIKO

The third season of the joint Cambridge and Southampton research project took place in August and September. As in previous years the senior investigators were Dr. G.N. Bailey, Dr. P.L. Carter and Mrs. H.P. Higgs, assisted by students from the University of Cambridge. Dr. J.A.J. Gowlett from the Oxford University Laboratory for the History of Archaeology and Art joined the party in the field for a period of

ten days. The work was undertaken with the co-operation of the Ioannina ephorate and the financial support of the British Academy, the Science and Engineering Research Council and the University of Cambridge.

For the past three years we have been engaged in preparing for publication the material excavated from the rockshelters of Asprochaliko, in the Louros gorge, excavated in 1964-1966 by S.I. Dakaris and the late E.S. Higgs, and of Kastritsa in the Ioannina lake basin, excavated by the late E.S. Higgs in 1966 and 1967. In 1979 and 1980 we concentrated our efforts on re-examining the stone artefact material housed in the Ioannina Museum, with particular emphasis on the Mousterian artefacts recovered from the basal layers of the Asprochaliko rockshelter. In this third season our aim was to re-open the main excavation trenches at Asprochaliko in order to re-examine the stratigraphy and to collect samples for radiocarbon dating.

The field notes and sections of the original field excavations indicate that the Asprochaliko stratigraphic sequence is a long and complex one, with considerable areas of disturbed deposit on the talus in front of the rockshelter, and a massive rockfall in the upper levels of deposit within the area under the rock overhang. The sequence suggested by the original excavations is as follows:

1. A series of basal deposits with relatively few stones and thick layers of silty sediment, resting on bedrock at the base of the talus sequence in front of the rockshelter (i.e. at the south end of the main trench). These deposits contain an industry of Levallois-Mousterian type, and were described as being in undisturbed *in situ* position.

2. A long series of disturbed deposits lying above (1), and intruding into the area under the rock overhang. These deposits were regarded as disturbed by the original investigators both on stratigraphic grounds (disconformities with adjacent deposits), on dating grounds (inversion of radiocarbon dates), and artefactual grounds (mixture of material from many different periods).

3. A sequence of undisturbed deposits within the rockshelter (in the north of the main trench), with layers containing a 'micro-Mousterian' industry, stratified beneath upper palaeolithic and epi palaeolithic material. This sequence was said to abut the disturbed deposits of (2) above, and to be separated from them by a stratigraphic disconformity indicated in the sections by a stalagmitic skin.

Our aim in this season was to confirm the details of this sequence, so far as possible, by inspecting the sections of the original trench, and in particular to establish the following points:

a) the limits of the disturbed deposit (2); b) the stratigraphic relationship between the Levallois-Mouste-

rian industries and the micro-Mousterian; c) whether indeed bedrock had been reached in the original excavations and, hence, whether the Levalloiso-Mousterian industry represents the earliest cultural material within the area excavated.

All of the above points were open to varying interpretation from the field notes and sections available to us from the original excavations, and it was clear to us that we could not pronounce with any confidence on any of these crucial details without first-hand examination of the original deposits.

The sections of the upper deposit within the area of the rock overhang (in the north part of the main trench) had not been protected in any way since the original excavations (apart from the construction of a perimeter fence around the site as a whole), but proved to be in excellent condition, due mainly to the cemented nature of the material. In contrast, the south area of the main trench, where the deep-lying talus deposits occur, had been filled in with rocks and rubble. With the assistance of Greek workmen this material was removed. The sections so revealed proved to be in excellent condition, with the majority of the original spit nails in position. The aluminium labels were still attached and the labelling information written on them was still clearly legible. This proved to be of considerable value in allowing us to compare our observations with the original sections as shown on the original investigators' field drawings. We were also able to clean the south wall of the trench and to draw the section of it. This section is of particular importance, since it allows us to link the east and west sections, and had not been drawn by the original excavators. Detailed sections of all the trench walls are now being prepared for publication.

It became apparent in the course of cleaning the south section, that some 75 cm of undisturbed basal Mousterian deposit still remained on bedrock in the southernmost area of the trench. This was removed down to bedrock and provided the opportunity to col-

lect samples of burned flint for thermoluminescent dating. (Burned flint that has been exposed in modern daylight for more than a few minutes is useless for dating purposes). Part of a narrow baulk of deposit (about 50 cm wide) against the base of the west wall was similarly removed. All cultural material recovered in this process and in the cleaning of the sections generally was bagged and labelled for deposition in the Ioannina Museum.

Although some radiocarbon samples were processed from the original excavations, these were all necessarily from the upper stratigraphic levels. Our aim was to collect new samples, with a reliable stratigraphic provenance, from the freshly cleaned sections, both from previously sampled layers and from the Mousterian levels. We are fortunate in this respect in having the co-operation of Dr. J.A.J. Gowlett, archaeological consultant to the Oxford Accelerator Project. Radiocarbon dating by accelerator techniques allows processing of very small samples (including the collagen fraction from small pieces of animal bone) as well as samples older than the conventional limit of radiocarbon dating (i.e. older than about 40,000 years). We were able to collect suitable material of bone and charcoal from a number of layers, including upper paleolithic, micro-Mousterian and Levalloiso-Mousterian levels. Burned flint, as already mentioned, was collected for thermoluminescent dating, and should provide a useful independent check on any radiocarbon determinations. This means that for the very first time we have a good chance of acquiring reliable dates for Mousterian material.

At the end of the season we refilled the deep parts of the trench with limestone rubble. We also inserted thermoluminescent counters in the sides of the trench to measure the background radiation. The dating samples were handed to the Ioannina Museum, and we await the issue of a permit to export them for processing at the Oxford laboratories.

CAMBRIDGE-SOUTHAMPTON FIELD SEASON

8η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1983, χρέη αναπληρωτή προϊσταμένου άσκησε αρχικά ο Επιμελητής Κωνσταντίνος Τσουρής και στη συνέχεια (από το Μάιο έως το τέλος του έτους) η υπογράφουσα. Το έργο της Εφορείας προχώρησε παρά τις σημαντικές ελλείψεις σε επιστημονικό κυρίως προσωπικό. Πέρα από την έλλειψη τεχνικού προσωπικού (αρχιτεκτόνων, πολιτικών μηχανικών) μειώθηκε φέτος και ο αριθμός των αρχαιολόγων της Εφορείας, με τις μεταθέσεις των συναδέλφων Όλγας Γκράτζιου, Ευαγγελίας Παπαθεοφάνους-Τσουρή και Κωνσταντίνου Τσουρή στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών και στη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, αντίστοιχα. Με τις μεταθέσεις των Επιμελητών Δημ. Τριανταφυλλόπουλου και Νίκης Τσελέντη από την Εφορεία Κυκλάδων στην 8η ο αριθμός των αρχαιολόγων έφθασε τους πέντε και ουσιαστικά τους τέσσερις, δεδομένου ότι ο Δημ. Τριανταφυλλόπουλος απουσίαζε ως το τέλος του έτους με εκπαιδευτική άδεια, αντί των έξι που υπηρετούσαν αρχικά.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ι ω ά ν ν ι ν α

Παλιόι Στρατώνες - Τούρκικα Μαγειρεία

Το παραλληλεπίπεδο κτίριο είναι ένα από τα λίγα δείγματα μουσουλμανικών μνημείων με παρόμοια χρήση στη βορειοδυτική Ελλάδα. Εξυπηρετούσε το μεγάλο συγκρότημα των σεραγιών του Βελή-Πασά, γιου του Αλή. Δέχθηκε πολλές επεμβάσεις από το στρατό ο οποίος το χρησιμοποιούσε ως φούρνο και μαγειρεία. Έτσι, η εξωτερική κάλυψη της στέγης, το σενάζ στα πρέκια των ανοιγμάτων και διάφορα εσωτερικά χωρίσματα, αποτελούν πρόσφατες προσθήκες. Η Εφορεία άρχισε τον καθαρισμό του εσωτερικού χώρου χωρίς να επέμβει στο φέροντα οργανισμό. Μετά τον καθαρισμό από τα μπάζα και τα άλλα φερόμενα υλικά, καθαιρέθηκαν τα εσωτερικά κονιάματα και οι πρόσθετοι τοίχοι που είχε κατασκευάσει ο στρατός. Το κτίριο χωρίζεται κατά μήκος σε δύο τμήματα. Το τμήμα από την πρόσοψη είναι ξυλόστεγο, ενώ το πίσω θολοσκέπαστο με χαρακτηριστικές καμινάδες. Βοηθητικά δωμάτια πλαισιώνουν τον κεντρικό χώρο. Η τοιχοδομία είναι ισχυρή αργολιθοδομή.

Μενδρεσές

Το ιεροδιδασκαλείο που βρίσκεται κοντά στο

τζαμί του Βελή-πασά αποτελεί τυπικό δείγμα τέτοιων κτιρίων της ύστερης τουρκοκρατίας. Το μακρόστενο κτίριο αποτελείται από μικρά θολοσκέπαστα δωμάτια με κιονοστήρικτο ανοικτό θολοσκέπαστο προστώ στην πρόσοψη. Προκειμένου να συνταχθεί μελέτη στερέωσης καθαιρέθηκαν τα κονιάματα και έγινε σποραδική σύρραψη ρωγμών (Π ί ν. 99 α).

Λιθαρίτσια

Η ανατολική πλευρά του εντυπωσιακού προμαχώνα παρουσίασε σημαντικές φθορές από κονιορτοποιήσεις των λίθων. Ανακατασκευάστηκαν κατεστραμμένες γωνίες και έγινε σποραδική επισκευή σε διάφορα σημεία (Π ί ν. 99 γ). Δυτικότερα και στο απαλλοτριωμένο οικόπεδο Ξανθού, που εφάπτεται του προμαχώνα, έγινε καθαρισμός από τη βλάστηση και ανασκαφική έρευνα κάτω ακριβώς από το τείχος. Αποκαλύφθηκε μεγάλη μνημειώδης διπλή σκάλα με νεότερες επισκευές από τσιμέντο, η οποία αποκαλύπτει την ύπαρξη πύλης και σε αυτό το σημείο του τείχους, το οποίο ανακατασκευάστηκε στις εργασίες επισκευών και εξωραϊσμού που έκανε η ΕΗΜ για να διαμορφώσει την πλατεία του πάρκου.

Προτείχισμα Κάστρου

Έγινε στερέωση του προτειχίσματος που διασώζεται στη νοτιοδυτική πλευρά του Φρουρίου, με καθαρισμό και ενίσχυση του συνδετικού κονιάματος και σποραδική συμπλήρωση λίθων (Π ί ν. 99 β). Στην οδό Εθνικής Αντιστάσεως κατά τη διάρκεια κατασκευής αποχετευτικού δικτύου της πόλης, αποκαλύφθηκε η παλιά τάφος, πλ. 7-10 μ. (Π ί ν. 99 δ).

Συναγωγή

Στην οδό Ιουστινιανού του Κάστρου βρίσκεται μέχρι σήμερα η μοναδική σωζόμενη Συναγωγή. Ο ψηλός μανδρότοιχος που περιβάλλει τον κυρίως ναό παρουσίασε σημαντική απόκλιση από την κατακόρυφο, ιδιαίτερα δεξιά της πύλης. Στο σημείο αυτό αφαιρέθηκαν οι λίθοι της εσωτερικής πλευράς και επαναχτίστηκαν χωρίς να γίνει καμία επέμβαση στην όψη (Π ί ν. 100 α).

Ιες Καλέ

Εκτεταμένες επισκευές έγιναν στα κτίσματα της ακρόπολης.

Κεντρική πύλη Κάστρου

Έγινε σύρραψη και αρμολόγημα σε όλη την εσωτερική όψη.

Τείχος

Σποραδικές στερεώσεις έγιναν στην επιφάνεια του τείχους της νοτιοδυτικής πλευράς (Πί ν. 100 β).

Φετιχιά Τζαμί

Επισκευάστηκε με μαυρόπλακες το δάπεδο εξωτερικά του τζαμιού.

Φυλάκιο Νότιας Πύλης

Το μικρό μονόχωρο φυλάκιο παρουσίασε διαμπερείς ρωγμές. Έγινε αφαίρεση των σχιστολιθικών πλακών, πλήρωση των ρωγμών, κατασκευή ελαφρού μανδύα από μπετόν και επανατοποθέτηση των πλακών (Πί ν. 100 γ).

Λουτρά

Το λουτρικό συγκρότημα που βρίσκεται επάνω από το πλέγμα των στοών καθαρίστηκε, έγινε σύρραψη ρωγμών και αρμολόγημα των επιφανειών.

Ακρόπολη Ασλάν-Πασά

Στο νεότερο περίβολο που βρίσκεται στη θέση του αρχικού μεσαιωνικού τείχους της ακρόπολης εμφανίστηκαν αποκολλήσεις λίθων και αποσάθρωση κονιαμάτων της επάνω επιφάνειας. Συνεργείο της Εφορείας στερέωσε τον τοίχο σε ολόκληρο το μήκος της νότιας πλευράς (προς τον οικισμό).

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Αρχοντικό Χουσεΐν Μπέ (Δεσπότη)

Άρχισε η πρώτη φάση στερέωσης του αρχοντικού¹, σύμφωνα με τη μελέτη του αρχιτέκτονα της ΔΑΒΜ Α. Ποζιόπουλου. Στερεώθηκε τμηματικά η βόρεια όψη και συμπληρώθηκε το ανώτερο τμήμα της. Ο βόρειος τοίχος παλιότερα αποτελούσε μεσότοιχο, που συνέδεε το κυρίως αρχοντικό με διώροφο κτίσμα, πιθανόν νεότερη προσθήκη, η οποία καταδαφίστηκε ανάμεσα στα 1960-70, οπότε κλείστηκαν και τα δύο τοξωτά ανοίγματα της πλευράς αυτής. Επίσης, άρχισε η ανακατασκευή της ξυλοστέγης και η επικάλυψή της με κεραμίδια βυζαντινού τύπου (Πί ν. 101 α-β).

ΦΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ

1. Ελληνικό λαϊκό σπίτι, Έκδ. Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήναι 1960, Α', σ. 207 κ.ε.

*Αλεποχώρι Μπότσαρη**Ναός Κοίμησης Θεοτόκου*

Ο ναός ανήκει στο συνηθισμένο για την περίοδο αυτή τύπο του κιονοστήριktου θολοσκέπαστου ναού, ο οποίος καλύπτεται με δίριχτη στέγη με σχιστόπλακες. Είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 18ου αι. Το μνημείο παρουσίασε διαμπερείς ρωγμές σε όλες τις πλευρές και στα φουρνικά της στέγης (Πί ν. 100 γ). Με μελέτη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης άρχισαν οι εργασίες στερέωσης. Αφού αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες και καθαρίστηκε η στέγη από τα αδρανή υλικά αποκαλύφθηκαν οι έξι τρουλίσκοι.

Είναι κατασκευασμένος από πυρολίθους και υλικά από παλιότερο ναό, διότι πολλοί λίθοι διασώζουν ζωγραφικό διάκοσμο. Στη συνέχεια έγινε επάλειψη των λίθων με ακρυλικό γαλάκτωμα (AKRO 7T), αρμολόγημα με τσιμεντοκονίαμα αναμεμειγμένο με AKRO 7T, αφού προηγουμένως σφραγίστηκαν οι ρωγμές με ασβεστοκονίαμα και επάλειψη της επιφάνειας με στεγανωτικό επίχρισμα tamosel. Κατασκευάστηκε κρυφό σενάζ στους πλευρικούς τοίχους του κυρίως ναού και του νάρθηκα και επανατοποθετήθηκε ξυλοστέγη με σχιστόπλακες. Έγινε σύρραψη ρωγμών σε όλες τις πλευρές, ανακατασκευάστηκε ο βόρειος τοίχος του νάρθηκα και τοποθετήθηκε σιδερένιος ελκυστήρας στο εσωτερικό.

Καπέσοβο

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Ο μονόχωρος κοιμητηριακός ναός παρουσίασε απόκλιση από την κατακόρυφο της νότιας πλευράς. Με επίβλεψη της Εφορείας και δαπάνη της Κοινότητας έγινε εσωτερική υποστύλωση, καθαίρεση εξωτερικά του τμήματος με την απόκλιση και επανακατασκευή (Πί ν. 101 γ, 102 α).

Κωστάρινα

Ναός Ταξιαρχών

Στον παραπάνω βυζαντινό ναό άρχισαν εργασίες μόνωσης της στέγης της εγκάρσιας κεραίας του ναού. Αφού αφαιρέθηκαν οι σχιστόπλακες, τοποθετήθηκαν μικρά καθρόνια, στη συνέχεια ξύλινο πέτασμα, πολυεστέρως οπλισμένος με υαλοϋφασμα και τελευταία οι σχιστόπλακες. Έτσι, εξασφαλίζεται ο αερισμός και η μόνωση από την υγρασία.

Δραμεσιόι

Μονή Κοίμησης Θεοτόκου

Το καθολικό είναι μονόχωρο, με νεότερο υπερυ-

ψωμένο νάρθηκα και χαγιάτι στη βόρεια πλευρά. Εσωτερικά, είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες του 18ου αι. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο, με τεχνική χαμηλού αναγλύφου είναι σημειωμένη η χρονολογία 1683, ενώ σε γρεντιά του ταβανιού αναγράφεται η χρονολογία 1755. Στο καθολικό έγινε αντικατάσταση των φθαρμένων ξύλων και της στέγης και επανατοποθέτηση της σχιστόπλακας (Πί ν. 102 β). Στον περιβάλλοντα χώρο (Πί ν. 102 γ) έγινε αποχωμάτωση εξωτερικά της νότιας πλευράς, κατασκευή πλακόστρωτου, καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση και επισκευή της πύλης του περιβόλου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Βασιλική Β (Αλκίσωνος)

Η παλιά κατεστραμμένη περίφραξη της βασιλικής αντικαταστάθηκε με νέα η οποία και επεκτάθηκε στη βόρεια, νότια και ανατολική πλευρά του ναού, με σκοπό να περιλάβει τα προσκτίσματα που είχαν έρθει στο φως με τους καθαρισμούς το 1981².

Επίσης στα ψηφιδωτά του αιθρίου της ίδιας βασιλικής (βόρεια στοά) έγινε προσεκτικός καθαρισμός και στη συνέχεια καλύφθηκαν με νάυλον για να προστατευθούν ως την οριστική συντήρησή τους.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΪΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Ν α ύ π α κ τ ο ς

Τζαμί Λιμανιού

Στο μιναρέ του τζαμιού που στεγάζει την αρχαιολογική συλλογή, έγινε σύρραψη ρωγμών και επισκευή της τοιχοποιίας στα σημεία που είχαν αφαιρεθεί λίθοι (Πί ν. 102 δ, 103 α).

Β ό ν ι τ σ α

Άρχισε η επισκευή του κάθετου τείχους με τη βυζαντινή φάση, στο κυρίως σώμα του φρουρίου που βρίσκεται προς την πλευρά της λιμνοθάλασσας. Έγιναν συρράψεις ρωγμών στον τετράγωνο πύργο δεξιά της πύλης, αντικατάσταση του ξύλινου πρεκιού της πύλης, αποκατάσταση του αρχικού ανοίγματος (Πί ν. 103 β-γ) και σποραδικές επισκευές σε όλο το μήκος του τείχους αυτής της πλευράς.

Γ α υ ρ ο λ ί μ ν η

Παναξιώτισσα

Με μελέτη της Διεύθυνσης Αναστήλωσης άρχισε η υποθεμελίωση του βυζαντινού ναού. Με σταυρωτές τομές, πλ. 1 και βάθ. 1,4 - 1,45 μ., αποκαλύπτονται τα θεμέλια που αρχίζουν από βάθος 0,40 μ. από το σημερινό έδαφος. Στη βόρεια πόρτα αποκαλύφθηκε το αρχικό κατώφλι σε βάθος 0,27 μ. από το σημερινό. Επίσης πολυάριθμες ταφές σε καλυβίτες τάφους χωρίς κτερίσματα. Η υποθεμελίωση γίνεται 0,20 μ. κάτω από τα θεμέλια με ενισχυμένο μπετόν και χονδρό πλέγμα. Στο τσιμέντο προστίθεται στεγανωτικό μάζας waterproof ενώ η επιφάνεια των θεμελίων αλείφεται με στεγανωτικό centersol. Μεταξύ της επιφάνειας και του τοιχίου τοποθετείται νάυλον για την αποφυγή της πρόσφυσης (Πί ν. 104 α). Μετά την ολοκλήρωση της υποθεμελίωσης έγινε πλακόστρωση της επιφάνειας και αφαιρέθηκε η υποστύλωση από το εσωτερικό του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κ έ ρ κ υ ρ α

Μονή Αντιβουνιώτισσας

Προκειμένου να μετατραπεί η μονή σε μουσείο βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, μεταφέρθηκαν από το καθολικό όλες οι εικόνες στα κελιά και τα στασίδια σε αποθήκη του Φρουρίου. Στη συνέχεια άρχισε καθαίρεση εσωτερικών και εξωτερικών κονιαμάτων.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΥΚΑΔΑΣ

Α λ έ ξ α ν δ ρ ο ς

Άγιος Γεώργιος στους Σκάρους

Για την προστασία του ναού³, που διασώζει αξιόλογες τοιχογραφίες του 17ου αι., έγιναν οι παρακάτω εργασίες με δαπάνες του ΕΟΤ:

α) Αντικαταστάθηκε εξ ολοκλήρου η αποσπασμένη στέγη (κεραμίδια και ζευκτά). β) Αντικαταστάθηκαν όλα τα παράθυρα και μία πόρτα του ναού, που είχαν αποσπασθεί, με νέα. γ) Στερεώθηκε η ξύλινη ψευδοροφή της στέγης. δ) Στερεώθηκε

2. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 286.

3. Για το ναό βλ. Π. Ροντογιάννης, Η χριστιανική τέχνη στη Λευκάδα, ΕΕΑΜ Γ' (1973), σ. 57 κ.ε.

επίσης ετοιμόρροπο τμήμα τοίχου των κελιών στη βόρεια πλευρά του καθολικού και έγινε καθαρισμός του χώρου από τη βλάστηση (Πί ν. 104 γ).

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Σε όλη τη διάρκεια του έτους στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας οι εργασίες έγιναν με εντατικό ρυθμό και λόγω της δημιουργίας βυζαντινού μουσείου στο ναό Αντιβουινώτισσας Κέρκυρας. Οι εργασίες περιέλαβαν κυρίως φορητές εικόνες από την περιοχή του Νομού Ιωαννίνων και από την Αντιβουινώτισσα (τέμπλο).

Συνεχίστηκε η αισθητική αποκατάσταση της αποτοιχισμένης τοιχογραφίας από την κατεδαφισμένη οικία Κέλλη-Βενέτη.

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

1. Τρίπτυχο προθέσεως με Κοίμηση (ΑΡΙΣΤ. 1). Προέλευση: μονή Σπηλαιώτισσας Αρίστης, διαστ. 0,47 x 0,67 μ., 18ος αι. Η παράσταση της Κοίμησης περιορίζεται σε μικρές διαστάσεις, στο επάνω μέρος του κεντρικού φύλλου του τριπτύχου. Στα πλαίσια φύλλα, καθώς και στο υπόλοιπο τμήμα του κεντρικού, στα ονόματα των πιστών αναφέρονται, εκτός των ντόπιων, και ονόματα από τα Κάτω Σουδενά, Κουκούλι, Βραδέτο, Τσερβάρι, Βλαχία και Μαυροβούνιο. Στην πίσω όψη των πλαϊνών φύλλων υπάρχουν ενθυμήσεις του 1921, 1873 και η χρονολογία 1796. Κάτω από την παράσταση υπάρχει δεύτερο στρώμα ζωγραφικής.

2. Απόστολος Λουκάς, απόστολος Ματθαίος, απόστολος Θωμάς, με αριθμούς καταγραφής αντίστοιχα: ΛΟΓΓ. 4, 5, 6. Προέρχονται από το τέμπλο του παρεκκλησίου (νάρθηκα) του ναού Κοίμησης Θεοτόκου Λογγάδων. Από τις σχηματοποιημένες μορφές των αποστόλων με το σκούρο προπλάσμα, τα ρόδινα σαρκώματα και τις γεωμετρικές πτυχώσεις συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για έργα του 17ου αι.

3. Άγιος Δημήτριος (ΛΟΓΓ. 7). Ίδιας προέλευσης με τα αποστολικά. Το πρόσωπο και η στολή του αγίου αποδίδονται με περισσότερη επιμέλεια από την υπόλοιπη παράσταση. Έργο μέτριας τέχνης του 17ου αι. με μεγάλες φθορές στη ζωγραφική επιφάνεια.

4. Μήτρα ξυλογραφίας για δίζωνη εικόνα με τον άγιο Ιωάννη Πρόδρομο. Προέλευση: μονή Σπηλαιώτισσας Αρίστης (ΑΡΙΣΤ. 2). Στην κάτω ζώνη οι άγιοι Δημήτριος και Γεώργιος έφιππος. Η μήτρα έχει κατασκευαστεί πιθανόν στη Βουλγαρία το 18ο αι.

5. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος (ΜΟΝ. 25). Προέ-

λευση: Μονοδένδρι. Στο κεντρικό τμήμα ο Πρόδρομος σε κατενώπιον στάση, στο κάτω μέρος η επιγραφή: *δια συνδρομής δαπάναις αναστασίου ιερέως και - - - - - ντίνου έτος αχθ/ιστορήθη δε δια χειρός (ανα)στ(ασίου) - - - - - νου(ιωάννου)*. Σε δεκαοχτώ διάχωρα γύρω από την κεντρική παράσταση σκηνές από το βίο του αγίου.

6. Οι τεσσαράκοντα μάρτυρες (ΜΟΝ. 8). Προέλευση: Μονοδένδρι. Εικόνα λαϊκής τέχνης του 18ου αι.

7. Συντηρήθηκε ξυλόγλυπτο προσκυνητάρι από το ναό Κοίμησης Θεοτόκου Λογγάδων.

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Κ έ ρ κ υ ρ α

Μονή Αντιβουινώτισσας

Συντηρήθηκαν επτά αποστολικά του τέμπλου του ναού στο εργαστήριο Ιωαννίνων (απόστολοι Ματθαίος, Ιάκωβος, Παύλος, Ανδρέας, Φίλιππος, Θωμάς, Ιωάννης). Επίσης οι δεσποτικές εικόνες του τέμπλου: άγιος Ιωάννης Πρόδρομος, Ένθρονος Παντοκράτωρ, Ένθρονη Θεοτόκος. Μετά την αφαίρεση των ασημένιων επενδύσεων έγινε συντήρηση των εικόνων και αφαιρέθηκαν οι επιζωγραφήσεις. Με τον καθαρισμό αποκαλύφθηκε και η υπογραφή του ζωγράφου: *Χειρ ΜΙΧΑΗΛ ΑΒΡΑΜΙ* στις εικόνες του Χριστού και του Προδρόμου και *Χειρ ΜΙΧΑΗΛ ΑΒΡΑΜΙ-α.χ.κ.β* στην εικόνα της Θεοτόκου. Ο ζωγράφος είναι σχεδόν άγνωστος εφόσον μοναδικό γνωστό έργο του βρίσκεται στο ναό της Παναγίας των Ξένων, στην Κέρκυρα. Από το συντηρητή Χρήστο Αρχιμανδρίτη έγινε καθαρισμός στα ανώτερα τμήματα του τέμπλου (Μεγάλη Δέηση, Λυπηρά, Ευαγγελισμός). Επίσης έγινε καθαρισμός της νεότερης (19ος αι.) δεσποτικής εικόνας του τέμπλου με την παράσταση της Γέννησης του Χριστού. Οι εργασίες συντήρησης των εικόνων από το ναό της Αντιβουινώτισσας θα συνεχιστούν το 1984.

ΦΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ-ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Β ο τ σ α ρ ά ς

Ναός Αγίου Δημητρίου

Μονόχωρος ναός με υπερυψωμένο νάρθηκα και ημικυκλική αψίδα με οκτώ κατακόρυφες λίθινες α-

κμές. Χαγιάτι καλύπτει ολόκληρη τη νότια πλευρά (Π ί ν. 104 β). Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες 18ου αι. (Π ί ν. 105 α) που σε πολλά σημεία έχουν επιζωγραφηθεί ενώ στα υπόλοιπα οι φθορές είναι σημαντικές. Στο ναό καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες και κειμήλια:

1. Άγιος Γεώργιος (διαστ. 0,81 × 0,31 μ.), 18ος αι. 2. Παναγία Ελεούσα (διαστ. 0,78 × 0,54 μ.), 18ος αι. 3. Χριστός ο Δίκαιος Κριτής (διαστ. 0,78 × 0,54 μ.), 18ος αι. 4. Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,83 × 0,405 μ.). Στο κάτω αριστερό μέρος η επιγραφή: *Αφιέρωμα του κυρ Γιάννη Φώτου 1850 μαρτίου 28/ ο Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης της Μητροπόλεως Ιωαννίνων* --- 5. Άγιος Δημήτριος (διαμ. 0,68 × 0,50 μ.). Δεξιά κάτω η χρονολογία *ΕΤΕΙ 1760*. 6. Ρώσικη εικόνα με αργυρή επένδυση και εντυπωσιακό πλαίσιο (διαστ. 0,30 × 0,34 μ.). 7. Άγιος Γεώργιος ο εξ Ιωαννίνων (διαστ. 0,315 × 0,23 μ.). Στο κάτω μέρος η επιγραφή: *Ο Ζωγράφος Πέτρος Γ. πρωτοψάλτης Μητροπόλεως Ιωαννίνων*. 8. Ιωάννης ο Πρόδρομος (διαστ. 0,61 × 0,387 μ.). 9. Εικόνα Χριστού (διαστ. 0,75 × 0,55 μ.). Κάτω δεξιά η επιγραφή: *Αφιέρωμα του κυρίου Γιάννη Ζώτου 1852 ο Ζωγράφος Πέτρος Γεωργιάδης πρωτοψάλτης της Μητροπόλεως Ιωαννίνων*. 10. Ευαγγέλιο με ασημένια στάχωση. Στην μπροστινή όψη η Σταύρωση στις γωνίες προφήτες και η επιγραφή: *Ο ΕΠΙΤΡΟΠΕΒΟΝ ΠΡΟΤΟΠΑΠΑ/ΥΕΤΗΟΣ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΗΓΜΣ*. Στην πίσω όψη η Ανάσταση δυτικού τύπου, οι Ευαγγελιστές και η επιγραφή: *ΤΟ ΙΕΡΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΙΟΝ/ΗΠΑΡΧΙ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ/ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΔΙΜΙΤΡΙΟΥ ΕΧ ΧΟ/ΡΑΣ ΜΠΟΥΖΑΡΑΝ ΜΕ ΕΞΟ/ΔΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ 1873 ΜΑΡΤΙΟΥ 2 ΔΙΑΧΙ/ΡΟΣ ΑΔΑΜΟΣ ΖΣ ΧΡΙΣΙ/ΚΟΥ ΠΑΔΙΟΤΗ*.

Μ α κ ρ ί ν ο

Ναός Αγίου Νικολάου

Τρίκλιτη βασιλική ηπειρωτικού τύπου με ημικυκλική αψίδα στην οποία οι έντεκα κατακόρυφες ακμές σχηματίζουν ελαφρά διακρινόμενα επίπεδα (Π ί ν. 105 β). Η τοιχοδομία είναι αργολιθοδομή με καλοδεμένους τους γωνιολίθους. Η στέγη σχηματίζει κεντρί ενώ το χαγιάτι καλύπτει τη νότια και δυτική πλευρά. Λαϊκά λιθανάγλυφα κοσμούν την είσοδο στη νότια πλευρά. Εσωτερικά μεμονωμένες ζωγραφικές παραστάσεις του 19ου αι. καλύπτουν τους τοίχους. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο και το ταβάνι είναι καλής τέχνης. Καταγράφηκαν οι εξής εικόνες:

1. Ένθρονος Παντοκράτορας (διαστ. 0,51 × 0,68 μ.). Αριστερά γονατιστός ο αφιερωτής και δίπλα η επιγραφή: *δέξε δέσπιν δέσποτα παντοκράτορα του*

ταπεινού δούλου σου ματθέου ηγουμένου τε του νυν μοναστηρίου και λύτρωσέ μας πυρός του αιωνίου πρεσβύτας της τεκούσης σε και την αγίων πάντων. Κάτω η χρονολογία *ΑΨΟΣΤ* και επιγραφή *ΧΕΙΡ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΥ ΕΞ ΑΘΗΝΩΝ*. 2. Άγιοι Γεώργιος-Δημήτριος (διαστ. 0,615 × 0,80 μ.). Στο κάτω μέρος η επιγραφή: *1811 Ιανουαρίου 13. Δέησις του δούλου του θεού νάστου νίκου και των τέκνων*.

3. Άγιος Νικόλαος (διαστ. 0,69 × 0,47 μ.). 4. Ένθρονη Θεοτόκος (διαστ. 0,81 × 0,55 μ.) του 1808. 5. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,85 × 0,64 μ.). 6. Άγιοι Πάντες (διαστ. 0,42 × 0,85 μ.).

Υπάρχουν επίσης εικόνες του 19ου αι. από τις οποίες δεν ελήφθησαν διαστάσεις (Αγία Τριάδα, Ταξίαρχες, άγιος Νικόλαος, Θεοτόκος ένθρονη, Χριστός βασιλεύς των βασιλευόντων, Ιωάννης ο Πρόδρομος, εικόνα με τους αγίους Αθανάσιο, Σπυρίδωνα και Χαράλαμπο).

Λ ά β δ α ν η

Μονή Μακρυαλέξη

Σε απόσταση δύο ωρών με τα πόδια από την Κάτω Λάβδανη βρίσκεται το εγκαταλελειμένο σήμερα μοναστήρι της Κοίμησης Θεοτόκου. Από το συγκρότημα σώζεται το καθολικό και τμήμα κελιών στη βορειοανατολική γωνία.

Το καθολικό ανήκει στον τύπο του απλού τετρακίονιου με στενό νάρθηκα και πεσσοστήρικτο χαγιάτι στην ίδια πλευρά. Η αψίδα είναι τρίπλευρη με ισάριθμα ανοίγματα που περιβάλλονται από διπλό πλίνθινο πλαίσιο. Ψαροκόκαλο κοσμεί επίσης την αψίδα. Στη νότια πλευρά πλίνθινη επιγραφή: *ΕΤΟΣΥΙΣ Ζ Γ (1585) ΗΓΜΝΣ ΔΑΝΙΗΛ*. Ο τρούλος οκτάπλευρος με αντίστοιχα μικρά ανοίγματα. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 1599 από τους ζωγράφους Νικόλαο και Μιχαήλ από το Λινοτόπι. Ο νάρθηκας ζωγραφίστηκε τον 19ο αι. από το ζωγράφο Βασίλειο από το χωριό Μπαμπούρι. Καταγράφηκαν και μεταφέρθηκαν στο κοινοτικό κατάστημα οι εξής εικόνες και κειμήλια:

1. Χριστός Ένθρονος (διαστ. 0,99 × 0,66 × 0,055 μ.). Στο κάτω μέρος διακρίνεται η επιγραφή: ----- *ιερομονάχου εν έτει ΖΡΑ (1593)*. 2. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα, ιδίων διαστάσεων, χρονολογίας και ζωγράφου (Π ί ν. 106 β). 3. Κοίμηση Θεοτόκου (διαστ. 0,99 × 0,66 × 0,04 μ.) 4. Δύο τεμάχια βημόθυρου, ύψ. 1,29, πλ. 0,335 μ. 5. Δώδεκα έντυπα εκκλησιαστικά βιβλία. 6. Ξυλόγλυπτος σταυρός με ασημένια επένδυση του 1908. 7. Επάργυρο λεκανίδιο.

Γ ρ ε β ε ν ί τ ι (Ανατολικό Ζαγόρι)

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο παραπάνω ναός, άλλοτε καθολικό μονής, από την οποία δε σώζονται πια ίχνη, ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο της μονόκλιτης βασιλικής με τρούλο και πλάγιους χορούς, συνηθισμένο στην Ήπειρο και γενικά τον ορεινό όγκο της Πίνδου το 17ο και 18ο αιώνα⁴. Στο αρχικό αυτό κέλυφος προστέθηκαν σε διάφορες εποχές ένα παρεκκλήσι και νάρθηκες βόρεια, νότια και δυτικά. Δυτικότερα προστέθηκε επίσης ανοιχτό χαγιάτι. Σήμερα ο κυρίως ναός στεγάζεται με δίριχτη στέγη από μαυρόπλακα, που ανατολικά και δυτικά απολήγει σε κεντρί, τα προσκτίσματα με μονόριχτες. Υψηλή επίχωση καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος της ανατολικής και βόρειας πλευράς του ναού. Εσωτερικά ο ναός χωρίζεται με δύο εγκάρσια σφενδόνια σε τρία μέρη. Το ανατολικό και δυτικό καλύπτονται από καμάρες, το κεντρικό με χαμηλό, τυφλό τρούλο που στηρίζεται στα σφενδόνια και τα τόξα των προεξεχόντων χορών.

Ο ναός είναι κατάγραφος. Στην ασίδα διακρίνονται δύο στρώματα ζωγραφικής. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος είναι πολύ ενδιαφέρων, έχει όμως υποστεί σημαντικές φθορές, ιδίως στο χρώμα, από επανειλημμένες πυρκαγιές. Το είδος αυτό της φθοράς ωστόσο σε ορισμένα σημεία αποκαλύπτει το καθαρό σχέδιο, πριν από την επίθεση των χρωμάτων, που είναι αρκετά δεξιοτεχνικό. Πλούσιο θεολογικό υπόβαθρο στηρίζει το εικονογραφικό πρόγραμμα. Στο ανατολικό τμήμα του ναού κυριαρχούν θέματα με ευχαριστηριακό περιεχόμενο. Δεσπόζουν στον ανατολικό τοίχο η Θεία Μετάληψη και, μοιρασμένη στους πλάγιους τοίχους του Ιερού, η Λειτουργία των Αγγέλων.

Στο κεντρικό τμήμα του ναού απεικονίζονται στον τρούλο ο Παντοκράτωρ, στα υποτυπώδη γωνιαία τρίγωνα χοροί αγγέλων και στα ψηλότερα μέρη των τοίχων σκηνές του χριστολογικού κύκλου. Τους πλάγιους χορούς καταλαμβάνουν παραστάσεις της Πεντηκοστής και Μεσοπεντηκοστής. Στα μέτωπα, επάνω από τις παραστάσεις αυτές, εικονίζονται ανά δύο, καθήμενοι, οι Ευαγγελιστές. Στο δυτικό τμήμα του ναού εκτυλίσσονται σκηνές από το Πάθος, την Ανάσταση (παράτιθενται στο βόρειο τοίχο η Εις Αδου Κάθοδος και η Ανάσταση) και τα

μετά την Ανάσταση. Εδώ κυριαρχεί η επιβλητική και πολυπρόσωπη Σταύρωση που καταλαμβάνει σχεδόν ολόκληρο το ανώτερο μέρος του δυτικού τοίχου (Πί ν. 106 α). Στην κάτω ζώνη, σε ολόκληρο το ναό, ολόσωμοι άγιοι. Στο δυτικό τμήμα του ναού υπάρχουν δύο πόρτες, μία στα δυτικά και μία στα νότια. Κατά προφορική μαρτυρία του Λέανδρου Βρανούση, του οποίου γενέτειρα είναι το Γρεβενί, πάνω από τη νότια αυτή είσοδο υπήρχε η κτητορική επιγραφή, που έχει πια εκπέσει, με χρονολογία στα μέσα του 17ου αι. (1665;). Στο νότιο εξωτερικό τοίχο, τώρα μέσα στο νότιο νάρθηκα, απλώνεται παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

Η ζωγραφική στο Γρεβενί προϋποθέτει τα έργα των Θηβαίων ζωγράφων, απηχεί λαμπρά πρότυπα και φαίνεται να έγινε από έμπειρο εργαστήριο. Η ποιότητά της ξαφνιάζει, αν συγκριθεί με την αδέξια εκδοχή του αρχιτεκτονικού τύπου του κτιρίου. Τα τεχνοτροπικά κριτήρια επιτρέπουν μία χρονολόγηση στα μέσα του 17ου αι. με την οποία συμφωνεί τόσο η μαρτυρία για τη χαμένη επιγραφή όσο και η αρχιτεκτονική του κτιρίου, με το οποίο φαίνεται να είναι σύγχρονη η τοιχογράφηση.

Το μνημείο κηρύχτηκε διατηρητέο με Υπουργική Απόφαση που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 514/Β/5-9-83.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

Β ί τ σ α

Μονή Προφήτη Ηλία⁵

Στα κελιά που βρίσκονται στα νότια του καθολικού μέσα σε ξύλινη κασέλα βρέθηκαν και καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες και παλαιότυπα:

1. Εικόνα Ανάληψης (διαστ. 0,32 × 0,265 μ.).
2. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,46 × 0,37 μ.).
3. Βρεφοκρατούσα με αγίους (διαστ. 0,445 × 0,36 μ.).
4. Δίζωνη εικόνα με Βρεφοκρατούσα και άγιο Ιωάννη Πρόδρομο (διαστ. 0,46 × 0,323 μ.).
5. Άγιοι Πάντες (διαστ. 0,445 × 0,335 μ.).
6. Άρχων Μιχαήλ (διαστ. 0,435 × 0,285 μ.).
7. Ένθρονη Οδηγήτρια (διαστ. 0,36 × 0,28 μ.).
8. Εικονίδιο με τη Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα και ασημένια επένδυση (διαστ. 0,175 × 0,15 μ.).
9. Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,245 × 0,195 μ.).
10. Αγία Τριάδα (διαστ. 0,275 × 0,215 μ.).
11. Άγιος Νεόφυτος (διαστ. 0,245 × 0,205 μ.).
12. Κεν-

4. Αθηνά Κ. Τζάκου, Το καθολικό της μονής Άβελ στη Βήσσα-νη Πωγωνίου Ηπείρου, Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση, 2, Αθήνα 1982, σ. 58-60.

5. Για το μοναστήρι βλ. Ι. Λαμπρίδης, Ζαγοριακά, Αθήνα 1870, σ. 38-39. Ηπειρωτικά Χρονικά 4 (1929), σ. 102-106 και σ. 17. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 301 κ.ε.· 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 609-610.

τρικό τμήμα τρίπτυχου με Θεοτόκο Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,31×0,19 μ.). 13. Εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας (διαστ. 0,225×0,15 μ.).

Οι εικόνες ανήκουν στο 18ο και 19ο αι. Βρίσκονται σε κακή κατάσταση και χρειάζονται συντήρηση και καθαρισμό ώστε να χρονολογηθούν με περισσότερη ακρίβεια.

Παλαιότυπα:

1. Ευαγγέλιο με βελούδινη και ασημένια στάχωση με παραστάσεις (διαστ. 0,325×0,235 μ.). Τυπογρ. Νικ. Γλυκός, Βενετία 1799.

2. Πατριάρχου Γρηγορίου, Περιγραφή της Υπεραγίας Δεσποίνης Εικοσιφοινίσσης (διαστ. 0,17×0,23 μ.). Τυπογρ. Πατριαρχείου απιθ' (1819).

3. Μικρό Ευαγγέλιο με ξύλινη και δερμάτινη στάχωση (διαστ. 0,18×0,11 μ.).

4. Θεοφίλου επισκόπου Καμπανίας, Ταμείον Ορθοδοξίας (διαστ. 0,22×0,165 μ.).

5. Τυπικό, χωρίς σελίδα τίτλου (διαστ. 0,23×0,15 μ.).

6. Μηναίο (διαστ. 0,22×0,16 μ.).

7. Θεοτοκάριον (διαστ. 0,22×0,165 μ.). Τυπογρ. Νικ. Γλυκός Βενετία 1784.

8. Μηναίο Ιουλίου (διαστ. 0,32×0,23 μ.). Εκδ. Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία 1843.

9. Μηναίο Αυγούστου, όπως παραπάνω.

10. Μηναίο Μαρτίου, Κολοβό (διαστ. 0,33×0,24 μ.). Εκδ. Φέξης 1905.

11. Πεντηκοστάριο (διαστ. 0,30×0,22 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ Βενετία 1873.

12. Τυπικό (διαστ. 0,225×0,16 μ.), 1897.

13. Ωρολόγιο, χωρίς σελίδα τίτλου (διαστ. 0,22×0,16 μ.).

14. Ψαλτήριο (διαστ. 0,225×0,165 μ.). Τυπογρ. Θεοδοσίου, Βενετία 1770.

15. Τριώδιο, χωρίς σελίδα τίτλου (διαστ. 0,235×0,16 μ.).

16. Ιωάννου Χρυσοστόμου τα άπαντα (διαστ. 0,235×0,155 μ.), 1902.

17. Μηναίο Ιανουαρίου (διαστ. 0,32×0,23 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία 1843.

18. Μηναίο Φεβρουαρίου, όπως παραπάνω.

19. Μηναίο Μαΐου, όπως παραπάνω.

20. Μηναίο Σεπτεμβρίου, όπως παραπάνω.

21. Μηναίο Ιουνίου, όπως παραπάνω.

22. Παρακλητική, Ακέφαλο (διαστ. 0,30×0,22 μ.).

23. Μηναίο Ιουλίου (διαστ. 0,30×0,23 μ.). Τυπογρ. Αγίου Γεωργίου, Βενετία 1852.

24. Μηναίο Απριλίου, (διαστ. 0,32×0,23 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία.

25. Μηναίο Νοεμβρίου (διαστ. 0,32×0,23 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία.

26. Μηναίο Οκτωβρίου (διαστ. 0,32×0,23 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία.

27. Λειμωνάριον Νέον (διαστ. 0,275×0,215 μ.). Ερμούπολις 1855.

28. Θεοφύλακτο, Ερμηνεία εις τα τέσσερα Ευαγγέλια (διαστ. 0,32×0,20 μ.). Λειψία „αψά" (1761).

29. Ευχολόγιον (διαστ. 0,235×0,145 μ.). Ελλην. Τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία 1898.

30. Επιστολή του Πολυζώη Λαμπανιτζιώτη εξ Ιωαννίνων εις τον Ηγεμόνα Ιωάννη-Μιχαήλ Σούτζο, Βιέννη απψδ' (1784) (διαστ. 0,225×0,18 μ.).

31. Απόστολος (διαστ. 0,225×0,155 μ.). Ελλην. τυπογρ. Φοίνιξ, Βενετία 1879.

32. Του Μεγάλου Βασιλείου Λειτουργικόν (διαστ. 0,24×0,17 μ.).

33. Ωρολόγιον, χωρίς σελίδα τίτλου (διαστ. 0,21×0,14 μ.).

34. Εκκλησιαστική Ιστορία (διαστ. 0,24×0,19 μ.).

35. Ακακίου Ιερομονάχου, χωρίς τίτλο (διαστ. 0,24×0,175 μ.).

36. Βιβλος Χρονική. Με κατεστραμμένη τη σελίδα τίτλου (διαστ. 0,24×0,185 μ.).

37. Δερματόδετο χωρίς σελίδα τίτλου (διαστ. 0,29×0,22 μ.).

38. Νικοδήμου αγιορείτου, Ερμηνεία εις τας επτά καθολικάς επιστολάς (διαστ. 0,28×0,20 μ.). Τυπογρ. Θεοδοσίου Βενετία 1806.

39. Καινή Διαθήκη (διαστ. 0,165×0,10 μ.), Λονδίνο 1822.

40. Μηναίο Δεκεμβρίου (διαστ. 0,28×0,20 μ.), 1904.

41. Ψαλτήριο (διαστ. 0,21×0,145 μ.). Τυπογρ. Βενετία Χ.Χ.

42. Ιωάσαφ Κορνηλίου Λόγοι (διαστ. 0,245×0,20 μ.). Τυπογρ. Νικ. Γλυκός, Βενετία 1788.

43. Ερμηνεία εις τους Ψαλμούς του Δαβίδ (διαστ. 0,30×0,23 μ.). Τυπογρ. Παναγίου Τάφου, Ιεροσόλυμα 1855.

44. Γραμματική της Ελληνικής (διαστ. 0,21×0,14 μ.). Τυπογρ. Κορομηλά 1857.

45. Ψαλμοί Δαβίδ. Τυπογρ. Νικ. Γλυκός, Βενετία 1844.

Α ν θ ο χ ώ ρ ι Μ ε τ σ ό β ο υ

Μονή Ζωοδόχου Πηγής

Σε αρκετή απόσταση από τον οικισμό και προς ΒΔ., στην τοποθεσία Κόκκινο λιθάρι, βρίσκεται το μοναστηριακό συγκρότημα της Ζωοδόχου Πηγής. Τα κελιά ανακατασκευάστηκαν πρόσφατα⁶ και

6. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 221.

μαζί με το καθολικό βρίσκονται μέσα σε ημικατεστραμμένο περίβολο. Το καθολικό ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλο, πλάγιους χορούς και μικρό χαγιάτι στα δυτικά. Εξωτερικά καλύπτεται με σχιστόπλακα, ενώ τα αετώματα της κάθετης κεραίας παρουσιάζουν απότμηση των άνω γωνιών, τρόπος συνηθέστατος στη στέγαση των ναών στην Ήπειρο το 18ο αι.

Η πεντάπλευρη ασίδα που εξέχει από την ανατολική πλευρά κοσμεύεται με αβαθή τόξα ενώ στο επάνω τμήμα της πλευράς αυτής, κάτω από το αέτωμα σε αβαθή επίσης κόγχη εικονίζεται η Ζωοδόχος και σε τεταρτοσφαίρια δύο αρχάγγελοι. Γύρω από την κόγχη αυτή υπάρχουν εντοιχισμένα τέσσερα κεραμικά πινάκια. Με απλά τόξα κοσμεύεται και ο δωδεκάπλευρος τρούλος, στον οποίο εικονίζονται έξι μακρόστενοι φεγγίτες.

Τοιχογραφίες σώζονται στην κόγχη του Ιερού, στην πρόθεση, στους πλάγιους χορούς, στη δυτική πλευρά και μία ζώνη με ολόσωμους αγίους στη βόρεια και νότια πλευρά, που ανήκουν πιθανότατα στις αρχές του 19ου αι.

Μέσα στο ναό υπάρχουν και καταγράφηκαν οι παρακάτω εικόνες, παλαιότυπα και κειμήλια:

1. Εικόνα Μεταμόρφωσης (διαστ. 0,50 × 1,25 μ.). Δεσποτική δίζωνη εικόνα. Στο επάνω μέρος παριστάνεται η Μεταμόρφωση, στο κάτω οι άγιοι Νικόλαος, Στέφανος, Παρασκευή. Λαϊκή τέχνη των αρχών του 20ου αι.

2. Ένθρονη Θεοτόκος (διαστ. 0,625 × 1,01 μ.). Δεσποτική. Σε φόντο χρυσό εικονίζεται ένθρονη η Παναγία με το Χριστό στα γόνατα που ευλογεί με το δεξί. Τέλος του 18ου αι.

3. Χριστός Παντοκράτωρ ένθρονος (διαστ. 0,62 × 1,015 μ.). Δεσποτική εικόνα. Σε φόντο χρυσό εικονίζεται ο Παντοκράτορας, ένθρονος σε μαρόκ θρόνο ευλογώντας με το δεξί και κρατώντας με το αριστερό ανοικτό βιβλίο. Της ίδιας εποχής και του ίδιου ζωγράφου με την παραπάνω εικόνα.

4. Πρόδρομος (διαστ. 0,625 × 1,015 μ.). Σε χρυσό επίσης φόντο. Ο άγιος εικονίζεται ολομέτωπος φτερωτός με μακρύ ιμάτιο ευλογώντας με το δεξί και κρατώντας με το αριστερό, πινάκιο με την απομνηθείσα κεφαλή του και ανοικτό ειλητό με τη γνωστή ρήση: *Μετανοείτε* --- Στο κάτω μέρος εικονίζεται το τοπίο του Ιορδάνη ποταμού και στη δεξιά γωνία η Βάπτισμα του Χριστού. Δεσποτική εικόνα του τέλους του 18ου αι.

5. Ζωοδόχος Πηγή (διαστ. 0,62 × 1,015 μ.). Σε χρυσό φόντο στο κέντρο η Παναγία με το Χριστό, στον τύπο της Ζωοδόχου, μέσα σε κιβώριο. Δεξιά και αριστερά εικονίζονται προφήτες. Στο κάτω μέρος όμιλοι πιστών προστρέχουν και εξαγνίζονται. Τέλος του 18ου αι.

6. Ζωοδόχος Πηγή (διαστ. 0,67 × 1,065 μ.), 19ος αι.

7. Μηναίο Αυγούστου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1777.

8. Μηναίο Φεβρουαρίου, Βενετία 1775.

9. Μηναίο Οκτωβρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1754.

10. Μηναίο Απριλίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

11. Μηναίο Ιουνίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

12. Μηναίο Μαΐου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

13. Μηναίο Νοεμβρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

14. Μηναίο Σεπτεμβρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

15. Μηναίο Φεβρουαρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

16. Μηναίο Μαρτίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1803.

17. Μηναίο Δεκεμβρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1819.

18. Μηναίο Ιουλίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

19. Μηναίο Μαρτίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

20. Μηναίο Ιανουαρίου, έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1820.

21. Μηναίο Ιουνίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1774.

22. Μηναίο Μαΐου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1773.

23. Μηναίο Απριλίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1777.

24. Μηναίο Ιουλίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1777.

25. Παρακλητική Οκτώηχος, η Μεγάλη έκδοση. Τυπογρ. Αγίου Γεωργίου, Βενετία 1851.

26. Θησαυρός Δαμασκηνού. Τυπογρ. σήμα Φοίνικα και ήλιος χ.χ.

27. Τριώδιο. Στάχωση από ξύλο και δέρμα φθαρμένο (Βενετία).

28. Μηναίο Μαρτίου, χωρίς σελίδα τίτλου (Βενετία).

29. Μηναίο Νοεμβρίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1773.

30. Τριώδιο, χωρίς σελίδα τίτλου (Βενετία).

31. Μηναίο Οκτωβρίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1813.

32. Πεντηκοστάριο, έκδοση Δ. Σάρρου, Βενετία 1725.

33. Μηναίο Σεπτεμβρίου, έκδοση Δ. Θεοδοσίου, Βενετία 1774.

34. Μηναίο Ιανουαρίου. Ακέφαλο-κολοβό, Βενετία.

35. Πεντηκοστάριο. Ακέφαλο-κολοβό.

36. Ευαγγέλιο (διαστ. 0,335 × 0,245 μ.). Στάχωση

από χαρτόνι και βελούδο με ένθετο ασημένιο μετάλλιο με τη Σταύρωση. Έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1748.

37. Ευαγγέλιο (διαστ. 0,345 × 0,245 μ.). Στάχωση από χαρτόνι και βελούδο. Έκδοση Νικ. Γλυκέος, Βενετία 1776.

38. Λειτουργίες, χειροτονίες κτλ. Ακέφαλο-Κολοβό.

39. Ακολουθίες. Ακέφαλο-Κολοβό.

40. Επιστολή Αποστόλου Παύλου. Ακέφαλο-Κολοβό.

41. Ακολουθίες. Τυπικά - Μηνολόγια - Κανόνες (διαστ. 0,21 × 0,145 μ.).

42. Χρυσοστόμου Ομιλίες (διαστ. 0,22 × 0,16 μ.). Στάχωση από δέρμα και ξύλο φθαρμένο.

43. Θεοφύλακτου, Ερμηνεία εις τα τέσσερα Ευαγγέλια. Έκδοση Λειψίας 1701.

44. Πεντηκοστάριο. Έκδοση σήμα Φοίνικα, Βενετία 1856.

45. Μηναίο Δεκεμβρίου. Ακέφαλο.

46. Σταυρός (διαστ. 0,20 × 0,08 μ.). Ασημένιος σταυρός με γέμισμα, ξύλινη εγχάρκτη παράσταση από τη μία πλευρά της Σταύρωσης και την άλλη της Βάπτισης του Χριστού. Έργο του 18ου αι. Τα περισσότερα παλαιότυπα βρέθηκαν σε άθλια κατάσταση και χρειάζονται άμεση συντήρηση. Πολλά από αυτά περιέχουν ενθυμήσεις του 18ου και 19ου αι.⁷

Ράϊκο

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο χωριό Ράϊκο, 30 χλμ. δυτικά των Ιωαννίνων, βρίσκεται ο μικρός μονόχωρος ναός του Αγίου Νικολάου⁸ με ημικυκλική αψίδα.

Αρχικά θα πρέπει να ήταν καμαροσκέπαστος ενώ την προηγούμενη δεκαετία κατασκευάστηκε ξυλοστέγη. Στο εσωτερικό, στον ανατολικό και βόρειο τοίχο σώζονται τμήματα τοιχογραφιών του άλλου κατάργραφου ναού. Στον ανατολικό τοίχο του Ιερού εκτός από την ημικατεστραμμένη κεφαλή αγγέλου⁹, σώζεται ιεράρχης στην κάτω ζώνη της αψίδας και σπαράγματα από την Πλατυτέρα (κεφαλή του Χριστού). Επίσης στην όψη της βάσης της αγίας Τράπεζας (Πί ν. 107 α) που έχει καταστραφεί από το τσιμεντένιο δάπεδο παριστάνεται ο προφήτης Ιωνάς. Στο βόρειο τοίχο σώζεται τμήμα Δέησης (ολόκληρη η κεφαλή του Προδρόμου, ημικατεστραμμένη η μορφή του Χριστού και τμήμα μόνο

από το μαφόριο της Παναγίας), ενώ στη συνέχεια προς Δ. ο άγιος Γεώργιος έφιππος και ολόσωμος άγιος. Οι μεγάλες μορφές της Δέησης και των δύο αγίων, τεχνοτροπικά συγγενεύουν με αυτές του βυζαντινού ναού της Κωστανίανης (14ος αι.)¹⁰, οι οποίες πιθανώς αποτελούν το πρότυπο. Η μορφή του Προδρόμου που έχει διακοπεί από το σύγχρονο ξύλινο τέμπλο, καθώς και του αγγέλου στο Ιερό (Πί ν. 107 β), έχουν μεγάλη εκφραστικότητα. Τα τμήματα τοιχογραφιών έχουν άμεση ανάγκη στερέωσης.

Χρυσοβίτσα Μετσόβου

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Στο βόρειο τοίχο του ναού¹¹ που είναι κατάγραφος από τοιχογραφίες του 18ου αι. (έργο των Καπεσοβιτών αδελφών Ιωάννη και Γεωργίου), εντοπίστηκε δεύτερο παλιότερο στρώμα τοιχογραφιών. Η αποκόλληση μικρού τμήματος στο πρώτο στρώμα φανέρωσε μόνο το κόκκινο γραπτό πλαίσιο διάχωρου. Γι' αυτό είναι αδύνατη προς το παρόν η χρονολόγηση του δεύτερου στρώματος.

Παλιοσέλλι Κόνιτσα

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι. με νάρθηκα και πρόπυλο στη νότια είσοδο. Στην κεντρική αψίδα υπάρχει εγχάρκτη χρονολογία: 1864. Η ίδια χρονολογία υπάρχει και στη δυτική πλευρά: 1864 Αυγούστου 2. Στο εσωτερικό υπάρχουν τοιχογραφίες του 19ου αι. έργο πιθανότατα Χιοναδίτη ζωγράφου. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ελαιογραφία σε ξύλο πάνω από το καφασωτό του γυναικωνίτη όπου παριστάνεται σε επτά διάχωρα η δημιουργία και η έξοδος των πρωτοπλάστων από τον Παράδεισο, έργο των Χιοναδιτών ζωγράφων Χριστοδούλου και Θωμά, του έτους 1889. Οι ίδιοι πρέπει να ζωγράψισαν τις δεσποτικές εικόνες του ναού. Θαυμάσιο το ξυλόγλυπτο ταβάνι του 1871.

Στο Ιερό και το γυναικωνίτη φυλάσσονται εικόνες και παλαιότυπα, που έχουν μεταφερθεί από τους ναούς και μονές της περιοχής και χρειάζονται

7. Ηπειρωτικά Χρονικά 9 (1934), σ. 102, 104 και 125.

8. P. Soustal, Nikopolis und Kephallenia στο T.I.B. 3, σ. 249.

9. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 296.

10. RbK 10 (1968), σ. 297 και BCH 1952, σ. 227· 1958, σ. 740. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 225, όπου και η υπόλοιπη βιβλιογραφία.

11. Νέος Ελληνομνημων ΣΤ' (1909), σ. 52. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 351. ΕΕΒΣ 2 (1925), σ. 328. Ηπειρωτικά Χρονικά, ό.π., σ. 100, αριθ. 68.

καταγραφή και συντήρηση. Η ενδιαφέρουσα αυτή περιοχή, που βρίσκεται πάνω από τη βόρεια όχθη του Αώου ανάμεσα στην Τύμφη και το Σμόλικα, θα πρέπει να εξερευνηθεί συστηματικότερα.

ΦΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΡΕΒΕΖΑΣ

Π α π α δ ά τ ε ς

Ναός Αγίας Τριάδας (Φανερωμένη)

Τρίκλιτη βασιλική με τρούλο και δικλινή στέγη, η σχιστόπλακα της οποίας έχει αντικατασταθεί σήμερα με γαλλικά κεραμίδια. Εσωτερικά τα κλίτη στεγάζονται με φουρνικά. Η είσοδος του ναού είναι στη νότια πλευρά, η οποία και προστατεύεται από χαμηλότερο πεσσοστήρικτο προστώο, ενώ τη δυτική πλευρά καταλαμβάνει ο υπερυψωμένος νάρθηκας γυναικωνίτης. Ο κυρίως ναός και ο νάρθηκας ιστορήθηκαν το 1807, όπως μαρτυρεί η σχετική επιγραφή επάνω από τη δυτική θύρα του ναού¹². Οι τοιχογραφίες είναι σήμερα δυσδιάκριτες κάτω από το πυκνό στρώμα αιθάλης που τις καλύπτει. Αντίθετα σε πολύ καλή κατάσταση σώζεται ο ξυλόγλυπτος επισκοπικός θρόνος και το ανάλογο τέχνης τέμπλο, έργο του 1806, όπως μας πληροφορεί η ξυλόγλυπτη, επίσης επιγραφή επάνω από την ωραία πύλη: 1806 ΔΕΗΣΙΣ ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΠΕΛΑΓΙΑΣ ΜΟΝΑΧΗΣ.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Γ α β α λ ο ύ

Κελλί

Σε απόσταση 9 χλμ. νότια της Γαβαλούς, στις πλαγιές του Αράχθου, σώζεται η εγκαταλελειμμένη σήμερα μονή, το λεγόμενο Κελλί. Από το μοναστηριακό συγκρότημα σώζεται σήμερα το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής και λίγα επισκευασμένα κελιά στη βορειοανατολική γωνία (Πί ν. 107 γ). Ανήκει στον εγγεγραμμένο σταυροειδή με τρούλο ναό. Εντυπωσιακό είναι το εσωτερικό, στο οποίο οι τέσσερις κίονες εφάπτονται στο βόρειο και νότιο τοίχο. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος με αβαθή τόξα και στενόμακρα ανοίγματα, ενώ η αψίδα πολυγωνική. Όλα τα ανοίγματα περιβάλλονται από λιθανάγλυφα και κοσμεύεται με σταυρούς και ρόδακες. Ε-

πάνω από την κύρια είσοδο της βόρειας πλευράς η επιγραφή: 1788 Ο ΝΑΟΣ ΤΗΣ ΥΠΕΡΑΓΙΑΣ ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΗΜΩΝ ΘΕΟΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ. Η λιθοδομή της τοιχοποιίας αποτελείται από εξαιρετικά δουλεμένους τετράγωνους λίθους κυρίως στην ανατολική πλευρά. Εσωτερικά δε διασώζεται ζωγραφικός διάκοσμος.

Ν ε ρ ο μ ά ν α

Μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός στο κέντρο του χωριού, με νεότερη επέκταση στα δυτικά, η οποία είναι ξυλόστεγη. Η αψίδα είναι ημικυκλική και η τοιχοδομία αργολιθοδομή. Δεν διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ

Ά γ ι ο ς Α θ α ν ά σ ι ο ς

Ναός Ταξιάρχων

Τυπική επτανησιακή βασιλική μεγάλων διαστάσεων με ημικυκλική αψίδα και καμπαναριό στη δυτική πλευρά της (Πί ν. 108 β). Στο γύψινο μαρόκ τέμπλο της, τη θέση των δεσποτικών εικόνων κατέχουν ελαιογραφίες του Σαμαντή του 1898, ενώ στις ποδιές έχουν τοποθετηθεί εικόνες από το αποστολικό άλλων τέμπλων (πιθανόν παλιότερου του ίδιου ναού). Στο ναό έχει αφιερωθεί πρόσφατα εικόνα του αγίου Ηρακλείου, ζωγραφισμένη στην Πέργαμο της Μικράς Ασίας, όπως μαρτυρεί η παρακάτω επιγραφή που κατέχει το κάτω μέρος της εικόνας δεξιά και αριστερά του όρθιου αγίου: Ω εσταυρωμένε μου/Ιησού τη Μεγάλη τετάρτη επαρδόθης επί το εκούσιον πάθος) δια την σωτηρίαν ημών· δέδωκας δε/τ --- σα και επί τους προσιόντας/ ενθουσιωδώς δούλους σου και Μαρτυ/ρες τε και Αγιοι ούτοι κατεστάθησαν/ίνα και νυν πρεσβεύωσιν υπέρ ημών και/εισακούει Ιησού των αιτήσεων των και/νυν επάκουσον τον θερμόν Μάρτυρα Αγιον Ηράκλειον τον πρέσβυν εμού του ευτελούς/Ηρακλή Πα/πα/ιώ άννου/Δημ(ητρίου) Σαμιώτου και εκ Σπαθαραιών. Ναι Ιησού μου δος μου χάριν και (Π)λουσιών δωρεών πάντων ημών γένοιτο. 14 Ιουλίου Μηνός εορτάζον/τες τον Αγιον Ηράκλειον και προστάτην ημών εν Περγάμω/ της Αγία και Μεγάλη τετάρτη Απριλίου 5 τω 1889/ Έργον Παύλου Σωτηρίου/Καισαρέως εκ χωρίου Σανιζίδερε/Κλαβιανού. Κάτω με μεγαλύτερους χαρακτήρες η επιγραφή: Αφιέρωσις Εβελίνας Αρίστου Δημητριάδη-Κόκλα 1975.

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στην επτανησιακή μονόχωρη βασιλική του Α-

12. Ό.π., σ. 107, 108, αριθ. 98.

γίου Αθανασίου καταγράφηκαν τα παρακάτω κειμήλια:

1. Αργυρός δίσκος, διαμ. 0,337 μ. Το ελαφρά υψωμένο χείλος του, πλ. 0,04 μ., φέρει ανάγλυφη σφυρήλατη διακόσμηση από ελικοειδή βλαστό ενώ το κέντρο του καταλαμβάνει προτομή του αρχάγγελου Μιχαήλ ίδιας τεχνικής, μέσα σε στηθαίο. Στο πίσω μέρος του δίσκου έχει χαραχθεί η επιγραφή: *ΣΤΕΛΙΟΣ ΓΟΥΔΕΛΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ* (Πί ν. 108 α).

2. Σταυρός αγιασμού ξυλόγλυπτος με αργυρή και χάλκινη επένδυση. Τις ακμές του σταυρού κοσμούν ένθετα μικρά κοράλια ενώ την κορυφή ασημένιο περιστέρι. Ύψ. 0,21, πλ. οριζόντιας κεραίας 0,08 μ. (Πί ν. 109 α).

3. Σταυρός από εξαπτέρυγα με τρίλοβες κεραίες και ανάγλυφη διακόσμηση, ύψ. 0,27, πλ. 0,23, ύψ. στηρίγματος 0,24 μ.

4. Παλαιότυπο ευαγγελιστάριο του 1754, που εκδόθηκε στο τυπογραφείο Σάρρου στη Βενετία. Είναι δερματόδετο και φέρει εγχάρακτα επίτιτλα και χαλκογραφίες ευαγγελιστών (διαστ. 0,37 × 0,24 μ.).

Σ πα ρ τ ί λ α ς

Ναός Αγίου Αρσενίου

Πρόκειται για τον κοιμητηριακό ναό του χωριού, του συνηθισμένου επανησιακού τύπου. Νεότερες επεμβάσεις, όπως εμφανές περιμετρικό σανάξ, υπερύψωση της στέγης και κάλυψή της με γαλικά κεραμίδια, καθώς και νεότερη οροφή, έχουν αλλοιώσει την αρχική μορφή του ναού. Κάτω από το φθαρμένο εξωτερικό κονίαμα διακρίνεται η τοιχοποιία από αργολιθοδομή με συχνή παρεμβολή κεραμιδιών.

Στο Ιερό, στην κεντρική και στις δύο πλάγιες κόγχες, σώζονται λαϊκότεροπες τοιχογραφίες (Πλατύτερα στην κεντρική κόγχη, Άκρα Ταπείνωση στην πρόθεση και Άγιος Γεώργιος έφιππος στο διακονικό). Ίδιας τεχνοτροπίας τοιχογραφίες κοσμούν ακόμη τις δύο μεσαίες ποδιές του τέμπλου. Πιθανόν ολόκληρος ο ναός ήταν τοιχογραφημένος, όπως μαρτυρούν τα ίχνη ζωγραφικής που διακρίνονται στον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, κάτω από το κονίαμα. Οι παλιές φορητές εικόνες έχουν μεταφερθεί στο χωριό από τον ιερέα, εκτός από τις παρακάτω, έργα μάλλον του 19ου αιώνα, που παραμένουν ακόμη στο ναό:

1. Χριστός Παντοκράτωρ (διαστ. 0,745 × 0,953 μ.). 2. Αγία Κερκύρα (διαστ. 0,79 × 0,43 μ.). 3. Πρόδρομος (διαστ. 0,78 × 0,38 μ.). 4. Ένθρονη Βρεφοκρατούσα (διαστ. 0,79 × 0,56 μ.).

Ναός Παναγίας

Μεγάλη μονόχωρη βασιλική με χαμηλότερο και

πλατύτερο νάρθηκα. Στην νοτιοανατολική γωνία βρίσκεται το καμπαναριό του συνηθισμένου επανησιακού τύπου. Οι δεσποτικές εικόνες του κτιστού τέμπλου είναι έργα του Σαματζή του 1894. Τα υπόλοιπα μέρη του τέμπλου (αποστολικό, δέηση, ποδιές) καλύπτουν τοιχογραφίες λαϊκής τεχνοτροπίας. Τοιχογραφίες επίσης σώζονται στην κεντρική αψίδα του Ιερού και στην πρόθεση. Και στις δύο κόγχες όμως διακρίνονται σαφώς ίχνη από παλιότερα στρώματα ζωγραφικής. Στην ίδια φάση (μάλλον 18ος αι.) ανήκουν πιθανότατα και οι τοιχογραφίες που σώζονται στο νότιο τοίχο του ναού και στους δύο πλάγιους τοίχους του νάρθηκα.

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Ι ω ά ν ν ι ν α

Ι τ ς Κ α λ έ

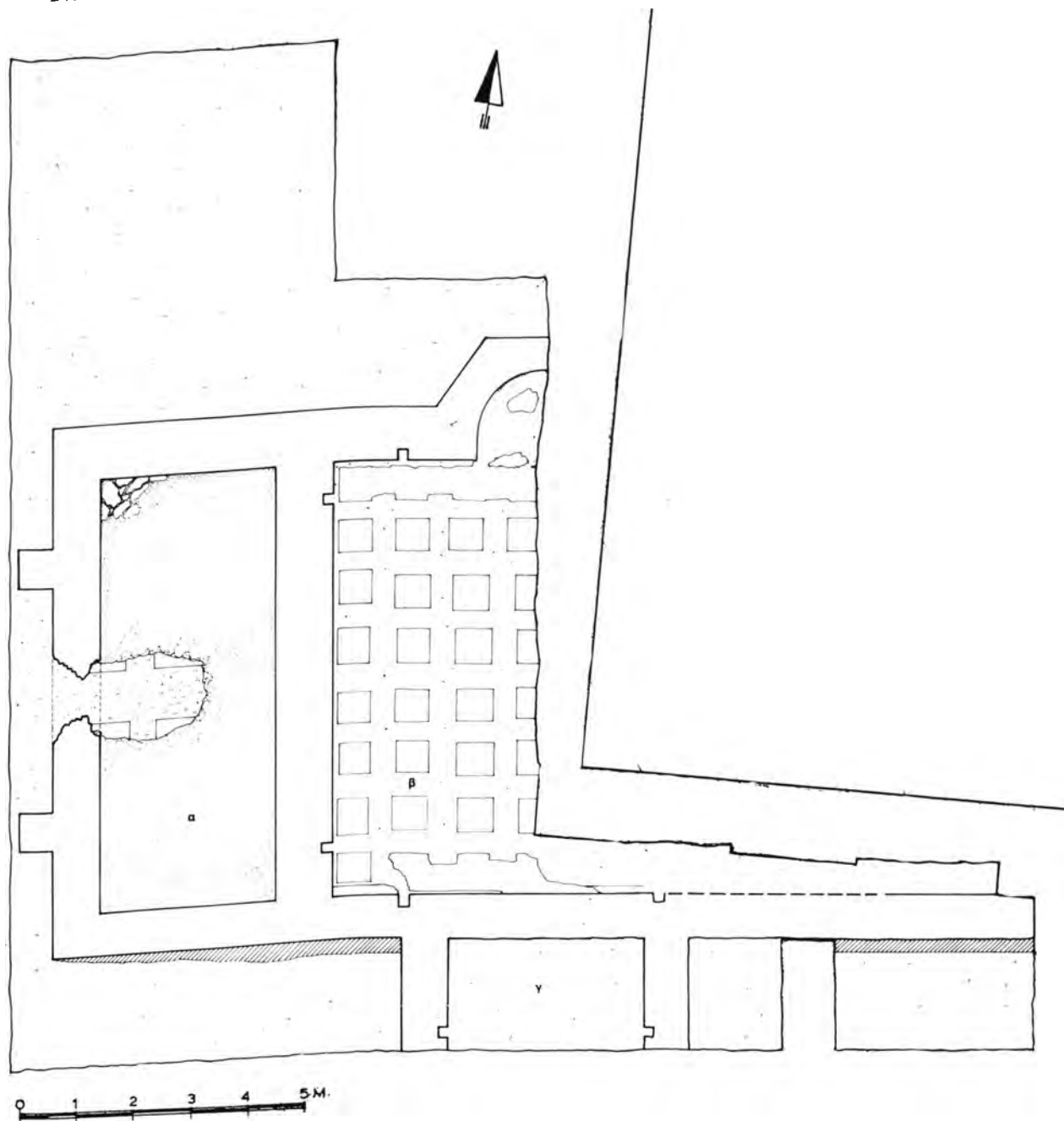
Συνεχίστηκαν και φέτος οι ερευνητικές εργασίες στο χώρο νότια του μεγάλου κυκλικού πύργου. Αφού απομακρύνθηκαν τα επιφανειακά χώματα με μηχανικό μέσο μέχρι βάθος 1 μ., άρχισε η ανασκαφή των τομέων Β και Γ. Φαίνονται σε βάθος 1,20 μ. επιφάνειες τοιχοποιιών που αποτελούν ολόκληρο συγκρότημα, εφαιπτόμενο του αρχικού τείχους που συνεχίζεται προς Ν. Λόγω του χειμώνα οι εργασίες διακόπηκαν και θα συνεχιστούν το επόμενο έτος.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Βυζαντινό Λουτρό

Από τον Ιούλιο έως το Σεπτέμβριο του 1983 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο Κάστρο, στο χώρο βόρεια του Σουφαρί Σαράι και ανάμεσα στο κτίριο αυτό και το ανεγειρόμενο 9ο Δημοτικό Σχολείο¹³. Κατά τη διάνοιξη του δεύτερου στεγα-

13. Η παραχώρηση του χώρου από το ΥΠΠΟ στον Οργανισμό Σχολικών Κτιρίων για την ανέγερση του σχολείου έγινε εσπευσμένα, με την απόφαση ΥΠΠΕ/ΑΡΧ/Β1/Φ33/32644/803/10-9-81, αφού με μεσολάβηση της πολιτικής ηγεσίας ο ΟΣΚ δέχθηκε να παραιτηθεί από προηγούμενη παραχώρηση που είχε γίνει, παρά τις αντίθετες εισηγήσεις των υπηρεσιών και του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, με την ΥΑ Φ.04Β-36α/65035/19-6-79, στο Ίτς Καλέ, μία από τις δύο εσωτερικές ακροπόλεις του Κάστρου, στην οποία οι νεότερες κατασκευές είναι ελάχιστες και η οποία διατηρείται σε άριστη κατάσταση και αποτελεί τον κατ' εξοχήν αρχαιολογικό χώρο της πόλης, απομονωμένο με τον αρχικό του περίβολο από το υπόλοιπο Κάστρο.

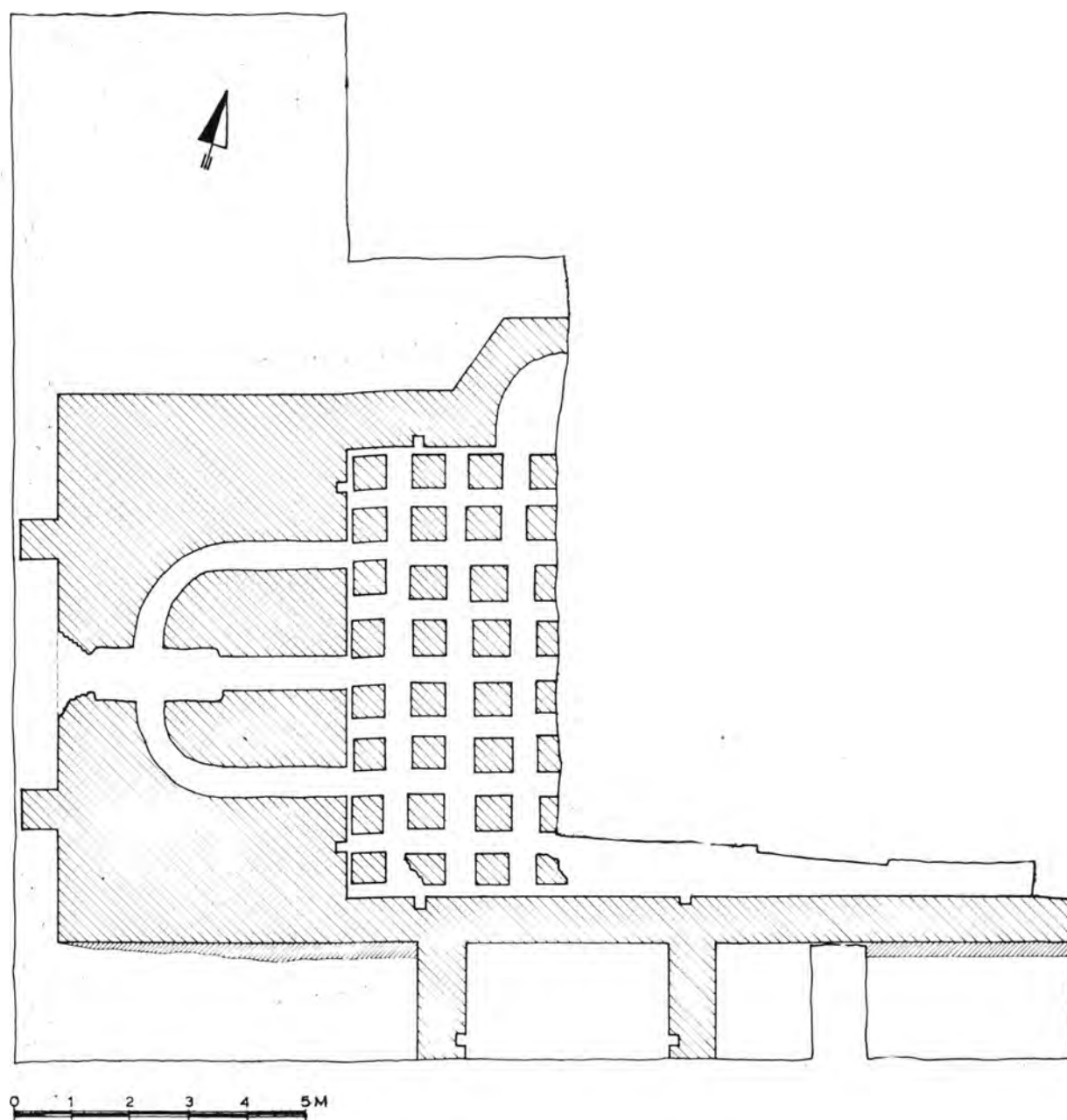

Σχέδ. 1. Ιωάννινα. Βυζαντινό λουτρό. Κάτοψη στο επίπεδο του δαπέδου.

νού βόθρου του σχολείου εμφανίστηκε βυζαντινός τοίχος, ο οποίος, όπως αποκαλύφθηκε στη συνέχεια, αποτελούσε μέρος από το βόρειο εξωτερικό τοίχο μεγάλου λουτρού. Οι συνολικές διαστάσεις του λουτρού υπολογίζονται κατά προσέγγιση στα $9,40 \times 16,50$ μ., ένα μεγάλο όμως μέρος του (περίπου 9×8 μ.) καταστράφηκε από την εκσκαφή για τη θεμελίωση του σχολείου ή καλύφθηκε από

αυτό¹⁴ (Σ χ έ δ. 1-2· Π ί ν. 109 β). Το τμήμα του

14. Η προστασία του Κάστρου περιοριζόταν μέχρι τότε στον έλεγχο των νέων οικοδομών. Ο έλεγχος των θεμελίων κατά την ανέγερσή τους γινόταν περιστασιακά, αφού δεν είχαν επισημανθεί κατά τις εκσκαφές αρχαία, ενώ η ανασκαφή της Εφορείας στο

Σχέδ. 2. Ιωάννινα. Βυζαντινό λουτρό. Κάτοψη στη στάθμη των υποκαύστων.

κτιρίου που σώθηκε και ανασκάφηκε βρίσκεται σε

οικόπεδο Κωσταδήμα, λίγα μέτρα νότια από το Σουφαρι Σαράι, δεν έδωσε ευρήματα παλιότερα από μερικούς τοίχους και κεραμικό κλίβανο του όψιμου 18ου αι. Πρβλ. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 329. Μετά τον εντοπισμό του λουτρού γίνεται φυσικά συστηματικός έλεγχος σε κάθε εκσκαφή του Κάστρου.

επαφή με το σχολείο, έχει σχήμα Γ και αποτελείται από τους εξής χώρους:

Χώρος α. Δεξαμενή, εσωτ. διαστ. $7,55 \times 3,25$ μ., καταλαμβάνει το δυτικότερο τμήμα του λουτρού. Σώζεται ως το ύψος του δαπέδου της, που καλυπτόταν από πλάκες και ισχυρότατο υδραυλικό κονίαμα. Οι πλάκες σήμερα λείπουν. Κάτω από το δάπεδο της δεξαμενής τρεις αγωγοί, ένας κεντρικός σε

ευθεία πορεία και δύο πλάγιοι σε καμπύλη, συνδέουν το μνημειώδες τοξωτό άνοιγμα, μερικώς σωζόμενο πια, στη δυτική πλευρά της δεξαμενής με τον υπόκαυστο χώρο β.

Χώρος β. Ανατολικά της δεξαμενής βρίσκεται το κεντρικό υπόκαυστο δωμάτιο, ένα μεγάλο τμήμα του οποίου (βορειοανατολικά) καλύπτεται από το σχολείο. Στη βόρεια πλευρά έχει μία εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη αψίδα. Δε σώζεται το δάπεδό του. Στηριζόταν σε πυκνές σειρές κτιστών πεσσίσκων με ορθογώνια διατομή. Στους τοίχους του σώζονται κατακόρυφοι αγωγοί τετράγωνης διατομής για την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Ο χώρος αυτός αποτελούσε τον θερμόν ή μέσον οίκον των βυζαντινών βαλανείων. Κάτω από το σχολείο έχει εξαφανιστεί το πρώτο δωμάτιο, το αποδυτήριο (χλιαρόν) των βυζαντινών λουτρών. Ένδειξη γι' αυτό αποτελεί η επισήμανση του νότιου εξωτερικού τοίχου του κτιρίου και έξω από το χώρο β, προς Α.

Χώρος γ. Ένας τρίτος χώρος αποκαλύφθηκε νότια του χώρου β. Έχει μικρότερο πλάτος από αυτόν και συνεχίζεται προς Ν. και έξω από τον ανασκαμμένο χώρο, προς την ιδιοκτησία Αθανασόπουλου. Οι τοίχοι του δείχνουν ότι χτίστηκε συγχρόνως με το υπόλοιπο κτίριο. Διατηρούνται και εδώ οι κατακόρυφοι αγωγοί για την κυκλοφορία του θερμού αέρα. Στο χώρο αυτό δε διατηρούνται ίχνη από υπόκαυστο.

Επικοινωνούσε πάντως με το υπόκαυστο του χώρου β με δύο μεγάλα ορθογώνια ανοίγματα, τα οποία σε κάποια νεότερη φάση εντοιχίστηκαν.

Οι εξωτερικοί τοίχοι του λουτρού δείχνουν εξαιρετικά επιμελημένο χτίσιμο με λαξευμένες πέτρες και τούβλα σε οριζόντιες πάντοτε στρώσεις, χαρακτηριστικό της μεσοβυζαντινής εποχής.

Το εύρημα έχει εξαιρετική σημασία. Διότι: α) μέχρι σήμερα ήταν γνωστά λείψανα βυζαντινής εποχής μόνο στην οχύρωση του Φρουρίου. Δεν είχε εντοπιστεί κανένα κτίσμα βυζαντινής εποχής μέσα στο Κάστρο¹⁵. β) Αποτελεί ένα από τα ελάχιστα σωζόμενα, έστω και ελλιπώς, αστικά βυζαντινά λουτρά και έχει επομένως μεγάλο ενδιαφέρον για τη μελέτη της μεσοβυζαντινής πόλης¹⁶. γ) Η σημαντικότερη όμως διαπίστωση, που φέρνει στο φως νέα εντελώς στοιχεία για την ιστορία της οίκησης στα Γιάννενα, είναι ότι το βυζαντινό κτίριο θεμελιώθηκε πάνω σε ισχυρούς τοίχους ελληνιστικής εποχής. Σε αρχαίους τοίχους πατάει ο νότιος εξωτερικός τοίχος του λουτρού (στο βάθος που έφτασε η

ανασκαφή το αρχαίο λείψανο διακρίνεται καλύτερα στο ανατολικότερο άκρο αυτού του τοίχου) και η βορειοδυτική γωνία του βυζαντινού κτιρίου. Ένας ακόμη αρχαίος τοίχος βρέθηκε σε τομή βορειοδυτικά του λουτρού. Επάνω και δίπλα από τους τοίχους αυτούς, που αποτελούνται από λαξευμένες πέτρες χωρίς συνδετικό κονίαμα, και παντού στο βάθος των θεμελιών του λουτρού βρέθηκαν πλήθος από ελληνιστικά όστρακα και αρκετές αγνύθες. Η έρευνα αυτών των αρχαίων λειψάνων δεν προχώρησε. Ειδοποιήθηκε η IB' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων για να προβεί σε δοκιμαστικές τομές και να συνεχίσει ενδεχομένως την ανασκαφή¹⁷.

Εκτός από τα παραπάνω, τα κινητά ευρήματα ήταν κυρίως όστρακα, στη μεγάλη πλειοψηφία τους της ύστερης μεταβυζαντινής εποχής. Στα ψηλότερα στρώματα βρέθηκαν και αρκετά πήλινα τιμπούκια. Στην επίχωση δυτικά του λουτρού βρέθηκε θραύσμα από βυζαντινό νόμισμα (τραχύ) του 13ου αι. και επάνω στο κατώφλι του αγωγού, κάτω από τη δεξαμενή, θησαυρός από πέντε κολλημένα μεταξύ τους νομίσματα, τραχέα Ιωάννου Γ' Βατάτζη, του νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης (τύπος Α: Hedy, σ. 290, πίν. 42 1-2) και ένα όμοιο θραύσμα¹⁸. Έξω από τη βορειοδυτική πλευρά του λουτρού, ανάμεσα σε σαθρούς τοίχους της όψιμης τουρκοκρατίας, βρέθηκαν σημαντικά χάλκινα αντικείμενα με διακόσμηση: καπνοθήκη και πόρπη σε σχήμα αχιβάδας, που χρονολογούνται στα τέλη του 18ου αι., μαζί με δύο πήλινα αγγεία της ίδιας εποχής, του τύπου της ανασκαφής νοτιώς του Σουφαρί Σαράι¹⁹.

Από το σύνολο των ευρημάτων και τις παρατηρήσεις των σχέσεων βάθους ανάμεσα στα λείψανα του λουτρού και το δάπεδο και τα ανοίγματα του Σουφαρί Σαράι μπορούν να εξαχθούν τα ακόλουθα συμπεράσματα. Το λουτρό χτίστηκε πιθανώς κατά το πρώτο μισό του 13ου αι. και θεμελιώθηκε εν μέρει επάνω στο βράχο της ακρόπολης του Ασλάν Πασά, εν μέρει επάνω σε λείψανα ισχυρών ελληνιστικών τοίχων. Λειτουργήσε ως αστικό βαλανείο. Η χρήση του σταμάτησε ενδεχομένως με την ανέγερση του τουρκικού λουτρού, λίγα μέτρα νοτιότερα²⁰. Μετά την εγκατάλειψή του προμήθευσε τους καστρινούς

15. Ηπειρωτικά Χρονικά 25 (1983), σ. 133-157.

16. ΑΕ 1982, σ. 99 κ.ε., ιδίως σ. 109.

17. Για τη συζήτηση σχετικά με τον αρχαιότερο οικισμό στα Γιάννενα βλ. Ηπειρωτική Εστία 1 (1952), σ. 537-554. Ίσως το εύρημα αυτό οδηγήσει σε μια νέα ανάγνωση του επίμαχου χωρίου του Προκοπίου, Περί Κτισμάτων IV, 1, 37-41.

18. Συντηρήθηκαν στο Νομισματικό Μουσείο και ταυτίστηκαν εκεί από τον Έφορο Γ. Τουράτσόγλου και την αρχαιολόγο Μ. Κρίκου-Γαλάνη.

19. Ηπειρωτικά Χρονικά 24 (1982), σ. 267-281.

20. Ηπειρωτικά Χρονικά 1 (1926), σ. 33-34. Πρβλ. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 298.

οικοδομικό υλικό: κατά την ανασκαφή δε βρέθηκαν στα μπάζα καθόλου λείψανα της ανωδομής. Ισοπεδώθηκε οριστικά και μπαζώθηκε κατά την ανέγερση του Σουφαρί Σαράι, μέρος της αυλής του οποίου αποτελούσε ο χώρος που άλλοτε βρισκόταν το λουτρό. Όταν μετά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων εγκαταστάθηκε εδώ ο ελληνικός στρατός, στη θέση του λουτρού χτίστηκαν βοηθητικά κτίσματα, τα οποία κατεδαφίστηκαν μετά το 1975, όταν ολοκλήρω το συγκρότημα παραδόθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας στο Υπουργείο Πολιτισμού.

Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Άρτα

Οικόπεδο Χριστογιώργου

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα που άρχισε πέρυσι στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται στη συμβολή των οδών Αράχθου και Εθνικής οδού Ιωαννίνων-Αντιρρίου. Η έρευνα περιορίστηκε στη νότια πλευρά του οικοπέδου και έφερε σε φως οκτώ τάφους (Πίνακ. 110), οι οποίοι ανήκουν σε εκτεταμένο νεκροταφείο βυζαντινών χρόνων που αποκαλύφθηκε στο γειτονικό οικόπεδο Ζήκου²¹. Οι τάφοι βρέθηκαν επάνω στο στρώμα καταστροφής ελληνιστικών χρόνων με προσανατολισμό κατά κανόνα ΝΔ.-ΒΑ. Μόνο σε μια περίπτωση ο προσανατολισμός ήταν Δ.-Α.

Τρεις από τους τάφους ανήκαν σε νήπια, ενώ οι υπόλοιποι σε ενήλικες. Όλοι οι τάφοι ήταν ακτέριστοι. Οι νεκροί βρέθηκαν τοποθετημένοι στο χώμα σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος. Μεγάλες, ελαφρά κοίλες κεραμίδες κάλυπταν τους νεκρούς μέχρι τα μέσα των πλευρών. Στο χώρο της ανασκαφής και στην επίχωση μεταξύ των τάφων βρέθηκαν όστρακα εφυσωμένης κεραμικής, τμήματα γυάλινων αντικειμένων και 31 χάλκινα νομίσματα²² διαφόρων εποχών, όπως: Αμβρακίας εποχής Αυγούστου, 238-168 π.Χ., Μιχαήλ Η΄ Πα-

λαιολόγου, νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, Ισαακίου Β΄ Αγγέλου, νομισματοκοπείου Κωνσταντινούπολης, Αμβρακίας αιτωλικός ή ηπειρωτικός τύπος, 239-168 π.Χ., Θεόδωρος Β΄ Δούκας Λάσκαρις, 1254-1258, τραχύ, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, Ηπειρωτική Συμμαχία 330/325 και 234/233, Αμβρακίας ακαρνανικός τύπος, 238-168 π.Χ., Κοινού Ηπειρωτών, 234/3-168, Κέρκυρας, 300-229, φθαρμένα ελληνικά, 3ου-2ου αι. π.Χ., Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης, Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, τραχέα, νομίσματα Μαγνησίας τύπος C, Δηνάριο Γουλιέλμου Α΄ De la Roche (1280-1287), νομισματοκοπείου Θηβών, Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, τραχύ, νόμισμα Θεσσαλονίκης τύπος G, Μανουήλ Α΄ Κομνηνού τύπος Α, αβέβαιο ελλαδικό νομισματοκοπείο, Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, νομισματοκοπείου Νικαίας.

Κατά τον καθαρισμό του παραπάνω οικοπέδου προκειμένου να συνεχιστεί σε αυτό η ανασκαφική έρευνα από την ΙΒ΄ Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων βρέθηκε θησαυρός²³ 131 βυζαντινών νομισμάτων (τραχέων εκ κράματος) στη νότια παρειά του. Τα νομίσματα βρέθηκαν κολλημένα (μασούρι) και προέρχονται όλα από την ίδια ταφή. Ο θησαυρός περιλαμβάνει²⁴:

1. Κοπές Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη, 2. Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι, 3. Θεόδωρου Κομνηνού Δούκα, 4. Θεόδωρου πιστές απομιμήσεις, 5. λατινικές απομιμήσεις, 6. Μανουήλ Κομνηνού Δούκα, 7. Ιωάννη Κομνηνού Δούκα, 8. Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου, 9. Ivan II Asen.

Β. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΑΙΤΩΛΟΑΚΑΡΝΑΝΙΑΣ

Αγρίνιο

Ερμίτσα

Στο αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Θωμοπούλου, κατά τη διάρκεια ισοπέδωσης του χώρου με μηχανικό μέσο, αποκαλύφθηκαν τμήματα κατεστραμμένων τοιχοποιιών και πληθώρα οστράκων και τεμαχίων από κεραμίδια. Στο χώρο θα γίνουν ερευνητικές τομές.

21. Η ανασκαφή στο οικόπεδο Ζήκου έγινε από την ΙΒ΄ Εφορεία Αρχαιοτήτων Ιωαννίνων και ολοκληρώθηκε το 1981. Στο χώρο αποκαλύφθηκαν 140 περίπου τάφοι. Για τα γενικότερα πορίσματα της ανασκαφής βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 260. Το νεκροταφείο πρόκειται να δημοσιευθεί συνολικά από την υπογράφοσα.

22. Η ταύτιση των νομισμάτων έγινε στο Νομισματικό Μουσείο από τον Έφορο Γ. Τουράτσογλου και την αρχαιολόγο Μ. Κρίκου-Γαλάνη.

23. Το θησαυρό βρήκε και παρέδωσε στην Εφορεία η αρχαιολόγος Παρ. Καρατζένη.

24. Ο θησαυρός ταυτίστηκε από τον Έφορο Γ. Τουράτσογλου. Βλ. ΑΔ 36 (1981): Μελέτες, σ. 207-226.

Ν α ύ π α κ τ ο ς

Κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού έξω από το Φρούριο, δίπλα στο Ειρηνοδικείο, αποκαλύφθηκε μεγάλη βυζαντινή ντάπια. Η τοιχοδομία της αποτελείται από μεγάλους δόμους με παρεμβαλλόμενες οριζόντιες και κάθετες σειρές πλίνθων.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΑΡΤΑΣ

Ά ρ τ α

Παραδόθηκε από τον Κων. Μπόβολο μικρό κορινθιακό κιονόκρανο από πωρόλιθο, ύψ. 0,345, διαμ. βάσης 0,21 μ. (αριθ. καταγρ. 235).

Ε. ΧΑΛΚΙΑ

Η' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Η Η' Εφορεία Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε κυρίως το β' εξάμηνο¹ του 1983 τις παρακάτω εργασίες:

1. Μουσειακές εργασίες στα δύο μουσεία (Αρχαιολογικό και Ασιατικής Τέχνης).
2. Ανασκαφικές έρευνες.
3. Τεχνικές εργασίες στα δύο μουσεία. Επισκευές κτιρίων, υποστυλώσεις, διαμορφώσεις και καθαρισμούς στους αρχαιολογικούς χώρους.

ΚΕΡΚΥΡΑ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

1. Συνεχίστηκε η ταξινόμηση στην αποθήκη του μουσείου 370 κιβωτίων οστράκων από τις ανασκαφές της χρονιάς Κώτση II, Σταθόπουλου, Αλμυρού και Κουτσούρη. Καταγράφηκαν, αφού συντηρήθηκαν στο εργαστήριο² της Εφορείας, 184 νομίσματα προερχόμενα από τα οικόπεδα Βουτσελά (1979, 1980, 1981, 1983), Ευελπίδη (1980-1982) και Δεσύλλα (1983). Επίσης καταγράφηκαν, αφού συγκολλήθηκαν, 875 διάφορα άλλα αρχαία, προερχόμενα από τα οικόπεδα Βουτσελά (1982) και Κώτση II (1983).

2. Άρχισε η τακτοποίηση των νομισμάτων της Εφορείας σε σύγχρονη νομισματοθήκη με συρτάρια από plexiglas, ο έλεγχος και η συντήρηση όσων είχαν προσβληθεί από ασθένειες που προκαλεί ο χλωριούχος χαλκός.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

1. Άρχισε η σύνταξη νέου καταλόγου κινεζικής και ιαπωνικής ζωγραφικής με βάση την τεχνοτροπία των έργων αυτών. Τη σύνταξη του καταλόγου αυτού ανέλαβε η Επιμελήτρια Τίτσα Μελά³.

2. Κατά το α' εξάμηνο κυρίως, έγιναν στο παραπάνω μουσείο οι εργασίες που αναφέρονται παρακάτω από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Αγγλαΐα Καραμάνου.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

1. Η υπογράφουσα αντικατέστησε στη διεύθυνση της Η' Εφορείας τον Έφορο Αρχαιοτήτων Άγγ. Χωρέμη, που μετατέθηκε στην Αθήνα, στο τέλος Ιουνίου 1983 και από την εποχή αυτή και μετά είναι υπεύθυνη για τη σύνταξη των Χρονικών.

2. Στη συντήρηση των αρχαίων εργάστηκαν οι Φιλ. Χειμαριώτης και Στεφ. Σουρβίνος.

Συνεχίστηκαν και εφέτος οι εργασίες στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης. Κυρίως: α) η σύνταξη νέου αναλυτικού καταλόγου των τεσσάρων αιθουσών Χατζηβασιλείου και συγκεκριμένα των αιθουσών Λ (παραβάν ιαπωνικά), Μ (συλλογές Νεπάλ, Θιβέτ και Γκαντάρα) και εν μέρει της Ν (Συλλογή Σιάμ). β) Η τακτοποίηση των 10.500 δελτίων έργων του μουσείου κατά αύξοντα αριθμό ευρετηρίου, με παράλληλη αντικατάσταση των παλιών με άλλα στα οποία αναφέρονται πιο λεπτομερείς περιγραφές και στοιχεία των αντικειμένων. γ) Το έργο συντήρησης στο εργαστήριο συντήρησης του μουσείου, όπου κυρίως συντηρήθηκαν ιαπωνικά ξυλόγλυπτα, σύμφωνα με το πρόγραμμα συντήρησης, αλλά και ορισμένα έργα ιαπωνικής ζωγραφικής σε χαρτί και ύφασμα, που είχαν άμεση ανάγκη επέμβασης. δ) Η αναμόρφωση των αποθηκών στις οποίες τοποθετήθηκαν και ειδικά προστατευτικά πλέγματα για την προστασία από σεισμούς.

ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΡΑΜΑΝΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Έγιναν από την Εφορεία επτά σωστικές και μία ιδιωτική ανασκαφή ως ακολούθως:

Α λ μ υ ρ ό ς⁴ Π ε ρ ί θ ε ι α ς

Στην παραπάνω παραθαλάσσια περιοχή, που βρίσκεται στο βόρειο μέρος της Κέρκυρας, μεταξύ Ρόδας και Κασσιόπης, και στη θέση Αμμοκούλουμα, όνομα που πήρε πιθανώς από τις τούμπες άμμου που βρίσκονται εκεί, κατά τις εργασίες παράνομης αμμοληψίας με μηχανικό εκσκαφέα στο κτήμα των αδελφών Βλάχου, που βρίσκεται σε μία από τις τούμπες αυτές, βρέθηκαν και καταστράφηκαν αρχαίοι κεραμοσκεπείς τάφοι.

Η καταστροφή αυτή έγινε αιτία για μια μικρή ανασκαφική έρευνα, που αποκάλυψε ένα νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Η τούμπα στην οποία έγινε ανασκαφή, κατεστραμμένη από τον εκσκαφέα στα ανατολικά, είχε σχήμα ωοειδές με προσανατολισμό από ΝΑ.-ΒΔ. Το ύψος της από την επιφάνεια της θάλασσας ήταν 4,90, το μήκος της 42 και το πλάτος της 27,50 μ. Στρωματογραφικά αποτελείτο από τρία στρώμα-

3. Η Ασιατολόγος Τίτσα Μελά αποσπάστηκε το β' εξάμηνο του 1983 από τη Β' Εφορεία Αθηνών στο Μουσείο Ασιατικής Τέχνης Κερκύρας.

4. Τα χρονικά της ανασκαφής Αλμυρού 1979 δε δόθηκαν εγκαίρως για τεχνικούς λόγους.

τα, το πρώτο, σύγχρονο επιφανειακό, είχε πάχος 0,50 μ., το δεύτερο, παλιά επιφάνεια της τούμπας, είχε πάχος 0,25-0,30 μ. και το τρίτο, μέσα στο οποίο είχαν ανοιχτεί οι τάφοι, πάχος 2-4 μ.

Ανασκάφηκε μία έκταση 200 τ.μ., αφού η επιφάνεια του εδάφους διαιρέθηκε σε 61 τάφους, διαστ. 1×3 μ. η καθεμία.

Συνολικά ερευνήθηκαν μέσα στο τρίτο στρώμα: 15 απλές ταφές, που περιείχαν φωχά κτερισμένους ή ακτέριστους νεκρούς, ένας παιδικός εγχυτρισμός σε πιθάρι, δύο κεραμοσκεπείς παιδικοί τάφοι, σχετικά πλούσια κτερισμένοι σε σχέση με το υπόλοιπο νεκροταφείο, δύο ξύλινοι σαρκοφάγοι (βρέθηκαν υπολείμματα του ξύλου), μία τεφροδόχος κάλπη, μία πυρά καύσης και 11 πυρές εναγισμών (βλ. Γ. Μυλωνάς, ΔΝΕ, Β', σ. 259 και 233) που περιείχαν αρκετά όστρακα αγγείων (Πί ν. 111).

Επάνω, γύρω και μέσα στους τάφους βρέθηκαν καμένοι καρποί, λιπαρές ουσίες από τις προσφορές, αγγεία ή όστρακα αγγείων. Τα συνηθέστερα σχήματα των αγγείων ήταν οι κύαθοι β' τύπου Αγοράς, κωνικά κυάθια, πρόχοι, σκύφοι, και λήκυθοι.

Το 1983 συνεχίστηκε και πάλι η ανασκαφή της παραπάνω τούμπας. Ερευνήθηκε συνολικά μια έκταση 9×12 μ. στα βορειοδυτικά της ανασκαφής του 1979, στην οποία αποκαλύφθηκαν δέκα πυρές εναγισμών, εννέα απλές ταφές επάνω στην άμμο και μία ταφή μέσα σε ξύλινο πλεχτό, σχήματος ορθογωνίου παραλληλογράμμου, φέρετρο-τάφο.

Οι ταφές T21, T22, T23, T24, T25 αποτελούσαν μία συστάδα και βρέθηκαν κάτω από τις πυρές Π13, Π14, Π15, Π16, Π17 και Π18. Μια δεύτερη συστάδα τάφων αποτελούσαν οι T27, T28 και T29 και βρέθηκαν κάτω από την Π19. Οι ταφές, τέλος, T26 και T30 βρέθηκαν, προς το παρόν απομονωμένες. Η ταφή T26 βρέθηκε κοντά σε ένα δεμάτι αποσπασμένο ξύλο, ενώ η παιδική ταφή T30 βρέθηκε κάτω από την Π20.

Στις πυρές, όπως διαπιστώθηκε από την έρευνα που έκανε το Ίδρυμα Λασιικών Ερευνών, κάηκαν ξύλα καρυδιάς.

Τα αγγεία που μαζεύτηκαν από τις πυρές εναγισμών ήταν όλπες ντόπιας κατασκευής (Αgora XII, σ. 254), πρόχοι (βλ. *Hesperia* XXII (1953), πίν. 29, 45), κωνικά κυάθια και κύαθοι Β τύπου Αγοράς.

Κ έ ρ κ υ ρ α

Οικόπεδο Μικάλεφ στο Φιγαρέτο

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή που από ορισμένους μελετητές ταυτίζεται με την εργατοτεχνική συνοικία της αρχαίας πόλης (ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 180) και απέχει 120 μ. περίπου βορειοδυτικά της ανασκαφής Ευελπίδη.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοδομήσιμου χώ-

ρου (298 τ.μ.), κατά την ανασκαφική έρευνα που διενεργήθηκε από 5/9 - 27/10/83, αποκαλύφθηκε σε βάθος περίπου 0,50 μ. τετράπλευρο παράγωνο κτίσμα, μεγ. εσωτ. διαστ. $3,46 \times 4,65$ μ. (Σ χ έ δ. 1).

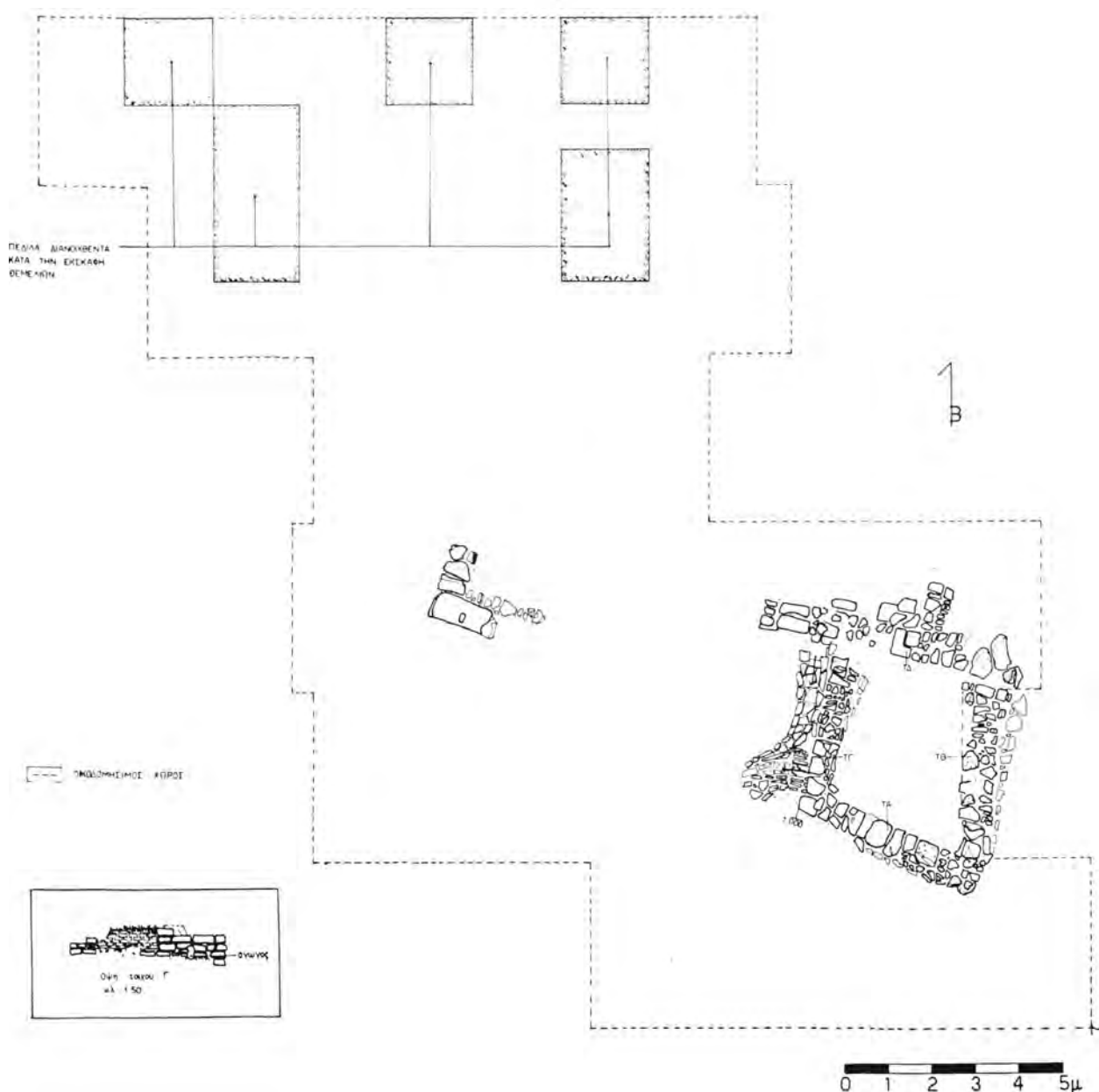
Ο τοίχος Α του παραπάνω κτίσματος, ύψ. 0,78 μ., με κατεύθυνση από ΝΔ.-ΝΑ., είναι χτισμένος από μεγάλους αδρά δουλεμένους πωρολίθους. Ο Β, ύψ. 0,90 μ., με κατεύθυνση από Β.-Ν., είναι χτισμένος από αργούς πωρολίθους. Ο Γ, ύψ. 0,63 μ., με κατεύθυνση από Β.-Ν., επιμελέστερης κατασκευής είναι χτισμένος από λαξευμένες μεγάλες και μικρές πέτρες Σινιών. Στο μέσο του τοίχου Γ σώζεται ένα τμήμα τοίχου, μήκ. 1,15 και ύψ. 0,50 μ., κατασκευασμένο από οριζόντιες στρώσεις πλίνθων, το οποίο ίσως έκλεισε θυραίο άνοιγμα που είναι πιθανό να υπήρχε στην πλευρά αυτή του οικήματος, όταν αυτό αργότερα άλλαξε χρήση. Ο τοίχος Δ, ύψ. 1,10 μ., με κατεύθυνση από Α.-Δ., είναι χτισμένος από μεγάλους αργούς πωρολίθους εκτός από το δυτικό τμήμα του, που είναι χτισμένο από δουλεμένες πέτρες Σινιών.

Σε μικρή απόσταση εξωτερικά και παράλληλα με τον τοίχο Γ (στην κατεύθυνση Β.-Ν.) αποκαλύφθηκε εν μέρει, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί η ανασκαφή του, αγωγός του οποίου τα πλευρικά τοιχώματα είναι είτε όρθιες πλακοειδείς πέτρες, είτε κτιστές που καλύπτονται επάνω από πλακοειδείς επίσης πέτρες και κομμάτια κεραμιδιών. Σε αυτό τον αγωγό, ο οποίος μετά από μήκος 3 μ. περίπου γωνιάζει προς ΝΔ. και κατόπιν προς Δ. (από το τελευταίο αυτό τμήμα βρέθηκαν κατά χώραν μόνο τα κομμάτια των κεραμιδιών που αποτελούν το δάπεδό του), χύνεται ένας μικρότερος αγωγός που θα πρέπει να αποτελεί αποχέτευση του παράγωνου τετράπλευρου κτίσματος. Ο δεύτερος αυτός αγωγός ξεκινά από μία οπή που υπέρχεται στον τοίχο Γ και προχωρά προς Δ. μέχρι το σημείο που εκβάλλει στο μεγαλύτερο. Το δάπεδο του μικρού αγωγού αποτελείται από λακωνικούς καλυπτήρες, τέσσερις συνολικά, και οι πλευρές του είναι χτισμένες από κομμάτια πλίνθων και κεραμιδιών στέγης.

Η ανασκαφή στο εσωτερικό του τετράπλευρου χώρου δεν προχώρησε κάτω από την επιφάνεια του αγωγού και μέχρι στιγμής δε βρέθηκε το δάπεδό του.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαμμένου χώρου και σε 0,41 μ. αποκαλύφθηκε η επάνω επιφάνεια της γωνίας ενός δεύτερου κτιρίου: ο ένας τοίχος αποτελείται από ορθογώνια λίθινη πλάκα, διαστ. $1,40 \times 0,60$ μ., και ο άλλος από πλακοειδείς ακανόνιστες πέτρες ($1,10 \times 0,60$ μ.).

Μεγάλο τμήμα ανασκαμμένου χώρου στα νοτιοδυτικά του παράγωνου κτιρίου καλυπτόταν από πυκνό στρώμα οστράκων άβαφων και μελαμβαφών αγγείων (ίσως μπάζα από κάποιο εργαστήριο κεραμικής).

Σχέδ. 1. Κέρκυρα. Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Η μεγάλη όμως διατάραξη της στρωματογραφίας του χώρου δε βοηθά στη χρονολόγηση του κτιρίου. Στο ίδιο στρώμα βρέθηκαν όστρακα από αγγεία των κλασικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Επίσης νομίσματα της κλασικής και της ελληνιστικής εποχής μαζί με νομίσματα ενετικά, του Ιονίου κράτους (1834) ή και ακόμα νεότερα (χάλκινο δίλεπτο Γεωργίου Α', του 1889).

Από τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής, εκτός από την κεραμική που δε συγκολλήθηκε

ακόμη, είναι οστέινο κυλινδρικό αντικείμενο (λαβή;) με ανάγλυφη παράσταση φιδιού του οποίου το σώμα είναι τυλιγμένο γύρω από τον κύλινδρο (Πίνακ. 112 α).

Ανεμόμυλος. Χώρος του εργοστασίου Δεσύλλα

Έπειτα από αίτηση του Α. Δεσύλλα για την ανέγερση κατοικιών από τη ΔΕΠΟΣ στον ακάλυπτο χώρο έκτασης 21.033,50 τ.μ. του ομώνυμου εργοστασίου του, που βρίσκεται 200 μ. ανατολικά του

Ινστιτούτου Ελαίας (ΑΔ 16 (1960), σ. 210), έγιναν από την Εφορεία τρεις δοκιμαστικές τομές με μηχανικό εκσκαφέα. Στην πρώτη τομή, αμέσως μετά την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τμήμα ψηφιδωτού εδάφους με ασπρόμαυρες ψηφίδες και νομίσματα υστερορωμαϊκών χρόνων. Στη δεύτερη, σε βάθος 2 μ. περίπου, βρέθηκε η γωνία κτιρίου επιμελούς κατασκευής και στην τρίτη τεφοροδόχος κάλπη.

Η έρευνα σταμάτησε για να γίνει συστηματική ανασκαφή.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Αικ. Σταθοπούλου

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Ανεμόμυλου, μια περιοχή που από τις μέχρι τώρα ανασκαφές έχει θεωρηθεί ότι βρίσκεται το αρχαίο λιμάνι του Αλκινόου και οι εγκαταστάσεις του. Συγκεκριμένα το οικόπεδο βρίσκεται 40 μ. περίπου ανατολικά του ναού των Αγίων Ιάσονος και Σωσιπάρχου και 100 μ. περίπου βόρεια του οικοπέδου Παδοβά (σήμερα το ξενοδοχείο Αρίων), όπου σε ανασκαφή το 1973 βρέθηκε μεγάλο οικοδόμημα, πιθανώς νεώριο ή σκευοθήκη ρωμαϊκών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.) (ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 420, Σχέδ. 2· Πίν. 383 α).

Ο υπό κάλυψη και κατά συνέπεια υπό ανασκαφή χώρος ήταν 10 × 10 μ. Σε εκσκαφή πεδύλων που είχε γίνει στις 26-5-82 διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων και πολλά ρωμαϊκά όστρακα στα επιφανειακά χώματα, οπότε και έγινε αμέσως διακοπή εργασιών. Η ανασκαφική έρευνα άρχισε στις 15-6-83 και συνεχίστηκε μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου, οπότε διακόπηκε λόγω καιρικών συνθηκών. Δεδομένου όμως ότι με τα ανασκαφικά μέχρι τότε δεδομένα δεν μπορούσε να βγει κανένα συμπέρασμα συνεχίσαμε και προεκτείναμε το άνοιγμα του οικοπέδου κατά 3 μ. επιπλέον προς τη νότια πλευρά και 3 μ. προς τη δυτική, προκειμένου να έχουμε όσο το δυνατό πιο ολοκληρωμένη εικόνα των αρχιτεκτονικών κυρίως ευρημάτων. Και πράγματι με την προέκταση αυτή συμπληρώθηκε η αποκάλυψη δύο σημαντικών κτισμάτων (Σχ έ δ. 2).

Αναλυτικά τα αρχιτεκτονικά ευρήματα της ανασκαφής έχουν ως εξής:

Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου και στο όριο ακριβώς με το γειτονικό οικόπεδο αποκαλύφθηκε ο αρχαιότερος τοίχος. Ονομάζεται τοίχος 11, είναι καλοχτισμένος και αποτελείται από ασβεστολίθους σχεδόν ορθογωνισμένους που συνδέονται κάτω με λάσπη και στην επάνω επιφάνεια έχουν επίστρωση από κουρασάνι, πάχ. 0,05 μ. Έχει κατεύθυνση από Δ.-Α. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 8,80 μ. αλλά προχωρεί ακόμα κάτω από το άσκαφτο

του βόρειου και δυτικού γειτονικού οικοπέδου. Ένα στρογγυλό λυχνάρι με παράσταση λεκανηφόρου κόρης και ένα χάλκινο νόμισμα με αμφορέα και Κ-Ο στη μία όψη και σταφύλι στην άλλη, βρέθηκαν κοντά στον τοίχο. Το νόμισμα χρονολογείται στα 400-300 π.Χ. (Greek Coins, British Museum, σ. 22) και μας δίνει το *terminus ante quem* της ανασκαφής.

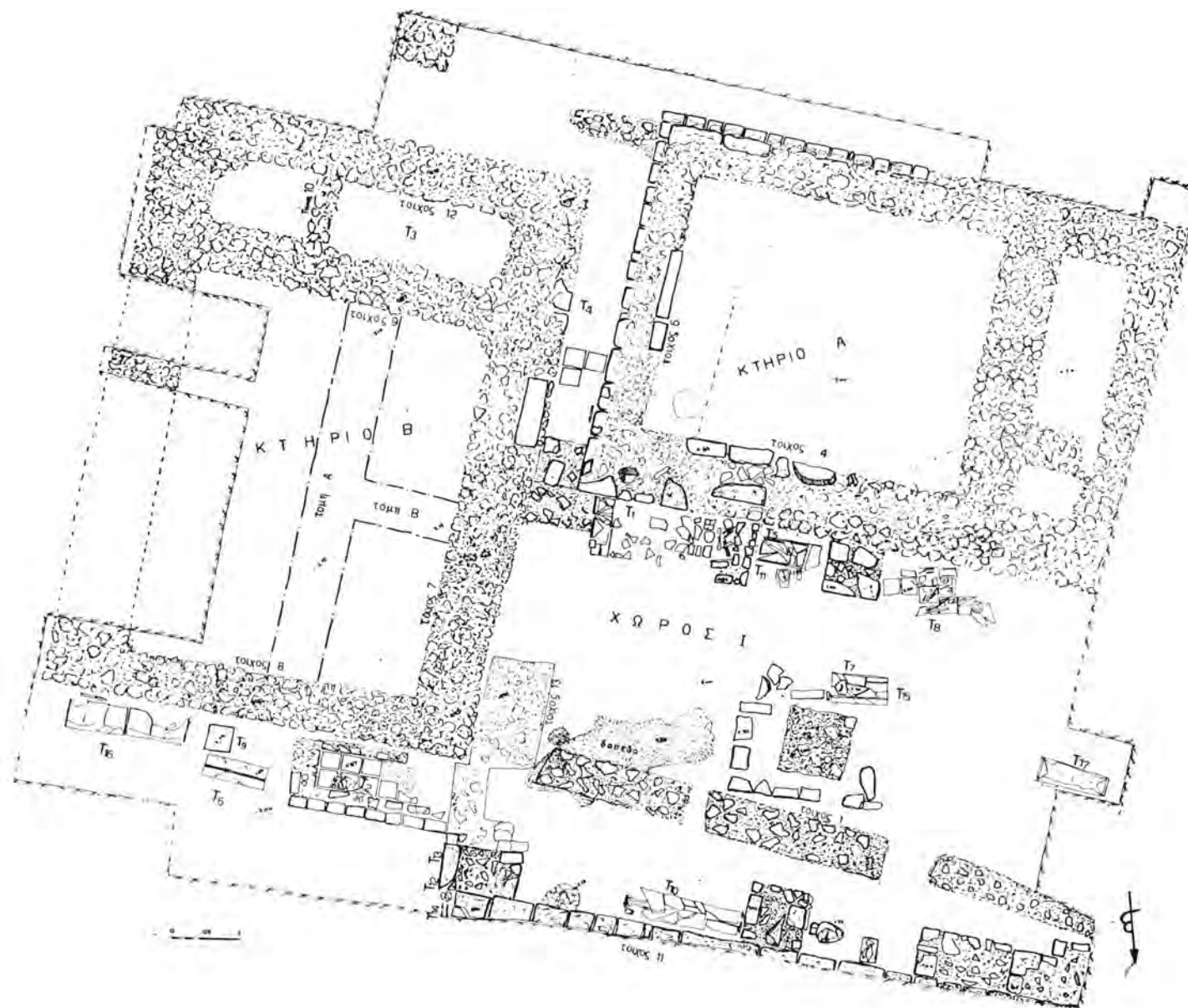
Στη νότια παρειά του τοίχου 11 (η μόνη εξάλλου αποκαλυφθείσα) εφάπτονται κατά μήκος τρεις τετράγωνοι πεσσοί των οποίων οι εξωτερικές πλευρές αποτελούνται από αργούς ασβεστολίθους ενώ το εσωτερικό γεμίζεται με αργολίθους, κεραμίδες και λάσπη (διαστ. 1 × 1 μ.).

Στην ευθεία του μεσαίου, εφάπτόμενου στον τοίχο 11, πεσσού και προς Ν., αποκαλύφθηκαν δύο άλλοι ακόμα πεσσοί σε αντιστοιχία μεταξύ τους και σε απόσταση 1,70 μ. ο ένας από τον άλλον. Έτσι έχουμε ένα χώρο (τον ονομάζουμε χώρο Ι), διαστ. 6,20 × 8,50 μ., με έξι βάσεις πεσσών σε αντιστοιχία μεταξύ τους. Πιθανώς ήταν το αίθριο ή κάποιος άλλος στεγασμένος χώρος του όλου οικοδομικού συγκροτήματος.

Ένα μικρό κομμάτι δαπέδου σώθηκε σε βάθος 1,80 μ. και αποτελείται από κονίαμα λεπτό που είναι κατεστραμμένο σε πολλά σημεία. Έχει πάχος 0,02 μ. και σώζεται σε έκταση 2,80 × 1,30 μ. Βέβαια παραμένει άγνωστο πόσο και πώς συνεχίζεται προς Δ., λόγω του ότι είναι το όριο του οικοπέδου και δεν μπορεί να συνεχιστεί η έρευνα προς τα εκεί.

Παράλληλα στον τοίχο 11 από τη νότια πλευρά του και σε απόσταση 6,20 μ. αποκαλύφθηκε καλοδιατηρημένο κτίσμα ρωμαϊκών χρόνων που αποτελείται από ένα κύριο δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 3,85 × 4,65, εξωτ. 5,70 × 5,70 μ., και ένα στενόμακρο χώρο δυτικά του κυρίως δωματίου, εσωτ. διαστ. 1 × 3,90, εξωτ. 2,60 × 5,70 μ. Το κτίριο έχει κατεύθυνση από Α.-Δ. και ονομάζεται κτίριο Α. Όπως φαίνεται από τις διαστάσεις οι τοίχοι του κτιρίου έχουν αρκετό πάχος (1,05 μ.), είναι καλοχτισμένοι με αργολίθους και σκληρό και κοκκινωπό κουρασάνι. Στο κυρίως δωμάτιο υπάρχει δάπεδο που αποτελείται από χοντρό και σκληρό επίσης κουρασάνι σε όλη του την έκταση και έχει πάχος 0,10 μ. Κάτω από το πρώτο αυτό στρώμα του δαπέδου υπάρχει παχύτερο υπόστρωμα που αποτελείται από μεγάλες και μικρές ακανόνιστες πέτρες συνδεδεμένες με χοντρό και κοκκινωπό κουρασάνι, επίσης σκληρό σαν πορσελάνη, πάχ. 0,18 μ.

Ένα δεύτερο κτίριο (κτίριο Β), ίδιας ακριβώς κατασκευής και σχήματος με το κτίριο Α, βρέθηκε στα ανατολικά. Το κτίριο Β έχει όμως μεγαλύτερες διαστάσεις: κυρίως δωμάτιο, εσωτ. 4,50 × 5,50, εξωτ. 6,50 × 7,10, μακρόστενος χώρος, εσωτ. 1 × 4,50, εξωτ. 2,60 × 6,50 μ. Είσοδοι στα παραπάνω κτίρια δε βρέθηκαν. Η τοιχοδομία είναι ίδια με του κτιρίου Α, ενιαία, και τα θεμέλια σώζονται σε ύψος

Σχέδ. 2. Κέρκυρα. Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Αικ. Σταθοπούλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

0,80 μ. Το βάθος και των δύο κτιρίων έφθασε με μεγάλη δυσκολία στα 2,15 μ. λόγω του ότι είχε πολύ νερό που ανέβλυζε συνέχεια. Όμως και σε αυτό το βάθος δε βρέθηκε το φυσικό έδαφος. Οι τοίχοι εδράζονται σε χοντρό αμμοχάλικο που αποτελεί την υποδομή του κτιρίου, στο βάθος των 2,15 μ., αλλά η περιεκτικότητα σε ρωμαϊκά όστρακα αποκλείει τη σκέψη ότι θεμελιώνεται σε αυτό το βάθος το οικοδόμημα. Η έρευνα όμως βαθύτερα είναι αδύνατη για τους λόγους που αναφέρθηκαν.

Ποια ή ποιες ήταν οι χρήσεις των δύο κτιρίων με τον υπόστυλο στεγασμένο χώρο και την τόσο αρμονική σύνθεση μεταξύ τους, ακόμα παραμένει άγνωστο. Μια μικρή υπόνοια ότι μπορεί να πρόκειται για κάποιο ιερό χώρο μας έδωσαν δύο άμορφα πήλινα κεφάλια ειδωλίων που βρέθηκαν μέσα στο κτίριο Β, δε φτάνουν όμως για να στηρίξουν αυτή τη σκέψη. Επίσης μέσα στους κυρίως μεγάλους χώρους των δύο κτιρίων βρέθηκαν πολλά κόκαλα ζώων (γνάθοι αλόγων, χαυλιόδοντες αγριοχοίρων, κέρατα κτλ.).

Σημαντικότερο στοιχείο της ανασκαφής είναι η ανέρευσή 17 συνολικά τάφων. Εκτείνονται στον υπόστυλο χώρο κατά μήκος της νότιας παρειάς του τοίχου 11, του εξωτερικού βόρειου τοίχου του κτιρίου Α, όπως και κατά μήκος της εξωτερικής βόρειας στενής πλευράς του κτιρίου Β, καθώς επίσης και ανάμεσα στα δύο κτίρια και στους μικρούς μακρόστενους χώρους των κτιρίων. Ήταν όλοι συλημένοι και τα οστά των περισσότερων σε ανακομιδή. Οι δύο από αυτούς (τάφος 1 και 2) ήταν καλοχτισμένοι, λιθοπερίβλητοι και με δάπεδο από τετράγωνες κεραμίδες. Οι υπόλοιποι ήταν κεραμοσκεπείς, και όλοι σχεδόν κατεστραμμένοι. Μερικοί ήταν ευκαιριακοί, χρησιμοποίησαν δηλαδή τις παρειές των τοίχων των κτιρίων για ταφικές πλευρές. Ο τάφος 1 π.χ. χρησιμοποιεί την εξωτερική παρειά του κτιρίου Α για νότια πλευρά του, ο τάφος 4 είναι ανάμεσα στους τοίχους των κτιρίων Α και Β, ο τάφος 2 χρησιμοποιεί τη βόρεια παρειά του κτιρίου Β κτλ.

Όπως αναφέρεται πιο πάνω οι τάφοι ήταν συλημένοι, σε μερικούς όμως σώθηκαν μερικά κτερίσματα. Έτσι στον τάφο 1 βρέθηκαν, μετά την αφαίρεση των οστών που ήταν σε ανακομιδή και συγκεντρωμένα στη γωνία, μία χρυσή δανάκη, διαμ. 0,02 (Πί ν. 112 δ), ένα χρυσό φυλλαράκι, μήκ. 0,015 μ., δύο χάλκινα νομίσματα και τρία σπασμένα λυχνάρια. Επίσης δεύτερη χρυσή δανάκη με μία χάλκινη μικρή βελόνα απέμειναν στον τάφο 2 μετά τη σύληση. Αυτοί οι δύο τάφοι από τα ευρήματα που απέμειναν, όπως φαίνεται, ήταν οι πλουσιότεροι και πιθανώς περιείχαν τα οστά, αρχηγού κάποιας οικογενείας, αν το νεκροταφείο ήταν οικογενειακό, ή κάποιων ιερέων. Πάντως οι τάφοι 1 και 2 ανήκαν σε κάποιο περισσότερο εξέχον πρόσωπο συγκριτι-

κά με τους άλλους που γενικά ήταν πολύ φτωχικοί και δε δείχνουν τόση φροντίδα σε ό,τι αφορά στην κατασκευή και στα κτερίσματα που είχαν και που απέμειναν (τάφοι 6, 7, 8, 12, 13, 14, 15, 16), αν εξαιρέσουμε μία πρόχου του τάφου 10 και άλλη μία του τάφου 9.

Οι τάφοι χρονολογούνται από το 2ο μέχρι και τον 4ο αι. μ.Χ., ενώ η χρονολογία των αρχιτεκτονικών λειψάνων είναι λίγο προγενέστερη δηλαδή γύρω στον 1ο αι. μ.Χ.

Έτσι λοιπόν από το σύνολο των ευρημάτων της ανασκαφής φαίνεται ότι ζωή υπήρχε από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. Έκτοτε ένας βενετσιάνικος τοίχος επιφανειακά δίνει και το τέλος της ζωής όλων αυτών των αιώνων.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΑΝΤΑ-ΚΙΤΣΟΥ

Ανασκαφή Ευελπίδης⁵

Συνεχίστηκε και κατά το 1983 η ιδιωτική ανασκαφή Ευελπίδης (βλ. ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 180-186· 20 (1965): Χρονικά, σ. 378· 21 (1966): Χρονικά, σ. 317· 22 (1967): Χρονικά, σ. 366· 32 (1977): Χρονικά, σ. 182) στους τομείς ΝΑ1, ΝΑ2 και ΝΑ3 του χώρου (Σχ έ δ. 3). Σκοπός της ανασκαφής ήταν:

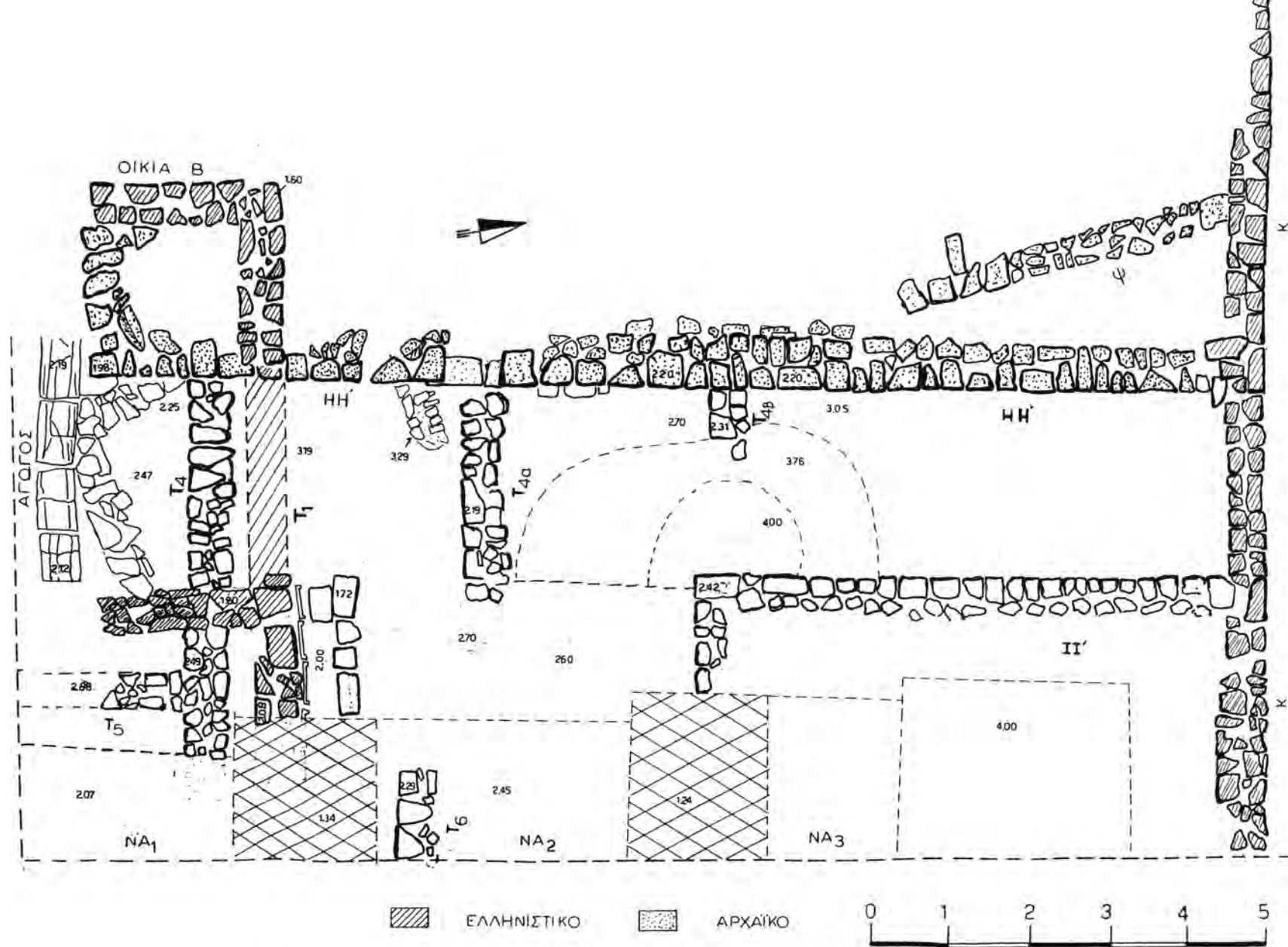
1. Η στρωματογραφική έρευνα.

2. Η διόρθωση του παλιού σχεδίου της ανασκαφής, ως προς τη νότια επέκταση του τοίχου ΗΗ' σε σχέση με τον παράλληλο νότιο τοίχο της οικίας Β' (πρβλ. Σχ έ δ. 3 και Σχ έ δ. 1 στο ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 187).

3. Η αποκάλυψη του ολικού μήκους του τοίχου ΗΗ'. Δυστυχώς η έρευνα αυτή δεν ολοκληρώθηκε και έτσι δεν είναι ακόμη γνωστό αν ο ΗΗ' προχωρεί νοτιότερα και πέρα από τον αγωγό, καθώς επίσης και αν ο κάθετος προς τη σημερινή νότια απόληξη του τοίχου είναι χώρισμα εσωτερικό του ΗΗ' ή εξωτερικός τοίχος που κλείνει το οικοδόμημα από Ν.

Στον τομέα ΝΑ1 έγινε αποχωμάτωση της νεότερης επίχωσης του εδάφους μέχρι βάθους περίπου 1,50 μ. (Σχ έ δ. 4, 1). Κάτω από αυτή βρέθηκε ένα ελληνιστικό στρώμα, που χρονολογήθηκε από τα νομίσματα που βρέθηκαν στο 2ο αι. π.Χ., με πεσμένα τμήματα τοιχογραφιών και μαρμαροκονιαμάτων (stuccos) (Σχ έ δ. 4, 2). Στο ανατολικό μισό του τομέα αυτού δεν προχώρησε η έρευνα. Στο δυτι-

5. Στην ανασκαφή πήραν μέρος οι καθηγητές Τ. Hackens και φοιτητές του Πανεπιστημίου της Louvain.

Σχέδ. 3. Κέρκυρα. Ανασκαφή Ευελπίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κό μισό κάτω από το ελληνιστικό στρώμα εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με κάρβουνο, κεραμίδια, πέτρες και όστρακα του β' μισού του 5ου αι. π.Χ.) (Σ χ έ δ. 4, 4), επάνω σε δάπεδο που έντονο χαρακτηριστικό της σύστασής του ήταν τα οξειδία σιδήρου (Σ χ έ δ. 4, 5).

Το ίδιο αυτό δάπεδο εντοπίστηκε και στην τομή ΝΑ2. Ακολουθούσε στρώμα καταστροφής με πολλές πέτρες, μεγάλη ποσότητα κάρβουνου, κεραμίδια και αρχαϊκά όστρακα του ύστερου 6ου αι. π.Χ. (Σ χ έ δ. 4, 6), που κάλυπτε τους αρχαιότερους τοίχους Τ4 και Τ5. Από τους τοίχους αυτούς ο Τ4 έχει νότια πρόσοψη και στερείται βόρειας.

Η ανασκαφή στην τομή ΝΑ2 μετά τη σύγχρονη επίχωση αποκάλυψε ένα υστεροελληνιστικό στρώμα με καμένες πέτρες, μαύρο χρώμα και χαλίκια (Σ χ έ δ. 4, 8), και στη συνέχεια ένα παχύ ελληνιστικό στρώμα με όστρακα και νομίσματα περισσότερα στο βόρειο και λιγότερα στο νότιο τμήμα της τομής (Σ χ έ δ. 4, 9). Χαμηλότερα μέσα στο κλασικό στρώμα που ήταν λεπτότερο εδώ απ' ό,τι στην προηγούμενη τομή, αποκαλύφθηκε ο Τ6 (με πρόσοψη στα νότια). Ο Τ6 εδράζεται στο κλασικό δάπεδο των οξειδίων του χαλκού. Κάτω από το δάπεδο αυτό βρέθηκε πηλός και άμμος χωρίς κεραμική (Σ χ έ δ. 4, 11).

Στην τομή ΝΑ3 η στρωματογραφία δεν ολοκληρώθηκε ούτε και έγινε σχέδιο. Μετά την επιφανειακή επίχωση ανασκάφηκε ένα στρώμα του ύστερου Ιου αι. π.Χ. με μαύρο χρώμα, πολλούς καμένους ασβεστολίθους, χαλίκια, κεραμίδες και νομίσματα και αμέσως χαμηλότερα η αρχή του ελληνιστικού που περιείχε δύο στρώσεις κεραμίδων.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

Γαρίτσα. 7η πάροδος Αλκινόου (οικόπεδο Ελ. Κώση)

Έγινε σωστική ανασκαφή και βρέθηκε τμήμα του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης (Σ χ έ δ. 5), που εκτείνεται ανατολικά του λόφου των φυλακών (ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 322).

Ο χώρος είχε διαταραχθεί στα νεότερα χρόνια από θεμέλια ενετικού κτιρίου με αποτέλεσμα την καταστροφή αρκετών τάφων στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου (τομείς II και III).

Το ταφικό σύνολο που αποκαλύφθηκε ανήκει κατά το μεγαλύτερο μέρος του στην αρχαϊκή περίοδο (β' μισό του 7ου αι. και 6ος αι. π.Χ.) με σποραδικές ενδείξεις για χρήση στην κλασική και την ελληνιστική εποχή. Οι ταφές ήταν πυκνότερες, η μία επάνω ή δίπλα στην άλλη. Συνολικά αποκαλύφθηκαν εννέα μεγάλοι ταφικοί πίθοι, 60 ταφές και καύσεις με μικρότερα αγγεία, εννέα ταφές σε κιβωτιόσχημους τάφους και 102 απλές ταφές στο έδαφος.

Οι πίθοι, από τους οποίους τρεις είχαν ανάγλυφη διακόσμηση οφιοειδών ή οριζοντίων ταινιών, περιείχαν εγχυτρισμούς ενηλίκων. Οι οξυπύθμενοι αμφορείς, υδρίες κρατήρες, μικρά ωοειδή πιθάρια, πιθοειδή και χυτροειδή αγγεία, περιείχαν ταφές παιδιών και καύσεις. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι από επίπεδους κορινθιακούς στρωτήρες ανήκαν σε ενήλικους πλην ενός παιδικού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σχετικά σπάνια περίπτωση ταφής σκύλου κυνηγετικής ράτσας, έξω από τον κιβωτιόσχημο τάφο Τ23 (για το έθιμο βλ. ΑΙΑ 88 (1984), σ. 21 κ.ε.).

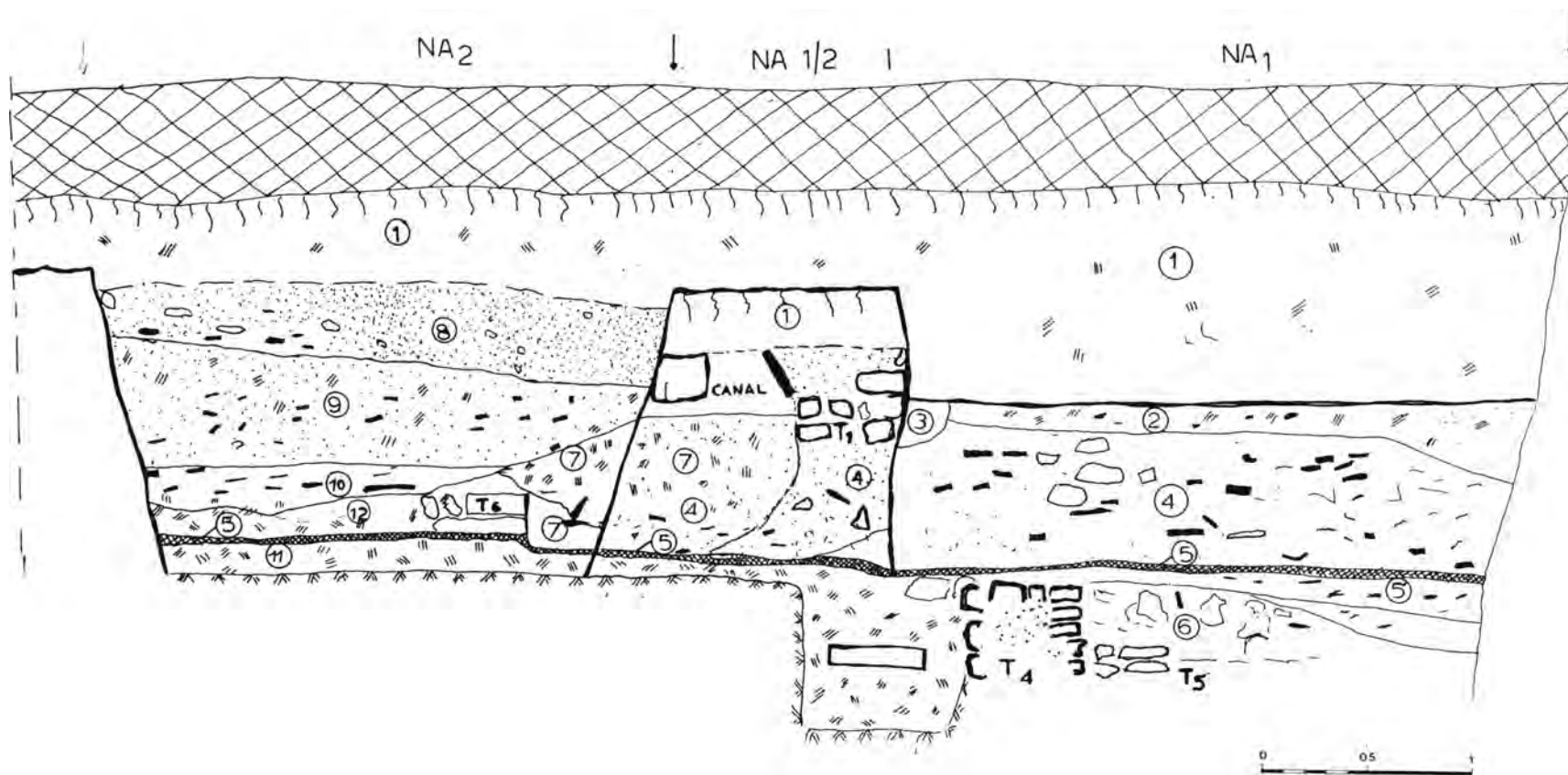
Στην περίπτωση των απλών ταφών οι νεκροί ήταν ενταφιασμένοι σε ποικίλες στάσεις και διαφορετικό προσανατολισμό. Οι νεότερες ταφές συχνά είχαν καταστρέψει και παραμερίσει τα οστά των παλιότερων. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατηρείται συνδυασμός ενταφιασμού και καύσης. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι δίπλα ή κάτω από στρώμα πυράς. Ερευνήθηκαν πέντε εκτεταμένοι χώροι (I-V) με παχύ στρώμα από υπολείμματα καύσης και όστρακα, ενώ διάσπαρτα ίχνη καύσης διαπιστώθηκαν σε ολόκληρο το χώρο που ερευνάται. Στον τομέα II, στο χώρο της πυράς II, αποκαλύφθηκε σύμπλεγμα τεσσάρων σκελετών και πιθοειδές αγγείο με δύο χάλκινες τεφροδόχους φιάλες (τύπος αγγείων: ΑΙΑ 62 (1958), σ. 265, 259, πίν. 56, εικ. 4α, ΑΔ 18 (1963): Χρονικά, σ. 159).

Στον τομέα I βρέθηκε τετράπλευρος τάφος κατασκευασμένος από πλακοειδείς ασβεστολίθους Σινιών, που περιείχε δύο ακτέριστους σκελετούς και μέρος της πυράς IV (διαστ. 2,90 × 2,20 × 0,52 μ. μέγ. ύψος).

Κτερίσματα περιείχαν κυρίως οι πίθοι και τα λοιπά αγγεία εγχυτρισμών. Συνολικά βρέθηκαν γύρω στα 60 αγγεία της πρωτοκορινθιακής ή κορινθιακής περιόδου (650-550 π.Χ.). Χαρακτηριστικά σχήματα είναι ή οινόχρη, κωνική, ωοειδής ή κοντή με πλατιά βάση, ο σφαιρικός αρύβαλλος, το αλάβατρο, και η τριποδική πυξίδα με κομβιωτή λαβή στο πόμα.

Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά από τα αγγεία της ανασκαφής:

1. Σφαιρικός αρύβαλλος με γραπτή γυναικεία προτομή στη λαβή (αριθ. ευρ. 9582). Πρβλ. *Perachora II*, πίν. 61, αριθ. 1558, *Délos X*, πίν. XXL, C αριθ. 152 a-c. Μέσης κορινθιακής περιόδου.
2. Τριποδική πυξίδα με γραπτή και εγχάρακτη παράσταση τριών λεόντων (αριθ. ευρ. 8277).
3. Τριποδική πυξίδα με γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση πλοχμού ή ανθέων λωτού (αριθ. ευρ. 9583).
4. Τμήμα τριφυλλόστομης οινόχρης με παράσταση αντων αιγάγων και λεόντων (αριθ. ευρ. 9604). Μέσης κορινθιακής περιόδου.
5. Τριφυλλόστομη οινόχρη (αριθ. ευρ. 9588) τύπου *Corinth VII*, II, πίν. 54, ΑΝ 89, ΑΝ 43, ΑΝ 42. Ύστερης κορινθιακής περιόδου.

Σχέδ. 4. Κέρκυρα. Ανασκαφή Ευελπίδη. Η στρωματογραφία στους τομείς NA1 και NA2.

6. Τέσσερις κοτύλες ύστερης πρωτοκορινθιακής περιόδου, τύπου Corinth VII, II, πίν. 63, 112, AN 238 (αριθ. ευρ. 8283, 8259, 8264, 8274).

Από τα μικροαντικείμενα της ανασκαφής, αναφέρουμε μία οστέινη πόρπη τύπου spectade fibula (πρβλ. Perachora II, πίν. 185, αριθ. A 103, BSA XIX, 346 C46-C51, πίν. 53, πρώιμης κορινθιακής περιόδου, και μία μικρή χάλκινη ομφαλωτή φιάλη σε θραύσματα (Π ί ν. 112 β).

Κ α σ σ ι ό π η

Οικόπεδο Δημ. Κουτσούρη

Ανασκάφηκε μεγάλο τμήμα ρωμαϊκού κτιρίου, διαστ. 14×15 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., που συνεχίζεται μέσα στο διπλανό οικόπεδο και κάτω από το δημόσιο δρόμο Κερκύρας-Ρόδας που ορίζει το οικόπεδο προς Α. (Σ χ έ δ. 6).

Αποκαλύφθηκαν τμήματα ενός κεντρικού σταυρόσημου χώρου (II, V, VI, VII, IX) και μέρη ορθογώνιων δωματίων γύρω από αυτόν (χώροι I, III, IVα-β, VII). Ένας ορθογώνιος χώρος (III) βρέθηκε ολόκληρος, με εσωτερικές διαστάσεις 3,85×2,90 μ. Στις θύρες των χώρων III και VIII που επικοινωνούν με τον κεντρικό, βρέθηκαν τα λίθινα κατώφλια στη θέση τους. Κομμάτια λίθινου κατωφλιού άλλης θύρας εντοπίστηκαν στο χώρο IVβ.

Η νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά του κτιρίου ορίζεται από ισχυρό τοίχο (T1) χτισμένο με αργούς λίθους και ερυθρωπό κονίαμα (αποκαλ. μήκ. 16,10, πλ. 0,60, μεγ. ύψ. 1,50 μ.). Οι διαχωριστικοί τοίχοι αποτελούνται από σειρές λογάδων ασβεστολίθων, εναλλάξ με ζώνες από διπλές στρώσεις κεραμίδων στέγης. Ιδιαίτερα επιμελημένη είναι η τοιχοδομία των παραστάδων. Οι όψεις των τοίχων καλύπτονταν με χονδρό λευκό επίχρισμα που διατηρείται στα χαμηλότερα μέρη. Καλύτερα διατηρημένο είναι το επίχρισμα της εσωτερικής όψης του τοίχου T1, στους χώρους I, II, III και IVα.

Κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του T1, αποκαλύφθηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου από μικρούς πλακοειδείς λίθους που εδράζεται σε πυκνό στρώμα χώματος και αργολίθων, και βρίσκεται κατά 0,70 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του κτιρίου. Είναι συναρτημένο με τον τοίχο T1 και πιθανώς αποτελούσε τμήμα δρόμου. Στο εσωτερικό του κτιρίου, επάνω στο δάπεδο και στους τοίχους βρέθηκε πυκνό στρώμα λίθων και κεραμίδων στέγης που σχετίζεται με την καταστροφή του κτιρίου. Οι κεραμίδες είναι επίπεδες, στρωτήρες με πτερύγια, λακωνικοί καλυπτήρες ημικυκλικής τομής, στρωτήρες και καλυπτήρες με ρηχό κυρτό προφίλ.

Τα ευρήματα της ανασκαφής είναι άβαφη κεραμική ρωμαϊκών χρόνων, δηλαδή όστρακα οξυυθμένων αμφορέων (πρβλ. Agora V, πίν. 3, F93-F94,

1ος αι. π.Χ., πίν. 8, H20, 2ος αι. μ.Χ., πίν. 29, M273, τέλη 4ου αι. μ.Χ.), πινακίων, πρόχων, λύχνων. Επίσης ένας αέρας λύχνος με ανάγλυφη προτομή Αθηνάς, αρχών 3ου αι. μ.Χ. (πρβλ. Agora VII, σ. 112, αριθ. 649, πίν. 15) (Π ί ν. 112 γ) και πέντε χάλκινα νομίσματα (ένα Κερκύρας, 48 π.Χ. - 138 μ.Χ., ένα Δομιτιανού, 80 μ.Χ. κ.ε., και τρία υστερορωμαϊκά, 4ου αι. μ.Χ.).

Σύμφωνα με τα ευρήματα, το κτίριο μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά από τον 1ο αι. π.Χ. έως τον 4ο αι. μ.Χ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο

1. Στερεώθηκε με μπρούντζινες βίδες η διακοσμητική μαρμάρινη επένδυση των όψεων του μουσείου⁶.

2. Συντηρήθηκαν: α) τμήμα του ηλεκτρικού δικτύου του μουσείου, β) τα σιδερένια κιγκλιδώματα της περίφραξης του δικτύου και γ) οι σωληνώσεις της κεντρικής θερμάνσης και του δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης του μουσείου.

Μουσείο Ασιατικής Τέχνης

1. Έγινε μελέτη αποκατάστασης της παλιάς ψευδοροφής του Δ' τμήματος του προστώου των Παλαιών Ανακτόρων του Μ.Α.Τ. Στο τμήμα αυτό η παλιά στέγη είχε καταστραφεί και αντικατασταθεί με νέα από μπετόν, με αποτέλεσμα να μειώνεται αισθητικά το κτίριο των Παλαιών Ανακτόρων.

2. Επισκευάστηκε η αποθήκη αναλωσίμων και μη υλικών της Εφορείας.

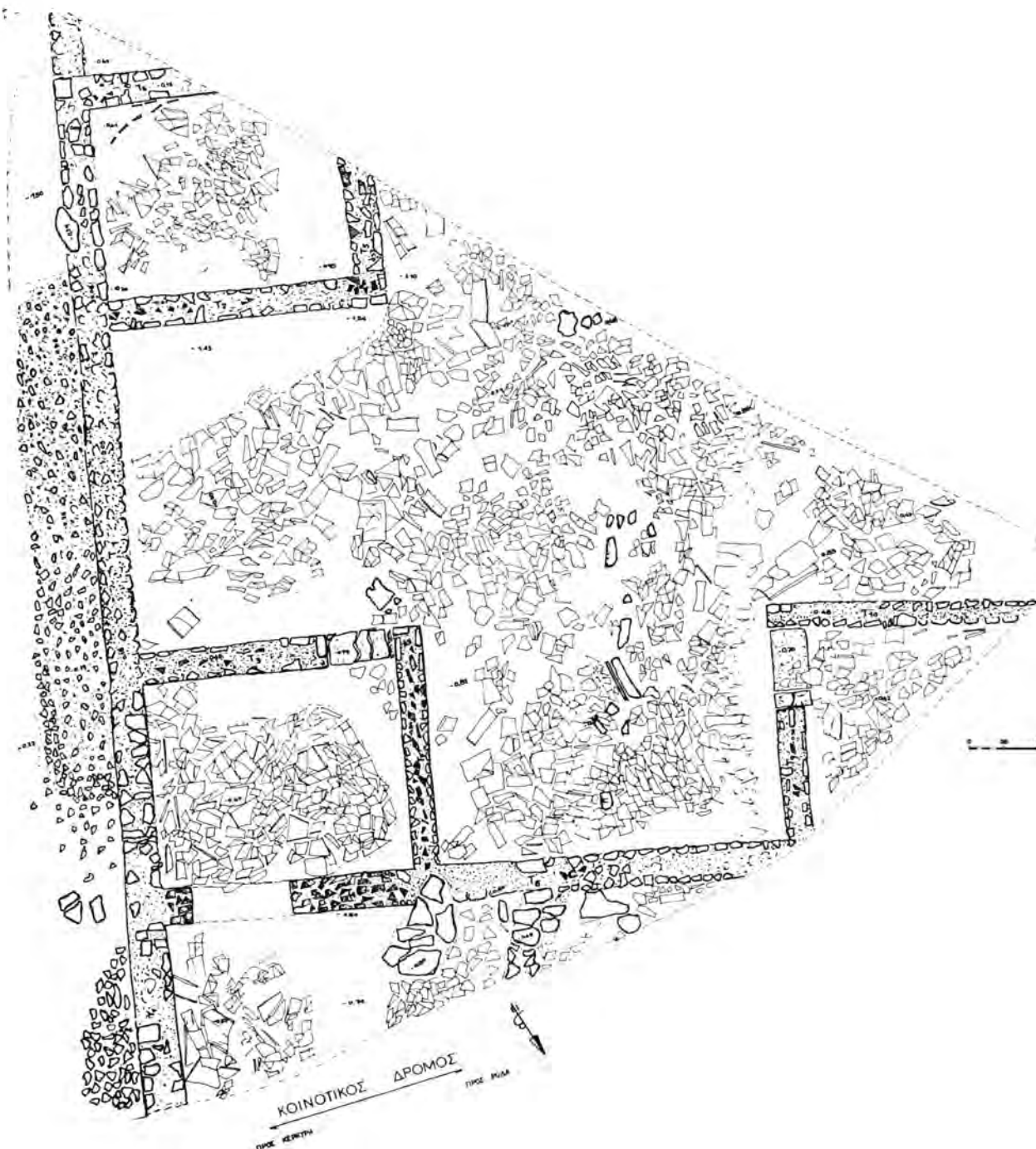
Παλαιό Φρούριο

1. Ελαιοχρωματίστηκε το διαχωριστικό κιγκλιδώμα των αγγλικών στρατώνων.

2. Επισκευάστηκαν τρεις αίθουσες των αγγλικών στρατώνων (χρωματισμοί, τοποθέτηση παραθύρων, τοποθέτηση ηλεκτρικής εγκατάστασης).

3. Ελαιοχρωματίστηκαν εξωτερικά οι πόρτες και τα παράθυρα των αγγλικών στρατώνων και του ναού Αγίου Γεωργίου.

6. Η στερέωση της μαρμάρινης επένδυσης του Αρχαιολογικού Μουσείου καθώς και οι εργασίες του Παλαιού Φρουρίου έγιναν το α' εξάμηνο του 1983, όταν προϊστάμενος της Η' Εφορείας ήταν ο Έφορος Άγγ. Χωρέμης.

Σχέδ. 6. Κέρκυρα. Κασσιόπη. Οικόπεδο Δημ. Κουτσούρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 7. Χάρτης με τους αρχαιολογικούς χώρους των νομών Κερκύρας και Θεσπρωτίας.

Αρχαιολογικοί χώροι (Σ χ έ δ. 7)

1. Διανοίχθηκε είσοδος στον αρχαιολογικό χώρο οικοπέδου Αρταβάνη στην Παλαιόπολη.
2. Περιφράχθηκε το απαλλοτριωμένο οικόπεδο Κασφίκη στο Κανόνι.
3. Έγιναν επανειλημμένα καθαρισμοί σε όλους τους αρχαιολογικούς χώρους της Κέρκυρας.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ**ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ****Τ σ α γ γ ά ρ ι Σ ο υ λ ί ο υ**

Στη θέση Αγία Παρασκευή βρέθηκε τυχαία και κατόπιν ερευνήθηκε ένας κιβωτιόσχημος λιθοπερίβλητος τάφος ελληνιστικής εποχής, διαστ. 2,40 × 0,84 μ., σε πλαγιά κοντά σε αγροτικό δρόμο. Περιείχε ακτέριστη ταφή άνδρα και παραμερισμένα οστά άλλου νεκρού στα πόδια του.

Σ κ ά ν δ α λ ο Σ ο υ λ ί ο υ

Εντοπίστηκε και ερευνήθηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από ορθογώνιες δουλεμένες πλάκες, ο οποίος όμως ήταν συλημένος. Τυπολογικά θυμίζει τον τάφο με μετάλλινο οπλισμό του Προδρομίου Παραμυθιάς (ΑΑΑ ΧΙΙΙ (1980), σ. 3 κ.ε.) και ανήκει στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Υποστυλώθηκε με μεταλλικές σκαλωσιές το υπέρθυρο της κύριας πύλης της αρχαίας Ελαίας στη Θεσπρωτία, που είχε παρουσιάσει εγκάρσια ρωγμή.

Έγινε καθαρισμός στον αρχαιολογικό χώρο του Πύργου Θεσπρωτίας.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ

ΙΣΤ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης

Το Σεπτέμβριο του 1983 άνοιξε στο κοινό η Προϊστορική Συλλογή του Μουσείου Θεσσαλονίκης, στην αίθουσα αριστερά της εισόδου. Η έκθεση έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Δημήτρη Γραμμένο, που έγραψε επίσης και ενημερωτικό φυλλάδιο για τους επισκέπτες. Περιλαμβάνει παλιά ευρήματα από την Κεντρική Μακεδονία, τα νέα ευρήματα από τις τούμπες Βασιλικών, Ασσήρου, Καστανά, Σίνδου και συνοδεύεται από σχέδια, φωτογραφίες, χάρτες και επεξηγηματικές πινακίδες.

Από το παλιό μουσείο (Γενή Τζαμί) της Θεσσαλονίκης μεταφέρθηκαν σαρκοφάγοι ρωμαϊκών χρόνων και τοποθετήθηκαν στην είσοδο και στο κάτω αίθριο με τη φροντίδα της Εφόρου Αρχαιοτήτων Αικ. Δεσποίνη. Πρόκειται για νεοαττικές σαρκοφάγους του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. με παραστάσεις διονυσιακές, αμαζονομαχίας, ναυμαχιών κτλ. Μεταξύ των σαρκοφάγων, στο αίθριο, παρεμβάλλονται γλυπτά ρωμαϊκών χρόνων.

Τον Ιούλιο του 1983 επέστρεψαν μετά από τριετή περιοδεία στις ΗΠΑ τα αντικείμενα της έκθεσης «Μέγας Αλέξανδρος». Όσα ανήκαν στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (π.χ. η μεγάλη χρυσή λάρνακα της Βεργίνας, ο κρατήρας του Δερβενίου και άλλα αριστουργηματικά έργα από τις δύο αυτές τοποθεσίες και από αλλού) βρήκαν τις παλιές τους θέσεις στις προθήκες, ενώ παραδόθηκαν στα μουσεία της Βορείου Ελλάδος και Θεσσαλίας όσα αντικείμενα είχαν δανεισθεί για τις εκθέσεις μεταλλοτεχνίας και Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στις βιτρίνες που άδειασαν τοποθετήθηκαν τα ευρήματα από τους ταφικούς τύμβους της Νέας Μηχανιώνας.

Αρχαιολογικό Μουσείο Δίου

Η Εφορεία διέθεσε το τεχνικό προσωπικό της στον Καθηγητή Δημήτρη Παντερμαλή για την έκθεση των αγαλμάτων και μικροαντικειμένων από τον αρχαιολογικό χώρο του Δίου. Στον επάνω όροφο του μουσείου η Εφορεία, με τη συνεχή επίβλεψη της Επιμελήτριας Αρχαιοτήτων Ευτυχίας Παντερμαλή, πραγματοποίησε την έκθεση των ευρημάτων από το Νομό Πιερίας. Για το σκοπό αυτό μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Δίου σχεδόν όλα τα αντικείμενα που είχαν από παλιά βρεθεί στο Νομό Πιερίας και φυλάσσονταν στο Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπως π.χ. η κεφαλή του Βαφύρα, τα χάλκινα αγαλμάτια της Ρητίνης, η στήλη της Πύδνας κ.ά.

Το Μουσείο του Δίου εγκαινιάστηκε από τον τέ-

ως Πρόεδρο της Δημοκρατίας κ. Κωνστ. Καραμανλή την 30η Οκτωβρίου 1983.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Μακένζυ Κινγκ 8

Το οικοπέδο βρίσκεται νότια από το βυζαντινό ναό της Αγίας Σοφίας και στον ίδιο άξονα με το τμήμα του μεγάλου συγκροτήματος θερμών, που διατηρείται στο οικοπέδο αριθ. 7, Ο.Τ. 121, όπου και ο ναός του Αγίου Ιωάννη.

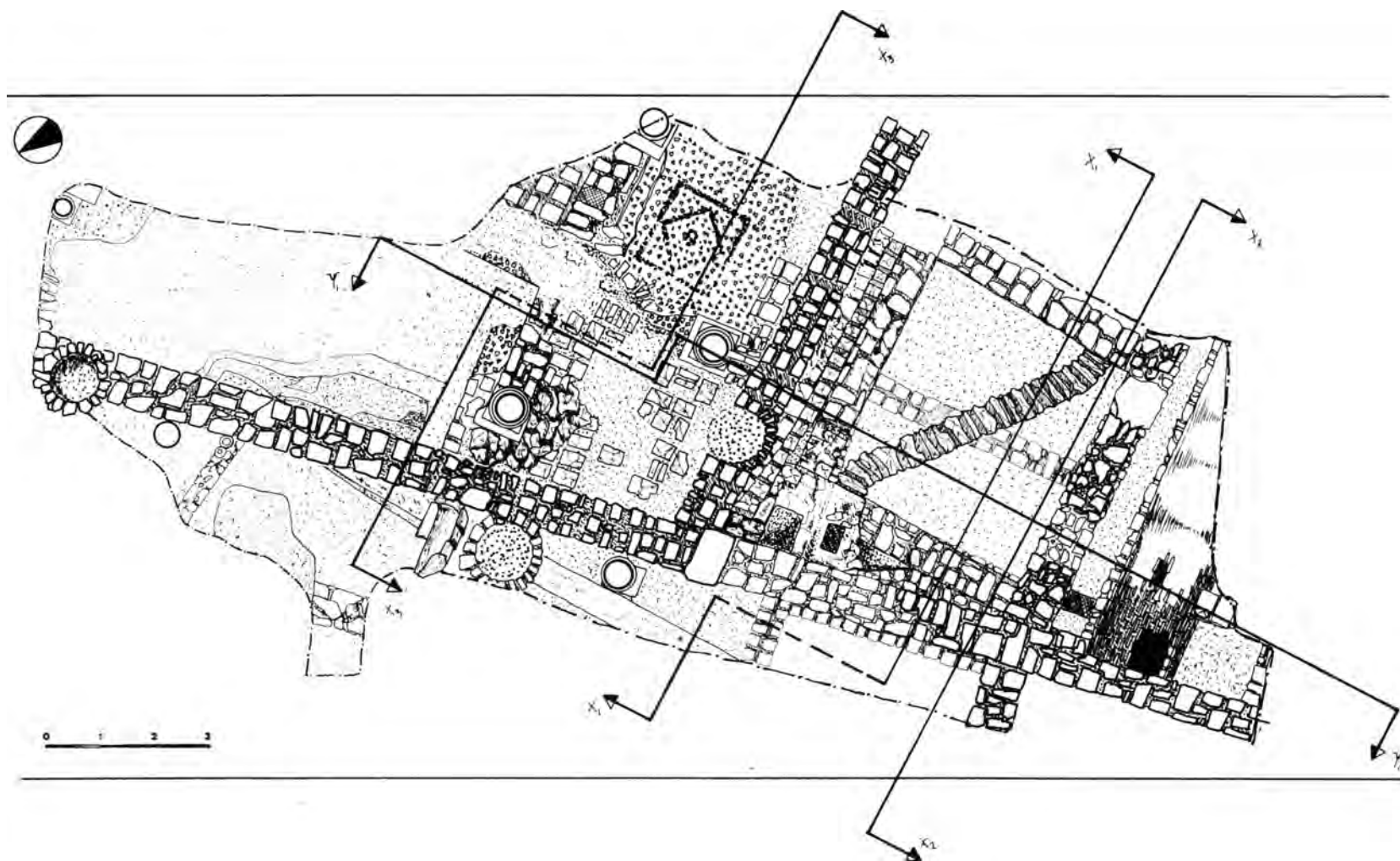
Η σωστική ανασκαφή, που κράτησε τρεις περίπου μήνες, έφερε στο φως τμήμα σημαντικού οικοδομήματος, που χρησιμοποιήθηκε συνέχεια στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια και στα παλαιοχριστιανικά τουλάχιστον, καθώς και τμήμα από τεχνικά έργα υποδομής της πόλης. Το οικοδόμημα είναι πιθανό να σχετίζεται με τις ίδιες θερμές στο χώρο του ναού του Αγίου Ιωάννη¹. τμήματά τους έχουν εντοπιστεί και σε άλλα οικοπέδα της περιοχής, που αποτελεί και το κέντρο της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης (Σ χ έ δ. 1· Π ί ν. 113 α).

Η θέση τους εδώ παρουσιάζει ένα ξεχωριστό ενδιαφέρον. Το οικοδόμημα έχει προσανατολισμό προς Α. και σώζεται σε ύψος 0,80 μ. Η επιφάνεια των τοίχων βρίσκεται σε βάθος 4,90 μ. από την επιφάνεια του πεζοδρομίου.

Από τη νεότερη οικοδομική φάση του κτιρίου αυτού έχουμε ένα τμήμα μόνο από δύο χώρους (Α και Β). Το τμήμα του χώρου Α, διαστ. 11,50×7,20 μ., είναι το μεγαλύτερο και χαρακτηρίζεται από τις επάλληλες επισκευές και προσθήκες, καθώς και αρχαιότερο οικοδομικό υλικό εντοιχισμένο. Ορίζεται από δύο τοίχους, T1-T2, πλ. 0,70-0,80 μ., χτισμένους με ζώνες αργολιθοδομής-πλινθοδομής εναλλάξ. Στην εσωτερική επιφάνεια των τοίχων διατηρούνται λείψανα από υπόλευκο επίχρισμα.

Στο χώρο Α διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις: στην αρχαιότερη υπήρχε άνοιγμα, πλ. 1,51 μ. (Π ί ν. 113 β), διευθετημένο στη βόρεια πλευρά του και δάπεδο από ορθογώνιες κεραμίδες, συνδεδεμένες με κονίαμα, σε βάθος 1 μ. περίπου από την επιφάνεια των τοίχων. Στη δεύτερη φάση, που δεν πρέπει να απέχει πολύ χρονικά, έχουμε σε ψηλότερο κατά 0,30 μ. επίπεδο από το προηγούμενο μια

1. Βλ. σχετικά Π. Παπαγεωργίου, Διατριβή περί του ναού του Αγίου Γεωργίου νεωστί ανασκαφέντος, Φάρος Μακεδονίας, 13.12.1888 και Π. Παπαγεωργίου, Βυζαντινόν υπόγειον προσκυνητήριον εν Θεσσαλονίκη, Εικονογραφημένη Εστία, Ιουλ.-Δεκ. 1892, σ. 13-14 και 94-95.

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Οδός Μακένζυ Κίνγκ 8. Κάτοψη της ανασκαφής.

διαμόρφωση-υποδιαίρεση του χώρου με κίονες, πιθανώς σε β' χρήση, και δάπεδο από μαρμαροθέτημα, διαστ. $2,85 \times 2,80$ μ. Έχει απλά γεωμετρικά σχέδια από μαύρες και λίγες μοβ ψηφίδες σε άσπρο φόντο.

Σε επαφή στα νοτιοδυτικά βρίσκεται ο χώρος Β, διαστ. $3,90 \times 4,30$ μ. Εδώ, κάτω από στρώμα καταστροφής, που αντιστοιχούσε στο επίπεδο του δαπέδου από μαρμαροθέτημα, βρέθηκαν επτά επάλληλα δάπεδα, ενώ βαθύτερα αποκαλύφθηκαν δύο κτιστοί αγωγοί. Δίπλα στον έναν αγωγό αλλά και στο εσωτερικό του βρέθηκε θησαυρός από χάλκινα νομίσματα της ύστερης αρχαιότητας.

Νοτιοδυτικότερα αποκαλύφθηκε τμήμα από καμαροσκέπαστο αγωγό (Α1) (Πίνακ. 113 γ), με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Είναι εντοιχισμένος στο βόρειο τοίχο, Τ2, του οικοδομήματος. Το ορατό μήκος του είναι πάνω από 6 μ. Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή, η καμάρα πλινθόκτιστη. Στην επιφάνεια του βορειοδυτικού τμήματός του διατηρείται ορθογώνιο άνοιγμα-απόληξη δευτερεύοντος αποχετευτικού αγωγού, που καλύπτεται από μαρμαρινές πλάκες. Ο αγωγός αυτός, πιθανώς ο κεντρικός της πόλης, πρέπει να ήταν σημαντικό τεχνικό επίτευγμα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Έχει εσωτερικό πλάτος 1,20, πάχος τοίχων 0,50 και καμάρας 0,30 μ.

Από την κορυφή της καμάρας μέχρι το δάπεδό του από κεραμίδες έχει ύψος 1,05 μ. Παρόμοιος αγωγός, ίσως τμήμα του ίδιου, έχει αποκαλυφθεί και σε ανασκαφή άλλων οικοπέδων².

Στην αρχαιότερη, πιθανώς και αρχική, οικοδομική φάση του οικοπέδου ανήκουν πλινθόκτιστοι τοίχοι, πλ. 0,60 μ., με επιμελημένη κατασκευή, που αποκαλύφθηκαν στο χώρο Β, χαμηλότερα από τους αγωγούς. Ήταν μισοκατεστραμμένοι και ενσωματωμένοι στη θεμελίωση των νεότερων τοίχων. Σχηματίζουν ορθογώνιους χώρους. Ερευνήθηκαν ελάχιστα, γιατί λίγο βαθύτερα ήταν η στάθμη του νερού (βάθ. 8,95 μ.). Στη διαταραγμένη επίχωση του οικοδομήματος άφθονα τα ευρήματα: κομμάτια από κίονες, τραπεζοφόρο, προστομαίο πηγαδιού, κομμάτια από ψηφιδωτό και πολλά μάρμαρα, λείψανα ορθομαρμάρωσης. Ακόμα πάρα πολλές κεραμίδες στέγης και κονιάματα σε ωραία χρώματα.

Επίβλεψη ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου.

Οδός Φιλίππου 89

Η ανασκαφή του οικοπέδου έγινε από 12-9 μέχρι

12-10-1983 αφού είχε αφαιρεθεί ο κύριος όγκος της επίχωσης με εκσκαφέα, μέχρι βάθους 2-2,20 μ. από τα καταστρώματα των οδών.

Υπεύθυνοι ανασκαφής η Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτου και από 5-10 μέχρι 10-10-83 ο Κ. Σισμανίδης. Τα σχέδια της ανασκαφής ανέλαβε η Ε. Παπαδριανού.

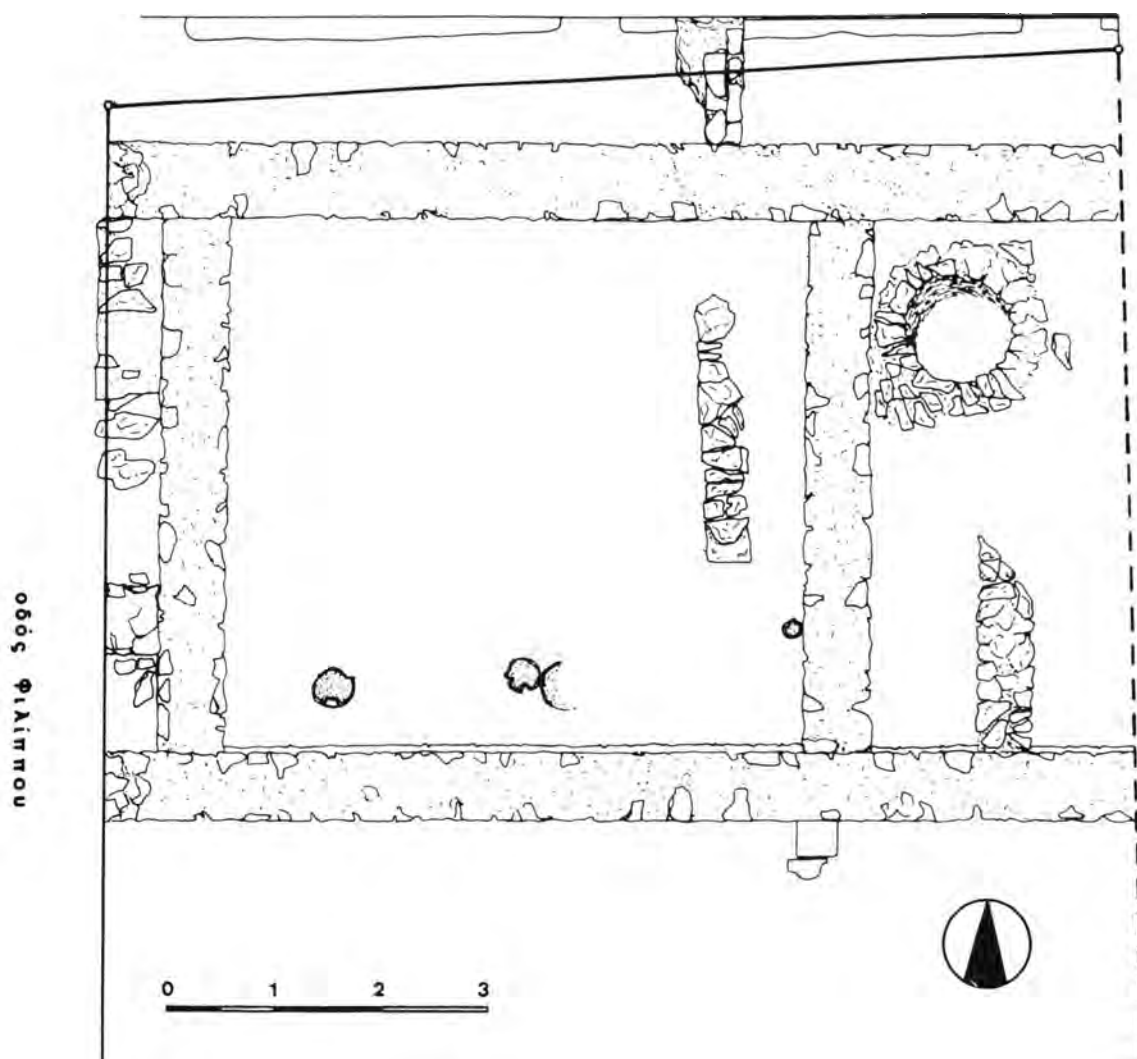
Ανασκάφηκε έκταση, μήκ. 8,50 και πλ. περίπου 9,50 μ., ενώ έμεινε άσκαφη μία ζώνη, πλ. 3 μ., στα ανατολικά του οικοπέδου, που ήταν ήδη σκαμμένη από παλιά με μηχανήμα και επιχωσμένη μέχρι βάθους 4 μ. Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα που κατά κύριο λόγο σώζονται σε ύψος 0,30 - 0,35 μ. επάνω από τη θεμελίωση, και μόνο στη νότια παρειά του οικοπέδου, προς τη Φιλίππου σώζεται η ανωδομή δύο τοίχων, όπου διακρίνεται και η ολοκληρωμένη μορφή της τοιχοδομίας: αργολιθοδομή εναλλάξ με ζώνες από τρεις σειρές πλινθών και συνδετικό υλικό κουρασάνι. Το πλάτος των τοίχων είναι 0,65 μ. (Σχέδ. 2).

Ακριβής χρονολόγηση και ερμηνεία των κτισμάτων δεν μπορεί βέβαια να γίνει πριν από τη μελέτη των ανασκαφικών δεδομένων. Μπορεί όμως να γίνει μία πρώτη προσέγγιση του θέματος, κυρίως βάσει και του συσχετισμού των λειψάνων με την προς Β. οικοδομή της Φιλ. Δραγούμη που ανασκάφηκε το 1974 από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων³ και όπου υπάρχει η άμεση συνέχεια των κτισμάτων του οικοπέδου αυτού.

Αντίθετα, η σχέση με το προς Α. οικόπεδο (Φιλίππου 91) που ανασκάφηκε από τη ΙΣΤ' Εφορεία το 1980 δεν είναι καθόλου ξεκάθαρη, αν και σίγουρη, γιατί παρεμβάλλεται η σκαμμένη ζώνη, ενώ και η αντίστοιχη νοτιοδυτική πλευρά του άλλου οικοπέδου όπου μάλλον διαμορφωνόνταν η αυλή των οικοδομημάτων, είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή. (Η έκθεση ανασκαφής στη Φιλίππου 91, στο αρχείο της Εφορείας).

Την κύρια έκταση του ανασκαφέντος τμήματος καταλαμβάνει ένας μεγάλος χώρος, διαστ. περίπου $5 \times 5,50$ μ., που στο ανατολικό τουλάχιστον τμήμα χρησίμευε ως αποθηκευτικός, εφόσον βρέθηκαν στη θέση τους, σωζόμενοι σε αρκετό ύψος, τέσσερις οξυπύθμενοι αμφορείς. Στο κέντρο σχεδόν του χώρου αυτού βρέθηκαν, επίσης στη θέση τους, υπολείμματα του δαπέδου, που ήταν φτιαγμένο από πλινθούς, πάχους 0,30 μ., επάνω σε υπόστρωμα από πατημένο πηλόχωμα και λεπτό στρώμα ασβεστοκονιάματος. Σε όλη σχεδόν την έκταση του χώρου υπάρχουν εμφανή τα ίχνη της καταστροφής: πλιν-

2. Βλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 393-396, Σχέδ. 13, 14· 25 (1970): Χρονικά, σ. 366-368, Σχέδ. 5, 6· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 678-681, Σχέδ. 4.

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Οδός Φιλίππου 89. Κάτοψη της ανασκαφής.

θοι και κεραμίδες στέγης, κομμάτια από πεσμένο κουρασάνι κι ακόμη αρκετά πεσμένα κομμάτια κονιάματος που σώζουν κυρίως υπόλευκο, κεραμιδί και βαθυκόκκινο χρώμα.

Νότια από το χώρο αυτό διαμορφώνεται λίθινος καλοφτιαγμένος αγωγός, πλ. 0,65 μ., που προχωράει παράλληλα προς το νότιο τοίχο, ακριβώς στα όρια προς τη Φιλίππου. Αρκετά χάλκινα νομίσματα, τα πιο πολλά σε άσχημη κατάσταση, που συγκεντρώθηκαν κοντά στο άνοιγμά του, θα μπορούσαν ίσως να δώσουν κάποιο *terminus ante quem* για τα χρόνια λειτουργίας του αγωγού.

Προς Β. του κεντρικού χώρου διαμορφώνεται ένας παρόμοιος, που συνεχίζεται στο προς Β. οικο-

πεδο και που στη νοτιοδυτική γωνία του ανοίχτηκε σε μεταγενέστερη φάση ένα πηγάδι με τοίχωμα από αργολιθοδομή μέχρι βάθους περίπου 1 μ. και μετά σκαμμένο στο φυσικό κόκκινο χώμα. Έχει εσωτερική διάμετρο 0,94 μ. και η επίχωσή του περιέχει πολλά κομμάτια πλίνθων και όστρακα κυρίως μεσοβυζαντινά.

Ένας ακόμη αγωγός, αυτός πολύ πιο πρόχειρος, φτιαγμένος από κεραμίδες και πλίνθους, βαίνει παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο του οικοδομήματος. Σε απόσταση 1,20 μ. από το δυτικό τοίχο, παράλληλα με αυτόν και στα δυτικά του αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τοίχος από αργολιθοδομή και κουρασάνι, που η εσωτερική ανατολική του πλευρά

φέρει επίχρυσμα με χοντρό (0,02 μ.) κονίαμα και ίχνη τοιχογραφίας. Μεταξύ των δύο τοίχων συγκεντρώθηκαν πολλά κομμάτια πεσμένου κονιάματος που σώζουν και πάλι υπόλευκο, κόκκινο, κίτρινο και μαύρο χρώμα. Ο τοίχος αυτός σώζεται σε ύψος 0,50-0,60 μ. και τα ίχνη της τοιχογραφίας σώζονται στο ψηλότερο σημείο του (λευκή ταινία μεταξύ δύο μαύρων) και σε μήκος 1 μ. Από το σημείο αυτό συγκεντρώθηκαν επίσης πολλά πεσμένα κομμάτια ψηφιδωτού με λευκές, σπαστές ψηφίδες επάνω σε κονίαμα. Ο τοίχος αυτός ανήκει στην πρώτη φάση του συνόλου των οικοδομημάτων και έχει κατά προσέγγιση χρονολογηθεί από τα μέσα του 3ου μέχρι τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Η δεύτερη φάση είναι μετά τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. και ίσως φθάνει και στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ. και σε αυτή κυρίως ανήκουν τα σωζόμενα λείψανα των άλλων κτιρίων, που η διάταξη των χώρων τους ταιριάζει μάλλον σε κατοικίες ή καταστήματα. Παλιότερες φάσεις ρωμαϊκών ή ελληνιστικών χρόνων δεν εντοπίστηκαν, αρχιτεκτονικά τουλάχιστον. Η υποθεμελίωση των τοίχων με γενικό ύψος 0,60-0,70 μ. φθάνει μέχρι το φυσικό κόκκινο χώμα και σε αυτό το βάθος, σε μερικά σημεία της ανασκαφής, συγκεντρώθηκαν μερικά όστρακα μελαμβαφή ελληνιστικά και ελάχιστα με διακόσμηση δυτικής κλιτύς.

Δύο ακόμη τοίχοι, που σώζονται τελείως αποσπασματικά και είναι προχειροκτισμένοι με αργολιθοδομή, μέσα στους δύο κυρίως χώρους, πρέπει να είναι πολύ μεταγενέστεροι.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη.

Οδός Δεινοκράτους 8

Κατά τις εργασίες εκσκαφής του οικοπέδου ιδιοκτησίας Ιω. Αθανασάκη, που βρίσκεται στου Χαριλάου, αποκαλύφθηκε μακεδονικός τάφος συλημένος από την αρχαιότητα (Πίνακ. 114 α). Η ανασκαφή που ακολούθησε έδειξε ότι πρόκειται για μονοθάλαμο τάφο, εσωτ. διαστ. 3,14 × 3,32 και εξωτ. ύψ. 3,90 μ. Η πρόσωπή του είναι λιτή, επιχρισμένη με υπόλευκο κονίαμα και την πόρτα έφραζαν τρεις αλληπαλλήλοι ογκόλιθοι. Για την κατασκευή της καμάρας χρησιμοποιήθηκαν σπόνδυλοι κιόνων από πωρόλιθο, που διαμορφώθηκαν σε θολίτες πιθανότατα επί τόπου (Πίνακ. 114 β). Το μηχανήμα έκανε αρκετή ζημιά, στη δυτική κυρίως πλευρά της καμάρας, ξηλώνοντας το μισό αέτωμα, δύο από τους θολίτες, καθώς και ένα μεγάλο τμήμα της πρόχειρης κλίμακας καθόδου, που σκαμμένη στο φυσικό ημίβραχο της περιοχής οδηγούσε στην είσοδο του τάφου.

Τους τοίχους εσωτερικά, που είναι επίσης επιχρισμένοι με υπόλευκο κονίαμα, διατρέχει ταινία που μιμείται ορθομαρμάρωση. Όλο σχεδόν το θάλαμο καταλαμβάνουν τρεις κλίνες-σαρκοφάγοι α-

πό πωρόλιθο, σε διάταξη Π, με ένα μόνο στενό διάδρομο ανάμεσα. Χρονικά πρέπει να προηγείται η δεξιά κλίνη, με πιο επιμελημένη κατασκευή, στη μακρά πλευρά της οποίας δηλώνονται ανάγλυφα επάνω στο κονίαμα δύο τραβέρσες και δύο πόδια, προχειροφτιαγμένα βέβαια, αλλά σε απομίμηση ανάλογων μαρμαρίνων ποδιών. Στο εσωτερικό της αριστερής κλίνης, που ήταν και η λιγότερο διατηρημένη από τους αρχαιοκάπηλους ταφή, σώθηκαν υπολείμματα του ξύλινου φορείου όπου είχε αναποτεθεί η νεκρή.

Τα ευρήματα είναι ένα πήλινο γυναικείο ειδώλιο, δύο αλάβαστρα, υπολείμματα από επίχρυσο στεφάνι, ένα χρυσό δισκάριο με έκτυπο γοργόνιο, χάλκινα και σιδερένια εξαρτήματα σε κακή κατάσταση.

Επίσης συγκολλήθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, πυξίδες ακόσμητες ή με διάκοσμο τύπου δυτικής κλιτύς και αρκετές δακρυδόχοι. Τα τελευταία αυτά ευρήματα οδηγούν σε μια χρονολόγηση γύρω στο τέλος του 3ου-αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη.

Οδός Δημ. Τσέλιου 109

Τον Αύγουστο του 1983, κατά την εκτέλεση έργων του Ο.Α.Θ., στη Μαλακοπή, αποκαλύφθηκε συλημένος καμαροσκεπής τάφος, υστερορωμαϊκών χρόνων, εσωτ. διαστ. 3,05 × 2 και με ύψος καμάρας 1,91 μ.

Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, το δάπεδο στρωμένο με πλίνθους, διαστ. περίπου 0,31 × 0,40 και πάχ. 0,03 μ. Στο δάπεδο υπήρχαν αποσαθρωμένα οστά που θα πρέπει να ανήκαν σε 5 ή 6 σκελετούς και υπολείμματα ενός κρανίου. Εύρημα κανένα.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη.

Α γ ί α Π α ρ α σ κ ε υ ή

Μακεδονικός τάφος

Την άνοιξη του 1983, ύστερα από πολλαπλές τυμβωρυχικές ενέργειες, άρχισε ανασκαφική έρευνα στον ταφικό τύμβο Αγίας Παρασκευής, στη θέση Μικρή Τούμπα. Ο τύμβος είχε διάμετρο 33 και ύψος 6,50 μ. Με την έναρξη της ανασκαφής αποκαλύφθηκε στη νότια περιφέρειά του η θεμελίωση ενός πειομορφου κτίσματος υστερορωμαϊκών χρόνων, διαστ. 13,50 × 4,50 μ. Είναι στραμμένο προς Β. και στο μέσο περίπου της μακράς του πλευράς που έχει κατεύθυνση Α.-Δ., ανοίγεται είσοδος, πλ. 1 μ. Το κτίσμα περιέκλειε δεξαμενή ύδατος των ίδιων χρόνων, τετράγωνη στην κάτοψη με μήκος πλευράς 2,25 και βάθος 1,40 μ., χτισμένη με αργούς λίθους, πλίνθους και κονίαμα, που σώζει στους κάθετους εσωτερικούς τοίχους επένδυση με χοντρό υδραυλι-

κό κονίαμα. Το δάπεδό της από μαρμάρινες καλά αρμοσμένες πλάκες σχηματίζει στο κέντρο ημισφαιρική κοιλότητα, διαμ. 0,40 και βάθ. 0,28 μ. Πιθανότατα η όλη κατασκευή αποτελεί μια αγροικία ρωμαϊκών χρόνων μέσα στον πλούσιο κάμπο των Βασιλικών.

Στη συνέχεια εντοπίστηκε στο κέντρο περίπου του τύμβου, σε βάθος από το σημερινό επίπεδο περίπου 4 μ., η καμάρα μακεδονικού τάφου. Ο τάφος με βόρειο προσανατολισμό, είναι διθάλαμος, χτισμένος με μεγάλους πώρινους δόμους και φέρει επιχρισμένη με κονίαμα την πρόσοψη και όλες τις εσωτερικές επιφάνειες. Έχει μήκος 6,35, πλάτος 4 και ύψος 4,77 μ. Κατά μοναδική περίπτωση οι θολίτες της καμάρας συνδέονται μεταξύ τους στην επάνω τους επιφάνεια με μεγάλους πειομόρφους σιδερένιους συνδέσμους. Δύο παραστάδες στην πρόσοψη υποβαστάζουν το επιστύλιο και ακολουθεί πιο επάνω ο δωρικός θριγκός και το τριγωνικό αέτωμα (Πί ν. 114 γ). Όλα τα στοιχεία της πρόσοψης είναι λευκά εκτός από τμήματα του διαζώματος και της εναέτιας σίμης που σώζουν σε εξαιρετική κατάσταση τη γνωστή και από τους δωρικούς ναούς γραπτή αρχιτεκτονική διακόσμηση σε κόκκινο, μπλε και μαύρο. Το θυραίο άνοιγμα φρασσόταν εξωτερικά από πέντε επάλληλους γωνιολίθους που προστάτευαν τη δίφυλλη μαρμαρίνη πόρτα του τάφου, η οποία είναι εξαιρετικής τέχνης και σε αντίθεση με άλλες πόρτες μακεδονικών τάφων είναι όλα της τα στοιχεία, τόσο τα λειτουργικά όσο και τα διακοσμητικά (εφηλίδες, λαβές κτλ.), χάλκινα. Έχει ύψος 2,48, πλάτος κάτω 1,40 και επάνω 1,31 και πάχος 0,13 μ. Ο προθάλαμος του τάφου έχει διαστάσεις 1,43 × 3 μ., ενώ ο θάλαμος είναι τετράγωνος με μήκος πλευράς 3 μ. Το δάπεδο και των δύο θαλάμων αποτελείται από μεγάλες παραλληλεπίπεδες πώρινες πλάκες. Η νεκρική κλίνη στο πίσω μέρος του θαλάμου είναι μια πολύ απλή παραλληλεπίπεδη κατασκευή χτισμένη με δόμους πωρολίθου. Έχει μήκος 1,64, πλάτος 0,68 και ύψος 0,62 μ. Στο θάλαμο υπάρχουν και δύο χαμηλά θρανία κατά μήκος των μακρών πλευρών του τάφου. Τόσο τον προθάλαμο όσο και το θάλαμο, τους περιτρέχουν στο σημείο της γένεσης της καμάρας, μία πλατιά εξέχουσα ταινία κάτω και ένα γείσο πιο πάνω, συνολικού ύψους 0,35 μ. Παρακάτω και μέχρι το δάπεδο, τους τοίχους και των δύο θαλάμων περιθέουν χρωματικές ζώνες. Τα χρώματα (μαύρο, λαδοπράσινο, κόκκινο πομπηιανό, όχρα) διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση.

Μοναδική περίπτωση αποτελεί η ύπαρξη μπροστά από τον τάφο μεγάλης αυλής. Οι τοίχοι της, όπως και του δρόμου του τάφου που ακολουθεί στη συνέχεια, είναι χτισμένοι με ωμές πλίνθους και φέρουν στην ορατή τους επιφάνεια λευκό κονίαμα. Εσωτερικά η αυλή έχει μήκος 2,60 μ., ενώ το πλάτος

της στη νότια πλευρά είναι 5,50 και στη βόρεια 5,08 μ. Στο σημείο επαφής τους με τον τάφο οι τοίχοι της αυλής έχουν ύψος 3,70 μ., το οποίο όμως μειώνεται βορειότερα με ομαλή κλίση των τοίχων της. Στο βόρειο τοίχο της αυλής ανοίγεται η είσοδος του ακάλυπτου δρόμου που έχει μήκος 18,10 και πλάτος 1,70 μ. Το δάπεδό του παρουσιάζει ικανή κλίση προς την πρόσοψη του τάφου και είναι στρωμένο με το ίδιο κονίαμα των τοίχων. Την κλίση του δαπέδου του δρόμου την ακολουθούν σε ύψος και οι τοίχοι του, οι οποίοι όμως μετά από διαδρομή 8 μ. περίπου, προς Β., αρχίζουν να χαμηλώνουν κλιμακωτά.

Αν και ο τάφος ήταν συλημένος από την αρχαιότητα, έδωσε όμως μερικά ευρήματα που βοηθούν στη χρονολόγησή του. Σημαντικότερα είναι δύο πολύ καλής τέχνης πήλινα γυναικεία ειδώλια και ένα μελαμβαφές λυχνάρι. Επίσης γύρω στις 60 πήλινες επιχρυσωμένες σφαιρικές και κυλινδρικές χάντρες περιδεραιού, τμήματα χρυσών στεφανιών, δύο χρυσές ταινίες με έκτυπη διακόσμηση και αρκετά ελεφαντοστέινα, γυάλινα και χάλκινα κομμάτια από τη διακόσμηση προφανώς της ξύλινης λάρνακας που φύλασσε τα οστά του νεκρού. Από τα ευρήματα αλλά κυρίως από την αρχιτεκτονική του ο τάφος χρονολογείται στα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Κ. Σισμανίδης.

Ανασκαφή αρχαϊκού νεκροταφείου

Συνεχίστηκε από 26-4- ως 12-7-1983 η σωστική ανασκαφή στο αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται στη θέση Αυλές δυτικά του χωριού. Ανασκάφηκαν 49 τάφοι: οι 46 στο αγροτεμάχιο αριθ. 222, ιδιοκτησίας Ι. Μιχαηλίδη, και οι υπόλοιποι τρεις στο αγροτεμάχιο αριθ. 221, ιδιοκτησίας Ι. Καβούνη. Από τους τάφους οι 46 είναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι από τέσσερις πλάκες ντόπιου πωρολίθου που σχηματίζουν τα πλάγια τοιχώματα και μία επίπεδη καλυπτήρια, τα εξέχοντα άκρα της οποίας στερεώνονται με αργούς λίθους.

Δύο τάφοι ήταν λακκοειδείς με καλυπτήρια πλάκα. Ένας τάφος ήταν κεραμοσκεπής. Δεκαέξι τάφοι ήταν ανδρικοί, δεκαέξι γυναικείοι και δεκατρείς παιδικοί. Άγνωστου φύλου τέσσερις νεκροί. Τριάντα πέντε τάφοι ήταν ασύλητοι, δέκα συλημένοι και τέσσερις κατεστραμμένοι από άλλες αιτίες. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 6ο αι., περίπου 560-500 π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Ευτ. Παντερμαλή.

Β α σ ι λ ι κ ά

Νεολιθική τούμπα C

Ολοκληρώθηκε από τον Επιμελητή Αρχαιοτή-

των Δ. Γραμμένο η δοκιμαστική ανασκαφή στην τούμπα Βασιλικών με τη διερεύνηση των βαθυτέρων στρωμάτων της μέσης νεολιθικής⁴.

Επίβλεψη ανασκαφής Δ. Γραμμένος.

Κ α λ α μ ω τ ό Ζ α γ κ λ ι β ε ρ ί ο υ

Τον Οκτώβριο του 1983 έγινε σύντομη ανασκαφική έρευνα στη θέση Τούμπες, που κατά καιρούς έδωσε αρκετά έργα κυρίως επιγραφές και γλυπτά (Πί ν. 115 β). Διενεργήθηκαν συνολικά έξι τομές· πέντε δυτικά της Τράπεζας, μέσα στα αγροτεμάχια αριθ. 619 και 620, και μία στο αγροτεμάχιο αριθ. 638, επάνω στην Τράπεζα. Στις πέντε από τις τομές αυτές και σε μικρό βάθος από το σημερινό επίπεδο αποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχων ρωμαϊκών χρόνων από αργούς λίθους και λάσπη (Σ χ έ δ. 3-4). Σημαντικότερες ήταν οι τομές Α και Ε, η πρώτη μέσα στο αγροτεμάχιο αριθ. 619 και η δεύτερη στο αριθ. 638, επάνω στην Τράπεζα. Στην Α (Πί ν. 115 γ), εκτός των τοίχων κάποιου ρωμαϊκού κτίσματος, αποκαλύφθηκε και τμήμα πήλινου αγωγού στη νοτιοανατολική γωνία της τομής και σε μήκος 2,60 μ. Στη βορειοδυτική γωνία της ίδιας τομής φθάσαμε σε βάθος 2,10 μ., όπου συναντήσαμε το φυσικό έδαφος. Τα αρκετά μελαμβαφή όστρακα στα κατώτερα στρώματα της τομής αυτής αποδεικνύουν κατοίκηση της περιοχής από τον 4ο αι. π.Χ. τουλάχιστον, και έτσι δικαιολογείται η εύρεση του κάτω μισού της γνωστής επιγραφής των Καλινδοίων⁵, στο κέντρο της τομής (το επάνω μισό βρέθηκε πέρσιν).

Στην τομή Ε αποκαλύφθηκε γωνία κτίσματος των ίδιων χρόνων με διπλούς τοίχους που πιθανότατα στήριζαν κλιμακοστάσιο για τον όροφο του οικοδομήματος.

Από ευρήματα η ανασκαφή έδωσε εννέα χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, τμήματα πήλινων ειδωλίων κυρίως πτηνών, αρκετές πυραμιδοειδείς πήλινες αγνύθες και μερικά σιδερένια και χάλκινα μικροαντικείμενα.

Από επιφανειακή περισυλλογή στον ίδιο χώρο προέρχεται ένα τμήμα μαρμάρινου γυναικείου αγγαματιδίου, ενώ από παραδόσεις των κατοίκων του Καλαμωτού προέρχονται ένα τμήμα (από το λαιμό μέχρι τη μέση) μαρμάρινου ανδρικού αγγαματος ελληνιστικών χρόνων, ύψ. 0,38 μ., τρεις λίθι-

νοι προϊστορικοί πελέκεις, τρία πήλινα λυχνάρια, δύο χάλκινα δακτυλίδια, ένα ασημένιο βραχιόλι και ογδόντα τέσσερα χάλκινα και ασημένια νομίσματα.

Επίβλεψη ανασκαφής Κ. Σισμανίδης.

Α δ ά μ Ζ α γ κ λ ι β ε ρ ί ο υ

Στη θέση Αδαμιώτισσα και στον αγρό του Απ. Γεωργαντά μικρή δοκιμαστική ανασκαφή, στο σημείο όπου είχαν βρεθεί έξι αργυρά αθηναϊκά τετράδραχμα, αποκάλυψε ό,τι απέμεινε από την απόκρυψη θησαυρού: τμήμα μικρού πήλινου αγγείου και μέσα και γύρω από αυτό άλλα 32 τετράδραχμα νέας κοπής, που χρονολογούνται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Επίβλεψη ανασκαφής Ι. Βοκοτοπούλου.

Μ ε σ η μ έ ρ ι

Τάφος στα βορειοανατολικά όρια του χωριού (οικόπεδο 324, Ο.Τ. 55) καταστράφηκε κατά την εκσκαφή θεμελίων. Βάθος 3 μ. σε σχέση με τη νοτιοανατολική γωνία του παλιού σπιτιού του οικοπέδου. Επίχωση τουρκομαχαλά επάνω από τον τάφο. Ερυθρόμορφη κεραμική του α' μισού του 4ου αι. π.Χ. Ο τάφος ήταν λακκοειδής με πώρινη καλυπτήρια πλάκα.

Επίβλεψη ανασκαφής Δ. Γραμμένος.

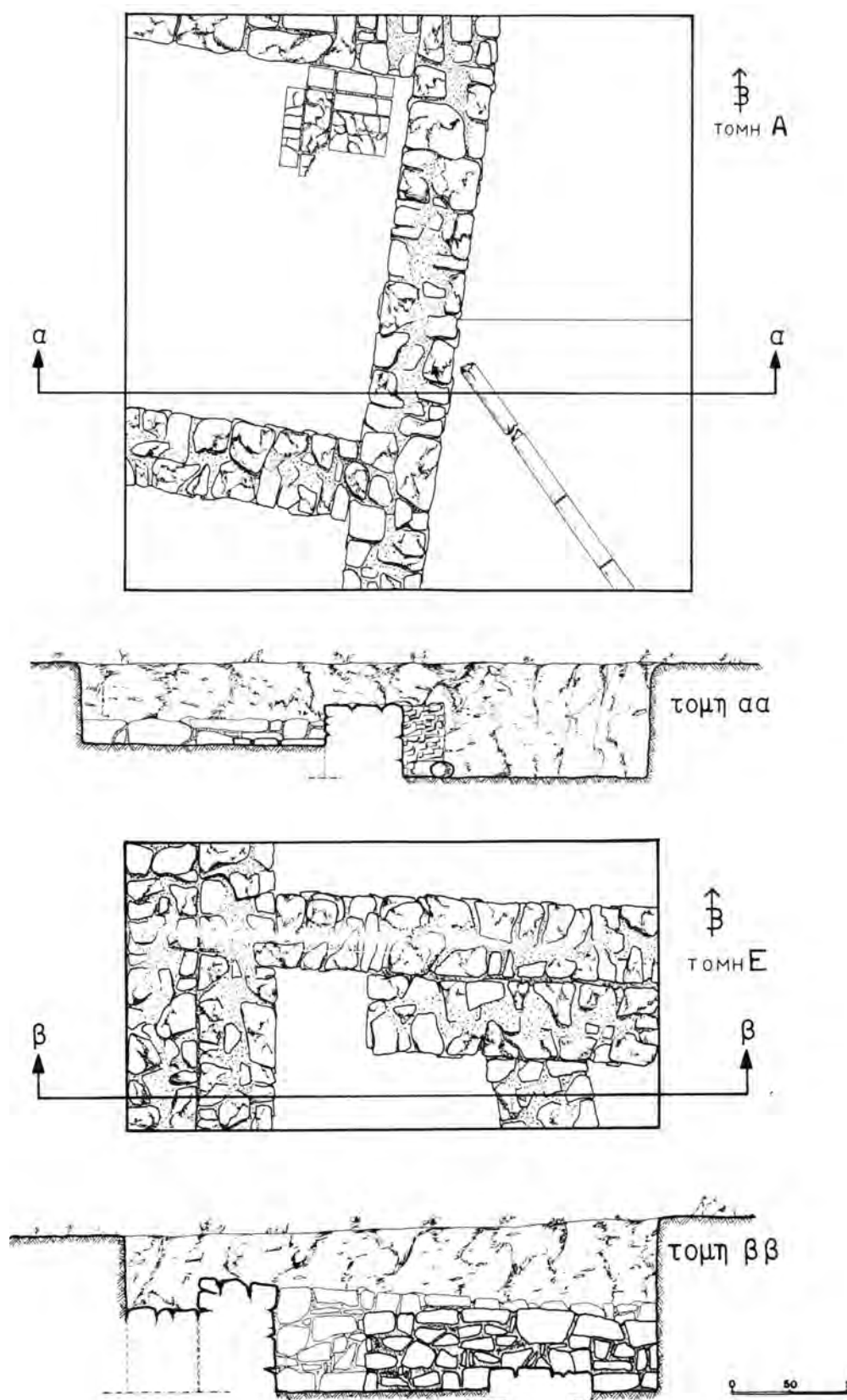
Π ρ ό χ ω μ α

Η Τράπεζα βρίσκεται στην ανατολική όχθη του ποταμού Αξιού και σε απόσταση 280 μ. από αυτόν, περίπου 1 χλμ. νοτιοδυτικά του χωριού Πρόχωμα. Ύψος από επιφάνεια θαλάσσης 78,21 μ. Το σχήμα της είναι επίμηκες με κύριο άξονα στην κατεύθυνση Β.-Ν. Επειδή η θέση βρίσκεται στον άξονα της νέας σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Γιουγκοσλαβικών συνόρων, αποφασίστηκε η ανασκαφική έρευνά της, που περιορίστηκε στην ανατολική πλευρά της Τράπεζας και σε μία πρώτη ζώνη, πλ. 50 μ., η οποία είναι και αυτή που πρέπει να αποδεσμευτεί άμεσα. Την ανασκαφή, που χρηματοδοτήθηκε από τους Ελληνικούς Σιδηροδρόμους, επέβλεψε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Δ. Γραμμένος, βοηθούμενος από τους τελειοφοίτους του Αρχαιολογικού Τμήματος Μ. Παππά και Χρ. Γκατζόλη που συνέταξαν και την έκθεση αυτή.

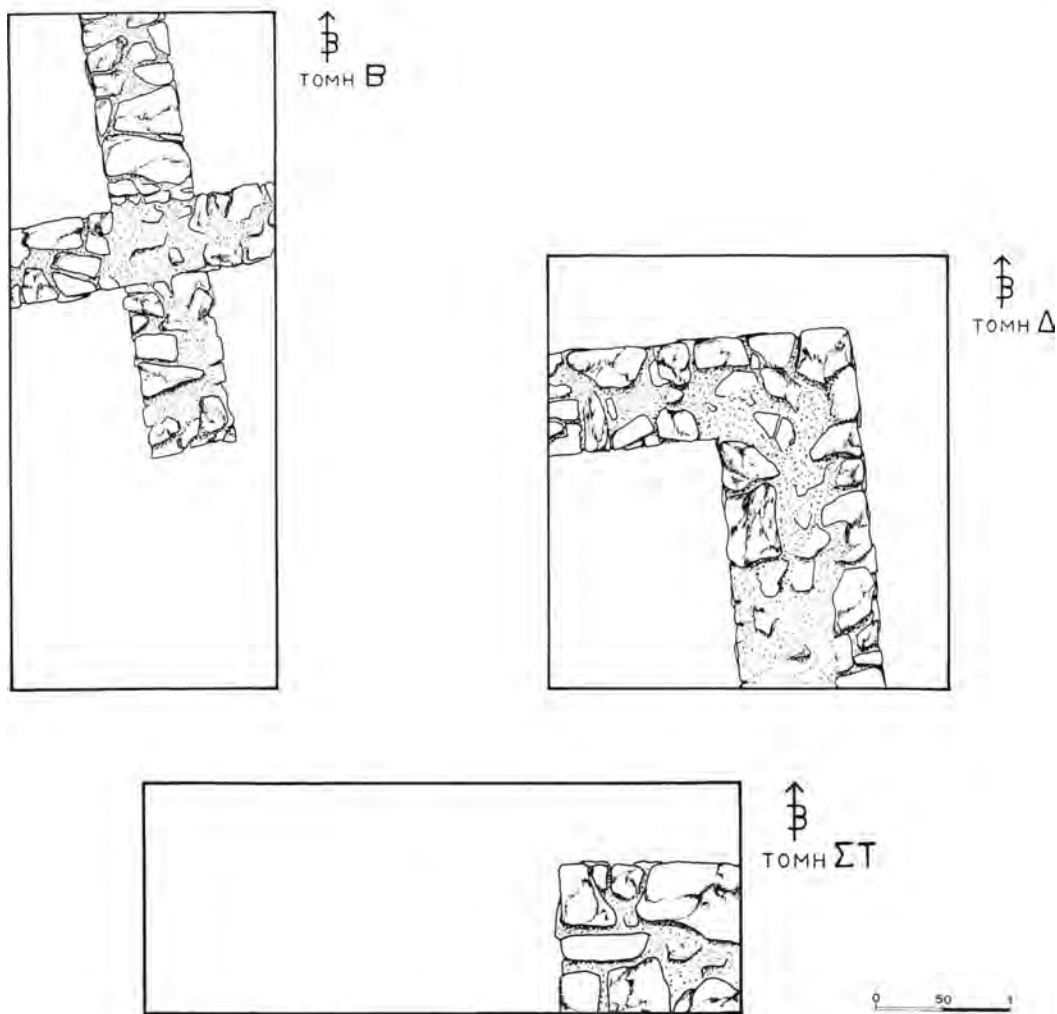
Η ανασκαφή, που άρχισε στις 27 Σεπτεμβρίου και έκλεισε στις 15 Νοεμβρίου 1983, είχε δύο στόχους. Ανοίχτηκαν 44 συνολικά σκάμματα κατανεμημένα σε όλη την έκταση της πρώτης αυτής ζώνης με σκοπό την οριζόντια διερεύνησή της, καθώς και τέσσερα σκάμματα στο μέσο περίπου της ανατολικής πλαγιάς της Τράπεζας με σκοπό την κάθετη,

4. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 283.

5. Ι. Βοκοτοπούλου, Η επιγραφή των Καλινδοίων, Αρχαία Μακεδονία IV, 1986, σ. 87-114.

Σχέδ. 3. Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου. Κατόψεις των τομών Α, Ε και οι τομές αα και ββ.

Σχέδ. 4. Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου. Κατόψεις των τομών Β, Δ και ΣΤ.

στρωματογραφική διερεύνησή της. Ο κánaβος των σκαμμάτων προσανατολίστηκε προς Β., με διαστάσεις τετραγώνων 5×5 μ.

Διαπιστώθηκε η έλλειψη οποιασδήποτε στρωματογραφίας. Υπάρχει ένα και μοναδικό στρώμα, που δε διαφοροποιείται από το επιφανειακό και έχει πάχος που κυμαίνεται από 0,15-0,70 μ. Είναι καστανό χρώμα, που περιέχει κεραμική, μεγάλο ποσοστό λακωνικής κεράμωσης, όστρεα, κόκαλα και αργούς λίθους κατά τόπους. Η κεραμική εκτός από ελάχιστα όστρακα ύστερης εποχής χαλκού και εποχής σιδήρου, είναι στην πλειοψηφία της τροχή-

λατη ιστορικών χρόνων. Ακολουθεί το φυσικό χώμα, που ποικίλει από ποταμίσια άμμο και αμμοχάλκο ως κίτρινο-λευκό πηλό (μάργα). Έγινε φανερό ακόμη η παντελής έλλειψη αρχιτεκτονικών λειψάνων. Μοναδικά κατά χώραν στοιχεία αποτέλεσαν δεκατρία μεγάλα αποθηκευτικά πιθάρια, οξυπύθμενα στην πλειοψηφία τους, που συναντώνται σε όλη τη διερευνημένη περιοχή της Τράπεζας, τα κατάλοιπα μιας ασαφούς πλίνθινης κατασκευής και μικρό τμήμα από ένα στρώμα καταστροφής. Περιορισμένος ήταν και ο αριθμός των μικροευρημάτων.

Διαπιστώθηκε δηλαδή η ύπαρξη μιας εγκατάστασης, αλλά εξαιτίας των μεγάλων διαταραχών από την άρση και την κατά καιρούς χρήση του χώρου, τα στοιχεία που απέμειναν ήταν ιδιαίτερα λίγα και ασαφή για τη διατύπωση οποιουδήποτε συμπεράσματος, τουλάχιστον από τα αποτελέσματα της ως τώρα ανασκαφής.

Η προγραμματισμένη συνέχιση της ανασκαφής την άνοιξη του 1984 θα προχωρήσει σε διεξοδικότερη έρευνα της πρώτης ζώνης, όπως και στην έρευνα μιας δεύτερης ζώνης, δυτικά της πρώτης.

Επίβλεψη ανασκαφής Δ. Γραμμένος.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Λιτόχωρο

Στη θέση Τοπόλιανη ανασκάφηκε τάφος, διαστ. $1,94 \times 0,63$ και ύψ. $0,89$ μ. Ήταν χτισμένος από κεραμίδες με αρμό προχειροφτιαγμένο, χοντρό κονίαμα και καλυμμένος με πλάκες σχιστολίθου. Συλημένος, περιείχε τέσσερα κρανία και υπολείμματα σκελετών διαταραγμένα.

Ευρήματα: μία τριφυλλόστομη άβαφη οινόχοη με αυλακώσεις και ένα ζεύγος χάλκινα σκουλαρίκια.

Χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους και ανήκει σε ένα εκτεταμένο νεκροταφείο που αποκαλύφθηκε από τη δράση αρχαιοκάπηλων.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη.

Κίτρος

Ταφικός τύμβος Αλυκών

Τούμπα Αλυκών 14-2/28-2-83, 20-6/5-8-83 και 19-8/20-9-83.

Στις παραπάνω ανασκαφικές περιόδους προχωρήσαμε στην έρευνα της τούμπας. Με εκσκαφικά μηχανήματα αφαιρέθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της επίχωσής της που είχε διάμετρο 50 μ. περίπου και ύψος $9,50$ μ. Ήδη αφαιρέθηκε το μεγαλύτερο τμήμα της εκτός από το βόρειο που καλύπτει περίπου το $1/4$ της αρχικής επιφάνειας.

Μέχρι στιγμής αποκαλύφθηκαν δύο τάφοι, ο ένας της πρώιμης εποχής του σιδήρου και ο άλλος του τέλους του 5ου αι. π.Χ., που καλυπτόταν από μικρούς τύμβους.

Τύμβος πρώιμης εποχής του σιδήρου. Χαμηλός τύμβος στη βορειοδυτική πλευρά της τούμπας που κάλυπτε θαλαμωτό τάφο με δρόμο (Σχέδ. 5). Ο θάλαμος έχει διάμετρο $2,80$ μ., το δάπεδό του βρίσκεται $3,60$ μ. χαμηλότερα από την επιφάνεια του εδάφους και σώζεται σε ύψος $1,15$ μ., αφού η οροφή του έχει πέσει.

Ο δρόμος βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του

θαλάμου, αποκαλύφθηκε σε μήκος 5 μ. περίπου, ενώ υπολογίζεται το συνολικό του μήκος στα 6 μ. Το πλάτος του είναι 1 μ. Η είσοδος του θαλάμου κλείνεται με αδροδουλεμένη πέτρα, ύψ. $1,60$, πλ. $0,75$ και π. $0,15-0,17$ μ.

Βρέθηκαν δύο σκελετοί με επτά αγγεία, από τα οποία τα πέντε έχουν γραπτή διακόσμηση, ένα σιδερένιο δακτυλίδι και μία σιδερένια αιχμή βέλους. Από όσο γνωρίζω είναι ο πρώτος θαλαμωτός τάφος πρώιμης εποχής του σιδήρου που βρίσκεται στη Μακεδονία και αυτό πρέπει να αποδοθεί σε νότια επίδραση.

Τύμβος τέλους 5ου αι. π.Χ. Χαμηλός τύμβος λίγο ανατολικότερα από το κέντρο της τούμπας. Καλύπτει λακκοειδή τάφο. Ο τάφος συλήθηκε από αρχαίους τυμβωρύχους που κατασκεύασαν σήραγγα, μήκ. 25 μ. περίπου, ύψ. $1,90$, πλ. $1,50-1,60$ μ., που αρχίζει από το βορειοανατολικό άκρο της τούμπας. Διαστ. λάκκου: Β. $4,38$, Ν. $4,34$, Α. 3 , Δ. $3,20$ μ. Ύψ. $2,85$ μ.

Βρέθηκαν τα αποτυπώματα ξύλινης λάρνακας στο δάπεδο και στη νότια πλευρά του λάκκου. Διαστ. λάρνακας: μήκ. $2,45$, ύψ. $1,05$ και πλ. $1,36$ μ. Σε όλο το μήκος της βόρειας πλευράς υπάρχει σκαλοπάτι, ύψ. $1,20$ και πλ. $0,50$ μ. περίπου, προφανώς για το ευκολότερο κατέβασμα της λάρνακας.

Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκαν μόνο μερικά μικρά κομμάτια οστών.

Τη χρονολόγηση του τάφου στο τέλος του 5ου αι. π.Χ. μας τη δίνει μια ομάδα από τέσσερα μελαμβαφή αγγεία και δύο ερυθρόμορφους ασκούς, που βρέθηκαν σε πυρά πάνω σε ωμές πλίνθους στη νότια παρυφή του τύμβου (Πίν. 115 α).

Επειδή δεν είχε ολοκληρωθεί η έρευνα δεν μπορούμε ακόμη να γνωρίζουμε αν η μεγάλη τούμπα κατασκευάστηκε γι' αυτόν τον τάφο.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

Άμμος

Στην παραπάνω θέση με την εκβάθυνση καναλιού της Κοινότητας Κίτρος εντοπίστηκαν λείψανα οικισμού πρώιμης εποχής σιδήρου. Διακρίνεται σε βάθος $1,50$ μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους σκούρο στρώμα, π. $0,20-0,30$ μ., με ελάχιστα όστρακα σε μήκος τουλάχιστον 750 μ. με ένα ενδιάμεσο κενό 200 μ.

Διακρίνονται ακόμη αποθηκευτικά πιθάρια και πολλοί βόθροι απορριμμάτων με άφθονη κεραμική, θαλασσινά όστρεα, οστά ζώων, από τους οποίους ερευνήθηκαν επτά που βρίσκονταν μέσα στην κοίτη του καναλιού.

Ερευνήθηκαν ακόμη ένας κιβωτιόσχημος με σχιστόπλακες τάφος με υπολείμματα παιδικής ταφής, που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του σι-

δήρου από ένα γραπτό θήλαστρο, και ένας κεραμοσκεπής τάφος ακτέριστος το πιθανότερο παλαιοχριστιανικής εποχής.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

Λουλούδια

Συνεχίστηκε η έρευνα του κλασικού νεκροταφείου στην παραπάνω θέση που άρχισε το 1982. Ολοκληρώθηκε η έρευνα των ταφών 2 και 3 καθώς και ενός λακκοειδούς τάφου ρωμαϊκής εποχής (ταφή 6) που ήταν ασύλητος και έδωσε δύο άβαφα αγγεία, έναν αμφορέα και μία τριφυλλόστομη οινοχόη.

Οι ταφές 2 και 3 είναι λακκοειδείς τάφοι συλημένοι από την αρχαιότητα και διασώζουν ίχνη από ξύλινες λάρνακες. Χρονολογούνται στο τέλος του 5ου αι. π.Χ.

Λακκοειδής ταφή 2. Είχε ερευνηθεί κυρίως την προηγούμενη χρονιά. Φέτος βρέθηκε ακόμη ένα χρυσό κυκλικό έλασμα με έκτυπο άστρο.

Διαστάσεις λάκκου: μήκ. Β. 3,10, Ν. 3,50, Α. 2,80, Δ. 2,95, ύψ. 3,20 μ. Διαστάσεις λάρνακας: μήκ. περίπου 2,80, πλ. περίπου 1,40, ύψ. 0,90 μ. Η βόρεια μακρά πλευρά της ήταν βαμμένη με κόκκινο χρώμα, ενώ επάνω στο κάλυμμα της λάρνακας είχαν ρίξει στρώμα από κάρβουνο, πάχ. περίπου 0,10 μ. Από υπολείμματα του σκελετού φάνηκε ότι ο νεκρός δεν είχε καεί.

Λακκοειδής ταφή 3. Με δρόμο στη δυτική πλευρά. Διαστ. λάκκου: μήκ. 4, πλ. 2,35, ύψ. 2,95 μ. Διαστ. λάρνακας: μήκ. 2,80, πλ. 1,50, σωζ. ύψ. 0,75 μ.

Στο ανατολικό αδιατάρακτο τμήμα της ταφής βρέθηκαν τα κάτω άκρα σκελετού μαζί με δύο λευκές ληκύθους, μία ερυθρόμορφη πελίκη και δύο κυκλικά χρυσά ελάσματα με έκτυπους ρόδακες.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

Μ α κ ρ υ γ ι α λ ο ς

Αγροτεμάχιο 936

Μετά το άνοιγμα μακεδονικού τάφου από αρχαιοκάπηλους στις 5-10-1983 προχωρήσαμε στην έρευνα του χώρου, που είχε ως αποτέλεσμα να αποκαλυφθούν εκτός από το μακεδονικό τάφο και άλλοι δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι ασύλητοι καθώς και να εντοπισθεί το δάπεδο από ένα μεγάλο ταφικό μνημείο, που είχε καταστραφεί από την αρχαιότητα.

Μακεδονικός τάφος (Πί ν. 116 α). Μονοθάλαμος. Είχε συληθεί και πριν από μερικά χρόνια. Είχε δρόμο στην ανατολική πλευρά του που ερευνήθηκε σε μήκος 3 μ., για να αποκαλυφθεί η πρόσοψη του τάφου. Το άνοιγμα της εισόδου έκλεινε εξωτερικά με τέσσερις γωνιολίθους, ενώ από την πόρτα, που

ήταν ξύλινη, διασώθηκαν αρκετά τμήματα.

Σε απόσταση 0,19 μ. από τον πίσω τοίχο υπάρχει κτιστή βάση-θρανίο σε όλο το πλάτος του θαλάμου, ύψ. 0,50 και πλ. 0,73 μ.

Διαστ. θαλάμου: μήκ. 3, πλ. 2,47, ύψ. 3,02 μ. Διαστ. πρόσοψης: ύψ. 3,78, πλ. 3,40 μ. Διαστ. εισόδου: ύψ. 2,35, πλ. κάτω 1,15, επάνω 1,05 μ.

Ο θάλαμος και η πρόσοψη έχουν λεπτό λευκό επίχρυσμα. Υπήρχαν τουλάχιστον τρεις ταφές, οι δύο καύσεις.

Ευρήματα: πήλινο τεφοδόχο αγγείο, χρυσός στατήρας Φιλίππου Β', δύο χρυσά σκουλαρίκια, περιάπτο από ημιπολύτιμη πέτρα περασμένη σε χρυσή αλυσίδα με παράσταση θυσίας, ανατολικής τέχνης. Ακόμη κομμάτια από δύο γυάλινα αγγεία, δύο σιδερένιες στλεγγίδες, πήλινη δακρυδόχος, όστρακα κυπριακού αμφορέα, έξι κυλινδρικά χρυσά ελάσματα, χάλκινη λαβή αγγείου κ.ά.

Πρέπει να χρονολογείται στο τέλος του 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος τάφος 1. Εσωτ. διαστ.: μήκ. 1,61, πλ. 1,30, ύψ. 1,62 μ.

Επάνω στις καλυπτήριες πλάκες είχαν ριχθεί τα υλικά της καύσης του νεκρού μαζί με σπασμένους οξυπύθμενους αμφορείς, σιδερένιες λόγχες, πήλινα επίχρυσα δισκάρια με προτομή της Αθηνάς, πήλινοι ψήφοι όρμου επιχρυσωμένοι, δύο πήλινα φιαλίδια και δίμυξο πήλινο λυχνάρι, σιδερένια καρφιά κ.ά.

Στο εσωτερικό του τάφου (Πί ν. 116 β) που έχει και στις τέσσερις κάθετες πλευρές του ζωγραφιστές παραστάσεις διαφόρων αντικειμένων, βρέθηκαν τα καμένα οστά του νεκρού μαζί με χρυσό στεφάνι μυρτιάς. Αυτά ήταν τοποθετημένα σε ξύλινη λάρνακα, που στο κάλυμμά της ήταν προσαρμοσμένο ασημένιο επίχρυσο στεφάνι με φύλλα και καρπούς βελανιδιάς και στις κάθετες πλευρές ασημένια περίμμητα ελάσματα επίχρυσα με μορφές θεών. Βρέθηκαν ακόμη σιδερένιο περιλαίμιο που διακοσμείται με ασημένιο επίχρυσο έλασμα, τέσσερις σιδερένιες επίχρυσες στλεγγίδες, σιδερένιο δακτυλίδι, ασημένια κύλικά και υπολείμματα από δύο χάλκινα επίχρυσα στεφάνια. Χρονολόγηση β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Κιβωτιόσχημος (Πί ν. 116 γ). Τάφος μικρού κοριτσιού. Επάνω σε βάση ήταν τοποθετημένη η ξύλινη λάρνακα διακοσμημένη με χάλκινα καρφιά και γυάλινους «οφθαλμούς». Βρέθηκαν λίγα υπολείμματα του σκελετού, καθώς και χρυσές και πήλινες επίχρυσες χάνδρες δύο περιδεραιών, χρυσά σκουλαρίκια, χρυσό σπειροειδές δακτυλίδι σε μορφή φιδιού, δύο τετρακότες, τρία πήλινα αγγεία, χάλκινο επίχρυσο στεφάνι, σιδερένια περόνη, αστράγαλοι. Χρονολόγηση β' μισό 4ου αι. π.Χ.

Η έρευνα του δαπέδου του κατεστραμμένου τάφου δεν ολοκληρώθηκε.

Επίβλεψη ανασκαφής Μ. Μπέσιος.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Παληούρι Κασσάνδρας

Στην παραλία αμέσως νότια από τον όρμο Αλωνάκι, όπου οι εγκαταστάσεις του κάμπινγκ του ΕΟΤ, και στη διάρκεια εκσκαφών για την ανέγερση διαφόρων βοηθητικών κτισμάτων εντοπίστηκαν σημαντικά αρχαία οικοδομικά λείψανα. Δοκιμαστικές τομές έγιναν μόνο σε ένα τμήμα του χώρου, όπου επρόκειτο να χτιστεί το δεύτερο συγκρότημα μαγειρείων-αποχωρητηρίων.

Η ανασκαφική αυτή έρευνα είχε μικρή χρονική διάρκεια και χαρακτηρίστηκε διαγνωστικό κυρίως, παρά ερευνητικό και γι' αυτό δεν ολοκληρώθηκε. Συγκεκριμένα σε απόσταση 60 μ. βορειοδυτικά της ακτής και σε σκάμμα, διαστ. 14×12 μ., αποκαλύφθηκαν σε βάθος περίπου 1-1,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήματα από δύο πηλόκτιστες κατασκευές. Το πιθανότερο είναι πως πρόκειται για κεραμικούς κλιβάνους. Ο πρώτος σε κάτοψη είναι ορθογώνιος, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., και ο δεύτερος κυκλικός ή πειόσχημος⁶. Από τα πρώτα στοιχεία που έχουμε φαίνεται πως οι κλιβανοί είναι κατασκευασμένοι σε λαξεύματα του φυσικού εδάφους, ο ορθογώνιος από κοκκινωπό πηλό στα τοιχώματα και πλιθιά στη σχάρα και ο κυκλικός επίσης από κόκκινο πηλό στα τοιχώματα, όπου όμως περιέχονται και άφθονα μικρά κομμάτια κεραμιδιών. Εδώ διακρίνεται και «δοκάρι» από στενές σταχτόχρωμες πλίνθους.

Ανάμεσα στους δύο κλιβάνους αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου από διάφορες διαλεγμένες πέτρες, καλά προσαρμοσμένες μεταξύ τους. Σώζεται σε πλάτος (:) 7,20 μ.· στη βόρεια πλευρά του ορίζεται από τοίχο, χτισμένο με αργολιθοδομή, όπου εφάπτεται και ο κυκλικός κλιβανός.

Πολύ κοντά και δυτικά από τον ορθογώνιο κλιβανο διαπιστώθηκε η ύπαρξη και άλλου κτίσματος, από το οποίο φάνηκε μικρό τμήμα τοίχου και δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα. Η κατασκευή αυτή είναι ιδιαίτερα φροντισμένη. Είναι πιθανό να έχουμε εδώ έναν υπαίθριο χώρο με εργαστήρια γύρω από αυτόν, που από τις πρώτες ενδείξεις χρονολογείται στα ρωμαϊκά χρόνια.

Βορειοανατολικότερα από το σκάμμα αυτό εντοπίστηκαν κι άλλα οικοδομικά λείψανα στην απόπειρα διάνοιξης αυλακίου για εγκατάσταση σωλήνων βιολογικού καθαρισμού τα οποία παρέμειναν ανεξερευνήτα.

Επίβλεψη ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου.

Νέα Τένεδος

Στην περιοχή Αλώνια, στο χωράφι του Απ. Νυχτερδή αποκαλύφθηκε τάφος που πιθανότατα ανήκει σε νεκροταφείο που καταλαμβάνει την παραπάνω έκταση. Ο τάφος ήταν κτιστός με πλίνθους και επιχρισμένος με κονίαμα. Καλυπτόταν με μία ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα. Ως κτερίσματα είχαν τοποθετηθεί γυάλινο μυροδοχείο, πήλινη οινόχη και σκύφος. Ο τάφος χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς-παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Επίβλεψη ανασκαφής Θ. Σαββοπούλου.

Ιερισός

Νεκροταφείο της αρχαίας Ακάνθου

Στη διάρκεια της συστηματικής ανασκαφής του νεκροταφείου, που διήρκεσε φέτος τρισήμισι μήνες, ανασκάφηκαν τα παρακάτω οικόπεδα: οικόπεδο αριθ. 52, έκτασης περίπου 150 τ.μ. και οικόπεδο αριθ. 29, έκτασης περίπου 400 τ.μ. Οι ταφές που ερευνήθηκαν, 92 συνολικά στο πρώτο οικόπεδο και 367 στο δεύτερο, βρίσκονταν σε τρία επάλληλα στρώματα μέχρι και το επίπεδο του νερού, σε βάθος περίπου 2,20 μ. Τα στρώματα αυτά ήταν διαταραγμένα από μεμονωμένες ταφές αλλά γενικά τα ταχύτερα χαρακτηρίζονταν από τις αρχαιότερες ταφές. Ο προσανατολισμός των ταφών είναι κυρίως ΝΑ.-ΒΔ., δηλαδή σε θέση παράλληλη προς τη θάλασσα. Αντιπροσωπεύονται σχεδόν όλοι οι γνωστοί τύποι των ταφών των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων⁷.

Στο οικόπεδο αριθ. 29, δημοτικό οικόπεδο που παραχωρήθηκε στο δημόσιο για την ανέγερση τελωνοφυλακίου, κυρίως, που βρίσκεται στη νοτιοδυτική ζώνη-όριο του νεκροταφείου, βρέθηκαν πολλές πήλινες λάρνακες με διάφορα ενδιαφέροντα καλύμματα και διακόσμηση στο χείλος έκτυπη ή γραπτή καθώς και απλές καύσεις νεκρών άλλοτε επάνω σε λεπτή σανίδα-φέρετρο ή μέσα σε λακκοειδείς τάφους με τοιχώματα από ωμές μεγάλες πλίνθους. Στο οικόπεδο αριθ. 52 (Πί ν. 117 α), ιδιοκτησίας Χρ. Δεσλή, ανάμεσα στους υπόλοιπους τύπους αφθονούν τα μεγάλα πιθάρια, οι κεραμο-

6. ΑΕ 1982, σ. 61 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

7. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 393 κ.ε.· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 678 και 693 κ.ε.

σκεπείς τάφοι και οι απλοί ενταφιασμοί μέσα σε βαθείς λάκκους στο χώμα ή την άμμο.

Αξιοσημείωτος ήταν και φέτος ο αριθμός των βρεφικών και παιδικών τάφων: αμφορείς ή υδρίες και στάμνοι (εγχυτρισμοί) και ελάχιστες λάρνακες ή κεραμοσκεπείς. Μερικές από τις παιδικές ταφές περιείχαν και τα πιο ενδιαφέροντα κτερίσματα, αγγεία, ειδώλια ή πήλινα παιχνίδια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μαρμάρινος τάφος μοναδικού μέχρι τώρα τύπου στο νεκροταφείο της Ακάνθου. Πρόκειται για κυλινδρική θήκη που θυμίζει προστομαίο πηγαδιού (Πί ν. 117 β). Καλυπτόταν από μεγάλη γρανιτόπετρα λαξευμένη στη μία επιφάνεια ειδικά για το σκοπό αυτό. Παρόμοιες θήκες έχουν βρεθεί στην αγροτική περιοχή μεταξύ Ποτειδαιας και Αγίου Μάμαντος⁸. Περιείχε χάλκινη τεφροδόχο υδρία του β' μισού του 5ου αι.⁹.

Από τα πρώτα ανασκαφικά δεδομένα οι τάφοι χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου μέχρι κατ'ελάχιστον αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Τα ευρήματα άφθονα και ποικίλα: αγγεία, κυρίως λήκυθοι, μελανόμορφα και ερυθρόμορφα, διάφορα ειδώλια καθώς και κοσμήματα χάλκινα, ασημένια, ανάμεσα στα οποία και λίγα χρυσά. Επίσης βρέθηκαν αρκετά νομίσματα: λίγα, σχετικά, ασημένια Ακάνθου (500 περίπου και 424-400 π.Χ.) πολλά χάλκινα Ακάνθου (περίπου 400 π.Χ.) καθώς και χάλκινα Ουρανυπόλεως (περίπου 300 π.Χ.).

Επίβλεψη ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου, Κ. Λαζαρίδου. Έκθεση ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου.

Λεωφόρος Στρατού (οικόπεδο 120)

Στη συνέχεια της ανασκαφής του αρχαίου νεκροταφείου της Ακάνθου, ανασκάφηκε το υπ' αριθ. 120 οικόπεδο στη λεωφόρο Στρατού. Βρέθηκαν 218 ταφές που ανήκουν στους συνηθισμένους τύπους δηλαδή: ανοιχτές, κεραμοσκεπείς, μέσα σε πιθάρια, εγχυτρισμοί, καύσεις και πήλινες λάρνακες με ανάγλυφη διακόσμηση ιωνικού κυματίου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι οικογενειακές ταφές μέσα σε πιθάρια, οι δύο ανοιχτές ταφές δούλων με σιδερένιους χαλκάδες και ένας κιβωτιόσχημος κτιστός τάφος καλυμμένος με τμήμα επίστεψης επιτύμβιας στήλης. Οι περισσότερες από τις ταφές ήταν ακτέριστες. Οι υπόλοιπες είχαν ως κτερίσματα αγγεία, ειδώλια, ελάχιστα κοσμήματα και κοσμήματα Ακάνθου και Ουρανυπόλεως. Τα ευρήματα

χρονολογούνται από τον 6ο μέχρι τον 4ο αι. π.Χ. Επίβλεψη ανασκαφής Θ. Σαββοπούλου.

Ακρόπολη αρχαίας Ακάνθου

Μικρή δοκιμαστική τομή έγινε στη θέση του εγκαταλελειμμένου οικισμού της Ιερισσού επάνω σε δύο συνεχόμενους λόφους νοτιοανατολικά από το νεκροταφείο. Εδώ τοποθετείται και η αρχαία 'Ακανθος¹⁰.

Συγκεκριμένα στον ανατολικό λόφο και σε οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ιω. Βαρβαρέσου και Γ. Τούμπελη, αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου από μαρμάρινες ορθογώνιες πλάκες και μαρμάρινο προστομαίο πηγαδιού (Πί ν. 117 γ). Οι μέγιστες διαστάσεις του, στα όρια της τομής, είναι 4×2,5 μ. και του προστομαίου: ύψ. 0,85, εξωτ. διαμ. 0,65 και εσωτ. 0,45-0,40 μ.

Επίβλεψη ανασκαφής Ε. Τρακοσοπούλου.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Α κ ρ ο π ό τ α μ ο ς Κ α σ τ α ν ά

Στην ανατολική όχθη του Αξιού, 2 περίπου χλμ. βορειοδυτικά του οικισμού του Ακροποτάμου, οριοθετήθηκε νεολιθικός οικισμός, στον οποίο η Γερμανική Αρχαιολογική Σχολή είχε κάνει περισυλλογή επιφανειακής κεραμικής κατά τη διάρκεια των ανασκαφών στον οικισμό της εποχής του χαλκού στον Καστανά. Ο οικισμός καταλαμβάνει έκταση όχι λιγότερο από 150 στρέμματα, βρίσκεται σε επικλινές προς τις όχθες έδαφος και οι επιχώσεις δε θα πρέπει να έχουν ύψος λιγότερο από 5 μ. Η κεραμική ανήκει στη μέση και νεότερη νεολιθική (Σιταγροί II και III) και ανήκει σε διαφορετική παράδοση σε σχέση με την κεραμική των νεολιθικών οικισμών της Χαλκιδικής και της Πιερίας. (Δ. Γραμμένος).

Ω ρ α ι ό κ α σ τ ρ ο Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η ς

Κατά τη διάνοιξη χαντακιού της ΔΕΗ-ΟΤΕ, στο τέρμα της οδού Αριστοτέλους, βρέθηκε το επάνω τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης του 5ου αι. π.Χ. Ύψ. 0,83 μ. (αριθ. ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 9258). Σώζει το κεφάλι νέου και ανθέμιο ανάγλυφο στην τριγωνική επίστεψη.

8. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 250, Πίν. 166 α, δ.

9. E. Diehl, Die Hydria, 1964, B 123, πίν. 11, 2, 4.

10. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 393 κ.ε.

Χορτιάτης

Κοντά στο στρατόπεδο του Χορτιάτη και μέσα σε φερτά μάζα βρέθηκε ακέφαλο άγαλμα, ύψ. 0,84 μ. Γυναικεία μορφή, ντυμένη με χιτώνα και ιμάτιο, κρατεί κέρας Αμαλθείας.

Μουσείο Θεσσαλονίκης

Από κατάσχεση προέρχεται αναθηματική μικρή στήλη (διαστ. 0,30 × 0,36 μ.) με παράσταση ενθρόνου Διός μεταξύ δύο προτομών των αναθετών. Προέλευση άγνωστη.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ**Ρίζια**

Στη θέση Μοναστήρι, στο δάπεδο ερειπωμένης εκκλησίας βρέθηκε τμήμα μεγάλου ελληνιστικού αναγλύφου σε τέσσερα τεμάχια. Εικονίζεται έφιππος άνδρας και τμήμα πεσμένης μορφής. Σωζ. ύψ. 1,66, πλ. 0,83 μ.

Ευρωπός

Κατά τη διάνοιξη αγροτικής οδού βρέθηκε μαρμάρينو ενεπίγραφο βάθρο ελληνιστικών χρόνων, διαστ. 0,28 × 0,26 × 0,13 μ. Το βάθρο παραδόθηκε από τον Αλ. Κοντοβό στο Μουσείο Θεσσαλονίκης (αριθ. ευρ. 9195).

Παλατιανό

Από το γνωστό αρχαιολογικό χώρο κοντά στο Παλατιανό προέρχεται πιθανότατα στήλη που κατασχέθηκε στα χέρια κατοίκων του Κιλκίς. Διαστ. 0,36 × 0,35 μ. Εικονίζει Θράκα ιππέα (αριθ. ευρ. Μουσείου Κιλκίς 413) (Πί ν. 118 α).

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ**Πλανά Βραστάμων**

Παραδόθηκε στο Μουσείο Θεσσαλονίκης από τον Βασ. Λόγαρο, κάτοικο Πλανών Βραστάμων, μαρμάρινη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων, διαστ. 0,89 × 0,41 × 0,065 μ., που βρέθηκε κατά την καλλιέργεια αγρού στη θέση Σμίξη (αριθ. ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 9194) (Πί ν. 118 β). Στο επάνω μέρος έχει ανάγλυφη παράσταση νεκρόδειπνου και από κάτω σε δύο στίχους την επιγραφή: ΧΑΙ-ΡΕ/ΧΑΙΡΕ.

Ριζά Αρναίας

Από τη θέση Ασπρόχωμα προέρχεται ανάγλυφη αναθηματική στήλη, διαστ. 0,62 × 0,42 μ. (αριθ.

ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 9255). Εικονίζεται Θράκας ιππέας και έξι προτομές σε δύο σειρές (Πί ν. 118 γ).

Γαλάτιστα

Από τον αρχαιολογικό χώρο κοντά στο εκκλησάκι της Αγίας Παρασκευής προέρχεται βάθρο με αναθηματική επιγραφή στο Σάραπι και την Ίσιδα. Διαστ. 0,45 × 0,33 × 0,15 μ. (αριθ. ευρ. Μουσείου Θεσσαλονίκης 9256).

ΑΡΧΑΙΟΜΕΤΡΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Διερεύνηση της τεχνολογίας κατασκευής κεραμικών από Δήμητρα Νομού Σερρών κατά τη νεολιθική περίοδο

Μελετήθηκαν 64 όστρακα αντιπροσωπευτικά του συνόλου της κεραμικής της Δήμητρας και ένα δείγμα αργιλικού υλικού από θέση που βρίσκεται 100 μ. νοτιοδυτικά του οικισμού, με μικροσκοπική εξέταση, περίθλαση ακτίνων Χ και διαφορετική θερμική ανάλυση.

Τα όστρακα διακρίνονται σε χονδροειδή, μεσαία και λεπτά και είναι καλύτερης ποιότητας από όστρακα άλλων περιοχών της ίδιας εποχής. Οι εσωτερικές επιφάνειές τους είναι μάλλον μαλακές, έχουν μέσες τιμές πορώδεις, είναι πλούσια σε οξειδια του σιδήρου και το 40% από αυτά περιέχει ασβεστίτη. Μερικά έχουν ψηθεί σε θερμοκρασίες 700-750° C, άλλα στους 750-850° C, αλλά υπάρχουν και ορισμένα που έχουν ψηθεί σε υψηλές θερμοκρασίες της τάξης των 900-950° C. Τα όστρακα που έχουν διακόσμηση από γραφίτη ψήθηκαν σε θερμοκρασία χαμηλότερη των 700° C σε ατμόσφαιρα χωρίς επαρκή ποσότητα οξυγόνου. Από το μείγμα του αργιλικού υλικού κατασκευάστηκε δοκίμιο που ψήθηκε στους 950° C. Το χρώμα του ψημένου δοκιμίου είναι παρόμοιο με το χρώμα των οστράκων της κεραμικής κατηγορίας των cream wares από τη Δήμητρα.

Ανάλυση και μεταλλογραφική εξέταση μεταλλικών ευρημάτων από τη Δήμητρα Νομού Σερρών

Δεκαέξι αντιπροσωπευτικά δείγματα από τα μεταλλικά ευρήματα της Δήμητρας (μεταξύ των οποίων και δύο χρυσά) μελετήθηκαν με οπτική φασματοσκοπία εκπομπής.

Επτά από τα δεκαέξι δείγματα, αυτά που ανήκαν σε καλά διατηρημένα στο σχήμα μικροαντικείμενα, αναλύθηκαν στη συνέχεια και ποσοτικά με τη μέθοδο PIXE (proton induced x-ray emission).

Επίσης έγινε μεταλλογραφική εξέταση των δειγ-

μάτων με σκοπό να αντληθούν στοιχεία για τον τρόπο κατασκευής των αντικειμένων.

Η ποιοτική ανάλυση των δειγμάτων πλην των επτά προαναφερθέντων έδειξε το χαλκό ως βασικό συστατικό, τα δείγματα όμως ήταν τελείως διαβρωμένα ώστε δεν μπορούσε να βγει κανένα συμπέρασμα όσον αφορά την αρχική τους σύσταση. Από τα επτά δείγματα που αναλύθηκαν και ποσοτικά τα δύο χρυσά μικροαντικείμενα αποτελούνται από χρυσό και άργυρο σε αναλογία 8:1 με ίχνη χαλκού και σιδήρου. Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με τη μεταλλογραφική εξέταση των δειγμάτων συνηγορούν στην άποψη ότι τα μικροαντικείμενα αυτά κατασκευάστηκαν από φυσικό χρυσό με θέρμανση και σφυρηλάτηση. Τέλος τα υπόλοιπα πέντε μικροαντικείμενα ήταν χάλκινα με μερικά χαρακτηριστικά δευτερεύοντα συστατικά το καθένα από αυτά όπως αρσενικό, κασσίτερο και σίδηρο. Αν και δεν μπορεί να αποκλεισθεί η περίπτωση εσκεμμένης προσθήκης είναι πιο πιθανό ότι τα στοιχεία αυτά αποτελούν είτε προσμίξεις από το χρώμα (περίπτωση σιδήρου), είτε συστατικά του αρχικού μεταλλεύματος (περίπτωση αρσενικού και ψευδαργύρου) από το οποίο κατασκευάστηκαν τα μικροαντικείμενα αυτά. Πιθανός τρόπος κατασκευής θεωρείται και για αυτά όπως και για τα χρυσά η σφυρηλάτηση σε συνδυασμό με θέρμανση (annealing).

Διάλυση με περίθλαση ακτίνων Χ χρωμάτων και κονιαμάτων του μακεδονικού τάφου της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης

Από τις τοιχογραφίες του μακεδονικού τάφου της Αγίας Παρασκευής μελετήθηκαν δείγματα χρωμάτων και κονιαμάτων με τη μη καταστρεπτική μέθοδο της περίθλασης των ακτίνων Χ (X.R.D.).

Τα χρώματα που χρησιμοποιήθηκαν για τις τοιχογραφίες του τάφου ήταν φυσικά ανόργανα χρώματα, με μόνη εξαίρεση το μπλε χρώμα που ήταν το γνωστό συνθετικό χρώμα αιγυπτιακό μπλε. Τα κρυσταλλικά οξείδια του σιδήρου αιματίτης και λεπιδοχρωσίτης ήταν συστατικά του κόκκινου χρώματος και το κρυσταλλικό ένυδρο οξείδιο του σιδήρου γκαιτίτης ήταν συστατικό του κίτρινου χρώματος. Στο άσπρο χρώμα ταυτοποιήθηκε ασβεστίτης, στο μαύρο και γκρι χρώμα ασβεστίτης και άνθρακας, ενώ στο λαδοπράσινο ασβεστίτης, άνθρακας και γκαιτίτης.

Τα κονιάματα αποτελούνται από δύο στρώματα. Το εξωτερικό λεπτό κόνιαμα ταυτοποιήθηκε ως καθαρός ασβεστίτης.

Όσον αφορά την τεχνική της τοιχογράφησης είναι πιθανότατα fresco και όχι tempera (Μ. Κεσίσογλου-Ε. Μήρτσου).

ΙΟΥΛΙΑ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΣΤΕΡΕΩΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θ ε σ σ α λ ο ν ί κ η

Ροτόντα

Αναμένοντας την τελική έγκριση της μελέτης η Εφορεία προχώρησε σε πρώτη φάση στην εκτέλεση των προβλεπομένων από τις μελέτες εμποτισμών της τοιχοποιίας. Έγιναν οι εμποτισμοί στο νοτιοανατολικό και νοτιοδυτικό πεσσό, που είχαν τα σοβαρότερα προβλήματα, και οι ανακτίσεις των κατεστραμμένων τμημάτων των κλιμακοστασίων που βρίσκονται αριστερά και δεξιά από τη νότια είσοδο. Εμποτισμοί έγιναν επίσης στο ιερό και στην εξωτερική όψη των πεσσών Π2 και Π3. Η σύνθεση του ενέματος ήταν σύμφωνη με την προτεινόμενη από το μελετητή καθηγητή Γ. Πενέλη.

Μετά την εκτέλεση των εμποτισμών το έργο διακόπηκε αναμένοντας την τελική απόφαση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου για την αντιμετώπιση του στατικού προβλήματος της Ροτόντας.

Το έργο επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου, Χ. Σιαξαμπάνη, Α. Παπαδάμου και Φ. Ωραιόπουλος.

Αγία Σοφία

Για τη διερεύνηση της κατάστασης του μνημείου από στατική πλευρά ήταν απαραίτητη η αποκάλυψη των καμαρών της στοάς, που περιβάλλει τον κεντρικό χώρο του ναού. Γι' αυτό συνεχίστηκε η αποχωμάτωση στο νότιο υπερώο, κάτω από τη στάθμη του μαρμαροθετήματος που είχε αποκαλυφθεί στην ανατολική πλευρά και το οποίο αποτοιχίστηκε. Την εργασία αυτή επέβλεψε ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Σ. Κίσσας.

Επίσης έγιναν αρμολογήματα στην καμάρα και στα τόξα του βορειοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος. Εμποτίστηκαν οι μικρορωγμές που υπήρχαν και αντικαταστάθηκαν οι έντονα φθαρμένοι πλίνθοι.

Διανοίχθηκε η στέγη στο νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα και απομακρύνθηκαν τα χώματα, για να αποκαλυφθεί η καμάρα και να ερευνηθεί η κατάστασή της. Διαπιστώθηκε ότι η καμάρα ήταν σε αρκετά καλή κατάσταση. Γι' αυτό έγιναν μόνο αρμολογήματα μικρής έκτασης και αντικατάσταση των φθαρμένων σανίδων του πετώματος.

Στην καμάρα του δυτικού τείχους και στην τοιχοποιία του νοτιοανατολικού γωνιακού διαμερί-

σματος του υπερώου έγιναν καθαιρέσεις νεότερων επιχρισμάτων, καθαρισμοί των αρμών από τα σαθρά κονιάματα, αρμολογήματα μικρής έκτασης και αντικατάσταση των φθαρμένων πλίνθων. Στους χώρους αυτούς η δόμηση ήταν κακότεχνη, ιδιαίτερα στο μέτωπο του δυτικού τόξου.

Εμποτίστηκαν επίσης η ρωγμή που υπήρχε στην καμάρα και η οποία συνεχίζεται στο δυτικό τόξο, όλες οι ρωγμές στην καμάρα του νότιου κλίτους και η συνέχειά τους στα τόξα της νότιας κιονοστοιχίας, στο στυλοβάτη της κιονοστοιχίας του νότιου υπερώου και στις ρωγμές των τόξων του νότιου κλίτους προς το νάρθηκα και το διακονικό.

Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου και Ε. Κατσανίκα.

Μετά από το κλείσιμο των ρωγμών στο υπερώο, οι εμποτισμοί σταμάτησαν για να είναι δυνατή η έρευνα της κατάστασης του μνημείου από τους μηχανικούς, που ανέλαβαν τη στατική μελέτη της Αγίας Σοφίας ύστερα από προκήρυξη πανελλήνιου διαγωνισμού.

Οι εργασίες που έγιναν στη συνέχεια ήταν μόνο αυτές που κρίθηκαν απαραίτητες για τη συντήρηση του μνημείου και την έρευνά του σε σχέση με τις στατικές μελέτες. Έτσι έγινε μόνο συντήρηση των κεραμιδιών της στέγης, αντικατάσταση σπασμένων τζαμιών στα παράθυρα του υπερώου και του τρούλου και κλείσιμο οπών στις τοιχοποιίες των υπερώων.

Μετά από αυτά οι εργασίες αναστήλωσης στην Αγία Σοφία σταμάτησαν αναμένοντας την εκπόνηση της στατικής μελέτης.

Μεταμόρφωση του Σωτήρα

Ενώ ολοκληρώθηκε η στερέωση του ναού, δεν έγινε η αντικατάσταση των παραθύρων διότι δεν έχει εγκριθεί από το Κεντρικό Αρχαιολογικό Συμβούλιο η μελέτη που υποβλήθηκε από την Εφορεία. Οι εργασίες στο μνημείο συνεχίστηκαν για τη διαμόρφωση του εξωτερικού χώρου, με παράλληλη ασκαφική έρευνα.

Τις εργασίες επέβλεψαν η Έφορος Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Θ. Παπαζώτος και οι αρχιτέκτονες Κ. Θεοχαρίδου και Θ. Μητρόπουλος.

Μετά από την ολοκλήρωση και της εξωτερικής διαμόρφωσης, ο ναός παραδόθηκε σε λειτουργία.

Μονή Βλατάδων

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης του καθολικού με βαθύ αρμολόγημα στη νεότερη περιμετρική τοιχοποιία του ναού από την εσωτερική πλευρά. Έγινε το τελικό αρμολόγημα των εξωτερικών τοίχων εκτός από τη νότια και ανατολική πλευρά που

ανήκουν στη βυζαντινή εποχή. Στερεώθηκε επίσης το δυτικό πρόπυλο και η υπάρχουσα εκεί επιγραφή του 1801. Επίσης καθαρίστηκε και συντηρήθηκε η στέγη.

Μετά τη στερέωση της περιμετρικής τοιχοποιίας άρχισαν οι εργασίες στους πεσσούς του κεντρικού πυρήνα του ναού που είχαν διαλυθεί. Οι εργασίες προχωρούν με παράλληλη μελέτη, γιατί υπάρχουν στο χώρο αυτό προβλήματα φάσεων (Πί ν. 119 α).

Τις εργασίες επέβλεψαν η Έφορος Αρχαιοτήτων Χ. Τσιούμη και οι αρχιτέκτονες Π. Θεοδωρίδης, Ε. Χατζητρυφώνος και Γ. Σκορδαλή.

Μπεζεστένι

Οι εργασίες στερέωσης του σημαντικού αυτού τουρκικού κτίσματος του 15ου αι. συνεχίζονται με τη στερέωση των τρούλων. Αντικαταστάθηκε το σαθρό δομικό κονίαμα και έγιναν αρμολογήματα εξωτερικά στους τρούλους και τα τύμπανά τους και τοποθετήθηκαν δακτύλιοι από ανοξείδωτο χάλυβα. Κατασκευάστηκε στέγαστρο σε όλη τη στέγη του Μπεζεστενίου, για να είναι δυνατή η συνέχιση των εργασιών με οποιεσδήποτε καιρικές συνθήκες.

Άρχισε επίσης το βαθύ αρμολόγημα στο νοτιοανατολικό και βορειοανατολικό λοφίο του θόλου Β, καθώς και οι εργασίες αντικατάστασης του δομικού κονιάματος στο νοτιοδυτικό λοφίο του θόλου Β.

Απομακρύνθηκε η αποθήκη που υπήρχε στη νότια όψη του βόρειου πεσσού, στο χώρο της ανωδομής (πατάρι), και καθαίρεθηκαν τα φθαρμένα κονιάματα της όψης αυτής.

Παράλληλα με την εκτέλεση των εργασιών αυτών διερευνήθηκε η συνδεσμολογία των αρχικών ξυλοδεσιών του κτιρίου. Αποκαλύφθηκαν οι θέσεις των ξυλοδεσιών και εμφανίστηκε μια ιδιαίτερα αξιοπρόσεχτη στατική αντιμετώπιση του κτίσματος με σύστημα ξυλοδεσιών από την εποχή της ίδρυσής του.

Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Π. Αστρεινίδου-Κωτσάκη, Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη και η Έφορος Αρχαιοτήτων Χ. Τσιούμη.

Ναός της Υπαπαντής

Το ανατολικό τμήμα του ναού είχε υποστεί ρωγμές και γι' αυτό και εκπονήθηκε μελέτη στερέωσης που εγκρίθηκε από την Υπηρεσία. Η μελέτη προέβλεπε εμποτισμό των ρωγμών και κατασκευή σενάζ στην απόληξη της τοιχοποιίας του ανατολικού τμήματος.

Μετά την εκτέλεση των εργασιών απομακρύνθηκαν οι υποστυλώσεις που υπήρχαν στο τμήμα αυτό του ναού.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκαλύφθη-

καν διακοσμητικές ταινίες με γεωμετρικά και φυτικά θέματα στον ανατολικό, βόρειο και νότιο τοίχο του ναού.

Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Χ. Χατζηαντωνίου και Β. Κονιόρδος και οι πολιτικοί μηχανικοί Β. Ξάνθος και Α. Χαριτάντης.

Φρούριο Βαρδαρίου

Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης της πυλίδας του Φρουρίου, με ενέματα και αρμολογήματα. Μετά την ολοκλήρωση της εργασίας αυτής άρχισε η στερέωση με αρμολογήματα του οκταγωνικού πύργου, η οποία όμως διακόπηκε διότι εμφανίστηκαν προβλήματα φάσεων που πρέπει να μελετηθούν. Γι' αυτό το έργο συνεχίστηκε στο τμήμα του Φρουρίου που βρίσκεται κάτω από το Δικαστικό Μέγαρο.

Παράλληλα και σε συνεργασία με το Δήμο προχωρεί ο ευπρεπισμός και η διαμόρφωση του χώρου με πράσινο.

Τις εργασίες επέβλεψε ο αρχιτέκτων Β. Κονιόρδος και ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Σ. Κίσσας.

Άγιος Ανδρέας Περιστεράς

Οι εργασίες στο ναό συνεχίστηκαν για την αποκατάσταση των επιχρισμάτων στο εσωτερικό του μνημείου, όπου ήταν απαραίτητο. Διατηρήθηκαν όσα επιχρίσματα αρχικά σώζονταν. Επίσης έγιναν εμποτισμοί και αρμολογήματα στην εξωτερική όψη του ναού.

Τις εργασίες επέβλεψαν η Έφορος Αρχαιοτήτων Χ. Τσιούμη και ο Α. Κούντουρας.

Άγιος Γεώργιος Χορτιάτη

Άρχισε η στερέωση του μεταβυζαντινού ναού του Αγίου Γεωργίου που είχε υποστεί ζημιές από τους σεισμούς. Έγιναν εμποτισμοί στις ρηγματωμένες επιφάνειες και συντηρήθηκε η στέγη του ναού.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διαπιστώθηκε η ανάγκη να επεκταθούν οι εμποτισμοί και σε άλλα σημεία, τα οποία δεν είχαν αρχικά επισημανθεί. Το έργο όμως διακόπηκε εξαιτίας του χειμώνα και θα συνεχιστεί την άνοιξη του 1984.

Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη και Π. Θεοχαρίδου.

Λευκός Πύργος

Στον ισόγειο χώρο του μνημείου παρουσιάστηκε έντονη υγρασία. Για το λόγο αυτό έγινε τομή για κατασκευή περιμετρικού αεραγωγού. Στο μεταξύ εκπονήθηκε μελέτη στερέωσής του. Η στερέωση χρηματοδοτήθηκε με ειδικό κονδύλιο προς το Υπουργ-

γείο Πολιτισμού από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας (πρόγραμμα για την καταπολέμηση της ανεργίας), που δόθηκε για το Λευκό Πύργο, Επταπύργιο, πρώην Βασιλικό Θέατρο.

Με βάση τη μελέτη άρχισαν το Νοέμβριο οι πρώτες εργασίες στερέωσης του Λευκού Πύργου με την καθαίρεση των νεωτερικών κονιαμάτων στη σκάλα ανόδου, για τη διερεύνηση της κατάστασης του χώρου αυτού.

Τις εργασίες επέβλεψαν η Έφορος Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και η αρχιτέκτων Ά. Παπαδάμου.

Επταπύργιο

Με την ειδική χρηματοδότηση που προαναφέρθηκε και ύστερα από μελέτη της Υπηρεσίας, άρχισαν και οι εργασίες στερέωσης στο βόρειο τμήμα του Επταπυργίου. Στο μικρό αυτό διάστημα οι εργασίες περιορίστηκαν μόνο στην αποχλωμάτωση του πρώτου ορόφου του πύργου ανατολικά από την κινστέρνα του.

Τις εργασίες επέβλεψε η Έφορος Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου και η αρχιτέκτων Κ. Θεολογίδου.

Τείχη Θεσσαλονίκης

Πύργοι βόρεια οδού Κορίνης

Στερεώθηκαν με μικρής έκτασης ανακατασκευές και αρμολογήματα οι δύο πύργοι. Τις εργασίες επέβλεψε ο Α. Κούντουρας.

Τείχη οδού Κλαυδιανού

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης του χώρου από το δήμο και τη μερική εκκαθάριση από τα εκεί παραπήγματα φάνηκε η ιδιαίτερα κακή κατάσταση του τμήματος αυτών των τειχών (Πί ν. 121 α). Στερεώθηκε το τμήμα αυτό του τείχους με αρμολογήματα αλλά και συμπληρώσεις των μεγάλων κενών που καθιστούσαν επικίνδυνη την κατάσταση του τείχους.

Τις εργασίες επέβλεψε ο Α. Κούντουρας και η Έφορος Αρχαιοτήτων Χ. Τσιούμη.

Πύργος Βρασών

Το έργο που είχε ήδη αρχίσει παλιότερα είχε διακοπεί εξαιτίας των σεισμών στη Θεσσαλονίκη. Η στερέωση συνεχίστηκε για μικρό χρονικό διάστημα στο βόρειο και ανατολικό τοίχο σε ύψος 15 μ. και ολοκληρώθηκε η αντιστήριξη και η στερέωση του δυτικού τοίχου.

Τις εργασίες επέβλεψε ο Α. Κούντουρας.

Άγιος Βασίλειος Λαγκαδά

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ο ναός βρισκόταν υπό κατεδάφιση εξαιτίας της κατάστασής του μετά από τους σεισμούς του 1978. Η Εφορεία σταμάτησε την κατεδάφιση, όταν ήδη είχε καταστραφεί η στέγη. Μετά από αυτά έγινε προσωρινή κάλυψη του ναού με στέγαστρο για την προστασία του από τις καιρικές συνθήκες, καθαρίστηκε εσωτερικά και εξωτερικά και έγιναν οι απαραίτητες υποστυλώσεις.

Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Ο. Δηληγιάννη και Ξ. Σαββοπούλου-Κατσίκη.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Αιγίνιο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Αποκαταστάθηκε η κατεστραμμένη στέγη του νότιου τμήματος του ναού, έγινε ανακεφαλαίωση ολόκληρης της στέγης και αντικαταστάθηκαν οι φθορές στο νότιο τοίχο. Παράλληλα άρχισε η μελέτη των φάσεων του μνημείου και της οριστικής στερέωσής του.

Τις εργασίες επέβλεψαν η Έφορος Χ. Τσιούμη και ο αρχιτέκτων Π. Θεοδωρίδης.

ΜΕΛΕΤΕΣ

Κατά το έτος αυτό ολοκληρώθηκαν οι αρχιτεκτονικές μελέτες για την αποκατάσταση του Αγίου Παντελεήμονα, των Λουτρών Παράδεισος (Μπέη Χαμάμ) και του Αγίου Γεωργίου Βαφειοχωρίου.

Στο στάδιο της ολοκλήρωσης βρίσκονται επίσης οι μελέτες για το Χαμσά Μπέη Τζαμί (κινηματογράφος Αλκαζάρ) και το Γιαχουντί Χαμάμ (Λουλουδάδικα). Άρχισε επίσης η εκπόνηση μελέτης για τη στερέωση του βυζαντινού λουτρού της οδού Θεοτοκόπουλου.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ ΚΑΙ ΨΗΦΙΔΩΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ροτόντα

Ολοκληρώθηκε η επανατοποθέτηση του αποτοιχισμένου παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού του δυτικού τόξου και άρχισαν οι εργασίες επανατοποθέτησης του νοτιοανατολικού και νοτιοδυτικού τόξου. Τα ψηφιδωτά επανατοποθετήθηκαν πάνω σε νέο κονίαμα το οποίο κατασκευάστηκε με βάση την εργαστηριακή ανάλυση του παλιού κονιάματος που

ήταν σαθρό. Επίσης κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν νέα καρφιά από τιτάνιο σε αντικατάσταση των παλιών σιδερένιων που είχαν οξειδωθεί.

Η εργασία έγινε υπό την εποπτεία του Ι. Κολέφα και από τα συνεργεία των συντηρητών Κ. Γεωργούση, Αλ. Καλλιοντζή, Αθ. Παλούση και Κ. Πάππα.

Μονή Βλατάδων

Για τη συνέχιση της στερέωσης της τοιχοποιίας του ναού κρίθηκε απαραίτητη αποτοίχιση τμήματος τοιχογραφίας του 14ου αι. από το νότιο τείχος του Ιερού εξαιτίας των ρωγμών. Η παράσταση σώζεται αποσπασματικά και αποτελεί πιθανώς τμήμα της Πεντηκοστής. Οι εργασίες έγιναν από το συνεργείο του συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη.

Μεταμόρφωση του Σωτήρα

Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση χημικού καθαρισμού των τοιχογραφιών του 14ου αι. στον τρούλο. Το αποτέλεσμα της εργασίας δεν ήταν ικανοποιητικό γιατί η καπνιά έχει εισχωρήσει βαθιά στη ζωγραφική επιφάνεια. Θα ακολουθήσει και δεύτερη φάση.

Η εργασία έγινε από το συνεργείο του συντηρητή Γ. Κωνσταντινίδη με την εποπτεία του Ν. Μίνω.

Ναός Υπαπαντής

Αποτοιχίστηκε η τοιχογραφημένη ζώνη στο ανώτερο τμήμα του βόρειου και νότιου τείχους, που είχε αποκαλυφθεί με τις εργασίες στο χώρο αυτό. Η αποτοίχιση της ζώνης ήταν απαραίτητη για την τοποθέτηση του σενάζ που προέβλεπε η μελέτη στερέωσης. Μετά την κατασκευή του σενάζ η τοιχογραφία επανοποθετήθηκε. Έγινε επίσης ο καθαρισμός των νεότερων τοιχογραφιών του Ιερού. Οι εργασίες έγιναν από το συντηρητή Δ. Τσίγκανα.

Περίστερα

Άγιος Ανδρέας

Καθαρίστηκαν με μηχανικό καθαρισμό τα επάλληλα ασβεστόματα που κάλυπταν τις τοιχογραφίες του 9ου αι. στον τρούλο, στα σφαιρικά τρίγωνα και στα τόξα που στηρίζουν τον τρούλο. Στη συνέχεια στερεώθηκε το χρώμα των τοιχογραφιών.

Οι εργασίες εκτελέστηκαν από το συνεργείο του Γ. Κωνσταντινίδη.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Αιγίνιο

Άγιος Αθανάσιος

Οι πολύ ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες του 17ου

αι. ήταν υπό κατάρρευση. Σε πρώτη φάση έγινε συγκράτηση και οπλισμός των πιο επικίνδυνων σημείων (Πίνακας 120 α).

Η εργασία έγινε από το συνεργείο του Γ. Κωνσταντινίδη.

Σκοτίνα

Άγιος Αθανάσιος

Έγινε συγκράτηση και στερέωση των πιο επικίνδυνων τμημάτων των τοιχογραφιών του 17ου αι., από το συνεργείο του Γ. Κωνσταντινίδη.

ΕΠΑΝΕΚΘΕΣΗ

Στο εργαστήριο της Ροτόντας συνεχίστηκε ο καθαρισμός οστράκων, η συγκόλληση αγγείων και η συντήρηση νομισμάτων από τις πρόσφατες ανασκαφές. Παράλληλα στερεώθηκε και καθαρίστηκε βημόθυρο από το ναό του Αγίου Νικολάου του Βαθύλακκου.

Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη της Γ. Παπαδέλη-Marconi.

Στο εργαστήριο τοιχογραφιών που βρίσκεται στα Λουτρά Παράδεισος συντηρήθηκαν τοιχογραφίες που αποτοιχίστηκαν από τη Μονή Βλατάδων.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αυξήθηκε φέτος η ανασκαφική δραστηριότητα της Εφορείας γιατί παράλληλα με τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Θεσσαλονίκης, άρχισαν και συστηματικές ανασκαφές σε αρχαιολογικούς χώρους των νομών Θεσσαλονίκης, Πιερίας και Κιλκίς.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Μελενίκου

Ολοκληρώθηκε η τμηματική αποκάλυψη του ανατολικού τείχους της πόλης κατά μήκος της παραπάνω οδού, ως τη θέση του τουρκικού τεμένους Ισλά-Χανέ, λίγα μέτρα βορειότερα από την οδό Αγίου Δημητρίου, όπου αποκαλύφθηκαν το 1980 δύο τριγωνικοί πύργοι. Το τείχος ερευνήθηκε σε όλο το μήκος της οδού, πίσω από τη Σχολή Νοσοκόμων και το Κεντρικό Νοσοκομείο όπου αποκαλύφθηκε το προτείχισμα. Διαπιστώθηκε ότι ο παλαιοχριστιανικός περίβολος ακολουθεί τη χάραξη του προγενέστερου ρωμαϊκού τείχους του 3ου αι., που διατηρείται στο εσωτερικό του. Στα σημεία στα οποία το τείχος ήταν κατεστραμμένο έγινε στερέωση και μερική αναστήλωση, για να διακρίνεται η πορεία τού. Την ανασκαφή και τις στερεωτικές εργασίες

επέβλεψε ο Επιμελητής Θ. Παπαζώτος.

Λεωφόρος Καλλιθέας 5

Στα θεμέλια οικοδομής στην περιοχή Αμπελόκηποι ανασκάφηκαν 21 καμαρωτοί τάφοι του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης. Είναι χτισμένοι σε συστάδες από δύο ή τρεις τάφους και οι διαστάσεις τους ποικίλλουν (Σ χ έ δ. 1-2). Συνήθως έχουν μήκος 2, πλάτος 0,80 - 1 και ύψος 1,35 μ. Είναι κατασκευασμένοι με πέτρες και ισχυρό κονίαμα. Χρήση πλίνθων παρατηρείται μόνο στην οροφή της καμάρας και στην είσοδο των τάφων. Οι πλάγιες πλευρές και η επάνω επιφάνεια της καμάρας καλύπτεται εξωτερικά με ισχυρό κονίαμα που καθιστά την επιφάνειά τους επίπεδη.

Από το σύνολο των τάφων μόνο έξι διατηρούν ακέραια την καμάρα. Όλοι σώζουν από μία προεξέχουσα πέτρα στον ανατολικό και το νότιο τοίχο για διευκόλυνση της καθόδου, και ίχνη του προσκεφάλου στο δυτικό τοίχο.

Το εσωτερικό τους καλύπτεται με υποκίτρινο κονίαμα και η είσοδος έκλεινε με σχιστόπλακα, εκτός από δύο τάφους που είχαν για το σκοπό αυτό μαρμάρινη πλάκα με σιδερένιους κρίκους. Οι τάφοι είχαν συληθεί από την αρχαιότητα και βρέθηκαν γεμάτοι χώματα. Σκελετοί δε σώθηκαν ούτε βρέθηκαν κινητά ευρήματα εκτός από ένα γυάλινο αέριο αγγείο στον T10 και δύο νομίσματα του Ιουστινιανού στον T20.

Για τη χρονολόγηση των τάφων δεν υπάρχουν στοιχεία. Ορισμένα τυπολογικά χαρακτηριστικά, όπως το υποκίτρινο κονίαμα, το προσκέφαλο και οι προεξέχουσες πέτρες για την κάθοδο, οδηγούν στον 5ο αι. Οπωσδήποτε οι τάφοι πρέπει να χρησιμοποιήθηκαν όλο τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ.

Η ανασκαφή έγινε από την Επιμελήτρια Ε. Μαρκή.

Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 18

Στα θεμέλια οικοδομής αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος αγωγός ορθογώνιας διατομής, που διέσχιζε το οικόπεδο από ΒΑ. προς ΝΔ., και οι υποθεμελιώσεις ενός μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος που είχε δύο φάσεις. Στην πρώτη φάση, που ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους, ανήκουν τοίχοι, πλ. 0,60 μ., κατασκευασμένοι από σχιστολίθους και λάσπη, οι οποίοι σχηματίζουν τέσσερις μικρούς ορθογώνιους χώρους και ίσως δύο κίονες από γρανίτη, που βρέθηκαν μέσα στα μπάζα του οικοπέδου. Στη φάση αυτή τοποθετείται και αποθήκη αγγείων του ίδιου περίπου σχήματος, πιθανότατα των αρχών του 3ου αι. μ.Χ., που ίσως σχετίζεται με κεραμικό κλίβανο. Η παρουσία κεραμικού κλιβάνου στη θέση αυτή είναι ενδεικτική για την επισήμανση

της θέσης του ανατολικού τείχους της ρωμαϊκής Θεσσαλονίκης πριν από τη γνωστή επέκταση του 253 μ.Χ., γιατί οι κλίβανοι κατασκευάζονταν πλάι στο τείχος. Το κτίριο της πρώτης φάσης πρέπει να καταστράφηκε από πυρκαγιά.

Σε μια δεύτερη φάση, που τοποθετείται από τα ευρήματα στους χρόνους του Μ. Κωνσταντίνου, οι παλιοί τοίχοι της πρώτης φάσης ενσωματώνονται ή ενισχύονται με άλλους χτισμένους με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Τότε διαμορφώνονται άλλοι οκτώ ορθογώνιοι χώροι στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ στο δυτικό, που διασχίζεται από τον αγωγό, παρατηρούνται μεταγενέστερες επισκευές που χρονολογούνται στη βυζαντινή εποχή, (Σ χ έ δ. 3).

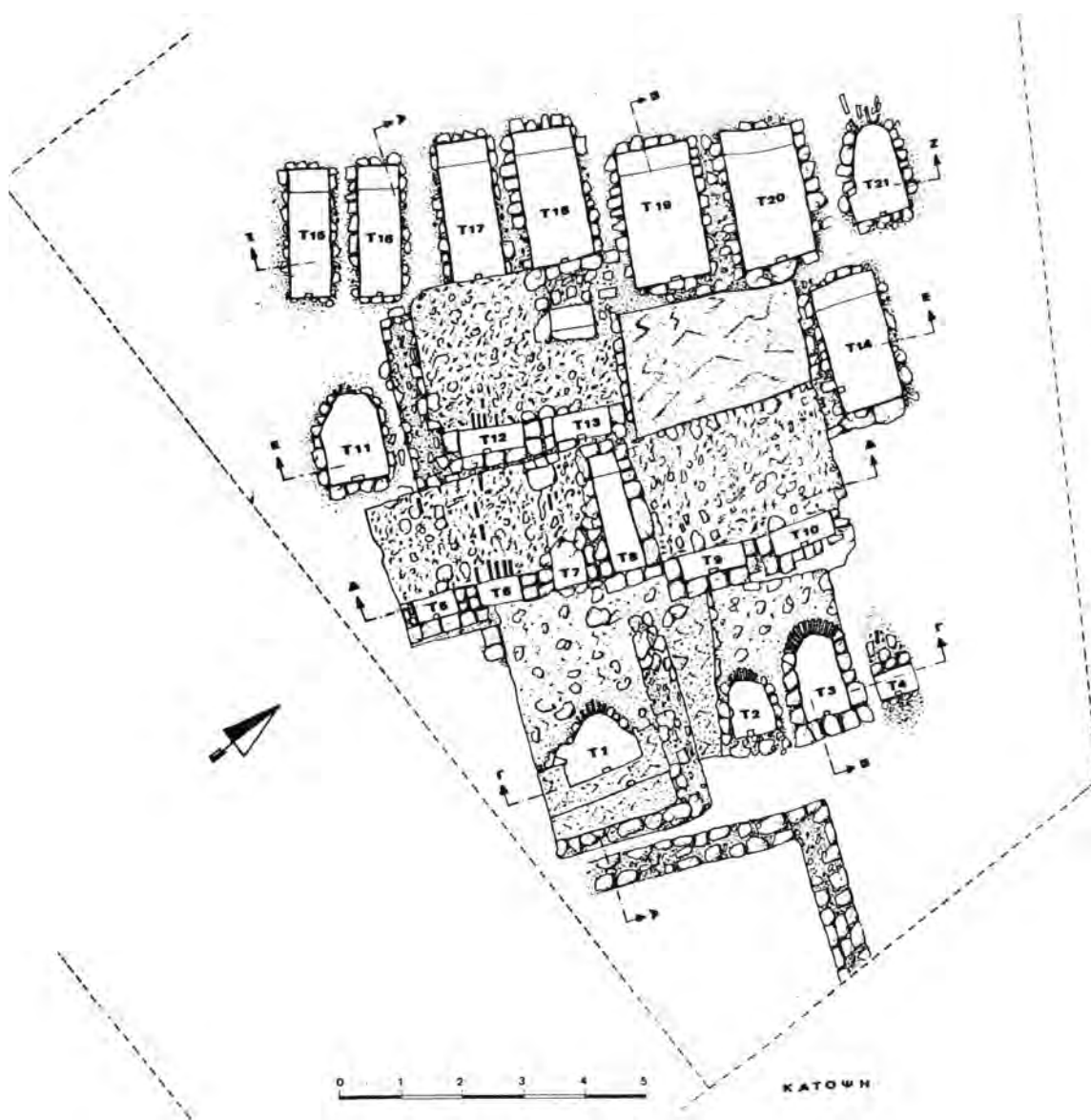
Το δυτικό τμήμα του οικοπέδου χρησιμοποιήθηκε ως το 14ο-15ο αι., όπως φανερώνουν τα δείγματα της βυζαντινής κεραμικής που βρέθηκαν εκεί. Στις προσθήκες των βυζαντινών χρόνων ανήκει μία μικρή ορθογώνια κινστέρνα.

Στις επιχώσεις των χώρων του κτιρίου βρέθηκαν όστρακα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά, λίγα όστρακα του 9ου αι. και μερικά βυζαντινά. Ακόμη σπαράγματα τοιχογραφιών και νομίσματα, τα περισσότερα από τα οποία ανήκουν στη εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ενώ στο δυτικό τμήμα του κτιρίου βρέθηκε ένα ανώνυμο βυζαντινό νόμισμα (10ος αι.). Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα πόδι ανακλίντρου ρωμαϊκών χρόνων με φολιδοτή διακόσμηση και άνθος λωτού στο επάνω άκρο του, που βρέθηκε μέσα στα μπάζα του χώρου Ζ. Από τον ίδιο χώρο προέρχεται και τμήμα μιας χάλκινης στλεγγίδας.

Όπως συμπεραίνουμε από το μεγάλο αγωγό και τα άλλα ευρήματα του οικοπέδου, το κτίριο πρέπει να σχετίζεται με τμήμα λουτρού της ύστερης αρχαιότητας (εποχή Μ. Κωνσταντίνου), που λειτούργησε όλη την παλαιοχριστιανική περίοδο. Στα μεσοβυζαντινά χρόνια το δυτικό τμήμα του κτιρίου μετατράπηκε σε εργαστήριο αδιάγνωστης χρήσης που σταμάτησε να λειτουργεί το 15ο αι.

Οδός Αμπελώνων 23

Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν έξι τάφοι υστερορωμαϊκών χρόνων (Σ χ έ δ. 4-5). Πρόκειται για τρεις καμαρωτούς τάφους (T1, T5 και T6), έναν κιβωτιόσχημο (T2), έναν καλυβίτη και ένα μνημειακό, εσωτερικά καμαρωτό και εξωτερικά ναόσχημο, με αμφικλινή στέγη (T3). Από αυτούς ο T1, διαστ. 1,98 × 1,55 μ., είναι επιχρισμένος με κονίαμα, έχει προσκέφαλο στη δυτική πλευρά και από μία προεξέχουσα πέτρα στο δυτικό και το νότιο τοίχο. Ο T2, διαστ. 1,80 × 0,65 × 0,70 μ., ήταν επενδυμένος με μαρμάρινες πλάκες και είχε προσκέφαλο στη δυτική πλευρά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν ένα χρυσό σκουλαρίκι κι ένα χρυσό δακτυλίδι με

Σχέδ. 1. Θεσσαλονίκη. Λεωφόρος Καλλιθέας 5. Κάτοψη της ανασκαφής.

μονόγραμμα. Ο σημαντικότερος, για τον τύπο του, T3, εσωτ. διαστ. $2,72 \times 2,14 \times 1,50$ μ., ήταν επιχρισμένος με κονίαμα και διέσωζε τετράγωνη κόγχη στον ανατολικό τοίχο.

Η ανασκαφή έγινε από τον αρχαιολόγο Δ. Ναλμπάντη.

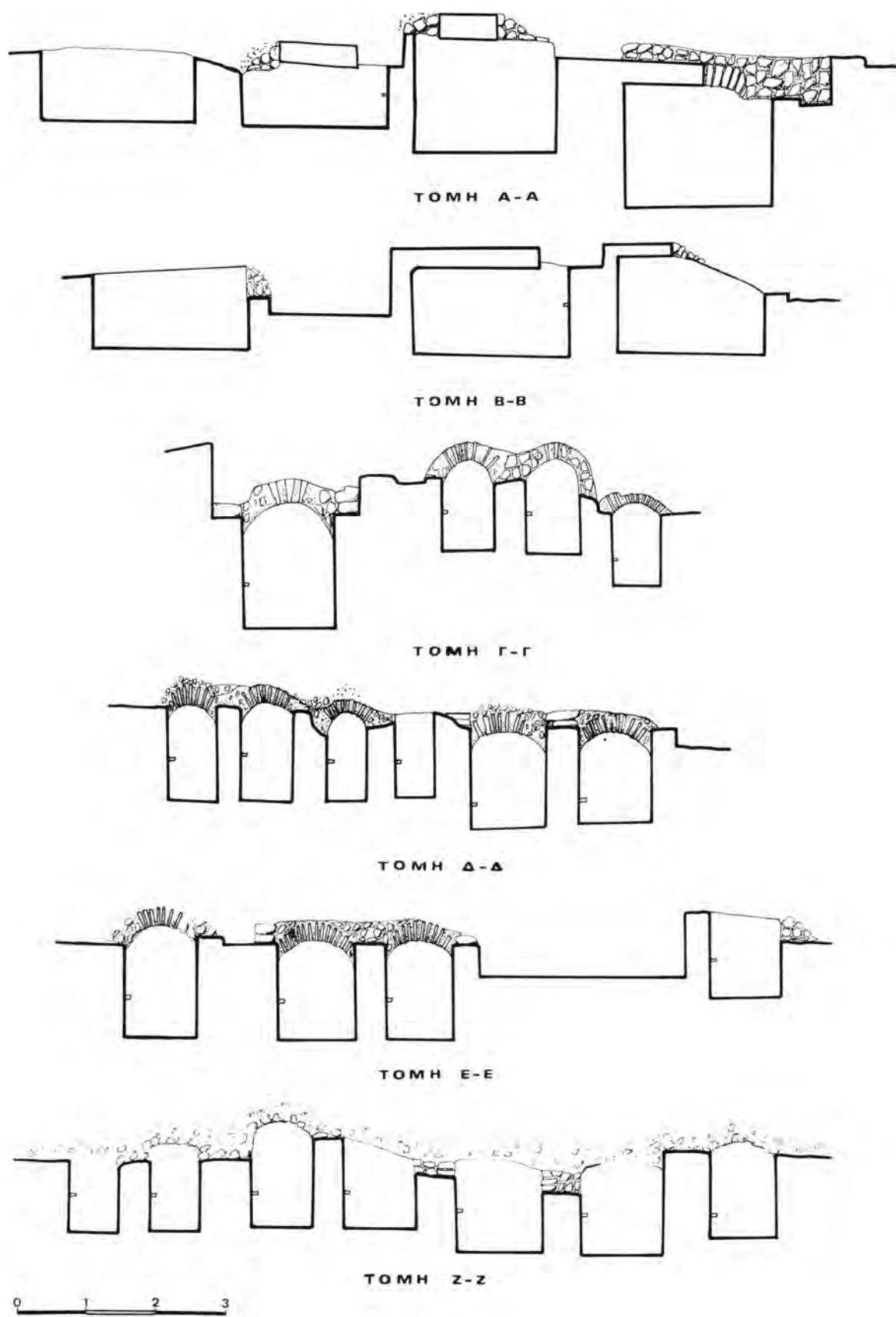
Οδός Μιχαλά 41

Στο οικόπεδο της περιοχής Αμπελοκήπων αποκαλύφθηκαν οκτώ κατεστραμμένοι τάφοι, καμαρωτοί και κιβωτιόσχημοι. Όλοι είχαν προσκέφαλο στη δυτική πλευρά και ήταν επιχρισμένοι με κονία-

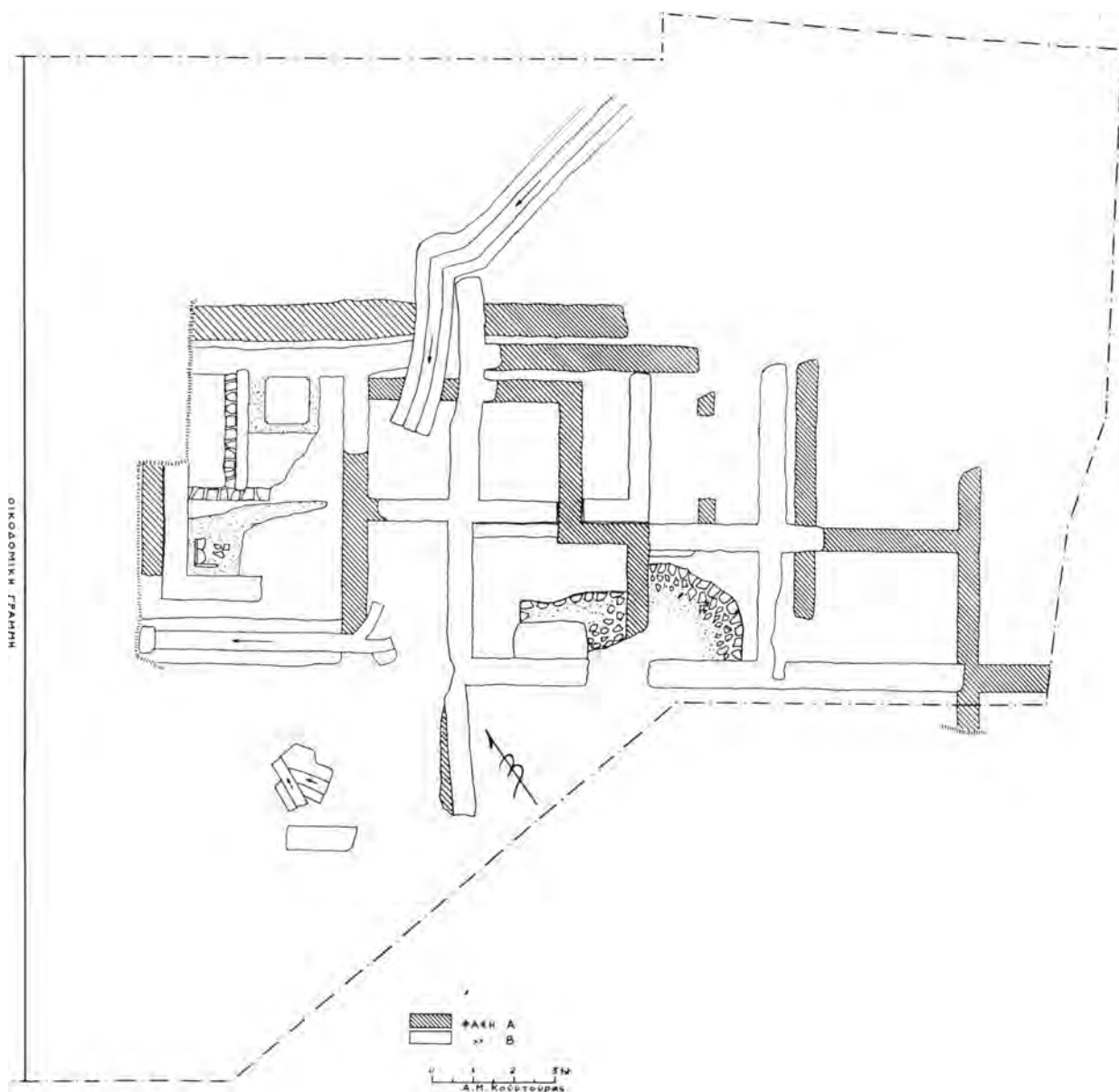
μα. Ο σημαντικότερος (T8) έσωζε πέτρες καθόδου στο δυτικό και νότιο τοίχο και διακοσμούταν με τοιχογραφίες που μιμούνταν ορθομαρμάρωση (Σχ έ δ. 6-7).

Γεωργική Σχολή

Κατά την ανέγερση του νέου κτιρίου του τμήματος Αρωματικών Φαρμακευτικών φυτών του Κ.Γ.Ε.Β.Ε. αποκαλύφθηκε τμήμα τείχους αγνώστου οικισμού, κατασκευασμένο με αργούς λίθους, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα. Το τείχος ιδρύθηκε μέσα στην κοίτη προσχώσεων του χειμάρρου του Σέδες, που κα-

Σχέδ. 2. Θεσσαλονίκη. Λεωφόρος Καλλιθέας 5. Τομές των τάφων.

Σχέδ. 3. Θεσσαλονίκη. Οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου 18. Κάτοψη της ανασκαφής.

τεβαίνει από το Χορτιάτη. Στην επίχωσή του βρέθηκαν όστρακα αγγείων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων και μερικά οστά. Δεν υπάρχουν ενδείξεις κλασικών και ελληνιστικών οστράκων στην περιοχή. Ο οικισμός φαίνεται ότι ήταν αρχικά ατείχιστος, αγροτικού χαρακτήρα, και ότι τειχίσθηκε βιαστικά. Η κατασκευή του τείχους τοποθετείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους πιθανότατα στο 253 ή το 263 μ.Χ. και σχετίζεται με τις επιδρομές των Γότθων.

Η ανασκαφή έγινε από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ε. Μαρκή.

Πυλαία

Οδός Προφήτη Ηλία 36

Στα θεμέλια οικοδομής (Σχέδ. 8-9) αποκαλύφθηκε τμήμα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στον εξωτερικό περίβολο της οποίας υπήρχε καμαρωτός

τάφος (Πί ν. 119 β), διακοσμημένος με τοιχογραφίες (Πί ν. 119 γ). Στο βόρειο τοίχο του τάφου ει-
κονίζονται παγώνια κι ανάμεσά τους καλάθι με
φρούτα. Το ίδιο θέμα υπάρχει και στο νότιο τοίχο
αλλά εδώ εικονίζονται πέρδικες. Στο δυτικό τοίχο
παριστάνονται δύο κλειστά βιβλία, προφανώς η
Παλαιά και η Καινή Διαθήκη. Ο τάφος ήταν ανοιγ-
μένος και χρησιμοποιήθηκε στον τελευταίο πόλεμο
ως καταφύγιο. Το μεγαλύτερο μέρος του κτιρίου
που χρονολογείται στον 5ο αι. εκτείνεται στα ευρι-
σκόμενα προς Ν. οικόπεδα, ενώ τμήμα του κεντρι-
κού και όλο το βόρειο κλίτος της βασιλικής πρέπει
να αναζητηθεί στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

Η ανασκαφή έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιο-
τήτων Σ. Κίσσα.

Νερόμυλος Βόλβης

Βόρεια της λίμνης Βόλβης, μεταξύ των κοινοτή-
των Μικρή και Μεγάλη Βόλβη, σώζεται βυζαντινός
νερόμυλος (Πί ν. 120 δ), που από την κεραμοπλα-
στική του επιγραφή χρονολογείται στα 1324/5. Έ-
να τμήμα του μύλου είχε καταστραφεί από λαθρα-
νασκαφή. Σύντομη έρευνα οκτώ εργασιών ημε-
ρών, που έγινε με την εποπτεία του αρχιτέκτονα Π.
Θεοδωρίδη, απέδειξε τη χρήση του υδρομυλικού ερ-
γαστηρίου, που ήταν ελαιοπιεστήριο. Καθαρίστηκε
επίσης η κεντρική στέρνα του μύλου και αποψιλώ-
θηκε ο γύρω χώρος.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν λίγα όστρακα εγ-
χάρακτων σκυφίων παλαιολόγειων χρόνων και σι-
δερένια αντικείμενα οικοδομικής και εργαστηρια-
κής χρήσης.

Στεφανινά

Τα Στεφανινά, γνωστά από τον 11ο αι. ως αρ-
χοντία και το 14ο αι. ως κατεπανίκιο, διατηρούν
στο κέντρο του σημερινού οικισμού ένα κάστρο,
του οποίου καθαρίστηκε το 1983 η δυτική πλευρά.
Επίσης εντοπίστηκε η βόρεια πλευρά του κάστρου,
ενώ η ανατολική έχει καλυφθεί από σπίτια. Κατά
την ανασκαφή βρέθηκαν όστρακα αγγείων που
χρονολογούνται από το 13ο-18ο αι. και δύο νομί-
σματα (Ιουστινιανού και ανώνυμο 10ου αι.).

Η ανασκαφή έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιο-
τήτων Θ. Παπαζώτο.

Κίτρος

Το 1982 κατά τις εργασίες επέκτασης του νεκρο-
ταφείου Κίτρου, αποκαλύφθηκε η ασπίδα μιας πα-
λαιοχριστιανικής βασιλικής. Πρόκειται για το γνω-
στό από τους περιηγητές Leak και Heuzeu ναό του
Αγίου Αθανασίου. Μικρή ανασκαφική έρευνα που

διεξήγαγε το 1983 η Εφορεία έφερε στο φως το Ιερό
μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και τμήμα του
νότιου τοίχου (Σχέδ. 10). Η ασπίδα του ναού, η-
μιεξαγωνική εξωτερικά, είναι κατασκευασμένη α-
πό πορωλίθους, πλίνθους και κουρασάνι, ενώ ο α-
νατολικός και νότιος τοίχος του ναού εμφανίζουν
πιο πρόχειρη τοιχοδομία από πέτρες, πλίνθους και
λάσπη. Στο εσωτερικό της ασπίδας αποκαλύφθηκε η-
μικκυκλικό σύνθρονο με δύο βαθμίδες (Πί ν. 120 γ),
στη δεύτερη από τις οποίες διακρίνεται η μαρμάρι-
νη βάση του επισκοπικού εδράνου. Σε απόσταση
1,10 μ. από το κέντρο της ασπίδας του ναού βρέθηκε
συντριμμένος και μετατοπισμένος προς τα ΒΔ. βω-
μός ρωμαϊκών χρόνων, που χρησίμευε ως Αγία
Τράπεζα. Όλος ο χώρος της ασπίδας μπροστά από
το σύνθρονο ήταν στρωμένος με πλίνθους, εκτός α-
πό ένα μικρό τμήμα, δυτικά της Αγίας Τράπεζας,
που καλύπτεται από μαρμάρινες πλάκες σε β' χρή-
ση. Η εκκλησία, όπως φαίνεται από την κάτοψη
του Ιερού, από τον τύπο ενός Θεοδοσιανού κιονο-
κράνου που βρέθηκε καμένο μέσα στο Ιερό και από
τις σωζόμενες τοιχογραφίες στους υψηλούς στυλο-
βάτες της, ιδρύθηκε τον 6ο αι., επέζησε σε όλη τη
βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο και κάηκε α-
πό τους Τούρκους το 1878 κατά τη διάρκεια του τε-
λευταίου απελευθερωτικού κινήματος των κατοί-
κων του Ολύμπου.

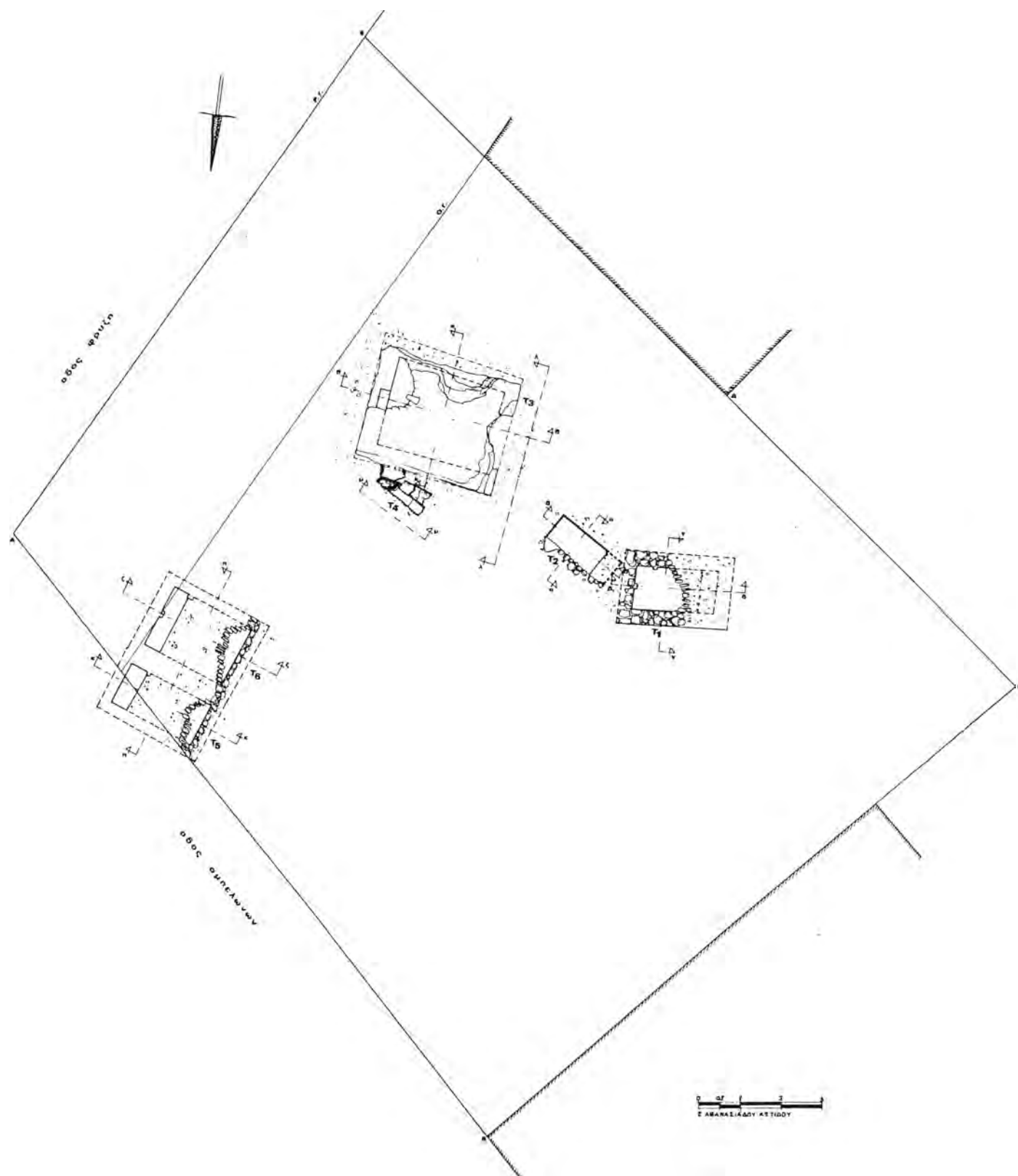
Η ανασκαφή έγινε από την Επιμελήτρια Αρχαιο-
τήτων Ε. Μαρκή.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

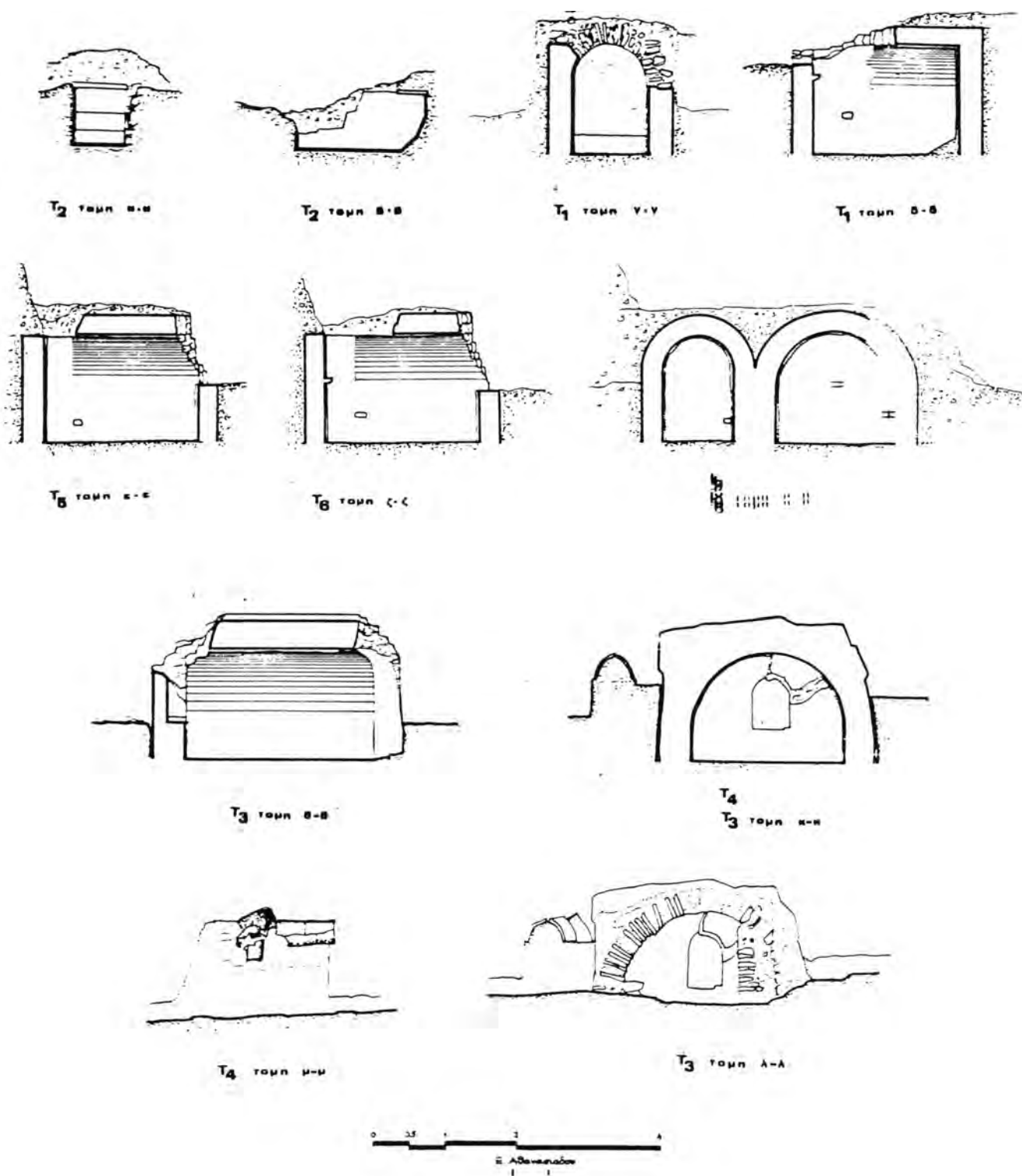
Μακρύγιαλος

Στη θέση Παλιόκιτρος στην Αρχαία Πύδνα, 2
χλμ. νότια του χωριού Μακρύγιαλος, όπου ήταν ο-
ρατά λείψανα φρουρίου, που επισκέφθηκε ο Leak
το 19ο αι., μικρή ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε
τμήμα του παλαιοχριστιανικού φρουρίου του οικι-
σμού, που ενισχύθηκε στα βυζαντινά χρόνια (14ος
αι.) με ένα δεύτερο ισχυρότερο. Επίσης αποκαλύ-
φθηκε τμήμα της ασπίδας μιας παλαιοχριστιανικής
βασιλικής που διατηρεί ίχνη υποστρώματος δαπέ-
δου και έχει μια εγκοπή στο νότιο άκρο. Με βάση
τα γλυπτά που βρέθηκαν στην ανασκαφή, η βασιλι-
κή αυτή πρέπει να χρονολογηθεί στο γ' τέταρτο του
6ου αι. Επάνω στο δάπεδο της βασιλικής χτίστηκε
το 10ο αι. ένας μεσοβυζαντινός ναός του οποίου α-
νασκάφηκε το 1983 το ανατολικό τμήμα της κόγ-
χης, που είναι τρίπλευρη εξωτερικά και ημικυκλική
εσωτερικά καθώς και το διακονικό.

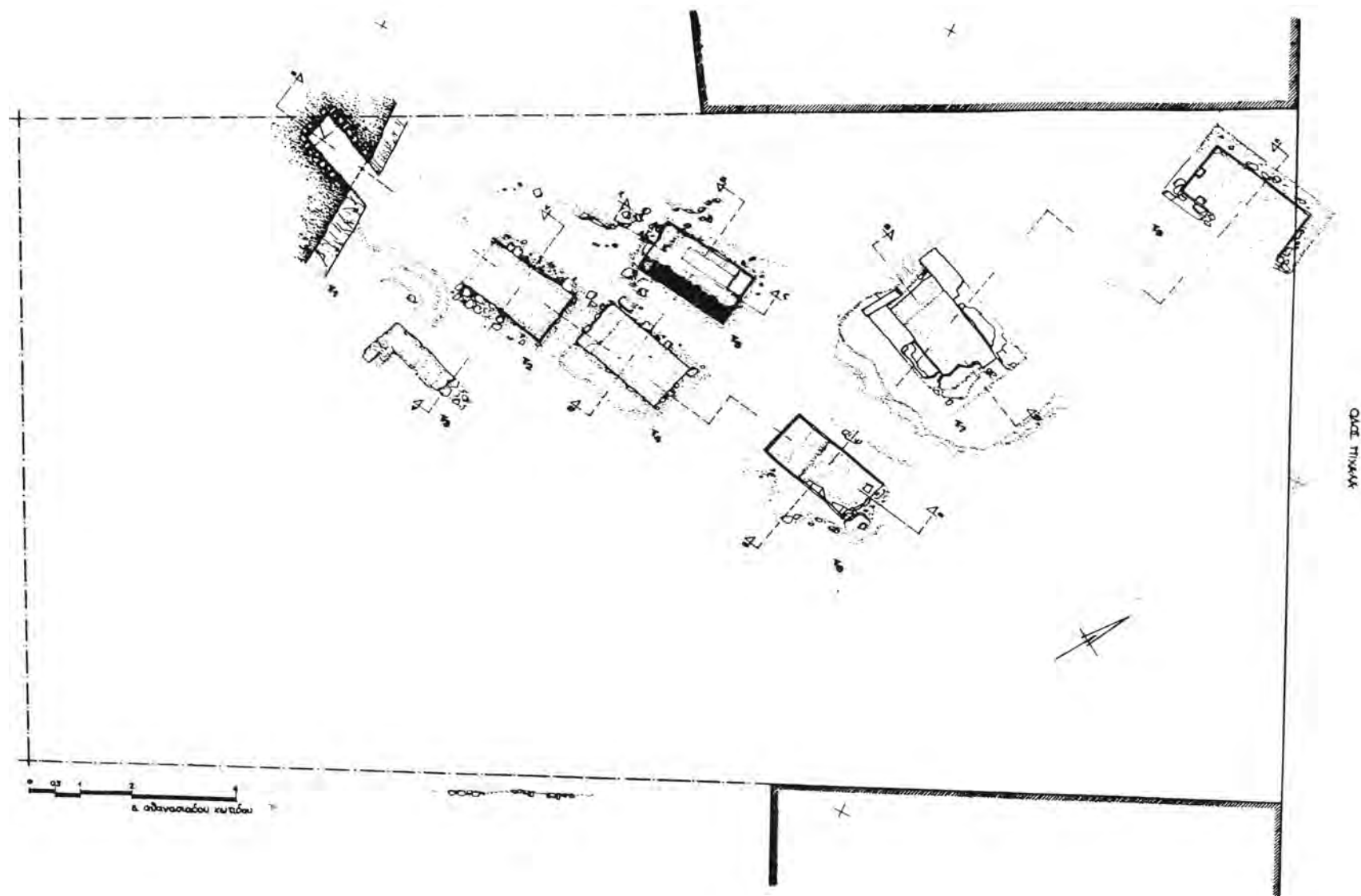
Το δάπεδο του ναού δε βρέθηκε. Μέσα στην ασπί-
δα αποκαλύφθηκε μόνο μία κατασκευή, ύψ. 0,60
μ., που είναι διαμετρής από μία ορθογώνια οπή,
διαστ. 0,10×0,10 μ., μέσα στην οποία βρέθηκε κα-
μένο ξύλο και στην επάνω επιφάνειά της μία πλίν-

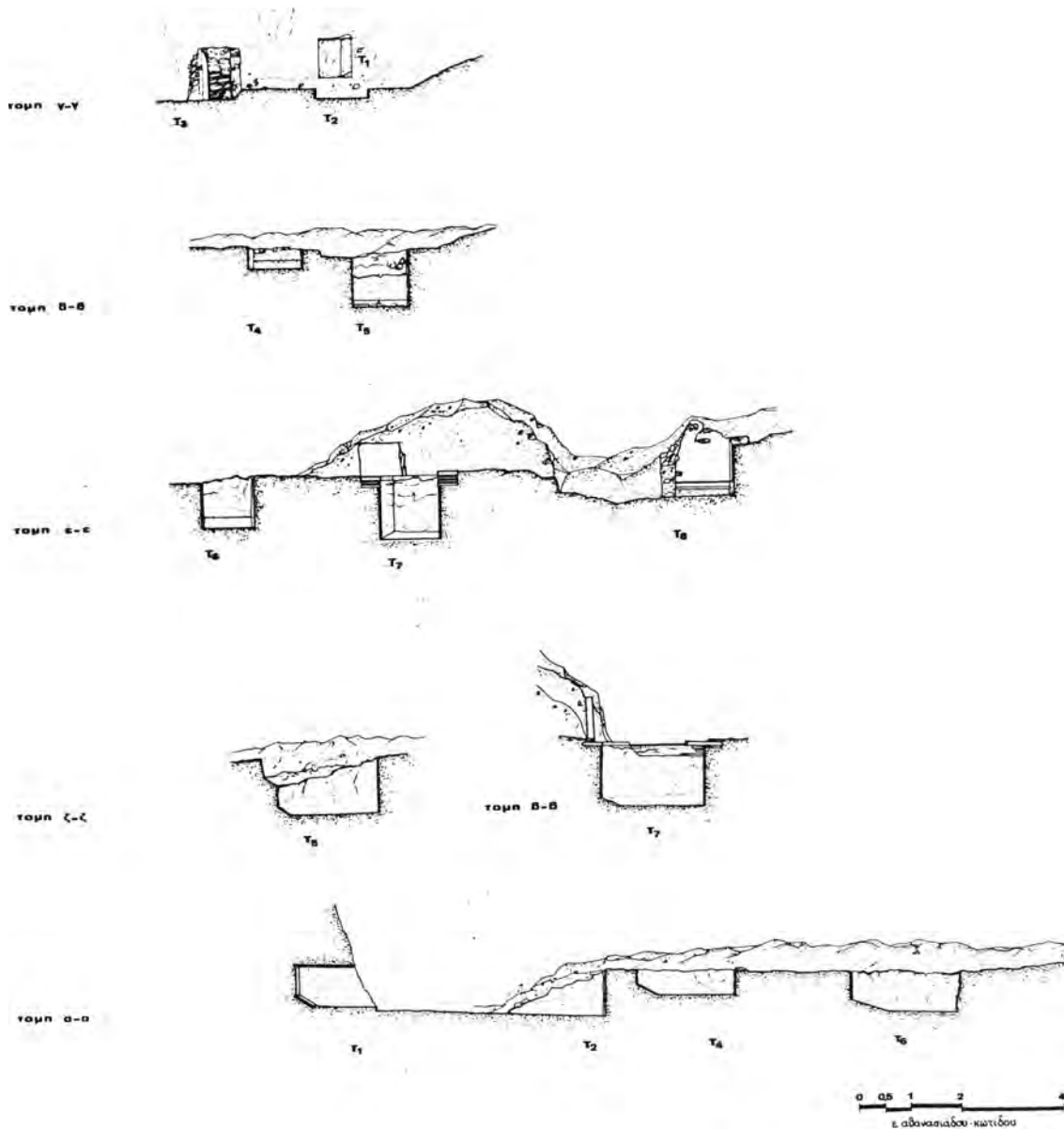
Σχέδ. 4. Θεσσαλονίκη. Οδός Αμπελώνων 23. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 5. Θεσσαλονίκη. Οδός Αμπελώνων 23. Τομές των τάφων.

Σχέδ. 6. Θεσσαλονίκη. Οδός Μιχαλά 41. Κάτοψη της ανασκαφής.

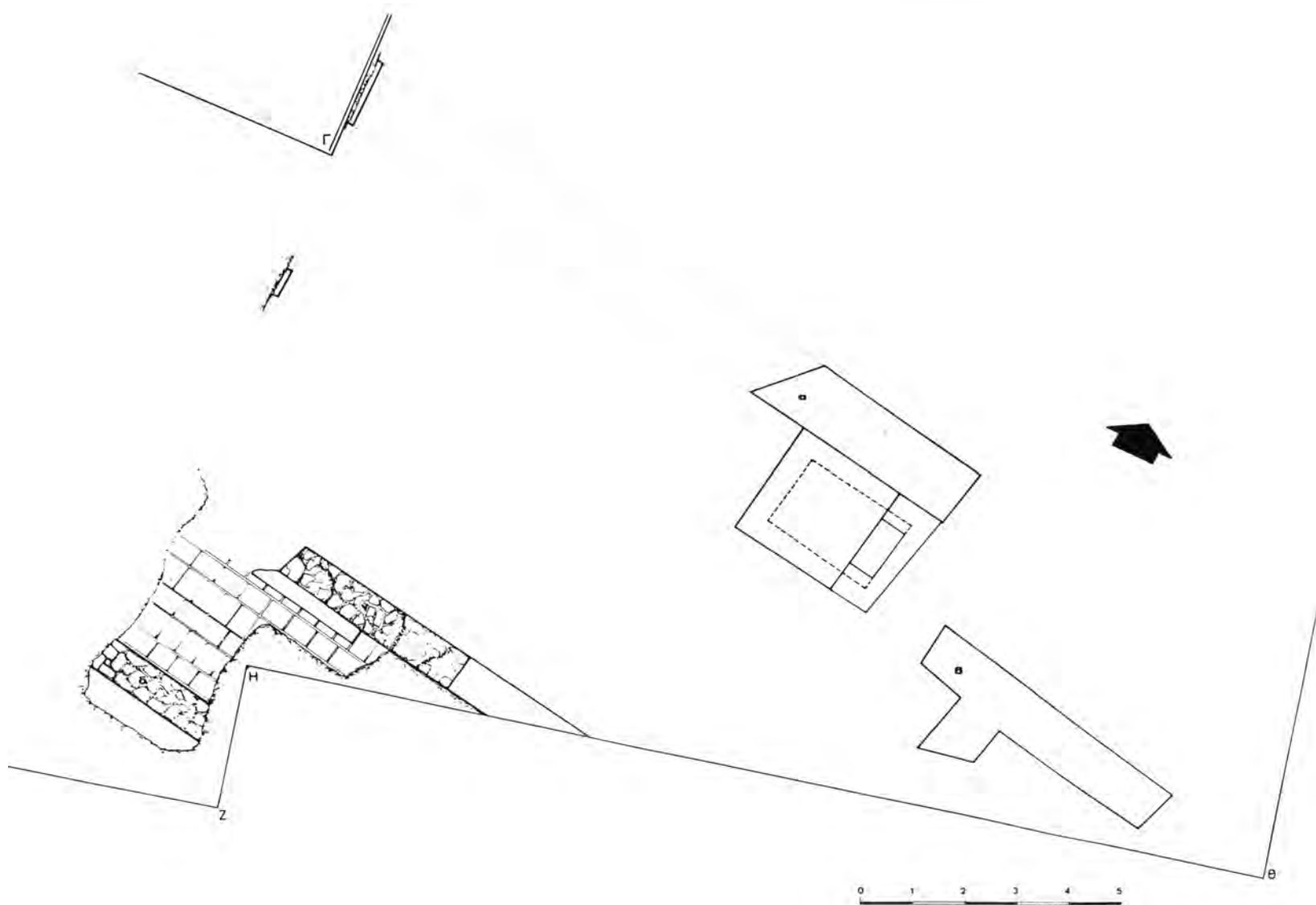
Σχέδ. 7. Θεσσαλονίκη. Οδός Μιχαλά 41. Τομές των τάφων.

θος. Η κατασκευή αυτή που χρησίμευε ως φάρος (φυρκτωρία) και μετέδιδε φωτεινά σήματα στην απέναντι ακτή, σχετίζεται με τη φράγκικη περίοδο του Κίτρου, όταν το 1204 καταλήφθηκε από το Βοιφάτιο Μομφερατικό και παραχωρήθηκε ως φέουδο στο Λομβαρδό Virich von Daum. Την εποχή αυτή πρέπει να καταστράφηκε από πυρκαγιά και ο μεσοβυζαντινός ναός, μέσα στο Ιερό του οποίου οι Φράγκοι ίδρυσαν υψηλό ορθογώνιο πύργο χτισμένο με πέτρες, πλίνθους και ισχυρό κονίαμα.

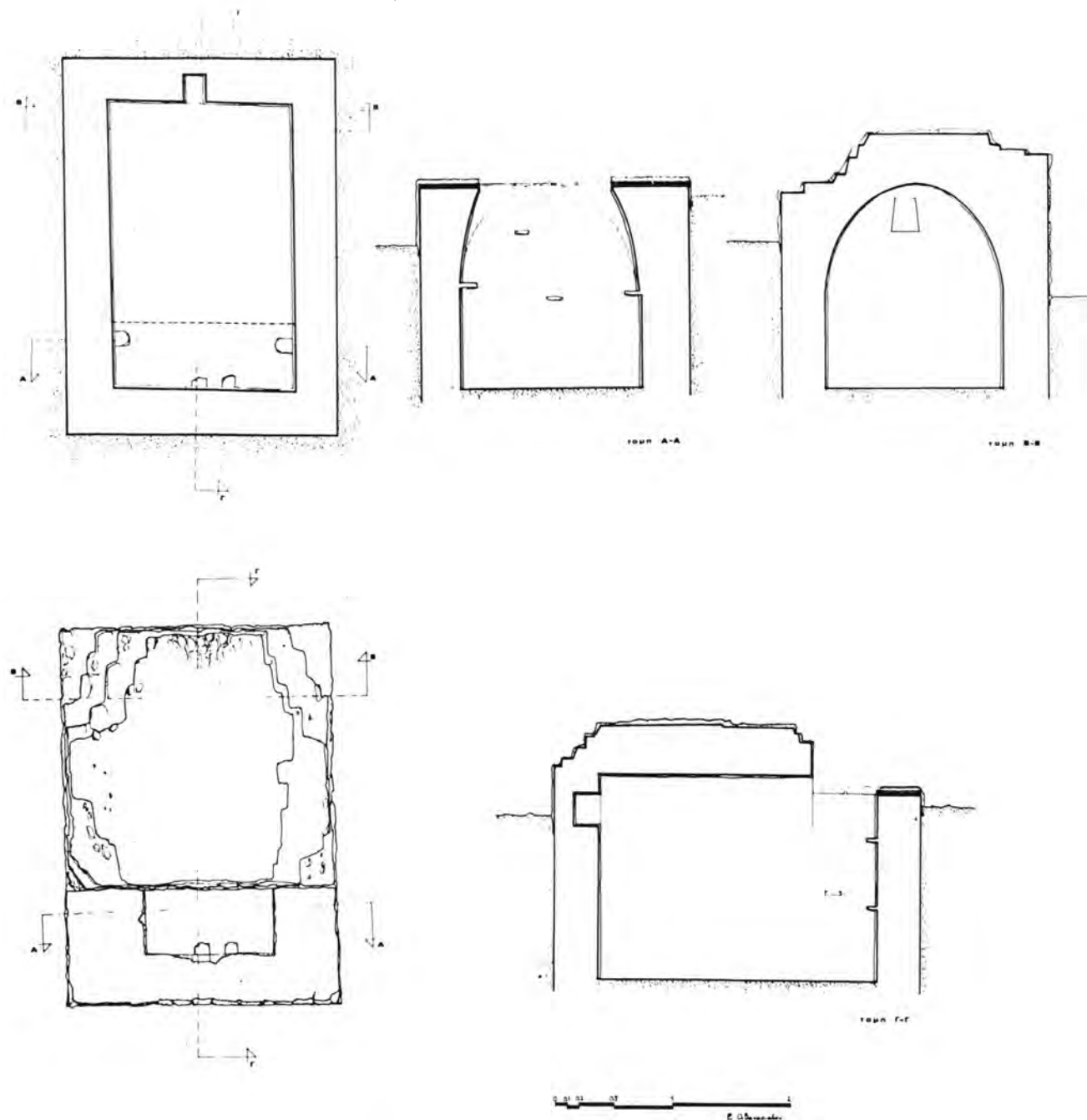
Η ανασκαφή έγινε από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Ε. Μαρκή.

Κάτω Μηλιά

Στη θέση Βροντισμένη ανασκάφηκε το Ιερό μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής με σύνθρονο (Πίνακ. 120 δ) και μαρμαροθετημένο δάπεδο (Πίνακ. 120 β). Η κόγχη του Ιερού έχει άνοιγμα 4,70 και πλάτος τοίχων 1,50 μ. Στο εσωτερικό της ανασκάφηκε η βάση

Σχέδ. 8. Πυλαία Θεσσαλονίκης. Οδός Προφήτη Ηλία 36. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 9. Πυλαία Θεσσαλονίκης. Οδός Προφήτη Ηλία 36. Κατόψεις και τομές του τάφου.

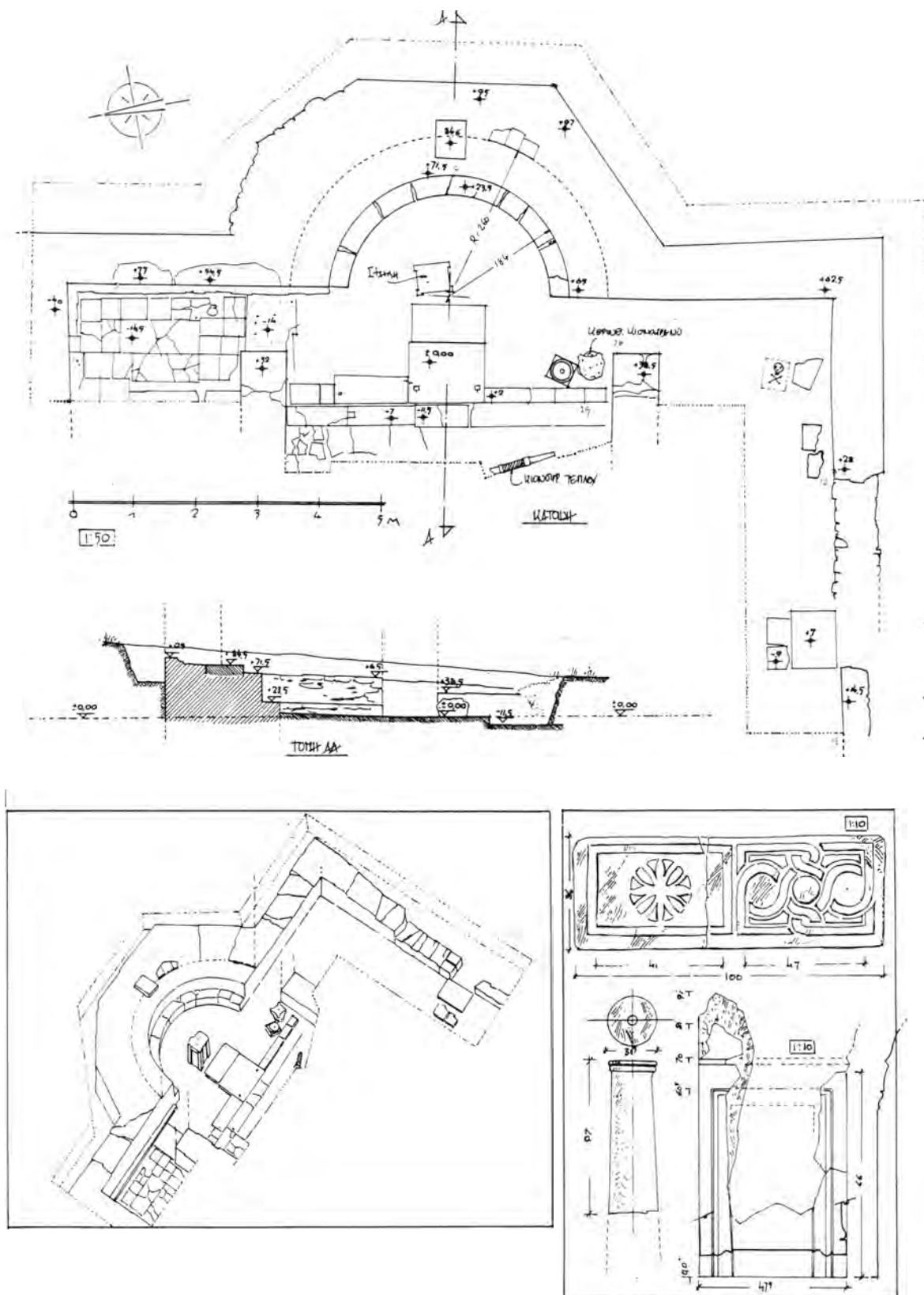
της Αγίας Τράπεζας που περιβάλλεται με ψηφιδωτό δάπεδο από πολύχρωμα μάρμαρα με τεχνική opus sectile. Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν μερικά τεμάχια θωρακίων, κιονίσκοι της Τράπεζας, πλίνθοι με σφραγίδες και ελάχιστη κεραμική. Το μνημείο τοποθετείται με πιθανότητα στο τέλος του 5ου αι.

Η ανασκαφή έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Θ. Παπαζώτο.

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Κ ο λ χ ί δ α

Στον αρχαιολογικό χώρο της Ζωοδόχου Πηγής του Δήμου Κιλκίς οι αρχαιοκάπηλοι είχαν ανοίξει τάφους, οι οποίοι στη συνέχεια καθαρίστηκαν και ανασκάφηκαν από την Εφορεία. Οι τάφοι είναι είτε απλοί λαξευτοί κιβωτιόσχημοι είτε καμαροσκέπα-

Σχέδ. 10. Κίτρος Πιερίας. Κάτοψη, τομή, αξονομετρική αποτύπωση της αψίδας παλαιοχριστιανικής βασιλικής και λεπτομέρειες αρχιτεκτονικών μελών.

στοι σε δύο τύπους. Οι καμαροσκέπαστοι του τύπου α' έχουν μικρό διάδρομο (Α-Δ) στην είσοδο και νεκρική κλίνη από τέσσερις χονδρές διάτρητες πήλινες πλάκες εφοδιασμένες με τέσσερα ή έξι πόδια. Οι τάφοι αυτοί είναι χριστιανικοί και ανήκουν στον 4ο αι.

Οι καμαροσκέπαστοι του τύπου β' (Β-Γ) έχουν είσοδο με τρία λίθινα σκαλοπάτια στον ανατολικό τοίχο για διευκόλυνση καθόδου. Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν πέντε χάλκινα νομίσματα Ιουστινιανού (527-565) και άβαφο αγγείο.

Από τα νομίσματα συμπεραίνουμε ότι ένα μέρος του υστερορωμαϊκού νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκε ως τα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Στον ίδιο χώρο εντοπίστηκε και μία παλαιοχριστιανική βασιλική.

Η ανασκαφή έγινε από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Σ. Κίσσα.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΚΑΙ ΧΩΡΩΝ

Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν οι εικόνες και τα κειμήλια του ναού της Αχειροποιήτου της Λαοδηγήτριας στη Θεσσαλονίκη, του ναού της Παναγίας στη Γουμένισσα του Κιλκίς και του ναού του Αγίου Αθανασίου στη Γρίβα Παιονίας του Κιλκίς.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Το έτος αυτό εντοπίστηκαν και κηρύχθηκαν διατηρητέα διάφορα μνημεία των νομών Θεσσαλονίκης, Κιλκίς και Πιερίας.

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Εύοσμο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Τρίκλιτη βασιλική των αρχών του 19ου αι. με στοά στη νότια πλευρά. Έχει ξύλινο ζωγραφισμένο άμβωνα και τέμπλο του οποίου μερικές από τις εικόνες είναι του 1818.

Λαγκαδάς

Πρόκειται για δύο θολωτά κτίσματα ενσωματωμένα στο σύγχρονο συγκρότημα των λουτρών Λαγκαδά Θεσσαλονίκης με δεξαμενές ιαματικού νερού των αρχών της τουρκοκρατίας με νεότερες φάσεις. Δεν αποκλείεται και η ύπαρξη παλιότερης φάσης. Σήμερα χρησιμοποιούνται ως κύριες αίθουσες λουτρών (Πί ν. 121 γ).

Μελισσοχώρι (Μπάλτζα)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μεγάλη λιθόκτιστη τρίκλιτη βασιλική του 18ου

αι. Στο νότιο τοίχο είναι χαραγμένη η χρονολογία 1744. Το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο έχει εικόνες των αρχών του 19ου αι. (Πί ν. 121 β). Ο ναός έχει επίσης τοιχογραφίες που καλύπτονται με ασβέστη.

Πύργος (Χαλάστρα)

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ο ναός βρίσκεται 3 χλμ. περίπου ΝΑ. από το χωριό Χαλάστρα (παλιότερα Κουλακιά). Είναι τρίκλιτη βασιλική των μέσων του 19ου αι. με γυναικωνίτη στα δυτικά (Πί ν. 121 δ). Στο τέμπλο του ναού υπάρχουν έξι εικόνες του 19ου αι. από γνωστούς Κουλακιώτες ζωγράφους.

Στεφανιά

Ναός Αγίου Στεφάνου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 19ου αι. με στοά στη δυτική και νότια πλευρά και κωδωνοστάσιο στη νοτιοδυτική γωνία του περιβόλου του ναού. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν το τέμπλο και οι εικόνες του.

Ναός της Θεοτόκου

Ο ναός ανήκει σε έναν ιδιαίτερο τύπο που συναντάται κυρίως στις σκήτες του Αγίου Όρους του 18ου και 19ου αι. (Πί ν. 122 α). Πρόκειται ίσως για μετόχι της Μονής Εσφιγμένου. Νεότερη επιγραφή στη δυτική όψη του ναού αναφέρει ότι χτίστηκε το 1880, ίσως όμως το κτίσμα να είναι παλιότερο.

Βυζαντινός νερόμυλος

Βρίσκεται στη ρεματιά βόρεια από το χωριό και η δόμησή του δείχνει ότι το κτίσμα είναι βυζαντινό.

Κάστρο

Το κάστρο βρίσκεται μέσα στον παραδοσιακό οικισμό και είναι χτισμένο με αργολιθοδομή. Σε ένα σημείο του διατηρείται μεγάλος ορθογώνιος πύργος στην όψη του οποίου εκτός από την αργολιθοδομή υπάρχουν και πλίνθοι.

Μαυρούδα

Βυζαντινό κάστρο

Βορειοδυτικά από το χωριό, στην κορυφή λόφου σώζονται ερείπια βυζαντινού κάστρου. Η τοιχοποιία διατηρείται σε ύψος μόνο στο ανατολικό και νότιο τμήμα, ενώ τα υπόλοιπα τμήματα έχουν καλυφθεί από κρημνίσματα.

Ορατή είναι η κινστέρνα του κάστρου που βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα και σε επαφή με αυτό. Όστρακα διάσπαρτα κάτω από το λόφο δείχνουν ότι ο οικισμός βρισκόταν κάτω από το λόφο.

Α ρ ε θ ο ύ σ α

Ναός Αγίου Δημητρίου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 1819 αποτελεί δείγμα ναοδομίας της περιοχής αυτής στις αρχές του 19ου αι. Έχει αξιόλογο τέμπλο και εικόνες. Ο ναός επισκευάστηκε δυστυχώς πρόσφατα, κίνες όμως που διασώζονται στη σημερινή πύλη δείχνουν ότι η βασιλική του 9ου αι. πρέπει να χτίστηκε στη θέση ενός παλιότερου ναού.

Βυζαντινός πύργος

Νότια από το σημερινό χωριό, πάνω σε προϊστορική τούμπα σώζεται τμήμα ενός βυζαντινού πύργου που ανήκε ίσως στη Μονή Εσφιγμένου.

Βυζαντινό Μετόχιο Μποροβίκο της Μονής Εσφιγμένου

Η τοποθεσία, ανατολικά από το χωριό, ονομάζεται και σήμερα Μποροβίκο. Το βυζαντινό τοπωνύμιο είναι γνωστό από δύο έγγραφα της μονής Φιλοθέου των ετών 1326 και 1346 και ήταν μετόχι αφιερωματικό στο όνομα του αγίου Νικολάου. Ως τις αρχές του αιώνα σωζόταν στο χώρο ναός με λείψανα τοιχογραφιών. Σήμερα τα ερείπια έχουν καλυφθεί από θάμνους και μόνο ένας τάφος είναι ορατός ύστερα από λαθρανασκαφή.

NOMOS ΠΙΕΡΙΑΣ

Κ ά τ ω Μ η λ ι ά

Η περιοχή Βροντισμένη βρίσκεται ανατολικά από την Κοινότητα της Κάτω Μηλιάς, περίπου στο μέσο της απόστασης προς το χωριό Μοσχοχώρι. Ορίζεται προς Α. και Δ. από δύο ρέματα, προς Β. από λοφοσειρά και προς Ν. από τη δημόσια οδό Κατερίνης-Ελασσόνας. Στο χώρο αυτό υπάρχουν τα εξής ερείπια:

1. Στο βόρειο άκρο της Βροντισμένης, στις νότιες παρυφές του λόφου Στουρνάρα, εμφανή ερείπια κτιρίου μεγάλων διαστάσεων ρωμαϊκής ή παλαιохριστιανικής εποχής.

2. Νότια από το λόφο Στουρνάρα, σε κοινοτικό χώρο, ορατά ερείπια παλαιοχριστιανικού ναού (καταχωσμένος κίονας και επίθημα κιονοκράνου).

3. Νοτιοδυτικά από τον παραπάνω ερειπιώνα λείψανα της κόγχης του ναού, πιθανώς παλαιοχριστιανικής εποχής. Στο χώρο σώζεται επίσης σπαμένο αμφικιόνιο παραθύρου.

4. Στο ανατολικό όριο της Βροντισμένης και δίπλα στον παρακείμενο χείμαρο υπόκαυστα λουτρών.

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν ότι πρόκειται για εκτεταμένο σημαντικό οικισμό.

Ρ υ ά κ ι α

Μεταβυζαντινή βασιλική της Παναγίας

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του 19ου αι. με τρίπλευρη κόγχη, ξύλινο ζωγραφικό τέμπλο και εικόνες. Στη βάση της τρίπλευρης κόγχης διακρίνονται ίχνη παλιότερης τοιχοδομίας.

Λ ό φ ο ς

Δυτικά από τον οικισμό Ράχη της Κοινότητας Λόφου και σε απόσταση 1200 μ. περίπου, βρίσκεται μια γλωσσοειδής έξαρση του εδάφους, μήκ. 1000 μ. περίπου και πλ. 150 μ. περίπου, που ονομάζεται Παλαιόκαστρο. Στο χώρο αυτό εντοπίστηκε εκτεταμένος ερειπιώνας με αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικής εποχής, κρημνίσματα τοιχοποιίας και σπαράγματα ψηφιδωτού δαπέδου.

NOMOS ΚΙΑΚΙΣ

Λ ό φ ο ς

Ναός Αγίου Γεωργίου

Τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική των μέσων του 19ου αι. Ο ναός σώζει από την αρχική διακόσμησή του το ξυλόγλυπτο τέμπλο (Πί ν. 122 β) με εικόνες του ζωγράφου Μαργαρίτη Λάμπου από την Κουλακιά (1844), τον αρχικό ξύλινο άμβωνα με εικόνες της ίδιας εποχής και ζωγραφιστές οροφές με ξυλόγλυπτα ομφάλια. Οι πλευρικοί τοίχοι και τα στηθαία των υπερών διακοσμούνται με ζωγραφική επάνω σε μουσαμά του β' μισού του 19ου αι.

Χ. ΤΣΙΟΥΜΗ - Ε. ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

10η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. της Συντ. Η 10η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΖ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Κατά το 1983 στην Εφορεία απασχολήθηκαν οι Επιμελήτριες Αρχαιοτήτων Μ. Ακαμάτη, Κ. Τζαναβάρη, Αν. Χρυσοστόμου, Β. Αλλαμανή, Λ. Γουναροπούλου, Π. Βελένη, Γ. Καραμήτρου, ο Επιμελητής Π. Χρυσοστόμου και οι αρχιτέκτονες Γ. Ευλογημένος και Σπ. Σώρας.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Μουσείο Πέλλας έγιναν μικρής έκτασης επανεκθετικές εργασίες με την προσθήκη νέων ευρημάτων από την περιοχή της αρχαίας Αγοράς και του ιερού στα βόρεια της, στις προθήκες που είχαν τοποθετηθεί στο μουσείο τον περασμένο χρόνο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Πέλλα

Για τις ανασκαφές στην Πέλλα, βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 58 κ.ε.

Έδεσσα

Όπως είναι γνωστό οι ανασκαφές στην Έδεσσα, εξαιτίας της διαμόρφωσης της αρχαίας πόλης σε δύο επίπεδα, διενεργούνται αφενός στη σημερινή πόλη, όπου η Άνω Πόλη-Ακρόπολη¹ και τα γύρω από αυτήν νεκροταφεία και αφετέρου στην αγροτι-

κή περιοχή του Λόγγου, στα ριζά του Βράχου της Έδεσσας, νοτιοανατολικά των φημισμένων καταρρακτών, όπου η Κάτω Πόλη με δεύτερη ομάδα νεκροταφείων σε μεγάλη έκταση.

Οδός Μαζαράκη (Ο.Τ. 14, οικοπέδο Ευαγ. Πέγιου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για τη διάνοιξη υπογείου εντοπίστηκαν και στη συνέχεια ερευνήθηκαν δώδεκα τάφοι στο διάστημα 21-6/7-7-83.

Από αυτούς ο ένας ήταν κεραμοσκεπής και περιείχε νηπιακή ταφή. Οι υπόλοιποι ήταν περίπου κιβωτιόσχημοι και είχαν διανοιγεί στο μαλακό λευκό βράχο. Καλύπτονταν με σχιστόπλακες σε μία ή δύο στρώσεις που πατούσαν στο περιχέλιωμα των τάφων και σταθεροποιούνταν με συνδετικό υλικό από χώμα και ασβέστη.

Είχαν κατεύθυνση Α.-Δ. Βρέθηκαν σε βάθος 1-1,50 μ. από το κατάστρωμα της οδού Μαζαράκη. Στο εσωτερικό είχαν βάθος περίπου 1 μ., ενώ οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν στα 2 μ. μήκος και 0,50 μ. πλάτος.

Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με το κεφάλι δυτικά, ελαφρά ανασηκωμένο, και τα χέρια κατά μήκος του κορμού ή επάνω στη λεκάνη.

Στους τάφους 6 και 12 η τελευταία ταφή ήταν δύο ατόμων ταυτόχρονα, ενώ παρατηρήθηκαν και διαδοχικές επάλληλες ταφές ή ανακομιδές οστών ενηλίκων και νηπίων. Τα κτερίσματα των νεκρών ήταν αγγεία, κοσμήματα: πόρπη² (Π ί ν. 123 α), ζεύγος σκουλαρικιών³, γυάλινες χάντρες και νομίσματα από τα οποία το παλιότερο είναι Αυρηλιανού και το νεότερο Βαλεντινιανού.

Οι τάφοι του οικοπέδου Πέγιου προστίθενται σε αυτούς του οικοπέδου Λούσα⁴ και πάλι επί της οδού Μαζαράκη, που είχαν ανασκαφεί στα 1973 και χρονολογούνται επίσης στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.

Ανήκουν σε ένα από τα νεκροταφεία της Άνω Πόλης, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα απλωνόταν στις βόρειες όχθες της λίμνης⁵ που γνωρίζουμε από τις μεταγενέστερες βυζαντινές πηγές, δεν πρέπει όμως να αποκλειστεί και κάποια σχέση τους

1. Οι ονομασίες Άνω Πόλη-Ακρόπολη και Κάτω Πόλη δόθηκαν για πρώτη φορά από το Φ. Πέτσα, Αιγαί-Πέλλα-Θεσσαλονίκη, Αρχαία Μακεδονία Ι, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 204, 205. Από την Άνω Πόλη-Ακρόπολη έχει εντοπιστεί και ανασκαφεί τμηματικά, το τείχος με τριγωνική μορφή και νεκροταφεία ελληνιστικών-βυζαντινών χρόνων.

Σχετικά, εκτός από τις παλιότερες εκθέσεις των Χρονικών του ΑΔ από το 1968 κ.ε. το πληρέστερο άρθρο του Ε. Κακαβογιάννη, Προβλήματα Εδεσσαϊκής Αρχαιολογίας, Β-10, σ. 6-44.

2. Αριθ. Κατ. Έδεσσας 380. Χάλκινη πόρπη του τύπου cross-bow. Σώζεται ακέραια. Μήκ. 0,086, πλ. 0,037 μ. Πρβλ. Ε. Ettlinger, Die römischen Fibeln in der Schweiz, Bern 1973, τύπος 57, πίν. 16 και 29. Γενικά ο τύπος χρονολογείται από τον 4ο-6ο αι., το δικό μας όμως παράδειγμα είναι από τα πρωιμότερα.

3. Αριθ. Κατ. Έδεσσας: 382. Πρόκειται για ένα ζευγάρι σκουλαρικιών από στέλεχος κυκλικής διατομής που το ένα άκρο του απολήγει σε κύκλο μέσα στον οποίο γαντζώνεται το άλλο άκρο. Τα σκουλαρίκια αυτού του τύπου χρονολογούνται επίσης από τον 4ο-6ο αι.

4. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 708.

5. Κακαβογιάννης, ό.π., σ. 25.

με την Εγνατία οδό⁶ που επίσης διερχόταν από τα βόρεια της πόλης.

Η ύπαρξη άλλωστε της Εγνατίας πιστεύουμε θα ήταν και η κυριότερη αιτία της ευημερίας της πόλης κατά τη διάρκεια της ρωμαϊοκρατίας, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό των τάφων αυτής της εποχής που έχουν κατά καιρούς ανασκαφεί.

Λ ό γ γ ο ς⁷-Κ ά τ ω Π ό λ η

Από φέτος τα κονδύλια των ανασκαφών χορηγήθηκαν στην Εφορεία η οποία όρισε ως υπεύθυνη της ανασκαφής και υπόλογο του έργου την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Α. Χρυσοστόμου, η οποία συνεργάστηκε με τον ανασκαφέα του χώρου επίτιμο Έφορο Ανδρέα Βαβρίτσα. Στο δεύτερο μέρος της ανασκαφής συμμετείχε και ο Επιμελητής Π. Χρυσοστόμου. Οι εργασίες διήρκεσαν από τις 16-8/18-11-83. Στο διάστημα αυτό και με συνεργείο δέκα εργατών έγιναν εργασίες ανασκαφικές και διαμόρφωσης του χώρου. Συγκεκριμένα:

Α'. Καθαρίστηκε από τη βλάστηση ο ανασκαμμένος χώρος στο εσωτερικό της νοτιοανατολικής πύλης, όπου η Via Colonnata με τις στεγασμένες στοές και τα διάφορα μαγαζιά πίσω από αυτές. Επίσης καθαρίστηκε το ανατολικό και το βόρειο σκέλος του τείχους⁸ σε μήκος περίπου 700 μ. Ο καθαρισμός αυτός ο οποίος σε όλο το χώρο του Λόγγου απαιτεί πολύ κόπο εξαιτίας της πυκνής βλάστησης που αναπτύσσεται ταχύτατα ήταν ιδιαίτερα δύσκο-

λος στο βόρειο σκέλος, διότι το τμήμα αυτό του τείχους είχε να καθαριστεί από το 1968.

Σκοπός του καθαρισμού είναι αφενός να αποκτήσουμε τη συνολική εσοπτεία του χώρου και αφετέρου να προστατεύσουμε τα σωζόμενα τμήματα από τις ρίζες των δέντρων, που εισχωρούν βαθιά και ανάμεσα στους γωνιολίθους.

Β'. Η φετινή ανασκαφική έρευνα είχε διπλό σκοπό: α) να διερευνηθεί η πορεία της Via Colonnata και β) το τείχος και οι πιθανές πύλες του στο βόρειο και ανατολικό σκέλος.

Via Colonnata

Με τις παλιότερες ανασκαφές η Via Colonnata, μια κεντρική οπωσδήποτε αρτηρία της πόλης με ανωφερική πορεία προς Β., είχε αποκαλυφθεί σε μήκος 85 μ. Το 1978 σε τομή (Α) μέσα στους αγρούς του Λόγγου, σε βάθος 3,50 μ., βρέθηκε η συνέχεια της οδού και διαπιστώθηκε ότι εκτείνεται σε μήκος 224 μ.

Φέτος με νέα τομή (Β), το βεβαιωμένο μήκος της οδού έφθασε τα 307,20 μ. Σε βάθος 2 μ. αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι (1 και 2) και ένας αγωγός καλυμμένος με σχιστόπλακες. Επειδή η μεταξύ τους απόσταση είναι 4,10 μ., όσο και το πλάτος του δρόμου, και ο αγωγός της αποχέτευσης πρέπει να διέρχεται από χώρο δημόσιας χρήσης, γίνεται δεκτό ότι πρόκειται για την κεντρική αρτηρία σε μια ίσως μεταγενέστερη φάση της.

Βόρεια Πύλη

Στη συνέχεια με βάση το παράδειγμα άλλων πόλεων, όπως π.χ. το γειτονικό Δίο ή τη Θεσσαλονίκη, βγήκε το συμπέρασμα ότι πιθανώς η Via Colonnata θα προχωρούσε κατευθείαν προς το βόρειο σκέλος του τείχους και θα κατέληγε στη Βόρεια πύλη. Με τη βοήθεια τοπογραφικού συνεργείου εντοπίστηκε η περιοχή⁹ του τείχους στην οποία θα κατέληγε η οδός. Στην περιοχή αυτή έγινε εκτεταμένη ανασκαφή με μηχανικό εκσκαφέα και συνεργεία εργατών και κάτω από επιχώσεις 4 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους σε συνολικό μήκος 70 μ. Σώζεται μέχρι το ύψος των 2,20 μ. και έχει πλάτος 2,10 μ. (Πί ν. 124 α).

Έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή από τους κτηματίες της περιοχής οι οποίοι χρησιμοποίησαν τους γωνιολίθους για να χτίσουν σύγχρονους αναλημμα-

6. Για την Εγνατία οδό στη Δυτική Μακεδονία και ειδικά στην Έδεσσα, βλ. N.G.L. Hammond - M. B. Hatzopoulos, *Am I Anc Hist*, 7 (1982), σ. 140.

7. Το όνομα Λόγγος εξαιτίας της πυκνής βλάστησης έχει δοθεί στο τμήμα του αγροκτήματος Έδεσσας που βρίσκεται στα ανατολικά της πόλης και ορίζεται από την Εθνική Οδό Έδεσσας-Θεσσαλονίκης και τις εγκαταστάσεις του υδροηλεκτρικού εργοστασίου του Εδεσσαίου. Στο τμήμα αυτό περιλαμβάνεται η κάτω πόλη της αρχαίας Έδεσσας και το νότιο νεκροταφείο των ελληνιστικών χρόνων. Τα υπόλοιπα νεκροταφεία της κάτω πόλης εκτείνονται και έξω από την περιοχή του Λόγγου, στα αγροκτήματα των γειτονικών χωριών Κλεισχωρίου και Ριζαρίου, πιθανώς γιατί απλώνονται κατά μήκος της Εγνατίας. Από την κάτω πόλη έχει εντοπιστεί η περίμετρος των τειχών, κάπου 1200 μ. Η έκτασή της είναι περίπου 170 στρέμματα.

Ανασκαφές έχουν διενεργηθεί στο τμήμα της πόλης εσωτερικά της μοναδικής γνωστής νοτιοανατολικής πύλης. Από την πύλη ξεκινά με κατεύθυνση προς Β. η Via Colonnata. Δεξιά και αριστερά της υπήρχαν στοές που στηρίζονταν σε κίονες και πεσσούς. Πέρα από τις στοές άρχιζαν σειρές μαγαζιών και ιδιωτικών σπιτιών. Στη Via Colonnata κατέληγαν δευτερεύοντες δρόμοι. Ιδιαίτερη μέριμνα είχε ληφθεί για την αποχέτευση με μεγάλους και μικρούς αγωγούς, κάτω από το κατάρσιωμα της οδού και τους άλλους δρόμους (Πέτσας, ό.π., σ. 203-209 και Α. Βαβρίτσας, *Μακεδονική Ζωή*, 121 (1976), σ. 8-13.

8. Πέτσας, ό.π., σ. 206-213.

9. Καθαρισμός της εσωτερικής παρειάς του τείχους σε αυτή την περιοχή είχε γίνει σε μικρή έκταση το 1968, Πέτσας, ό.π., σ. 210, πίν. ΧLI, ΧLIb και σχέδιο Α, σημεία 6, 7.

τικούς τοίχους. Στην εξωτερική παρειά του τείχους έχουν προσκολληθεί παχιά στρώματα από ιζήματα, αποτέλεσμα της συνεχούς ροής των υδάτων. Ενδιαφέρον είναι πως σε ένα τμήμα του τείχους, μήκ. 14 μ., οι αρχαίοι τεχνίτες για οικονομία κόπου και υλικών προτίμησαν να λαξεύσουν κάθετα τον υπάρχοντα βράχο και να τον συνδέσουν με τα διπλανά κτιστά τμήματα με παχύ κονίαμα. Στο ίδιο τμήμα μάλιστα, λάξευσαν και μια προεξοχή του βράχου προς Β., πλ. 5,30 και μήκ. 3,90 μ., που χρησίμευε ως βόρεια είσοδος της πόλης. Μπροστά της υπάρχει προτείχισμα, πλ. 2 μ., και σε συνέχεια κτιστή οδός-ράμπα.

Στη βόρεια εξωτερική επίσης πλευρά του τείχους αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός, ο οποίος σε κάποια εποχή οδηγούσε το νερό μέσα στην πόλη από την τάφρο, που υπάρχει ανάμεσα στο τείχος και το προτείχισμα.

Δυτικά της πύλης καθαρίστηκε ακτέριστος παλαιοχριστιανικός τάφος. Νότια από το τείχος και κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του αποκαλύφθηκε δρόμος στρωμένος με κονίαμα, κεραμίδια, όστρακα και αμμοχάλικο. Από τα ευρήματα (νομίσματα και κεραμική) και από τη δομή των ορατών τμημάτων του τείχους σε αυτό το τμήμα, πρέπει να χρονολογηθεί στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια. Με τις μελλοντικές ανασκαφές θα ερευνηθούν και παλιότερες φάσεις.

Ανατολική Πύλη¹⁰

Εκτός από τη βόρεια πύλη, έγινε έρευνα για άλλη πιθανή είσοδο της πόλης στο ανατολικό σκέλος του τείχους σε περιοχή όπου το 1982 είχαν αποκαλυφθεί τυχαία επιτύμβιοι βωμοί με ίχνη επέμβασης από β' χρήση.

Αποκαλύφθηκε η ανατολική πύλη και το τείχος σε μήκος 10 μ. βόρεια της πύλης και 19 μ. νότια από αυτή (Πίνακ. 124 β).

Η πύλη προβάλλει 2,80 μ. εξωτερικά από το τείχος σαν πύργος. Έχει πλάτος 8,30 μ. Οι εξωτερικές όψεις της είναι μαρμαρόκτιστες από υλικό σε β' χρήση. Η είσοδος της πύλης με το μαρμάρινο κατώφλι έχει πλάτος 2,10 μ. Στο δεξιό άκρο του βρέθηκε τόρμος με μολυβδοχορημένο σιδερένιο γόμφο, για την παραστάδα της πόρτας.

Διακρίνονται οι φθορές από τους τροχούς των αμαξών. Κάτω από το κατώφλι υπάρχει κτιστός α-

ποχευτικός αγωγός. Ως κατώφλι είχε χρησιμοποιηθεί μαρμάρινη παραστάδα σε β' χρήση, μήκ. 2,22 και ύψ. 0,45 μ.

Στο εσωτερικό της πύλης σχηματίζονται δεξιά και αριστερά ορθογώνιοι χώροι, μήκ. 3,70 μ., με εντοιχισμένες μεγάλες μαρμαροπλίνθους σε β' χρήση. Στο βόρειο ορθογώνιο χώρο του εσωτερικού της πύλης και επάνω στο δάπεδό της βρέθηκε μαρμάρινη αναθηματική στήλη της Άρτεμης, ύψ. 1,23, πλ. 0,63 μ., του β' μισού του 2ου αι. μ.Χ.

Σε απόσταση 6 μ. νότια από την πύλη βρέθηκε εντοιχισμένο μαρμάρινο τραπεζοφόρο σε μορφή νέγρου¹¹, με σύμφυτο κιονίσκο της ίδιας εποχής, σωζ. ύψ. 0,70 μ. Από τα ευρήματα, κυρίως τα μαρμάρινα σε β' χρήση μέλη, και από το παράδειγμα των γειτονικών πόλεων Δίου¹², Βέροιας, Θεσσαλονίκης, συμπεραίνει κανείς πως η πύλη στην τελευταία της φάση, πρέπει να κατασκευάστηκε μετά από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. με αφορμή την έναρξη των βαρβαρικών επιδρομών οι οποίες διατάραζαν την εγκαθιδρυμένη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους *pax romana*.

Αγρός Ποζαρέντση¹³

Για τη συνέχιση της έρευνας στο εσωτερικό της νοτιοανατολικής πύλης αποχωματώθηκε το δυτικό τμήμα του αγρού και αποκαλύφθηκε η συνέχεια της Via Colonnata και μέρος των κτισμάτων ανατολικά της. Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε η ανατολική στοά της οδού στα ανώτερα στρώματα και τέσσερις χώροι στα ανατολικά της, καθώς και δευτερεύων δρόμος ο οποίος απολήγει σε αυτή. Ο χώρος της στοάς και τμήμα των χώρων Α-Β είχε καλυφθεί με ιζήματα από τις συνεχείς πλημμύρες, οι οποίες είχαν παρασύρει πολλά αρχιτεκτονικά μέλη μαρμάρου και διάφορα μικροευρήματα. Οι χώροι Α-Δ αποκαλύφθηκαν στο επίπεδο του στρώματος καταστροφής.

Στην πρόσοψη του βορειότερου τοίχου, αριθ. 7, βρέθηκε μαρμάρινη ερμαϊκή στήλη Ηρακλή, πάνω σε συμφυές βάθρο, του 3ου αι. μ.Χ.

Το επάνω μέρος της στήλης φέρει μπούστο Ηρακλή με τη λεοντή. Λείπει το κεφάλι, ύψ. 1,24, διαμ. βάσης 0,41 μ. Κάτω από τη λεοντή υπάρχει επιγρα-

11. Πρβλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης, 1985, σ. 110, αριθ. 24.

12. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Οι αρχαιολόγοι μιλούν για την Πιερία, 1985, σ. 24.

13. Πρόκειται για το αγροτεμάχιο αριθ. 2794, έκτασης 2420 στρεμμάτων.

10. Βόρεια αυτής της περιοχής παλιότερα είχε αποκαλυφθεί τμήμα του τείχους (Πέτσας, ό.π., σ. 213) και η εκτός των τειχών παλαιοχριστιανική βασιλική (ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 195-220, Πίν. 83-98).

φή που αναφέρει «παιδευτή», δάσκαλο, κάποιον Διομήδη.

*Τόνδε τὸν Ἡρακλῆ
Διομήδης στήσεν Ἑδέσ-
ση, παιδευτῆς πρῶ-
τος τῶν καθ' ἑ-
αυτῶν ὄλων.*

Η επιγραφή της ερμαϊκής στήλης του Ηρακλή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ήταν στημένη στο Γυμνάσιο της Ἑδεσσας.

Εκτός από τα τμήματα μαρμάρινων μονόλιθων αρράβδωτων κιόνων, τα ιωνικά κιονόκρανα με τα συμφυή επιθήματα παλαιοχριστιανικών χρόνων, άλλα αρχιτεκτονικά μέλη και ένα ανάγλυφο αετό, βρέθηκαν πολλά χάλκινα νομίσματα, κομμάτια από τζάμια, ψηφίδες, σιδερένια και χάλκινα καρφιά, σιδερένια εξαρτήματα θυρών και εργαλεία, πόρπες υστερορωμαϊκές και πλήθος κεραμική των ρωμαϊκών και πρώιμων βυζαντινών χρόνων.

Τέλος εκτός από τις ανασκαφικές εργασίες και για τη συνολική οργάνωση της ανασκαφής, πρέπει να αναφερθεί πως άρχισαν εργασίες αρχιτεκτονικής αποτύπωσης, καταγραφής των αρχιτεκτονικών ευρημάτων από το 1977 κ.ε. και τακτοποίησης του φωτογραφικού αρχείου.

A. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

NOMOS HMAΘΙΑΣ

Β έ ρ ο ι α

Οδός Πλουτάρχου (Ο.Τ. 305, οικόπεδο Π. Αμοιρίδη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών, αποκαλύφθηκαν δύο λαξευτοί στο βράχο θαλαμωτοί τάφοι.

Τάφος Ι. Πρόκειται για διθάλαμο λαξευτό καμαρωτό τάφο με προσανατολισμό Α.-Δ. και είσοδο προς Α. Στην είσοδο που φραζόταν από δύο πώρινους γωνιολίθους, ενώ ένας τρίτος βρισκόταν πεσμένος δίπλα, οδηγούσε μία λαξευτή κλίμακα με εννέα βαθμίδες. Η πρόσοψη του τάφου ήταν επιχρισμένη με υπόλευκο κονίαμα ενώ ίχνη μπλε και κόκκινου χρώματος διακρίνονταν στο χαρακτό αέτωμα και στην επίσης χαρακτή πειόσχημη ταινία, που πλαισιώναν το παραλληλόγραμμο άνοιγμα της εισόδου (η χαρακτή δήλωση της αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης της εισόδου του τάφου είναι σπάνια¹⁴).

Ο προθάλαμος αισθητά ευρύτερος από το θάλαμο περιείχε τουλάχιστον τρεις ταφές φανερά διατα-

ραγμένες από τις αλληπάλληλες χρήσεις του τάφου και το σκόπιμο παραμερισμό των κτερισμάτων, αλλά και από τα χώματα και τα νερά της βροχής. Στο θάλαμο αντίθετα, ο οποίος είχε κάτωψη ακανόνιστου τετραγώνου, όπως εξάλλου και ο προθάλαμος, η κατάσταση ήταν σαφέστερη αφού διαπιστώθηκαν δύο αδιατάρακτες ταφές. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι στο δάπεδο του θαλάμου, επάνω σε φορεία, υπολείμματα των οποίων σώθηκαν, με προσανατολισμό Β.-Ν.

Από το σύνολο των κτερισμάτων που φθάνουν περίπου τα εννενήντα ξεχωρίζουν ποιοτικά και ποσοτικά οι πυξίδες, πολλές από τις οποίες φέρουν διακόσμηση δυτικής κλιτύος, ενώ λίγες έχουν ανάγλυφο επίσημα στο θόλο του πώματος. Τέλος το μόνο χάλκινο νόμισμα που βρέθηκε είναι αυτόνομης κοπής Μακεδόνων και χρονολογείται στα 187-168 π.Χ.¹⁵

Τάφος ΙΙ. Δυτικά του πρώτου τάφου αποκαλύφθηκε δεύτερος λαξευτός μονοθάλαμος ημικατεστραμμένος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Λείπει το μεγαλύτερο τμήμα της καμαρωτής οροφής καθώς και όλη η πρόσοψη. Ο θάλαμος, του οποίου τα τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα, περιείχε τρεις λαξευτές κλίνες σε σχήμα Π και μία κλίμακα προσφορών στη δυτική πλευρά του. Χαρακτηριστική ιδιομορφία των κλινών αποτελεί το προσκεφάλαιο που σχηματίζονταν στη μια στενή τους πλευρά, έτσι ώστε οι κεφαίες του Π χάνουν την ενιαία μορφή που έχουν συνήθως¹⁶.

Στην ανατολική κλίνη διαπιστώθηκε μια ταφή, σε φορείο, με αρκετά κτερίσματα που σίγουρα της ανήκαν. Αντίθετα στη νότια κλίνη δεν εντοπίστηκε ταφή ούτε κτερίσματα, ενώ στη δυτική υπήρχαν μόνο τέσσερα πήλινα αγγεία. Στο διάδρομο μεταξύ των κλινών και σε βάθος 0,60 μ. από το επίπεδο της δυτικής κλίνης αποκαλύφθηκαν δύο σκελετοί σε ύπια θέση με το κρανίο προς Β. Τα κτερίσματα που απλώνονταν σε όλη τη νότια πλευρά του διαδρόμου, χυτροειδή κυρίως αγγεία, μυροδοχεία και σκυφίδια, πρέπει να ανήκαν στις δύο αυτές ταφές χωρίς όμως να είναι δυνατό να αποδοθούν πιο συγκεκριμένα στη μια ή στην άλλη. Τέλος, βαθύτερα στο δάπεδο του διαδρόμου εντοπίστηκαν δύο αβαθή λαξεύματα, ένα στη βόρεια και ένα στη νότια πλευρά του με μήκος ίσο σχεδόν με το πλάτος του διαδρόμου και πλάτος που κυμαίνεται από 1,35 έως 0,55 μ.

15. H. Gaebler, Die antiken Münzen von Makedonia und Paionia, 1935, πιν. XII, 17.

16. Πρβλ. π.χ. Δρούγου-Τουράτσογλου, ό.π., ένθετο σχέδιο VI (τάφος οικοπέδου Θώμογλου).

14. Πρβλ. Στ. Δρούγου - Γ. Τουράτσογλου, Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βέροιας, 1980, σ. 108-109 και 110, σχέδ. 12.

Το νότιο κυρίως λάξευμα περιείχε πολλά αγγεία, ιδίως μυροδοχεία και σκυφίδια, ενώ σε κανένα από τα δύο δε βρέθηκαν σαφή ίχνη ταφής ή καύσης. Το σύνολο των κτερισμάτων καθώς και τα περισσότερα από τα νομίσματα (Μακεδόνων, Πέλλας) οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο α' μισό του 2ου αι.

Οδός Περίων (Ο.Τ. 366, οικόπεδο Μαυρίδη)

Κατά τις οικοδομικές εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκε λαξευτός μονοθάλαμος τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Δυστυχώς ένα τμήμα της ανατολικής κλίνης και της καμαρωτής οροφής, καθώς και τμήμα της πρόσοψης και της κλίμακας προσπέλασης στον τάφο καταστράφηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα. Η είσοδός του ήταν φραγμένη με τρεις επάλληλα τοποθετημένους πώρινους γωνιολίθους, ενώ η αρχιτεκτονική διαμόρφωση που πλαισίωνε το θυραίο άνοιγμα συνίστατο σε ένα ανάγλυφο στο βράχο αέτωμα με ακρωτήρια και στο πειόσχημο λαξευτό περιθύρωμα. Τρεις κλίνες λαξευμένες κατά μήκος των τριών πλευρών του νεκρικού θαλάμου δημιουργούσαν ένα μεγάλο Π με άνοιγμα προς την είσοδο. Στο νότιο άκρο της ανατολικής κλίνης σχηματιζόταν κλίμακα με μία βαθμίδα όπου βρέθηκαν αρκετά κτερίσματα, οστά και λίγα καρφιά. Το εσωτερικό του θαλάμου ήταν επιμελημένα επιχρισμένο με λευκό κονίαμα, στο δε βόρειο τοίχωμα επάνω από την αντιστοιχή κλίνη διαπιστώθηκαν μικρές οπές πιθανώς για τοποθέτηση κρεμαστών αντικειμένων. Στις κλίνες δε βρέθηκαν οστά, ενώ τα κτερίσματα ήταν ελάχιστα (τρία μυροδοχεία). Αντίθετα, αρκετά ευρήματα αποκαλύφθηκαν στο διάδρομο, κατά μήκος των τοιχωμάτων των κλινών, γεγονός που επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι είχαν πέσει από αυτές. Ορισμένα ωστόσο οστά που βρέθηκαν ανάμεσα στα αγγεία δεν μπορούμε να τα αποδώσουμε σε ταφή των κλινών ή του διαδρόμου.

Χαρακτηριστικό είναι ότι στις δύο γωνίες (βορειοανατολική και βορειοδυτική) της οριζόντιας κεραίας του Π, διαπιστώθηκαν δύο μικρά αβαθή κυκλικά λαξεύματα, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς για παιδικές καύσεις.

Εκτός από τα συνήθη πήλινα ευρήματα (χυτροειδή αγγεία με λυχνάρια, άβαφοι αμφορείς, σκυφίδια) βρέθηκε μία χρυσή δανάκη στη δυτική κλίνη και ένα χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Ε' στο διάδρομο¹⁷.

B. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Οικόπεδο Β. Δινάλη (Ο.Τ. 323, ιδιοκτησίας Αφών Καραντουμάνη)

Η ύπαρξη και τέταρτου λαξευτού διθάλαμου τάφου στο οικόπεδο αυτό έγινε αντιληπτή μετά την έναρξη των οικοδομικών εργασιών, το Μάρτιο του 1983¹⁸.

Ο τάφος είχε προσανατολισμό από Δ.-Α. Ο δρόμος του δε στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί. Στον προθάλαμο υπήρχαν δύο λαξευτές κλίνες παράλληλα με τη βόρεια και τη νότια πλευρά του τάφου. Την ταφή της βόρειας κλίνης συνόδευαν λιγοστά πήλινα αγγεία. Εδώ βρέθηκε ακόμη χάλκινο νόμισμα Πέλλας. Διαταραγμένα βρέθηκαν αντίθετα η ταφή και τα κτερίσματα της νότιας κλίνης. Το νεκρό συνόδευαν μία μολύβδινη και πήλινες πυξίδες, μυροδοχεία, σιδερένιες στλεγγίδες, ένα πήλινο σκυφίδιο με χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης, πήλινη σταμνοειδής πυξίδα με ανάγλυφο κόσμημα πλοχμού στον ώμο, καθώς και πήλινος αμφορέας που έφερε ανάλογο κόσμημα.

Στο εσωτερικό του θαλάμου υπήρχαν τρεις λαξευτές κλίνες που σχημάτιζαν Π. Την ταφή της βόρειας κλίνης συνόδευε μεγάλος αριθμός πήλινων ειδωλίων γυναικείων μορφών, που σώζονταν σε αποσπασματική κατάσταση, και πήλινων αγγείων. Ο νεκρός της ανατολικής κλίνης ήταν τοποθετημένος κατά τον άξονα Β.-Ν., ενώ ο νεκρός της νότιας κλίνης κατά τον άξονα Δ.-Α. Οι δύο αυτές ταφές συνοδεύονταν από λίγα πήλινα αγγεία. Τα σιδερένια καρφιά και τα υπολείμματα ξύλου που βρέθηκαν εδώ μας δίνουν με σχετική ακρίβεια τις διαστάσεις των νεκρικών φορέων, που όσον αφορά τις συγκεκριμένες ταφές είχαν μήκος 1,70 και πλάτος 0,40 μ. Σε ορθογώνια κόγχη λαξευμένη στο ανατολικό τοίχωμα του θαλάμου είχαν τοποθετηθεί υπολείμματα καύσης. Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Αφών Καραντουμάνη (Ο.Τ. 323)

Ένα τυχαίο γεγονός στάθηκε αφορμή να αποκαλυφθεί νέος λαξευτός διθάλαμος τάφος σε μικρή απόσταση, στα νοτιοδυτικά του τάφου που αναφέραμε παραπάνω.

Στο εσωτερικό του τάφου, που είχε προσανατολισμό από Α.-Δ., οδηγούσε λαξευτή κλίμακα, μήκ. 4,70 μ. Εκατέρωθεν του δρόμου διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλιότερων τάφων, που χρονολογούνται στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ. Το γεγονός αυτό αποτε-

17. Gaebler, ό.π., πίν. XXXV, 22.

λεί την πρώτη ένδειξη ότι η περιοχή είχε χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο ήδη από την εποχή αυτή. Μία λίθινη βάση στήλης της ίδιας εποχής άλλωστε χρησιμοποιήθηκε μαζί με τρεις μεγάλους ορθογώνιους γωνιολίθους για να κλείσει την είσοδο του τάφου.

Ο τάφος φαίνεται ότι πλημμύριζε συχνά. Στο γεγονός αυτό φαίνεται ότι οφείλεται η υψηλή επίχωση που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό του καθώς και η καταστροφή του λευκόχρωμου επιχρίσματος που κάλυπτε τα τοιχώματα και την οροφή του. Στο βόρειο και το νότιο τοίχωμα του προθαλάμου υπήρχαν τετράπλευρες λαξευτές κόγχες, διαστ. 0,50 × 0,50 × 0,50 μ. περίπου, που βρέθηκαν συλημένες. Στο εσωτερικό της νότιας κόγχης βρέθηκε σιδερένιο ψαλίδι, ενώ στο χώρο κάτω από αυτή ήταν πεσμένα χρυσά κοσμήματα.

Τετράπλευρες κόγχες ίδιων διαστάσεων ήταν λαξευμένες και στα τρία τοιχώματα του θαλάμου, από τις οποίες η βόρεια βρέθηκε κενή. Στη νότια κόγχη, όπου είχαν τοποθετηθεί τα οστά μικρού κοριτσιού, βρέθηκαν χρυσά δαχτυλίδια και ένα σκουλαρίκι, ενώ στη δυτική, πήλινη τεφροδόχος κάλη. Στο δάπεδο, κοντά στο δυτικό τοίχωμα του θαλάμου βρέθηκε ταφή με κτερίσματα χάλκινη φιάλη, μολύβδινη και πήλινη πυξίδα, μυροδοχεία, σκουφίδια, δύο οστέινα στελέχη και χρυσή δανάκη. Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

Στη συνέχεια αποφασίστηκε συστηματικότερη έρευνα της περιοχής. Αποκαλύφθηκαν δεκατρείς λακκοειδείς τάφοι, λαξευτοί στο μαλακό βράχο και έξι μικρότερα λαξεύματα κυκλικού ή παραλληλόγραμμου σχήματος. Στους τάφους δε βρέθηκαν καλυπτήριες πλάκες, ο προσανατολισμός τους δε, ήταν διάφορος. Οι ταφές συνοδεύονταν από τα συνήθη για την εποχή πήλινα αγγεία. Σε μία περίπτωση παλιότερο λάξευμα χρησιμοποιήθηκε για νεότερο χρονολογικά κεραμοσκεπή τάφο. Οι τάφοι στο σύνολό τους χρονολογούνται στο 2ο και 1ο αι. π.Χ.

Οδός Εδέσσης (Ο.Τ. 212, οικόπεδο Γκριτσαλιώτη)

Κατά την εκσκαφή αποκαλύφθηκαν λείψανα αρχαίου οικοδομήματος μόνο στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ενώ το υπόλοιπο είχε καταστραφεί λόγω της συνεχούς κατοίκησης του χώρου.

Νότια του τοίχου Α βρέθηκαν δύο ημικυκλικές δεξαμενές, χτισμένες με αργολιθοδομή και συνδετικό υλικό υδραυλικό κονίαμα που περιβάλλονται από πλακόστρωτο δάπεδο. Ανάλογης μορφής δεξαμενή βρέθηκε και στο δυτικότερο τμήμα του οικοδομήματος.

Σε όλο το μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου φάνηκε σε τομή ψηφιδωτό δάπεδο, μεταγενέστερο του οικοδομήματος που αποκαλύφθηκε.

Στη βορειοανατολική γωνία υπήρχε αποχετευτικός βόθρος, διαμ. 1,55 μ., λαξευμένος στο φυσικό έδαφος, που καθαρίστηκε μέχρι βάθος 2 μ. Στο γέμισμά του βρέθηκαν τμήματα αγγείων εποχής τουρκοκρατίας, καθώς και κρυμμένος θησαυρός 455 τουρκικών ασημένιων νομισμάτων, που παραδόθηκαν στην 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

K. TZANABAPH

Κ α μ α ρ α Ν α ο ύ σ η ς

Τούμπα Χατζηνώτα

Κατά τις εργασίες που εκτελούσε σε ιδιοκτησία του ο κ. Χατζηνώτας αποκαλύφθηκαν σημαντικά δείγματα κεραμικής της χαλκοκρατίας καθώς και πολλά οστά ζώων. Η ΙΖ' Εφορεία δέσμευσε το αγρόκτημα και έκανε μια πρόχειρη διερευνητική ανασκαφική έρευνα, η οποία έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία αν και δεν προχώρησε σε στρωματογραφικά συμπεράσματα. Πρόκειται για τούμπα, διαμ. περίπου 100 μ., της οποίας η κορυφή έχει σταδιακά ισοπεδωθεί από τις συνεχείς καλλιέργειες. Βρίσκεται λίγα μέτρα δυτικά από το σημερινό δρόμο Βέροιας-Σκύδρας και 5 χλμ. από την Επισκοπή, όπου η τούμπα Ζλάτα, στην οποία επιφανειακές παλιότερες έρευνες αποκάλυψαν κεραμική της ίδιας εποχής¹⁹.

Τα πρώτα ανασκαφικά δεδομένα είναι τα εξής:

1. Οι τομές που ανοίχθηκαν στο κέντρο της τούμπας δεν αποκάλυψαν μεν ίχνη οικιστικών προϊστορικών φάσεων, αλλά έδωσαν πλούσια δείγματα κεραμικής, αρκετά πήλινα σφονδύλια, αγνόθες και πολλά οστά κυρίως αιγοπροβάτων και βοοειδών, προσδιοριστικά του είδους της διατροφής του πληθυσμού. Αντίθετα σε τέσσερις από τις τομές αυτές, στο πρώτο αρχαιολογικό στρώμα και σε βάθος 0,35 μ., αποκαλύφθηκε κτίσμα ιστορικών χρόνων που από την κεραμική που βρέθηκε πρέπει να ανάγεται στη ρωμαϊκή εποχή. Πρόκειται για τμήμα δαπέδου από σκληρό κουρασάνι, διαστ. 6 × 2,30 μ., που περιβάλλεται από δύο παράλληλους τοίχους με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 8 και 6 μ. αντίστοιχα, και από έναν τρίτο με κατεύθυνση Α.-Δ. που ένωνε τους δύο προηγούμενους.

2. Στις νότιες παρυφές της τούμπας σε μια τομή που είχαν αρχικά ανοίξει οι λαθρανασκαφείς, προχωρώντας σε βάθος 2 μ. αποκαλύπτονταν σε μεγά-

19. Πρβλ. *Balkan Studies* 7 (1966), σ. 107, εικ. 4 και P.H. French, *Index of Prehistoric sites in Central Macedonia*, 1967, σ. 10.

λες ποσότητες αμαυρόχρωμη κεραμική της ύστερης προφανώς χαλκοκρατίας, αλλά και μονόχρωμη λεπτή κεραμική. Το φαινόμενο ίσως εξηγείται από το γεγονός ότι κατά τις αλληπάλληλες ισοπεδώσεις της κορυφής, τα στρώματα των υστερότερων φάσεων «διοχετεύθηκαν» στις παρυφές της.

3. Από το κέντρο της τούμπας ως τα ανατολικά της όρια ανοίχτηκαν τομές κατά διαστήματα, στις οποίες δεν παρουσιάστηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία εκτός από λίγα δείγματα κεραμικής. Σε ορισμένες, σε πολύ μικρό βάθος, 0,25 μ., εμφανίστηκε αργιλώδεις στρώμα χωρίς ευρήματα.

4. Σε τομή ωστόσο, στα όρια των ανατολικών παρυφών της, σε βάθος 0,35-0,50 μ., αποκαλύφθηκαν τέσσερις πρόχειρες λακκοειδείς ταφές προσανατολισμένες προς Α. Κανένα κτέρισμα δε συνόδευε τους σκελετούς, οι οποίοι βρέθηκαν όλοι σε ύπτια θέση και πρέπει να χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή εποχή ή στα πρώτα παλαιοχριστιανικά χρόνια.

5. Η κεραμική που βρέθηκε στην τούμπα πρέπει να καλύπτει μεγάλη περίοδο της χαλκοκρατίας, ενώ ορισμένα δείγματα ίσως προχωρούν στην πρώτη εποχή του σιδήρου. Διακρίνεται σε χονδροειδή, σε λεπτή μονόχρωμη κεραμική και σε λεπτή πολύ καλής ποιότητας διακοσμημένη, η οποία σχεδόν αποκλειστικά ανήκει στην κατηγορία της αμαυρόχρωμης. Διαπιστώθηκε μεγάλη ποικιλία σχημάτων αλλά και έντονη ποιοτική διαφοροποίηση των οστράκων ανάλογα με το χρώμα και την καθαρότητα του πηλού, την επεξεργασία της επιφάνειάς του, το ψήσιμο κτλ. Το πιο ενδιαφέρον βέβαια στοιχείο είναι η εξαιρετική αμαυρόχρωμη κεραμική που βρέθηκε σε σχετικά μεγάλες ποσότητες, στη νότια κυρίως τομή, δυστυχώς αστρωματογράφητη. Τα σχήματα στα οποία εμφανίζεται είναι κανθαροειδή αγγεία, μόνωτα και δίστα κύπελλα, λεκανίδες κτλ. Ο πηλός είναι πάντα ωχροκίτρινος και η διακόσμηση γίνεται με καφετί συνήθως χρώμα. Τα κυρίαρχα διακοσμητικά μοτίβα είναι τα τρίγωνα που συχνά γέμιζαν εσωτερικά με λεπτές ευθείες γραμμές ή με αβακυτό κόσμημα αλλά και οι σπείρες που άλλοτε πλαισιώνουν τη διακόσμηση των τριγώνων, άλλοτε παρεμβάλλονται ανάμεσά τους και άλλοτε τέλος περιτρέχουν εξωτερικά ή εσωτερικά τα χείλη των αγγείων (Πίνακ. 123 β-δ). Παρόμοια κεραμική έχει βρεθεί στον Καστανά σε στρώματα της ύστερης χαλκοκρατίας²⁰, αλλά και σε διάφορες άλλες θέ-

σεις της Μακεδονίας όπως στο Βάρδινο και στο Κιλιντίρ²¹.

Αγρός Βαλαβάνη

Το 1981 είχε αποκαλυφθεί στο παραπάνω αγρόκτημα ένας ορθογώνιος χώρος που περιβαλλόταν από δάπεδα με ψηφιδωτή διακόσμηση²². Η ΙΖ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δέσμευσε τον αγρό αυτό και άρχισε συστηματική ανασκαφική έρευνα από το 1983, κατά την οποία καθαρίστηκε ο ορθογώνιος χώρος που έχει διαστάσεις 3,50 × 5 μ. και καλύπτεται εσωτερικά από κοκκινωπό κονίαμα. Στο κέντρο του χώρου υπάρχει μία πλάκα με μικρή οπή ενώ γύρω του αναπτύσσονται δάπεδα του τύπου *opus signinum*²³. Τα δάπεδα που πλαισιώνουν τις δύο μακρές πλευρές του χώρου έχουν ως διακοσμητικό μοτίβο συνεχόμενους ρόμβους, ενώ αυτά που πλαισιώνουν τις στενές πλευρές του αποτελούνται από ευθείες γραμμές κάθετες και παράλληλες μεταξύ τους²⁴.

Ανατολικά του χώρου αυτού ανοίγονται δύο δωμάτια με ψηφιδωτά δάπεδα του ίδιου τύπου τα οποία σώζονται πολύ αποσπασματικά. Το ένα φέρει το μοτίβο των ρόμβων ενώ το άλλο που είναι πολύ κατεστραμμένο φαίνεται ότι αποτελείται από απλό κουρασάνι με μια γραμμή γύρω-γύρω ως περιθώριο.

Ένας τρίτος μακρόστενος χώρος (διάδρομος) στο νότιο τμήμα των δύο δωματίων, εσωτ. διαστ. 5 × 1,50 μ., καλύπτεται από πρόχειρο δάπεδο με κουρασάνι και πρασινωπές ψηφίδες που δημιουργούν κάποιο διακοσμητικό θέμα. Παράλληλα με τον ανατολικό τοίχο των δωματίων αυτών και σε απόσταση 3 μ. ανατολικά αποκαλύφθηκε τοίχος με πώρινους γωνιολίθους, μήκ. 9 μ., που ίσως αποτελεί στυλοβάτη περιστυλίου, πράγμα όμως που ακόμη δεν μπορεί βέβαια να υποστηριχθεί. Τέλος νοτιότερα από τους χώρους αυτούς αποκαλύφθηκε σε σχετικά καλή κατάσταση ωραίο δάπεδο, διαστ. 2 × 2 μ., του τύπου του *opus signinum* με διακοσμητικό θέμα το μοτίβο του λαβύρινθου στο κέντρο του οποίου υπάρχει φοιιδωτό κόσμημα²⁵. Ένα άλλο μικρό τμήμα δαπέδου αποκαλύφθηκε νοτιότερα και κάθετα στο προηγούμενο με διακόσμηση τετραγώνων που φέρουν γεωμετρικά μοτίβα.

21. Πρβλ. W.O. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, 1939, σ. 217, αριθ. 413 και σ. 218, αριθ. 422.

22. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 325.

23. Για το είδος αυτό του δαπέδου πρβλ. Ph. Bruneau, *Délos*, XXIX, *Les mosaïques*, 1972, σ. 22-23.

24. Για ανάλογα μοτίβα πρβλ. A. Ovadih, *Geometric and Floral Patterns in Ancient Mosaics*, 1980, πίν. XXVII, εικ. 66 και πίν. XXIX, εικ. 74.

25. Για το μοτίβο αυτό και την προέλευσή του πρβλ. A. Ovadih, ό.π., σ. 158, πίν. XXVI, εικ. 65.

20. Πρβλ. A. Hochstetter, *Kastanas*, 3, *Die handgemachte Keramik*, σ. 18 κ.ε., πίν. 261, 2, 3, 9.

Η ακριβής χρονολόγηση του κτίσματος δεν είναι προς το παρόν δυνατή διότι η κάτοψη ακόμη δεν ολοκληρώθηκε και η κεραμική είναι σχετικά λίγη. Ωστόσο όμως τα στοιχεία που έχουμε αλλά κυρίως τα νομίσματα (Αντίγονου Γονατά, Πέλλης, Αμφιπολιτών) οδηγούν στο 2ο αι. π.Χ.

B. ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Π έ τ ρ ε ς

Συνεχίστηκε και κατά το 1983 η ανασκαφική έρευνα του ελληνιστικού οικισμού που εντοπίστηκε στον λόφο Γκρατίστα σε απόσταση 1,5 χλμ. από την Κοινότητα Πετρών Αμυνταίου Φλώρινης. Η ανασκαφή έγινε σε δύο ανασκαφικές περιόδους από 14-7 έως 5-8-83 και από 27-9 έως 14-10-83, με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ και του ΥΒΕ. Κατά τα χρονικά αυτά διαστήματα συνεχίστηκε η έρευνα στις ιδιωτικές κατοικίες, που είχαν εντοπιστεί με δοκιμαστικές τομές κατά την περσινή ανασκαφή, ενώ ταυτόχρονα έγιναν τομές για να οριοθετηθεί ο οικισμός ελληνιστικών χρόνων και να ερευνηθεί η ευρύτερη περιοχή, η οποία έχει δώσει παλιότερα πολλά τυχαία ευρήματα, που σήμερα κοσμούν το Μουσείο Φλώρινας.

Η ανασκαφή σε πέντε από τις κατοικίες που υπάρχουν σε όλη τη νότια κλιτύ του λόφου, απέδωσε σημαντικά στοιχεία, τόσο για την πολεοδομική όσο και για την αρχιτεκτονική μορφή του οικισμού, καθώς και για την καθημερινή ζωή των κατοίκων του. Διαπιστώθηκε ότι οι κατοικίες χωρίζονται μεταξύ τους με φαρδείς συμπαγείς διπλούς τοίχους και ότι δεν ακολουθούν το υποδάμειο οικοδομικό σύστημα, αλλά είναι προσαρμοσμένες στη διαμόρφωση του εδάφους του λόφου, με δωμάτια προσανατολισμένα προς Ν. και με τονισμένο τον κατά μήκος άξονά τους, που υποχωρούν ή εξέχουν ανάλογα με τις καμπύλες του πλατώματος. Η τοιχοδομία είναι κατά κανόνα από λασπόκτιστη αργολιθοδομή που θα πρέπει να ήταν επιχρισμένη, όπως φαίνεται από τρεις τοίχους στους οποίους διασώθηκε το λευκό επιχρισμά τους. Σποραδικά χρησιμοποιούνται πελεκητοί παρόλθιοι, πώρινοι δόμοι ή μαρμάρινα κεφαλόσκαλα. Τα δάπεδα στις κατοικίες είναι τεσσάρων ειδών: α) από μικρό ποταμίσιο βότσαλο, β) από κονίαμα ρόδινου χρώματος, γ) από πηλό πατημένο στο φυσικό έδαφος και δ) από βότσαλο ένθετο σε κονίαμα.

Εξαιρετικά σημαντικά είναι τα στοιχεία που ήρθαν στο φως σχετικά με τη χρήση των χώρων των κατοικιών και με την καθημερινή ζωή των κατοίκων. Συγκεκριμένα ανάμεσα στα δωμάτια των κατοικιών προσδιορίστηκαν πιθεώνες, εργαστηρια-

κοί χώροι κατασκευής πήλινων και μετάλλινων αντικειμένων, αστέγαστα δωμάτια με εστίες που είχαν γύρω τους πολλά άβαφα ακέραια αγγεία καθημερινής χρήσης, καθώς και δωμάτια οικιακής λατρείας. Σε έναν από αυτούς τους λατρευτικούς χώρους βρέθηκαν επτά ακέραια πήλινα γυναικεία ειδώλια, πέντε χάλκινα κουδουνάκια, τρία πήλινα θυμιατήρια και στο δάπεδό του θαμμένο ένα κεφάλι αλόγου.

Άφθονα και μεγάλο ενδιαφέροντος είναι τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής, η κεραμική, τα μέταλλα αντικείμενα και τα πήλινα ειδώλια, καθώς και τα 21 χάλκινα νομίσματα, τα οποία τοποθετούν τον οικισμό από τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. μέχρι το α' μισό του 1ου αι. π.Χ.

Σε στενόμακρο αποθηκευτικό ή εργαστηριακό χώρο βρέθηκαν γεωργικά σιδερένια εξαρτήματα και μέσα σε μικρό πιθάρι αποθηκευμένα χάλκινα κοσμήματα, όπλα, μολύβδινα βάρη και πολλά μικρά εργαλεία.

Η μεγάλη επίχωση στο τμήμα που ανασκάφηκε διέσωσε άφθονα στρωματογραφικά στοιχεία. Βεβαιώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις με αντίστοιχα στρώματα καταστροφής και οι δύο στην ελληνιστική εποχή, χωρίς καμιά μεταγενέστερη ένδειξη τουλάχιστον σε ότι μέχρι στιγμής ανασκάφηκε.

Παράλληλα με την ανασκαφή των κατοικιών έγιναν δοκιμαστικές τομές σε διάφορα σημεία του λόφου και της γύρω από αυτόν περιοχής για να οριοθετηθεί ο οικισμός. Διαπιστώθηκε ότι και στην επίπεδη κορυφή του λόφου υπήρχαν κατοικίες ίδιας εποχής με αυτές που εντοπίστηκαν στη νότια και τη νοτιοανατολική πλευρά του, ενώ 100 μ. ανατολικά του χώρου ανασκαφής των κατοικιών της νότιας κλιτύς ανασκάφηκε καλοκτισμένη γωνία οικοδομήματος, που σώζεται σε ύψος 3,10 μ. και αποδείχθηκε ότι είναι τμήμα του τείχους του οικισμού. Το τείχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 15,50 από τη μια πλευρά και 36 μ. από την άλλη.

Σε απόσταση 3 χλμ. από το λόφο που ανασκάπτεται ο ελληνιστικός οικισμός, μια ακόμα ενδιαφέρουσα θέση με χώρους ιερών (;), τα οποία σχετίζονται με τον οικισμό, εντοπίζεται στο «ΕΒΓΕ», όπου παλιότερα είχε βρεθεί ένα ακέφαλο άγαλμα Αρτέμιδος ελληνιστικής εποχής. Η δοκιμαστική τομή όμως που επιχειρήσαμε φέτος εκεί αποκάλυψε κτίσματα και ευρήματα βυζαντινής εποχής, ενώ σε διπλανό από την τομή αγρό βρέθηκε από μέλος της ανασκαφικής ομάδας μαρμάρινο ανάγλυφο ελληνιστικής εποχής με παράσταση της θεάς Αθηνάς.

Ο ελληνιστικός οικισμός παρουσιάζει χαρακτηριστικά οργανωμένου πολιτισμού, του πρώτου που ανασκάπτεται στην περιοχή της αρχαίας Εορδαίας που έχει εξακριβωμένες εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις με την Πέλλα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ η ύπαρξή του συνδυάζεται με τη διέλευση της Εγνα-

τίας οδού, όπως αποδεικνύουν τα τέσσερα μιλιάρια (οδοδείκτες), που βρέθηκαν παλιότερα από χωρικούς της περιοχής, παραδόθηκαν στη Αρχαιολογική Υπηρεσία και φυλάσσονται στο Μουσείο Φλώρινας. Η εξαιρετική γεωγραφική θέση που κατέχει ο οικισμός προεξοφλεί τη σπουδαιότητά του και δικαιολογεί την ύπαρξή του στους μεταλεξανδρινούς χρόνους. Πέρα από τον έλεγχο που έχει στον κάμπο που απλώνεται μπροστά του είναι και το μοναδικό πέρασμα από το βορρά προς τη Μακεδονία. Η εξέχουσα αυτή, από πολιτική και στρατιωτική άποψη, θέση του δικαιολογεί την ύπαρξη ενός αστικού μακεδονικού κέντρου, το οποίο θα ιδρύθηκε από κάποιο μακεδόνα βασιλιά για όλους τους λαούς της περιοχής, η οποία τόσο συχνά απειλούνταν από επιδρομές βόρειων βαρβαρικών φύλων. Δυστυχώς δε γνωρίζουμε την ονομασία του οικισμού αυτού, όπως και πολλές ακόμη λεπτομέρειες για τη διοικητική του οργάνωση. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας όμως, ελπίζουμε πως θα φέρει στο φως πλήθος επιγραφικά τεκμήρια μαζί με πλήθος άλλων αρχαιολογικών και ιστορικών στοιχείων τόσο για τον ίδιο τον οικισμό όσο και για την ευρύτερη περιοχή του που αποτελεί το βόρειο-βορειοδυτικό άκρο της Μακεδονίας.

Π. ΑΛΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοιλάδα

Μετά από υπόδειξη της Ε. Πενογλίδη ανασκάφηκε μικρό πιθάρι (αριθ. ΒΕ 1010) σε βόρεια πλαγιά του βουνού Σκοπός και ψηλότερα από τη θέση Ποτίστρα της Κοινότητας Κοιλάδας. Έχει ύψος 0,90, διάμετρο στομίου 0,255 και πλάτος χείλους 0,05 μ.

Ένα δεύτερο πιθάρι που είχε εμφανιστεί κατά τις εργασίες δέντροφύτευσης στην ίδια περιοχή, δεν μπορούσαμε δυστυχώς να το εντοπίσουμε πάλι.

Σωστική ανασκαφή διενεργήθηκε χαμηλότερα, στη θέση Ποτίστρα, αριστερά του δρόμου Βέροιας-Κοζάνης, στο αγροτεμάχιο αριθ. 333, ιδιοκτησίας κληρονόμων Γ. Κετογλίδη, όπου μετά από βαθιά άρρωση εμφανίστηκαν αγγεία και πλάκες που ανήκουν σε οργανωμένο νεκροταφείο κιβωτιόσημων τάφων πρώιμης εποχής σιδήρου. Την υπόδειξη οφείλουμε στον Ε. Τσαουσίδη, κάτοικο Κοιλάδας, ο οποίος παρέδωσε επίσης τρία χειροποίητα πήλινα ακέραια αγγεία (Πί ν. 123 ε-στ) και τμήματα τέταρτου, που συμπληρώθηκε μετά από δική μας περισυλλογή στο χώρο. Ανασκάψαμε τέσσερις τάφους από τους οποίους ο Α περιείχε δύο σκελετούς ενήλικων ατόμων, αντίθετα τοποθετημένους, ενώ οι υπόλοιποι Β, Γ, Δ, περιείχαν σκελετούς παιδιών, ο Β μάλιστα δύο παράλληλα τοποθετημένους με τα

κεφάλια στην ανατολική στενή πλευρά. Κτερίσματα της ταφής Α είναι τμήματα χάλκινων σφηκωτήρων και πορπών γύρω από τα κεφάλια, χυτροειδές αγγείο από εύθρυπτο πηλό που διαλύθηκε, στη νοτιοδυτική γωνία, και εκτός του τάφου τρία μικρά αγγεία. Στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου Β υπήρχε πήλινη πρόχους ενώ οι Γ και Δ ήταν ακτέριστοι. Στον τάφο Β σώζονταν οι δύο από τις τρεις καλυπτήριες πλάκες, και στον Γ, που είχε και στον πυθμένα πλάκες, σωζόταν μία καλυπτήρια. Συστηματική ανασκαφή προγραμματίστηκε για την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

Ε ξ ο χ ή

Στη θέση Δεύτερο Ρέμα και στον αγρό Ι. Ευσταθιάδη διενεργήθηκαν ερευνητικές τομές, επειδή ο χώρος πρόκειται σύντομα να καλυφθεί από αποθέσεις των λιγνιτορυχείων της ΔΕΗ Πτολεμαΐδας, ύψους πάνω από 50 μ. Από το ίδιο χωράφι, αλλά σε απόσταση 200 μ. από την ερευνητική τομή που ενεργήσαμε, σύμφωνα με τη μαρτυρία του φύλακα Φ. Κάβουρα, προέρχονται σημαντικά ευρήματα της Αρχαιολογικής Συλλογής Κοζάνης και ιδιαίτερα επιγραφές απελευθερωτικές²⁶, ενδεικτικές για την ύπαρξη ιερού της θεάς Ενοδίας. Διαπιστώσαμε ότι στο χώρο και σε έκταση 100-150 τ.μ. υπήρχε μόνο αρχαίο μπάζωμα με οικοδομικό υλικό από πολύ μεγάλους και μικρούς αργούς λίθους — σε καμία περίπτωση δεν εντοπίστηκαν σε κάποια διάταξη τοίχου — ελάχιστα κεραμείδια και όστρακα ρωμαϊκής εποχής. Το μαύρο χρώμα και οι στάχτες δείχνουν ότι το πιθανό οίκημα είχε πυρποληθεί.

Η έκταση του αρχαιολογικού χώρου ορίστηκε με τομές που έγιναν γύρω-γύρω, κατά τις οποίες εμφανίστηκε το κόκκινο φυσικό χρώμα της περιοχής. Με τομές που πραγματοποιήσαμε επίσης στον ευρύτερο χώρο, ακολουθώντας ιδιαίτερα την πορεία των αποθέσεων, οι οποίες θα καλύπτουν περίπου 200 μ. το χρόνο, δεν έγινε δυνατό να εντοπίσουμε άλλα ίχνη κατοίκησης στην περιοχή. Η έρευνα μας έδωσε τα εξής: α) επιγραφή απελευθερωτική στη θεά Ενοδία (αριθ. ΒΕ 1003), β) χάλκινο νόμισμα (αριθ. ΒΕ 1004), γ) μικρό τμήμα ανάγλυφης στήλης με παράσταση ποδιών αλόγου (αριθ. ΒΕ 1005 α), δ) μαρμάρينو κουλουριασμένο φίδι με χαρακτές φολίδες σε τέσσερις επάλληλες σειρές (αριθ. ΒΕ 1005 β), ε) τμήματα τράπεζας από πολύχρωμο μάρμαρο (α-

26. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσου, Επιγραφές Άνω Μακεδονίας, 1985, αριθ. 98, 99, 100α, 102, 105, 116, 117α-β.

ριθ. BE 1002 β, γ). Το ένα, αριθ. BE 1002 β, συνανήκει με το BE 1002 α (βλ. παρακάτω, σ. 309) και το αριθ. BE 1002 γ με αρκετή πιθανότητα επίσης, στ) μικρό χάλκινο αγγαλιόμορφο ανδρικής μορφής (Ερμή) πάνω σε κυκλική συμφυή βάση με το αριστερό κρατάει κριάρι (αριθ. BE 1008) (βλ. παρόμοιο από την 'Ανω Κώμη²⁷).

Άνω Κώμη

Στη θέση Ζίγρες και στην όχθη του χωραφιού του Σπ. Παπαϊωάννου (βλ. παρακάτω, σ. 310), που δημιουργήθηκε προφανώς από τον παρακείμενο χείμαρρο, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή, μετά από υπόδειξη του Ι. Δέδε, κατοίκου Άνω Κώμης, ο οποίος είχε ήδη ανασκάψει και παραδόσει τέσσερα χάλκινα αντικείμενα, λέβητα, υδρία, φιάλη και πρόχου (αριθ. BE 1015, 1016, 1017, 1018). Διαπιστώσαμε ότι τα παραπάνω ευρήματα αποτελούσαν κτερίσματα ενός λακκοειδούς τάφου, απλού σκάμματος στο μαλακό σταχτί βράχο. Επάνω σε ένα λεπτό στρώμα αμμουδερού χρώματος, που συναντάμε επίσης στην περιοχή, ήταν τοποθετημένη η νεαρή γυναίκα στολισμένη με όλα της τα κοσμήματα: χρυσά σκουλαρίκια από πενταπλό ρόδακα και κρεμαστό πυραμιδωτό κόσμημα (αριθ. BE 1024 α, β), χρυσό περιδέραιο από πλεχτή αλυσίδα και λεοντοκεφαλές στις άκρες (αριθ. BE 1023), δύο τοξωτές πόρπες στον αριστερό ώμο (αριθ. BE 1026, 1027), μία στο δεξιό ώμο (αριθ. BE 1025), χρυσό δακτυλίδι με παράσταση έρωτα στην κυκλική σφενδόνη (αριθ. BE 1022), οξειδωμένες μάζες σιδήρου και αργύρου δηλώνουν ότι η νεκρή φορούσε και άλλα κοσμήματα από ευτελέστερα υλικά στη μέση και στα χέρια της, ενώ στεφάνι από επιχρυσωμένα χάλκινα φύλλα και πήλινους επιχρυσωμένους καρπούς μυρτιάς στόλιζε το κεφάλι της. Άλλα κτερίσματα του τάφου ήταν πήλινο ληκύθιο με παράσταση ανθεμίου, χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β', ασημένιο μυροδοχείο, πήλινο λυχνάρι (αριθ. BE 1032, 1033, 1021, 1028, αντίστοιχα), και προς τα άκρα πόδια, αστράγαλοι, χάλκινη κύλικα, ερυθρόμορφος ασκός, ασημένιος κάλυκας, πήλινο σκυφίδιο και μελαμβάφες πιάτο (αριθ. BE 1019, 1029, 1020, 1031 και 1030, αντίστοιχα). Η συστηματική έρευνα με τομές, σε ακτίνα 15 μ. από τον τάφο, έδειξε ότι δεν υπάρχει άλλη ταφή και μπορούμε να συμπεράνουμε ή ότι ο τόσο σημαντικός αυτός τάφος ήταν μεμονω-

μένος ή, αν ανήκε σε νεκροταφείο, ότι οι υπόλοιποι τάφοι παρασύρθηκαν από τα νερά του χείμαρρου.

Ποντοκώμη

Συνεχίστηκε για δεύτερη κατά σειρά ανασκαφική περίοδο και για μικρό χρονικό διάστημα ή έρευνα του ρωμαϊκού σπιτιού με impluvium στη θέση Βρύση²⁸. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο δυτικό τμήμα του σπιτιού με την αποκάλυψη δύο επάλληλων δωματίων Α και Β δυτικά της δυτικής στοάς. Στο κέντρο περίπου του δωματίου Α εμφανίστηκε κυκλική εστία, διαμ. 0,60, βάθ. 0,20 μ., φτιαγμένη από σπασμένα κεραμίδια με συνδετικό κονίαμα από άμμο και ασβέστη (Πί ν. 124 γ). Οι τοίχοι των δωματίων φέρουν επίσης κονίαμα σε επάλληλες στρώσεις άσπρου και κόκκινου χρώματος, εκτός από το δυτικό τοίχο του δωματίου Α που διαφέρει κατασκευαστικά και αντί για πέτρες με συνδετικό ασβεστοκονίαμα είναι φτιαγμένος από αργολιθοδομή. Στο τμήμα αυτό της ανασκαφής συναντάμε επιπλέον πολλά ελληνικά όστρακα κι όλα αυτά μπορούν να μας οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι το συγκεκριμένο σπίτι αποτελεί συνέχεια προγενέστερης κατοίκησης στο χώρο.

Στη θέση Αβλαγός προς Δ.-ΝΔ. της Κοινότητας και μετά από υπόδειξη του Γ. Μιχαηλίδη ανασκάφηκε μεγάλο απίσσχημο πιθάρι (αριθ. BE 1000), ύψ. 2 μ. περίπου, το στόμιο του οποίου είχε εμφανιστεί με την υποχώρηση του εδάφους. Ανασύρθηκε σε δύο μεγάλα κομμάτια και άλλα μικρότερα, η βάση του, η οποία αποσπάστηκε από το μαλακό βράχο είναι επίπεδη στο κάτω μέρος διαμ. 0,44 μ. Μαζί με τα αδιάγνωστα όστρακα βρέθηκε γραπτή λαβή αγγείου πρώιμης εποχής σιδήρου.

Ράχη Τσέικα

Σε απόσταση 20 μ. περίπου στα βορειοανατολικά του υστερορωμαϊκού μεγάλου τάφου²⁹ πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή κιβωτίσχημου τάφου, τον οποίο είχε εντοπίσει ο φύλακας Αθ. Κουφαλέξης κατά την άροση του αγρού ιδιοκτησίας Ι. Κύρινα. Τον τάφο κάλυπταν τρεις πλάκες, ενώ μια τέταρτη στα ανατολικά είχε παρασυρθεί κατά την άροση. Οι τρεις πλευρές, βόρεια, νότια και ανατολική, είναι χτισμένες με πέτρες και κεραμίδια και στη δυτική έχει τοποθετηθεί κάθετα πλακοειδής πέ-

27. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 295 δ.

28. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 298.

29. Αρχαία Μακεδονία Ι, 1970, σ. 235 κ.ε.

τρα. Προσανατολισμός Α.-Δ. με το κεφάλι στη δυτική πλευρά. Εσωτερικές διαστάσεις 1,28 × 0,28 μ. Πρόκειται για παιδική ταφή, τα οστά ήταν εντελώς σαθρά, με κτερίσματα μία πήλινη άβαφη τριφυλλόστομη οινόχρη, στο ύψος των μηρών, και στα άκρα πόδια πήλινη άβαφη οινόχρη και γυάλινο αγγείο³⁰ με οστέινο κοχλιάριο μέσα. Ο τάφος έχει βάθος 0,35 μ. και το δάπεδό του ήταν στρωμένο με κεραμίδες.

Μεγάλη Ράχη

Ερευνητικές τομές. Η τομή Α ανοίχθηκε στη νοτιοδυτική πλευρά της Μεγάλης Ράχης με αφορμή σκάμμα λαθρανασκαφών ανάμεσα στο άνοιγμα, μήκ. 3,60 μ., των βράχων. Διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για τεχνητό κλείσιμο της φυσικής διόδου, που έγινε με καμπύλο τοίχο από αργολιθοδομή, σωζ. ύψ. 0,90 μ. περίπου. Στην εξωτερική πλευρά οι πέτρες έχουν πρόσοψη ενώ στην εσωτερική, παρόλο που διακρίνεται το κτίσιμο σε πλάτος 0,50 μ. περίπου, ουσιαστικά δεν υπάρχει πέρας, αλλά μπάλωμα από πέτρες και χώματα. Μπορούμε να το χρονολογήσουμε, από την κεραμική που συναντήσαμε, στην ύστερη ελληνιστική εποχή.

Η τομή Β έγινε σε νότιο πλάτωμα της Μεγάλης Ράχης πάλι με αφορμή σκάμμα λαθρανασκαφών, στο οποίο μάλιστα είχε εμφανιστεί τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ. Τον παρακολούθησαμε σε μήκος 2 μ., ενώ στη συνέχειά του προς Α. διαπιστώσαμε διαρπαγή και καταστροφή από φωτιά. Η κατασκευή είναι αρκετά μνημειώδης, ο τοίχος έχει πλάτος 0,85 μ. περίπου και στη νότια πλευρά του διακρίνουμε τρεις τουλάχιστον μεγάλες πέτρες-δόμους. Από την κεραμική μπορούμε να τη χρονολογήσουμε στην πρώτη ελληνιστική εποχή.

Οι τομές Γ και Δ που ανοίχθηκαν σε βορειοανατολικό πλάτωμα και στον αγρό Γ. Καραμανώλα, αποκάλυψαν οικοδομικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων, ενώ με την τομή Ε στο ίδιο πλάτωμα αλλά ψηλότερα, εμφανίστηκαν τρεις δόμοι, μήκ. 1 και πλ. 0,40 μ., κατεύθυνσης Β.-Ν., από ντόπια πέτρα των βράχων. Η εξωτερική πλευρά τους είναι δουλεμένη με χοντρό βελόνι, ενώ η εσωτερική, μολονότι δεν ερευνήθηκε επαρκώς δε μοιάζει να έχει πρόσοψη. Η επάνω επιφάνεια είναι επίσης ανώμαλη. Στη συνέχεια των παραπάνω, σε απόσταση 5,30 μ. προς Ν. ερευνήσαμε μετατοπισμένο δόμο και διαπιστώσαμε ότι ο τοίχος, πιθανώς και το τείχος, γωνίαζε με κατεύθυνση προς το εσωτερικό του λόφου της Μεγάλης Ράχης.

Η τομή ΣΤ σε κορυφαίο πλάτωμα βορειοανατολικά της Μεγάλης Ράχης εξελίχθηκε σε συστηματική ανασκαφή, κατά την οποία εμφανίστηκαν λείψανα κατοικιών μέσων και ύστερων ελληνιστικών χρόνων σε επάλληλες φάσεις. Οι τοίχοι από αργολιθοδομή και το πλάτος τους ποικίλλει από 0,60 μέχρι 0,35 μ. Κανονικό στρώμα καταστροφής από κεραμίδα λακωνικού και κορινθιακού τύπου με κόκκινο και καφετί επίχρισμα αλλά και πολλές πεσμένες πέτρες εμφανίζεται μόνο σε ένα χώρο. Δύο δωμάτια μπορούν να ταυτιστούν με αποθηκευτικούς χώρους, από πιθάρια που υπάρχουν σε αυτά, χωμένα μέσα στο δάπεδο, από το οποίο εξέχουν 0,30 μ. περίπου. Έχουν ύψ. 1,20, διάμ. στομίου 0,43, πλ. χείλους 0,075 μ. και ύψ. 1, διάμ. στομίου 0,27, πλ. χείλους 0,075 μ., αντίστοιχα. Περιείχαν σκέτο χώμα με λίγα όστρακα.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφικής τομής αποκαλύπτεται κυκλική κατασκευή από πελεκημένες πέτρες, διαμ. 1,20 με 1,30 μ., την οποία σε βάθος 0,35 μ. την διαπερνά τοίχος. Στο τμήμα αυτό της ανασκαφής τα οικοδομικά λείψανα βρίσκονται σε ψηλότερο επίπεδο και οι φάσεις είναι επάνω από δύο. Αυτό φαίνεται από τρίτο πιθάρι τοποθετημένο στη συμβολή δύο τοίχων, συνολ. ύψ. 0,60 και διαμ. 0,90 μ.

Το χώρο ονομάσαμε Σπίτι με τα πιθάρια.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ-ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ-ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΧΩΡΩΝ

NOMOS KOZANHS

Εξοχή

Από τον Δ. Κατίδη παραδόθηκε τμήμα τράπεζας από πολύχρωμο μάρμαρο, που σώζει στη στενή πλευρά εγχάρκτη επιγραφή (ύψ. γραμμ. 0,02 μ.) ως εξής: [---] ΑΝΔΡΟCC --- [---]. Προέρχεται από τη θέση Δεύτερο Ρέμα (βλ. αναλυτικά παραπάνω, σ. 307) (αριθ. ΒΕ 1002 α).

Χάλκινο κράνος του λεγομένου ιλλυρικού τύπου παραδόθηκε από το Μουσείο Θεσσαλονίκης στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης (αριθ. ΒΕ 1007), όπου κατέληξε μετά από εξάρθρωση σπείρας αρχαιοκαπήλων. Είχε βρεθεί κατά την άρση μικρής έκτασης σε δασική περιοχή βόρεια της Κοινότητας Εξοχής, σύμφωνα με την αδιάψευστη μαρτυρία των κατοίκων.

Χαραυγή

Μαρμάρινο επίκρανο, διαστ. 0,30 × 0,85 μ. Περιελλέχθηκε από τα γραφεία του νότιου πεδίου των λιγνιτορυχείων ΔΕΗ Πτολεμαΐδας και προέρχεται από αγροτική περιοχή της Κοινότητας Χαραυγής (αριθ. ΒΕ 1006).

30. Πρβλ. παρόμοιο από Λικνάδες, ΑΔ 17 (1961-62): Χρονικά, σ. 215, Πίν. 253 δ.

Τετράλοφος³¹

Από τον κ. Δεσποινίδη παραδόθηκε ανάγλυφη επιτύμβια στήλη σε δύο κομμάτια, ύψ. 0,47, πλ. 0,79, πάχ. 0,09 μ., υστεροελληνιστικών χρόνων, που βρέθηκε κατά την άροση αγρού του Δ. Δεληγιάνη στα σύνορα των Κοινοτήτων Τετραλόφου-Αγίου Χαραλάμπους. Τα πρόσωπα των τριών μορφών είναι απολεπισμένα, οι δύο ακραίες στρέφονται προς την κεντρική γυναικεία μορφή, επάνω από την οποία εικονίζεται σκιάδιο. Στο ύψος των ώμων διακρίνεται οθόνη, μεταξύ της κεντρικής μορφής και της τρίτης δεξιά μας προτομής αλόγου και στο δεξιό άκρο φίδι περιελισσόμενο σε κλαδιά (αριθ. BE 1013).

Ποντοκώμη

Από τον Νικ. Μπουλοκώστα παραδόθηκε τμήμα ανάγλυφης μαρμάρινης στήλης με παράσταση σειρήνας, ύψ. 0,28, πλ. 0,23, πάχ. 0,11 μ. (αριθ. BE 1001).

Από το Θ. Φελεκίδη παραδόθηκαν τρία ελληνιστικά αγγεία, ληκύθιο και δύο άωτα σκυφίδια (αριθ. BE 992, 993, 994). Προέρχονται από τάφο με πλάκες που διέλυσε ο Γ. Φώτογλου κατά την άροση αγρού, στα σύνορα των Κοινοτήτων Ποντοκώμης-Μαυροπηγής.

Κατά την εκσκαφή για διάνοιξη θεμελίων στο οικόπεδο του Γ. Πάλογλου σε κεντρικό σημείο της Κοινότητας ανασκάφηκαν από τον ίδιο δύο πιθάρια, από τα οποία το ένα πούλησε, σύμφωνα με μαρτυρίες συγχωριανών του, και το άλλο, ραγισμένο και χωρίς στόμιο, κατακρατεί στην αυλή του σπιτιού του, όπου και το φωτογραφίσαμε.

Περδίκκας

Από αγροτική περιοχή της Κοινότητας μεταφέρθηκε στο κοινοτικό κατάστημα ακέραιο πιθάρι.

Άνω Κώμη

Από τον Σπ. Παπαϊωάννου παραδόθηκε μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη, ύψ. 0,72, πλ. 0,315 μ. Βρέθηκε κατά την άροση του αγρού του στη θέση Ζίγρες δυτικά του γυναικείου τάφου (βλ. παραπάνω). Με τομές που επιχειρήθηκαν στο χώρο που βρέθηκε, δε διαπιστώσαμε ύπαρξη τάφων. Χρονολογείται στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. (αριθ. BE 1051).

Ελάτη³²

Από το Γ. Γρίβα παραδόθηκε μαρμάρινο κεφάλι νεαρής γυναικείας μορφής με κόμμωση τύπου Melonenfrisur, ελληνιστικών χρόνων. Προέρχεται από τη θέση Βίγλα. Ύψ. 0,19, πλ. 0,17 μ. (αριθ. BE 1009) (Πίν. 125 α).

Αναρράχη

Από το Σταθμό Χωροφυλακής Αναρράχης Εμπορίου παραδόθηκαν τα εξής αντικείμενα: 1. Χάλκινα κράνη του λεγόμενου ιλνυρικού τύπου (αριθ. BE 996 α,β). 2. Δύο φυλλόσχημες αιχμές δοράτων, μήκ. 0,255 και 0,29 μ., αντίστοιχα (αριθ. BE 995 α,β). 3. Στόμιο κορινθιακού αρύβαλλου με γραπτή διακόσμηση (αριθ. BE 998). 4. Επάνω τμήμα γυάλινου αλάβαστρου, σωζ. ύψ. 0,095, διαμ. χείλους 0,02 μ. (αριθ. BE 997).

Τα ευρήματα προέρχονται από τάφους. Στο εσωτερικό ενός κράνους διατηρούνταν οστά κρανίου που διαλύθηκαν κατά τη διάνοιξη δρόμου που οδηγεί στο Κάστρο της Αναρράχης³³. Κατά τις εργασίες παλιότερης διάνοιξης στο ίδιο σημείο είχαν περισυλλεγεί επίσης μεταλλικά και πήλινα κτερίσματα κεραμοσκεπούς τάφου³⁴.

Κατά την αυτοψία μας στο χώρο καθαρίστηκε ακτέριστος λακκοειδής τάφος στην τομή του λοφίσκου, που δημιουργήθηκε με τη διάνοιξη του δρόμου, με τον οποίο η διαφορά ύψους είναι περίπου 2 μ., και διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχων με ασβεστοκονίαμα. Από το χώρο συλλέχθηκαν όστρακα ρωμαϊκά και ελληνιστικά, κομμάτια πηλοσωλήνων και μισή στρογγυλή πλίνθος από υπόκαυστα λουτρού. Οι τάφοι που καταστράφηκαν ανήκουν σαφώς σε νεκροταφείο πολύ προγενέστερων εποχών και έχουν αμεσότερη σχέση με τα ευρήματα κτερίσματα τάφων που αποκαλύφθηκαν το 1979 κατά τις εργασίες περίφραξης του γυμνασίου Εμπορίου Αναρράχης³⁵, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση στα Β.-ΒΔ.

Πύργοι Εορδαίας

Στη θέση Αγία Παρασκευή κατά τις εργασίες διάνοιξης αύλακας υδραγωγού εμφανίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ στην ίδια περιοχή και μετά από πρόσφατη αμμοληψία διαλύθηκε τάφος ρωμαϊκών χρόνων. Περιεσυνέχθησαν δύο αποσπασματικά πήλινα άβαφα αγγεία (αριθ. BE 1012 α,β) που

31. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 296 α-β· 37 (1982): Χρονικά, σ. 305.

32. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 304.

33. ΠΑΕ 1933, σ. 63 κ.ε.

34. ΑΔ 30 (1975): Χρονικά, σ. 260.

35. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 303.

περιείχαν υπολείμματα καύσης νεκρών.

Στη θέση Στροφή, στο Μύλο Γκέρτσα, και στον αγρό του Θ. Θεοδοσιάδη, όπου παλιότερα λόγω της χωματοληψίας είχε εμφανιστεί γωνία κτιρίου από πωροπλίνθους, εμφανίστηκαν επίσης δυτικά, στο πρηνές του δρόμου λακκοειδείς ταφές ρωμαϊκών χρόνων(;). Περισυλλέχθηκε χάλκινος δακτύλιος βάσης χάλκινου αγγείου.

Συγχρόνως στην τοπική Αρχαιολογική Συλλογή εισήχθη επάνω τμήμα μαρμάρινου παλαιοχριστιανικού κιονίσκου από τη θέση Σουράτι καθώς και ακέραιο μικρό βυζαντινό εφυσωμένο πινάκιο με παράσταση πτηνού.

Προϊστορικοί οικισμοί Κίτρινης λίμνης (Σαριγκιόλ)

Περισυλλέχθηκαν όστρακα και εργαλεία από τις γνωστές τούμπες του αποξηραμένου έλους Σαριγκιόλ Κοζάνης³⁶ και εντοπίστηκαν δύο παρόμοιοι οικισμοί: η Χάμπουλα Τούμπα, σε αγροτική περιοχή της Κοινότητας Ακρινής, με ζωή στη μέση και νεότερη νεολιθική (red on cream και black burnished κεραμική, αντίστοιχα), καθώς και στην πρώτη εποχή χαλκού και η Τούμπα Τετραλόφου με ζωή, σύμφωνα με την περισυλλογή μας, στη μέση νεολιθική εποχή (κεραμική pink slipped) και πρώτη εποχή χαλκού.

Συγχρόνως άρχισε η διαδικασία της κήρυξης ως αρχαιολογικών χώρων των νέων οικισμών και όσων παλιών παρέμειναν ακήρυχτοι, όπως επίσης και η εξαίρεσή τους από τη βαθιά άρωση.

Αιανή

Από τον Βασ. Πελέκα παραδόθηκαν τρία πήλινα χειροποίητα αγγεία (αριθ. Κατ. Αιανής 299-301) πρώιμης εποχής σιδήρου, πρόχους, μόνωτο κύπελλο και μικρό κρατηροειδές αγγείο, τα δύο τελευταία με γραπτή διακόσμηση. Προέρχονται από τη θέση Άγιος Ταξιάρχης.

Από τον αγροφύλακα του χωριού Ζαγάρα παραδόθηκε πήλινη χειροποίητη πρόχους με γραπτή διακόσμηση εποχής σιδήρου (αριθ. Καταλ. Αιανής 302). Προέρχεται από τη γνωστή θέση Ράχη Κομμένοι όπου έχει εντοπισθεί νεκροταφείο και έχει γίνει ανασκαφή οκτών τάφων στο παρελθόν³⁷.

Ο Μπούκος Αστέριος παρέδωσε τρεις σιδερένιες αιχμές (αριθ. Κατ. Αιανής 304 α,β,γ) επιφανεια-

κά ευρήματα από τη θέση Άγιος Δημήτριος³⁸.

Ο γνωστός αρχαιόφιλος Πάσχος Στάμος παρέδωσε ένα πλήθος αντικειμένων (αριθ. Κατ. 304-341), τα οποία εύρισκε κατά τις καθημερινές περιδιαβάσεις του με την ιδιότητα του βοσκού στους αρχαιολογικούς χώρους της Αιανής συγκεκριμένα από τη Μεγάλη Ράχη: δύο χάλκινα νομίσματα, σιδερένια καρφιά, κομμάτια κεραμίδων και πίθων με σφραγίδες, αγνύθες, λίθινο έλεγκυ, πήλινο λυχνάρι, ειδώλια, ενδιαφέροντα εφυσωμένα βυζαντινά όστρακα και όστρακα ανάγλυφων ελληνιστικών αγγείων κτλ., από τη θέση Λειβάδια: σιδερένια αιχμή δόρατος, από τη θέση Τοκάρια: σιδερένια αιχμή δόρατος, και τέλος από τη θέση Ούτσινο: μικρό τμήμα μαρμάρινης ανάγλυφης ρωμαϊκής στήλης (εικονίζονται τα πόδια μορφής λίγο πιο επάνω από τον αστράγαλο, ντυμένης με μακρύ χιτώνα).

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-MENTEΣΙΔΗ

NOMOS HMAΘΙΑΣ

Το 1983 περισυλλέχθηκαν από την Εφορεία ή παραδόθηκαν από ιδιώτες τα εξής αρχαία αντικείμενα.

Από περισυλλογή στην περιοχή Βοσπόρου, στα νοτιοανατολικά της Βέροιας, προέρχονται: 1. Βάση ιωνικού κίονα (Λ 724). 2. Δεξιό τμήμα αετώματος, ύψ. 0,65 μ. (Λ 725). 3. Στα μπάζα του οικοπέδου Γκριζαλιώτη στην οδό Εδέσσης βρέθηκε ένα δωρικό κιονόκρανο (Λ 726).

Ο κ. Πασχαλίδης παρέδωσε στο μουσείο μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (Λ 728), με ανάγλυφη παράσταση σε δύο ζώνες. Η στήλη χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ. και προέρχεται από την περιοχή Τριποτάμου στη Βέροια. Από την περιοχή του Βοσπόρου προέρχεται άλλη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (Λ 729), που εικονίζει καθισμένες αντωπά μία γυναικεία και μία ανδρική μορφή. Τη στήλη που χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ. και έχει ύψος 1,40 μ. παρέδωσε ο κ. Τσιτιρίδης. Ο κ. Τσοπακίδης βρήκε στα Λευκάδια Ναούσης και παρέδωσε τμήμα επιτύμβιας βωμοειδούς στήλης που σώζει κεφάλι γυναικείας μορφής (Λ 734), 2ου αι. μ.Χ. (Πίνακ. 125 β).

Κατά τις εκσκαφές εξάλλου του Δήμου Βεροίας για τη διαπλάτυνση της οδού Λυσίου βρέθηκαν από το χειριστή του εκσκαφικού μηχανήματος κ. Κερασελίδη και παραδόθηκαν στο μουσείο τρεις επιτύμβιες στήλες, ανάγλυφες και ενεπίγραφες (Λ 730, Λ 731, Λ 732).

36. Μακεδονικά 14 (1974), σ. 235 κ.ε. D. H. French, Zbornik Radova Narodug Muzeja VI (1970), σ. 5 κ.ε.

37. AAA II (1968), σ. 244 κ.ε.

38. Για άλλα ευρήματα από την ίδια θέση βλ. Μακεδονικά 24 (1984), σ. 105 κ.ε.

Επίσης από τη Φυτειά Ημαθίας προέρχονται τα εξής αρχαία αντικείμενα, τα οποία φυλάσσονταν στον πολιτιστικό σύλλογο του χωριού και παραδόθηκαν από τον πρόεδρό του Στ. Γκαλίτσιο: 1. τμήμα ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (Λ 733), με αποσπασματική ανάγλυφη παράσταση σε δύο ζώνες, ύψ. 0,67 μ. 2. Αγαλμάτιο γυναικείας μορφής (Λ 735), που σώζεται από τη μέση και κάτω, ύψ. 0,30 μ. και 3. Επάνω δεξιό τμήμα αναθηματικής στήλης (Λ 737), που εικονίζει γυναικεία μορφή με ιμάτιο «υπέρ την κεφαλήν», ύψ. 0,22 μ.

Από την εκκλησία της Μαρίας Ναούσης αποτοιχίστηκαν και παραδόθηκαν στο μουσείο: 1. τμήμα επιτύμβιας στήλης (Λ 738), με παράσταση ακέφαλης γυναικείας μορφής (παιδίσκη), ύψ. 0,50 μ. και 2. απότμημα επιτύμβιας στήλης (Λ 739), που σώζει κεφάλι νεαρού παιδιού, ύψ. 0,14 μ. Ακόμη στο Κάτω Ζερβοχώρι βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα άρματος ρωμαϊκής εποχής (Μ 1179), το οποίο παρέδωσε ο Αντ. Πέσιος (Π ί ν. 126 α), ενώ από τα μπάζα στις όχθες του Αλιάκμονα προέρχονται τμήματα μαρμάρινης σαρκοφάγου ρωμαϊκής επίσης εποχής που παρέδωσε ο κ. Πιτσιάβας (Π ί ν. 126 β). Τέλος στην Ακρόπολη της Βέροιας βρέθηκε και παραδόθηκε από το Δημ. Παυλόπουλο ασημένιο αθηναϊκό τετράδραχμο κοπής του 153/2 μ.Χ.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Ρ α χ ώ ν α

Ο Δ. Χρηστίδης-Γιόφκος, κάτοικος Αθύρων Γιαννιτών, παρέδωσε έναν αμφορίσκο, ύψ. 0,18 μ., και ένα μαρμάρινο κεφάλι, μικρότερο του φυσικού, ίσως Αρτέμιδος, ύψ. 0,17 μ., που προέρχεται από την περιοχή της Ραχώνας Γιαννιτών.

Α γ ρ ο σ υ κ ι ά

Ο Κ. Στεφανής παρέδωσε θησαυρό 660 χάλκινων υποδιαίρεσεων φύλλων υστερορωμαϊκών χρόνων, κυρίως του 4ου και 5ου αι. μ.Χ., μαζί με τη μικρή πήλινη οινόχρηστη, στην οποία είχαν κρυφτεί. Βρέθηκαν σε παλαιοχριστιανικό κτίριο, νότια του λόφου Όχι, περιοχής Αγροσυκιάς Γιαννιτών.

Από την περιοχή αυτή προέρχεται και μία πήλινη παλαιοχριστιανική πρόχους, ύψ. 0,16 μ., που παρέδωσε ο Στ. Σαββίδης.

Π ρ ο φ ή τ η ς Η λ ί α ς

Οι Π. και Χ. Δημητριάδης, βρήκαν στη θέση Καρυδιά, βόρεια του Προφήτη Ηλία και αμέσως δυτικά του ποταμού Μογλενίτσα (αρχ. Άνω Λουδίας), και παρέδωσαν ανάγλυφη επιτύμβια στήλη του τέ-

λους του 2ου αι. μ.Χ.-αρχών 3ου αι. μ.Χ.

Επάνω παριστάνονται αριστερά μία καθιστή σε δίφρο γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο προς τα δεξιά, στο μέσο μία νεαρή γυναικεία μορφή προς τα αριστερά και δεξιά όρθια ανδρική μορφή κατενώπιον.

Η επίστεψη που πιθανότατα ήταν αετωματική λείπει. Οι μορφές πατούν πάνω στο οριζόντιο επιτύλιο του ναϊσκου της κάτω παράστασης. Μέσα στο ναϊσκο παριστάνονται δεξιά όρθια κατενώπιον γυναικεία μορφή με χιτώνα και ιμάτιο και αριστερά ανοικτό αγγείο (κρατήρας);).

Στο κάτω μέρος η στήλη φέρει την επιγραφή:
*Βήριμος Ζωίλου ζών εύα-
του και Έρμιόνης τής συν-
τρόφου και Μάγνας τής θυ-
γατρὸς ὁρᾶς μνήμην.*

Σωζ. ύψ. 0,70, πλ. 0,34 - 0,38, πάχ. 0,75 μ.

Ο Π. Δημητριάδης παρέδωσε επίσης ακόμα δύο επιτύμβιες στήλες. Η μία είναι από ντόπιο γρανίτη που υπάρχει στην περιοχή ανατολικά του Μογλενίτσα. Επιστέφεται με χαμηλό αέτωμα με ατελή ακρωτήρια. Κάτω από την επίστεψη σε βαθύτερο πίνακα από τον υπόλοιπο κάτω κορμό της στήλης φέρει την επιγραφή: *Μαψορίνη/Σεύθου.*

Χρονολογείται στις αρχές 3ου αι. μ.Χ. Ύψ. 0,75, πλ. 0,36 - 0,38, μέσο πάχ. 0,17 μ. Βρέθηκε όπως και η πρώτη στο νεκροταφείο του αρχαίου ρωμαϊκού οικισμού, που βρίσκεται στη θέση Καρυδιά, Προφήτη Ηλία Πέλλας.

Μ ά ν δ α λ ο

Η άλλη στήλη βρέθηκε στον αρχαίο οικισμό, που βρίσκεται στη θέση Κύριε Ελέησον, στα νοτιοδυτικά του Μάνδαλου Πέλλας. Είναι από μάρμαρο και της λείπει το κάτω μέρος. Έχει εγγεγραμμένο αέτωμα με ακρωτήριο. Κάτω από το οριζόντιο γείσο φέρει κυμάτιο και πιο κάτω τετράστιχη δυσδιάγνωστη επιγραφή, που από το σχήμα ορισμένων γραμμάτων χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. Ύψ. 0,87, πλ. 0,42, πάχ. 0,12 μ.

Στην αυλή του Γ. Μωυσιάδη, κατοίκου Αθύρων, βρίσκεται από το 1926 το κάτω μέρος μαρμάρινου γυναικείου αγάλματος, φυσικού μεγέθους με σύμφυτη πλίνθο. Φοράει χιτώνα και ιμάτιο. Έχει στάσιμο το αριστερό και άνετο το δεξιό πόδι. Χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ. Σωζ. ύψ. 0,68, πλ. 0,53, πάχ. 0,30 μ.

Το άγαλμα επισημάνθηκε τυχαία και μεταφέρθηκε στο Μουσείο Πέλλας (ΒΕ 1984/7). Είχε βρεθεί το 1926 στο τουρκικό νεκροταφείο που υπήρχε στη θέση Μπαϊρα, δεξιά του δρόμου Αθύρων-Αγίου Πέτρου και σε απόσταση 1 χλμ. βόρεια των Αθύρων.

Π. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 11η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΙΗ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Λιμένας Θάσου

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης και στις νεκροπόλεις της.

ΑΡΧΑΙΑ ΠΟΛΗ

Οικόπεδο Ι. Καζάρα

Το οικόπεδο βρίσκεται βορειοανατολικά του Η-ρακλείου Θάσου στους πρόποδες της αρχαίας ακρόπολης (Οδός Ηρακλείου)¹. Ανασκάφηκε χώρος 40 τ.μ. περίπου που κατοικήθηκε σε δύο περιόδους (Σ χ έ δ. 1-2), στα κλασικά χρόνια (5ος-4ος αι. π.Χ.) και στα ύστερα ρωμαϊκά (3ος-4ος αι. μ.Χ.). Από την κλασική φάση σώζεται μακρύς, αναλημματικός πιθανώς, τοίχος, μήκ. 6,50 μ., στη βόρεια πλευρά του οποίου τον 4ο αι. π.Χ. προσκολλήθηκαν δύο συγκροτήματα δωματίων, ενώ προς την πλαγιά της ακρόπολης δημιουργεί επίπεδο, όπου ίσως ανοιγόταν αυλή. Εδώ βρέθηκαν δύο βάσεις ίσως ξύλινων κιόνων (Π ί ν. 127 α). Πιθανώς δημιουργούσαν ένα είδος στοάς (;) σε κτίριο που δε γνωρίζουμε τη μορφή του. Προς τη βόρεια πλευρά του τοίχου ανοίγονται δύο δωμάτια κλασικού σπιτιού.

Η ρωμαϊκή φάση εντοπίστηκε κυρίως στη βόρεια πλευρά του αναλημματος, παρακολούθηθηκε σε δάπεδα δύο δωματίων, το ένα με στρώση πλακών λευκού αδιακόσμητου μαρμάρου και το άλλο με ψηφιδωτό, όπου στοιχειωδώς αποδίδονται γεωμετρικά μοτίβα με ασβεστοποιημένες ψηφίδες (Π ί ν. 127 β). Τα νομίσματα δαπέδου χρονολο-

γούν την κατασκευή στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. (Ζήσης Μπόνιας).

Κτήμα Στ. Σταυρόπουλου

Το ελαιόκτημα βρίσκεται στη θέση Κολωνάρι, έχει έκταση 5.347 τ.μ. και συνορεύει στα νοτιοδυτικά με το κτήμα κληρονόμων Μαρίας Σωτηρέλη. Στο τελευταίο και στο γειτονικό Γ. Γκάνου, τα οποία βρίσκονται στα βορειοδυτικά του απαλλοτριωμένου κτήματος Γιαννόπουλου και του αγροκτήματος αδελφών Σούλτου, πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική έρευνα από τη ΙΗ' Εφορεία και τη Γαλλική Σχολή σε τρεις ανασκαφικές περιόδους (1976-78), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα και τμήμα δρόμου². Στο ελαιόκτημα πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα από 20-6 ως 14-7-83 (Σ χ έ δ. 3).

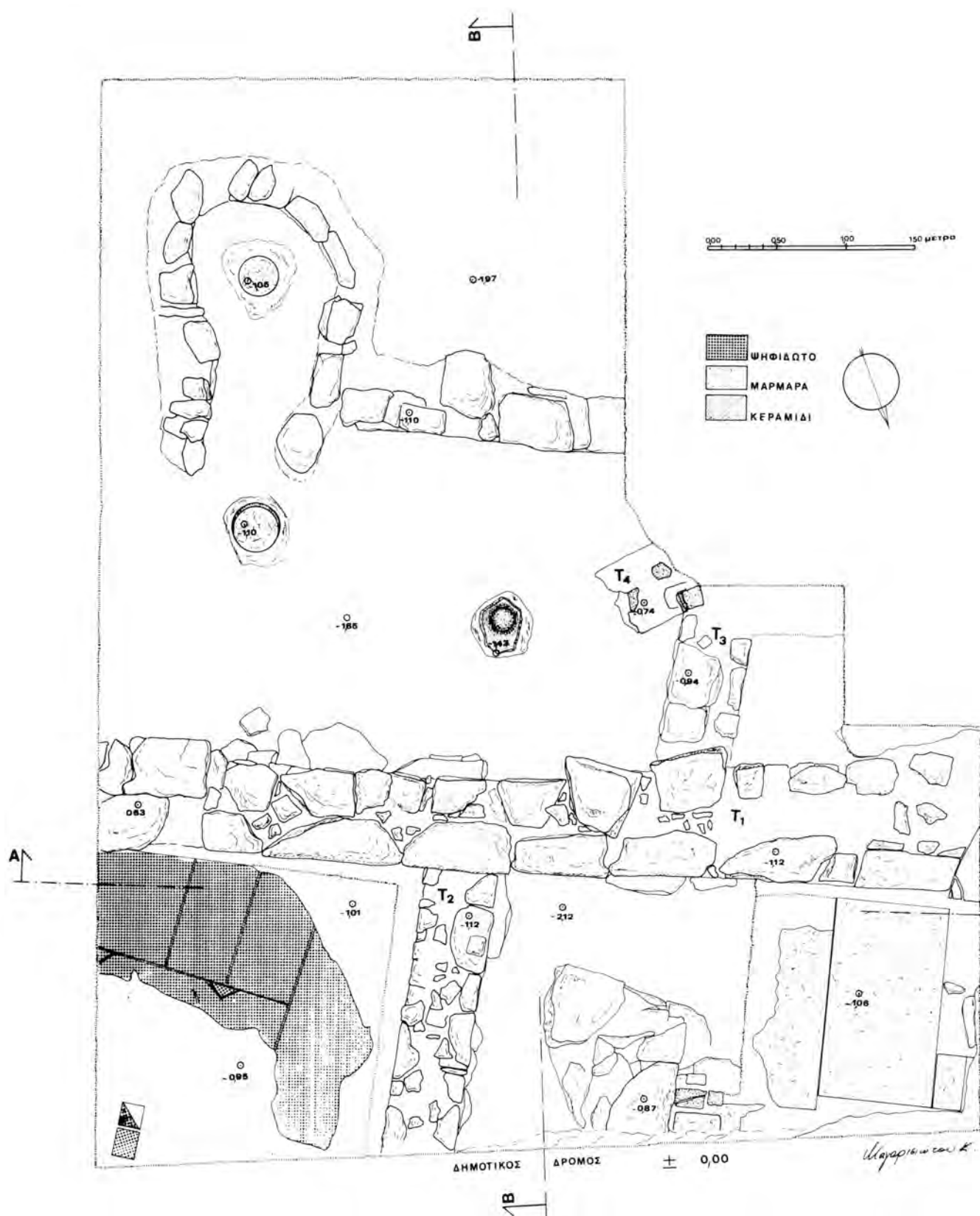
Το κτήμα εμφανίζει κλίση ΒΑ.-ΝΔ. και στα ψηλότερα σημεία του διακρίνεται σχεδόν επιφανειακά ο φυσικός σχιστολιθικός βράχος. Επιφανειακά επίσης βρέθηκαν διάσπαρτα χονδροειδή άβαφα όστρακα και λαβές αμφορέων (προερχόμενα προφανώς από τη δυτική πλευρά της ακρόπολης). Σε πρώτη φάση χαράχτηκαν δύο τομές στα νοτιοδυτικά (τ.Ι, 4×4 μ., και τ.Ια, πιο κεντρικά, 4×6 μ.).

Στην τομή Ι φθάσαμε σε μέγιστο βάθος από το ψηλότερο προς Β. σημείο της, 1,95-2 μ. περίπου. Αποκαλύφθηκε σε μικρό βάθος στο δυτικό τμήμα της προχειροκτισμένος τοίχος, ύψ. 0,60 μ. περίπου, με κλίση ΝΑ.-ΒΔ., από δύο σειρές αργών λίθων και με δύο εντοιχισμένους δόμους. Τα κινητά ευρήματα ήταν άβαφα χονδροειδή όστρακα (κυρίως στόμια, βάσεις και λαβές μεγάλων αγγείων), υφαντικά βάρη, θραύσματα πλίνθων, μερικά με γλυφές, όστρακα μικρών αγγείων άβαφων ή μελαμβαφών, θραύσματα ειδωλίων και γυάλινων αγγείων, μετάλλινα μικροαντικείμενα και λίγα χάλκινα νομίσματα (κυρίως Θασίων). Παρόμοια ήταν και τα κινητά ευρήματα της τ.Ια (ανάμεσά τους μελαμβαφής βάση αγγείου με την επιγραφή ΔΑΟΥΤΟΥΧ), της οποίας το μέγιστο βάθος έφθασε τα 2,30 μ. περίπου, από τη βορειοανατολική γωνία της, χωρίς να βρεθούν οικοδομικά λείψανα, καθώς ο φυσικός βράχος καταλάμβανε βαθμιδωτά όλη την έκταση της τομής.

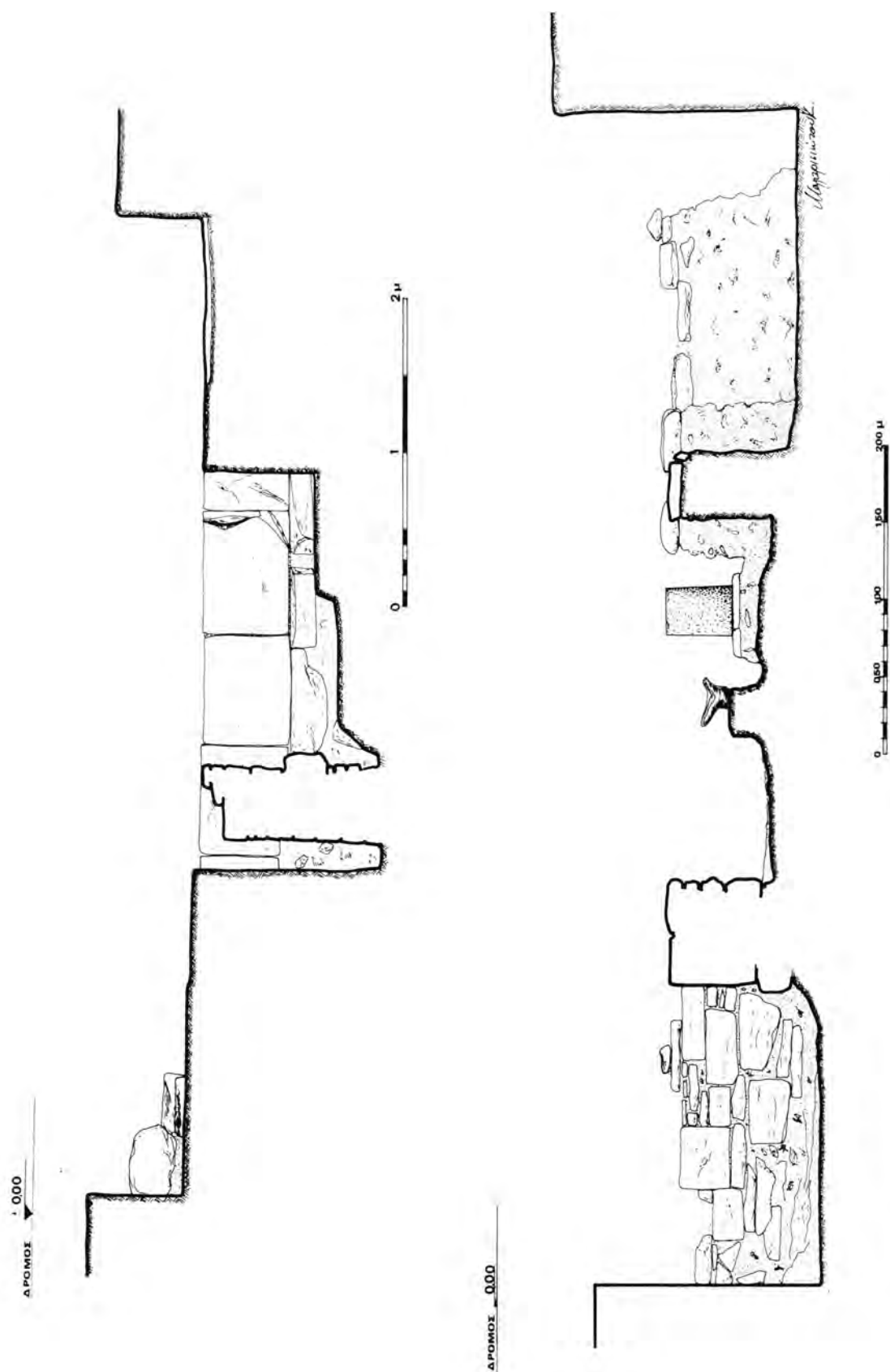
Τρίτη τομή (τ.ΙΙ 4×4 μ.) χαράχτηκε στη νοτιοδυτική γωνία του κτήματος (στη νοητή ευθεία του δρόμου του κτήματος Μ. Σωτηρέλη). Στη βόρεια

1. BCH CI (1977), σ. 695.

2. BCH CIII (1979), σ. 646-656.

Σχέδ. 1. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ι. Καζάρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σχέδ. 2. Λιμένας Θάσου. Οικόπεδο Ι. Καζάρα. Τομές ΑΑ και ΒΒ της ανασκαφής.

γωνία της τ.ΙΙ αποκαλύφθηκε, πάλι σε μικρό βάθος, η συνέχεια του επιφανειακού τοίχου της τ.Ι, πλ. 0,80 μ., ενώ βαθύτερα τοίχος, πλ. 0,65 μ., από αργούς λίθους με κλίση ΝΑ.-ΒΔ., ξεκινώντας από το μέσο της δυτικής παρειάς και πατώντας σε προεξέχουσα σειρά λίθων, σχημάτιζε ελαφρά καμπύλη στο μέσο περίπου της τομής κατευθυνόμενος προς τη βορειοανατολική γωνία της, όπου συναντούσε πλατύτερο τοίχο (με αφετηρία τη βορειοανατολική γωνία της τ.ΙΙ).

Τέταρτη δοκιμαστική τομή (τ.ΙΙα) στο βόρειο τμήμα του κτήματος (δυτικά κτήματος Τσέλιου), που εμφανίζει υψομετρική διαφορά με το νοτιότερο, αποκάλυψε σχεδόν επιφανειακά το σχιστολιθικό βράχο, ενώ σε φυσική κοιλότητα βρέθηκαν συγκεντρωμένα άβαφα και μελαμβαφή όστρακα, καθώς και υφαντικά βάρη. (Μαριάννα Καραμπέρη).

ΑΡΧΑΙΕΣ ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Στη θέση Λαιμός, δίπλα στις δεξαμενές ύδρευσης του Δήμου, σε εργασίες με εκσκαφέα βρέθηκε τάφος. Ο τάφος ήταν κιβωτιόσχημος με μία σχιστόπλακα σε κάθε πλευρά και κάλυμμα επίσης μία σχιστόπλακα και με κατεύθυνση Α.-Δ. Οι εσωτερικές διαστάσεις του 1,93 × 0,46 × 0,50 μ. Στο εσωτερικό του είχε λίγο χώμα, καθόλου κόκαλα και στο κέντρο περίπου επάνω στο φυσικό βράχο, που ήταν το δάπεδο του τάφου, βρέθηκαν χάλκινη κομματιασμένη στλεγγίδα, ακέφαλο πήλινο ειδώλιο όρθιας γυναικείας μάλλον μορφής και ασημένιο ημίεκτο Θάσου με σειληνό στη μία όψη και ελικωτό κράτηρα στην άλλη, που χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αι. π.Χ.³ (Βασίλειος Πούλιος).

Θεολόγος Θάσου

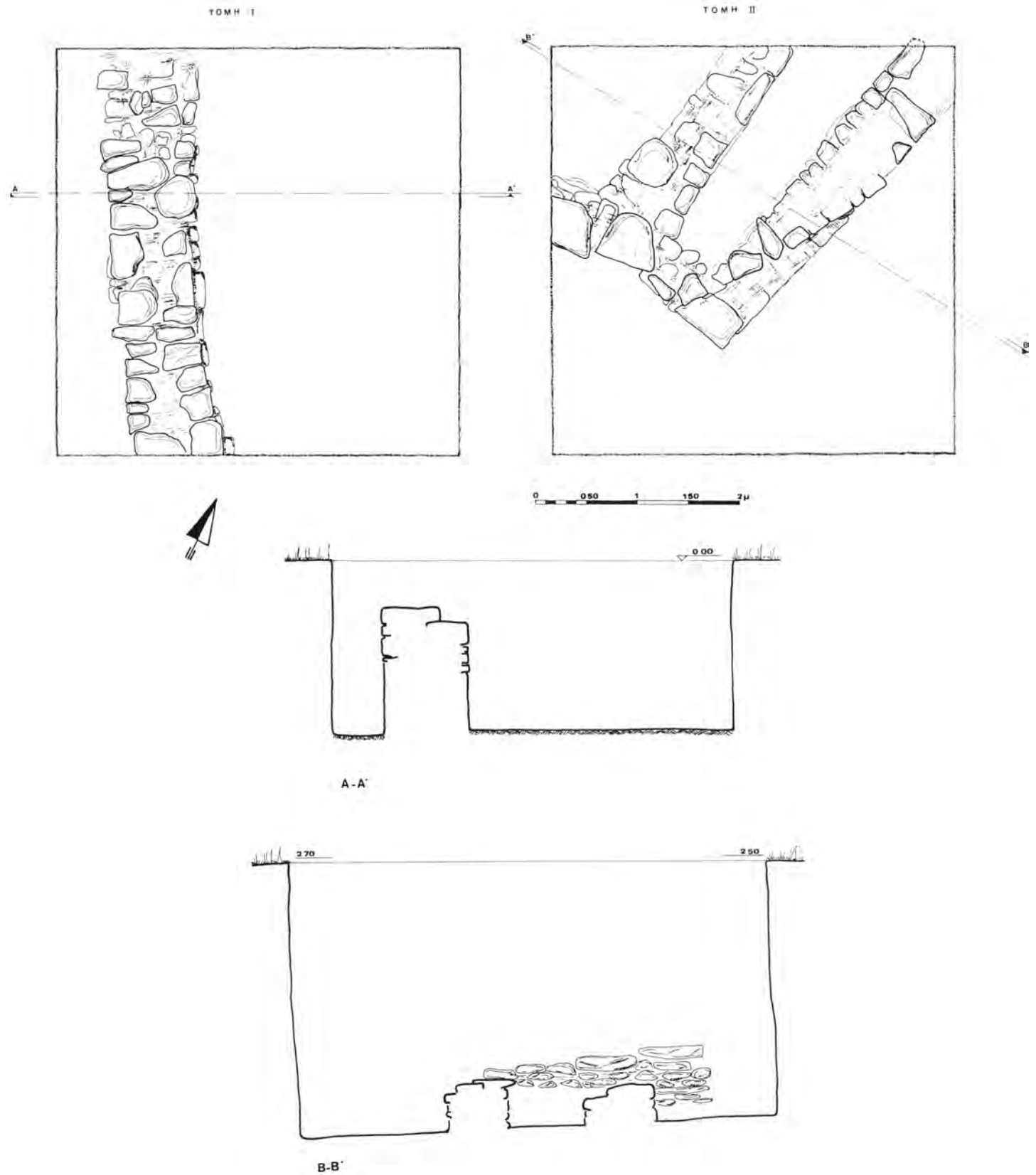
Άγιος Ιωάννης Λουκάς (ελαιόκτημα Παπαδόπουλου)

Η θέση βρίσκεται στην ανατολική Θάσο μεταξύ Κοινύρων και Αλυκής, 2,5 χλμ. από Αλυκή, και το ελαιόκτημα δίπλα στην παραλία του κόλπου που σχηματίζεται εκεί (Σ χ έ δ. 4). Εδώ και μερικά χρόνια με τη διάβρωση από το θαλασσινό κύμα, στην ανατολική πλευρά της παραλίας, φάνηκαν οι τοίχοι ενός κτίσματος. Στο σημείο αυτό πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα με δύο τομές, όπου αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι ενός κτίσματος (Σ χ έ δ. 5-6). Το κτίσμα αποτελείται από τους τοίχους Ι, ΙΙΙ

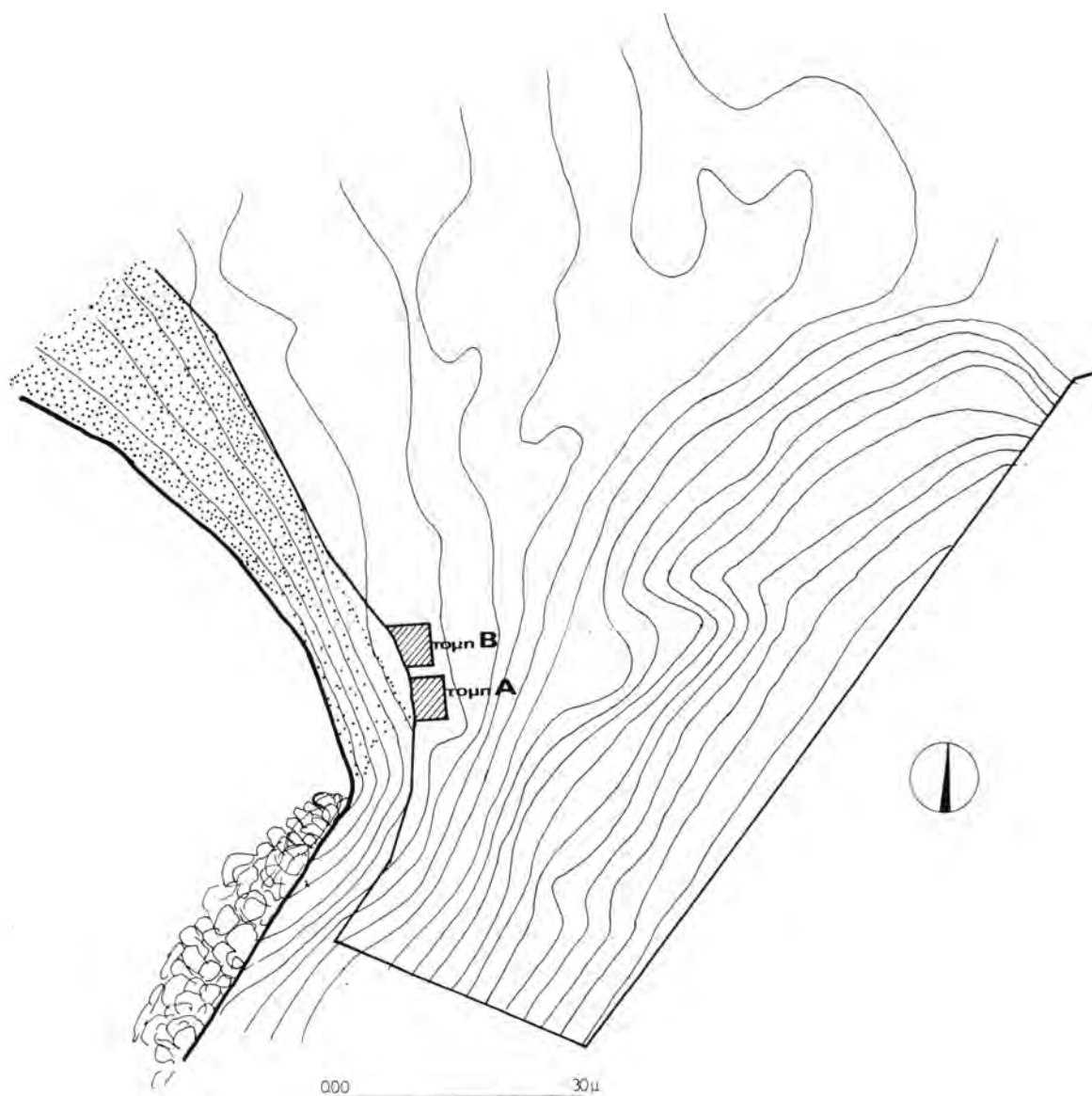
και ΙV και χτίστηκε κολλητά στο φυσικό βράχο που αποτέλεσε και την τέταρτη πλευρά του. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με σχιστολίθους και ελάχιστους μαρμαρολίθους και με κοκκινόχωμα ως συνδετικό υλικό. Η νοτιοδυτική γωνία του καταστράφηκε από το κύμα, που παρέσυρε και το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου που υπήρχε στον τοίχο ΙΙΙ και βρέθηκε ριγμένο στην αμμουδιά κάτω ακριβώς από το κτίσμα. Δίπλα, στα νότια, υπήρχε κι ένα δεύτερος χώρος που θα χρησίμευε μάλλον για μαγειρείο. Βρέθηκαν πολλά καρβουνάκια και πολλά κομμάτια ψημένου και καμένου πηλού που οδηγούν στην υπόθεση ότι θα πρέπει να υπήρχε κάποιος φούρνος. Επί τόπου βρέθηκε τμήμα πιθαρίου και δίπλα κυκλική μαρμαρόπλακα που μάλλον ήταν το καπάκι του (Π ί ν. 127 γ). Στον κύριο χώρο βρέθηκε ριγμένη μονοκόμμη αρράβωτη κολώνα, αδρά δουλεμένη. Από τις πολλές σχιστόπλακες που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής βγαίνει το συμπέρασμα ότι το κτίσμα είχε στέγη με σχιστόπλακες.

Από την κεραμική, που δεν ήταν πολλή, και από ένα χάλκινο νόμισμα του Ιουστινιανού που βρέθηκε ανάμεσα στο τμήμα του πιθαρίου και τον τοίχο Ι, συμπεραίνεται ότι το κτίσμα πρέπει να κατασκευάστηκε μέσα στη ρωμαϊκή περίοδο και συνέχισε να χρησιμοποιείται τουλάχιστο μέχρι και τον 6ο αι. μ.Χ. Η διάρκεια αυτή δεν πρέπει να παραξενεύει αφού και οι σημερινές καλύβες, που είναι διάσπαρτες, μεμονωμένες ή σε ομάδες, σε όλο το νησί και χρησιμοποιούνταν παλιότερα ή για διαμονή την εποχή του μαζέματος της ελιάς ή από τους ψαράδες οι παραθαλάσσιες, έχουν μια διάρκεια αιώνων χωρίς να έχει εξακριβωθεί η αρχική τους κατασκευή. Πρέπει να σημειωθεί ότι η μορφή του κτίσματος και τα υλικά κατασκευής του είναι ίδια με αυτά στις σημερινές καλύβες. Σε μια μεταγενέστερη εποχή και αφού γκρεμίστηκε το κτίσμα χτίστηκε ο τοίχος ΙΙ. Στο ελαιόκτημα και στην ευρύτερη περιοχή, εκτός από το κτίσμα που αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή, υπάρχουν και οι εξής αρχαιότητες. Στο δυτικό ύψωμα του κόλπου σώζονται τα ερείπια τετράγωνου αρχαίου πύργου, από αυτούς που είναι διάσπαρτοι δίπλα στη θάλασσα σε όλο το νησί. Στο ανατολικό ύψωμα του κόλπου και στο σημείο όπου είναι το σημερινό εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη Λουκά υπάρχουν τα ερείπια παλιάς εκκλησίας με δύο φάσεις, και στο εσωτερικό της ριγμένα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη από μάρμαρο, από τα οποία το πιο αξιόλογο είναι αμφικύβιο παραθύρου. Στη δυτική πλαγιά αυτού του υψώματος ανάμεσα στην εκκλησία και το κτίσμα της ανασκαφής υπάρχουν υπολείμματα τοίχων, ριγμένες μαρμαρόπλινθοι και επιφανειακή κεραμική, που οδηγούν στο συμπέρασμα ότι θα υπήρχε κάποιος οικισμός, με τον οποίο πρέπει να έχει σχέση και το κτίσμα που βρέθηκε στην ανασκαφή. Στον οικισμό αυτό θα ανήκουν και

3. Guide de Thasos, 1969, πιν. ΙΙ, σ. 26-27.

Σχέδ. 3. Λιμένας Θάσου. Κτήμα Στ. Σταυρόπουλου. Κάτοψη και τομές ΑΑ' και ΒΒ' της ανασκαφής.

Σχέδ. 4. Θεολόγος Θάσου. Άγιος Ιωάννης Λουκάς. Τοπογραφικό απόσπασμα του κτήματος Γρ. Παπαδόπουλου.

οι συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, που υπάρχουν στο βορειοδυτικό τμήμα του ελαιοκτήματος Γρ. Παπαδόπουλου κάτω από τον περιφερειακό δρόμο του νησιού και στα ανατολικά του κτίσματος, όπως επίσης και τα κομμάτια μαρμάρινης σαρκοφάγου που βρίσκονται κοντά στην παραλία. Δίπλα στα κομμάτια της σαρκοφάγου και λίγο πιο πέρα υπάρχουν ριγμένα κομμάτια από μαρμαροπλίνθους με κυκλικό αυλάκι στην επάνω επιφάνεια, που πρέπει να έχουν σχέση με κάποιο πατητήρι. Στα βόρεια-βορειοδυτικά του κτίσματος της ανασκαφής φαί-

νονται δύο τοίχοι, από τους οποίους σώζεται καλύτερα αυτός που είναι δίπλα στα βράχια της παραλίας και είναι καλοκτισμένος με σχιστολίθους. Πρέπει να σημειωθεί ότι από τη θάλασσα και κοντά στο κτίσμα προέρχεται και μια *imago clipeata* με γυναικεία προτομή, που βρέθηκε το 1971 και βρίσκεται στο Μουσείο Θάσου με αριθ. ευρετηρίου Λ 3211. Επίσης υποβρύχιοι ψαράδες έδωσαν πληροφορίες ότι στην ανατολική θαλάσσια περιοχή του κόλπου υπάρχουν μαρμαρόπλινθοι και κολόνες. (Βασίλειος Πούλιος).

Λιμενάρια Θάσου

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στα προϊστορικά ορυχεία της θέσης Τσίνες, που είχε αρχίσει το 1982⁴. Στην ανασκαφή πήραν μέρος επίσης η Χ. Σαμίου αρχαιολόγος, ο Π. Τζενετάκης συντηρητής, ο Γ. Πατέρας οδηγός-βοηθός ανασκαφών, ο Β. Οικονόμου φύλακας αρχαιοτήτων.

Φέτος συνεχίστηκε η έρευνα στο ορυχείο T1 και άρχισε η συστηματική ανασκαφική έρευνα σε ένα δεύτερο ορυχείο (T2) της ίδιας περιοχής.

Ορυχείο T1

Στη στοά T1,1 ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα με τη συμπλήρωση της ανασκαφής στις τομές SA1, SA2, SA3 στο φυσικό βράχο και με την πραγματοποίηση τριών ακόμη ανασκαφικών τομών SA4, SA5 και SA6. Στην τομή SA2 που βρίσκεται στο βόρειο άκρο της στοάς T1,1, πραγματοποιήθηκε μικρή επέκταση (πλ. επέκτασης 0,50 μ.) προς τα Β., όπου η είσοδος της στοάς T1,2. Στη βόρεια παρειά της νέας τομής SA2 διαπιστώθηκε η ύπαρξη επάλληλων δαπέδων εργασίας που πρέπει να αποτελούν τα δάπεδα εργασίας της στοάς T1,2.

Με τις νέες τομές ερευνήθηκαν θέσεις με αξιόλογο πάχος επίχωσης στο βόρειο άκρο της στοάς (SA4), στο κέντρο της στοάς (SA5) και στο άνοιγμα του ορυχείου (SA6).

Τα περισσότερα και σημαντικότερα ευρήματα εμφανίστηκαν στην τομή SA4, που βρίσκεται στη βορειοδυτική γωνία της στοάς T1,1 στα δυτικά της εισόδου της στοάς T1,2. Στη θέση αυτή σε κοίλωμα του δαπέδου της στοάς γεμισμένο με λατύπη αιματίτη, βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός κεράτινων και λίθινων εργαλείων (Πίνακ. 128 α). Στις τομές SA5 και SA6 βρέθηκαν εργαλεία διάσπαρτα επάνω στο φυσικό βράχο του δαπέδου της στοάς κάτω από ένα λεπτό και αραιό στρώμα λατύπης. Χαρακτηριστική οπωσδήποτε υπήρξε η ανεύρεση και θραυσμάτων ασβεστίτη και λατύπη στην τομή SA6, ανάμεσα στα θραύσματα του αιματίτη. Το ασβεστολιθικό αυτό πέτρωμα εμφανίζεται και σε ορισμένα σημεία των τοιχωμάτων της στοάς και, όπως διαπιστώνεται από τα σωζόμενα ίχνη οδοντωτού εργαλείου, υπήρξε αντικείμενο εξόρυξης. Ευρήματα ωστόσο χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να συσχετισθούν με αυτή τη φάση εξόρυξης στο ορυχείο δεν έχουν βρεθεί.

Παράλληλα με την ολοκλήρωση της έρευνας στη στοά T1,1 άρχισε η ανασκαφική έρευνα στη

στοά T1,2 με μια τομή (SA7), που πραγματοποιήθηκε στο βόρειο άκρο της στοάς. Τα εργαλεία που βρίσκονται μέσα στο στρώμα της λατύπης της στοάς T1,2 είναι όμοια με τα αντίστοιχα εργαλεία της στοάς T1,1.

Πρέπει να σημειώσουμε ότι φέτος, εκτός από τα γνωστά από την εκσκαφή του 1982 τοπικά εργαλεία εξόρυξης (κέρατα), τα λίθινα εργαλεία κρούσης (κροκάλες γνεύσιου ή μαρμάρου) και τις κατά κανόνα αδιαμόρφωτες λεπίδες πυριτολίθου, εμφανίστηκαν και ελάχιστα θραύσματα οστέινων εργαλείων (βελόνες, σπάτουλες), καθώς και διαμορφωμένα σε αιχμές κεράτινα εργαλεία. Τα εργαλεία βρίσκονται ριγμένα μέσα στη λατύπη που γεμίζει κατά κανόνα τα κοιλώματα του δαπέδου των στοών, αλλά συσσωρεύονται κυρίως στα πλάγια τοιχώματα των στοών, όπου θα πρέπει να τα πετούσαν μετά την αχρήστευσή τους.

Ορυχείο T2

Άρχισε η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο ορυχείο T2, στην είσοδο του οποίου εργασίες καθαρισμού το 1982⁵ είχαν εντοπίσει την ύπαρξη εργαλείων, καθώς και ορισμένα όστρακα χειροποίητης κεραμικής στο φερτό χώμα της επιφανειακής επίχωσης.

Με τις δύο συνεχόμενες ανασκαφικές τομές SA1 (1 × 1,10 μ.) και SA2 που πραγματοποιήθηκαν στην είσοδο του ορυχείου, διαπιστώθηκαν τα εξής:

1. Το δάπεδο του ορυχείου βρίσκεται σε βάθος 1,40 μ. από την εξωτερική επιφάνεια του φυσικού εδάφους.

2. Στην είσοδο του ορυχείου διαμορφώνεται ένας μικρός θάλαμος, από τον οποίο ξεκινούν χαμηλά και στενά κοιλώματα στο βράχο, που δε φαίνεται να προχωρούν σε μεγάλο βάθος.

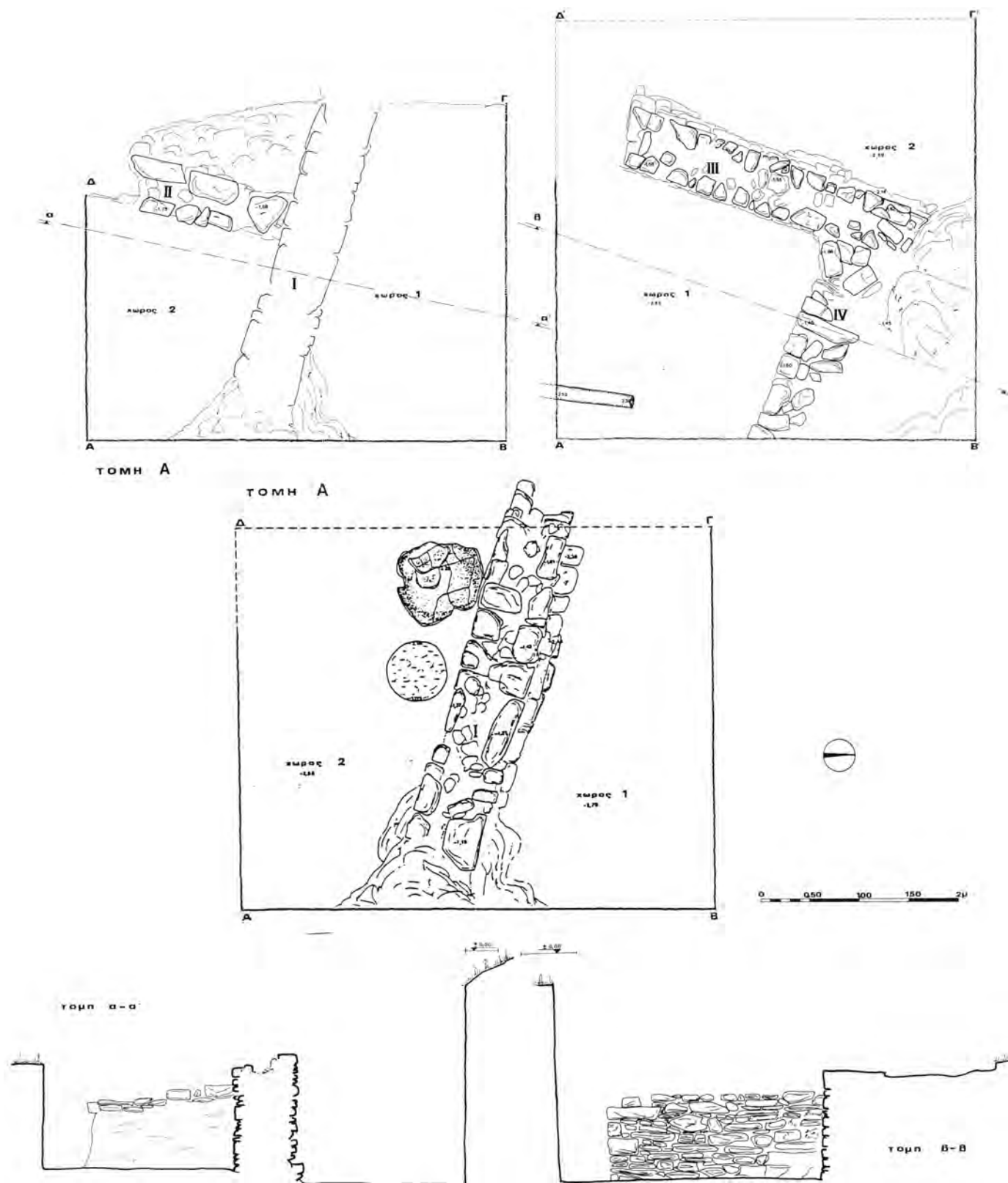
3. Στο στρώμα της λατύπης του ορυχείου, όπου ξεχώριζαν δύο τουλάχιστον δάπεδα εργασίας, βρίσκεται ένας μεγάλος αριθμός λίθινων εργαλείων κρούσης (κροκάλες γνεύσιου και μαρμάρου σε διάφορα σχήματα) αλλά πολύ ελάχιστα θραύσματα κεράτινων εργαλείων.

4. Οι ελάχιστες λεπίδες πυριτολίθου που βρέθηκαν είναι όλες αδιαμόρφωτες.

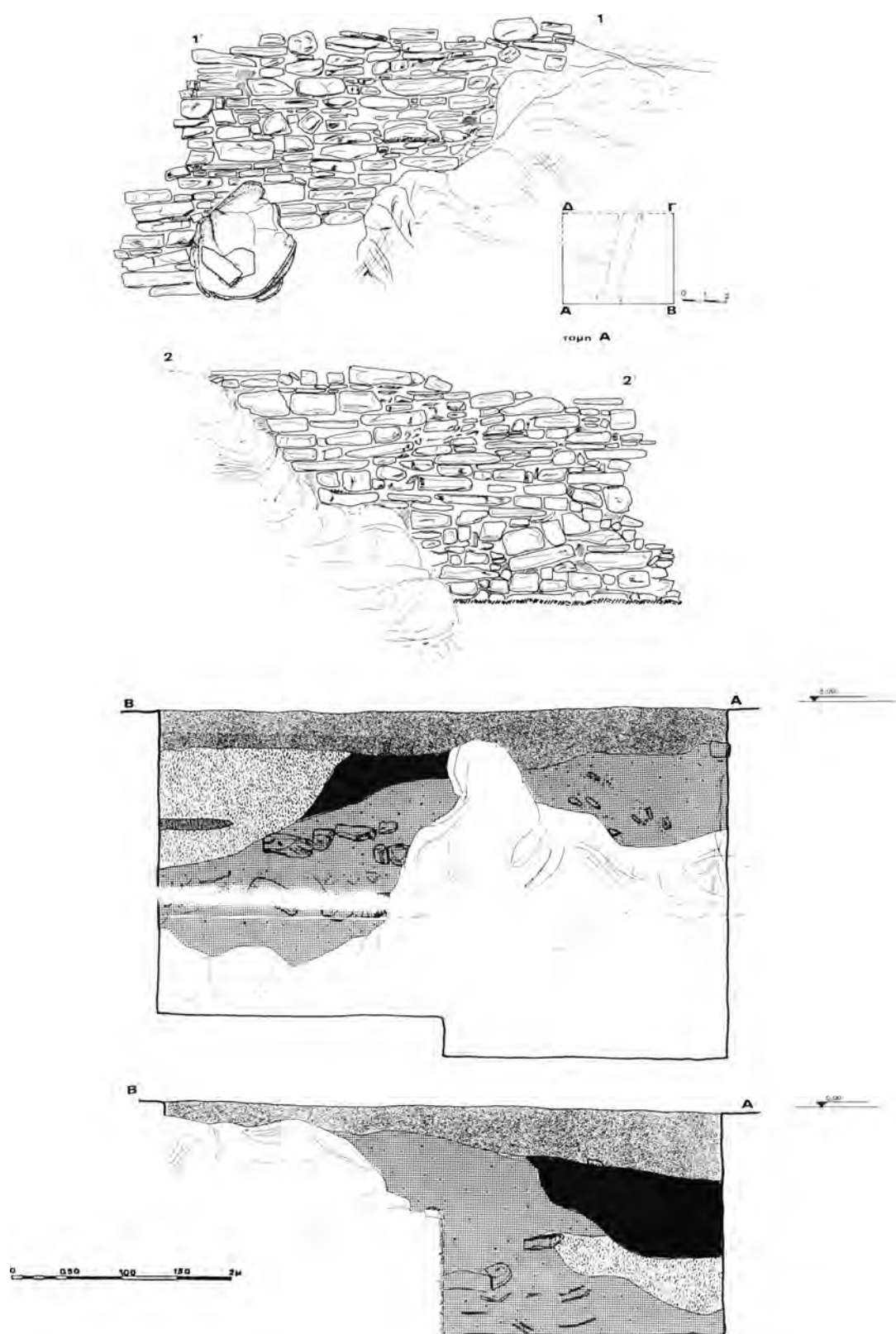
5. Λίγα όστρακα αδιάγνωστης χειροποίητης κεραμικής προϊστορικών χρόνων βρίσκονται στην επίχωση από μαλακό χώμα, που έχει διεισδύσει με τα νερά από το εξωτερικό της στοάς και φαίνεται ότι πρέπει να είναι νεότερα από την εποχή των εξορυκτικών εργασιών στο ορυχείο. (Χάιδω Κουκούλη - G. Weissgerber).

4. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 322.

5. Ο.π.

Σχέδ. 5. Θεολόγος Θάσου. Άγιος Ιωάννης Λουκάς. Κτήμα Γρ. Παπαδόπουλου. Κατόψεις και τομές αα' και ββ' της ανασκαφής.

Σχέδ. 6. Θεολόγος Θάσου. Άγιος Ιωάννης Λουκάς. Κτήμα Γρ. Παπαδόπουλου. Όψεις του τοίχου Ι και στρωματογραφίες της ανασκαφής.

Α μ υ γ δ α λ ε ώ ν α ς

Στη θέση Βασιλάκη και στους δυτικούς πρόποδες λόφου εντοπίστηκε μικρής έκτασης ρωμαϊκή εγκατάσταση. Σώζονται επιφανειακά, μέσα σε πυκνή βλάστηση, πηγάδι σε πολύ καλή κατάσταση με μονολιθικό πηγαδόστομο, σκόρπια αρχιτεκτονικά μέλη, δόμοι, τμήματα τοίχων και σωροί πέτρες από γκρεμισμένους τοίχους. Η θέση, 3,5 χλμ. βορειοδυτικά της Καβάλας στην κατεύθυνση προς Φιλίππους, πρέπει να σχετίζεται με την Εγνατία οδό, ενώ η ύπαρξη πηγαδιού με ίχνη μεγάλης χρήσης, καθώς και πληροφορίες για την ύπαρξη και δεύτερου πηγαδιού, ταυτίζουν με μεγάλη πιθανότητα τη θέση με το σταθμό Fonsco της Εγνατίας, όπως σημειώνεται, μεταξύ Νεάπολης και Φιλίππων, στην Tabula Peutingeriana (Segm. VII).

Όπωςδήποτε είναι απαραίτητη η ανασκαφική έρευνα στην περιοχή για να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. (Σταυρούλα Σαμαρτζίδου).

Κ η π ι ά - Α κ ρ ο β ο ύ ν ι

Άρχισε η συστηματική ανασκαφική έρευνα στο ιερό του Θράκα ήρωα-ιππέα, που είχε εντοπισθεί το 1968. Ο λατρευόμενος στο ιερό αυτό ήρωας-ιππέας είχε την επωνυμία Αυλωνείτης και είναι γνωστός και σε άλλες περιοχές της ανατολικής και κεντρικής Μακεδονίας καθώς και της ηπειρωτικής Θράκης⁶.

Το ιερό που βρίσκεται στους πρόποδες του Παγγαίου ανάμεσα στις Κοινότητες Ακροβουνίου-Κηπίων, σε μικρή απόσταση στα βόρεια της αρχαίας Εγνατίας οδού, είναι το πρώτο ιερό Θράκα ήρωα-ιππέα που ανασκάπτεται στην Ελλάδα. Η έρευνα στο ιερό περιορίστηκε φέτος σε επιφανειακές έρευνες και εργασίες αποψίλωσης, που καθόρισαν τα όρια της έκτασης του ιερού. Ορισμένα θραύσματα αναγλύφων και θραύσματα επιγραφών ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν στους σωρούς των λίθων του κατεσκαμμένου ιερού. Αναφέρουμε την ενεπίγραφη βάση από σύμπλεγμα δύο μορφών Α 1343 Μουσείου Καβάλας, όπου η επιγραφή: *Θεόν ήρωα Αυλωνείτ[ην]/Βειτάλες και Αέλιος/ιδίας τέχνης εύχαριστ[ήριον]*, καθώς και το θραύσμα ενεπίγραφης κιονόσχημης βάσης με την επιγραφή: *Σάλας Νεα/κόρος ήρωι/[εύχαρ]ιστήρι/[ον]* (αριθ. Α 1344 Μουσείου Καβάλας) (Πί ν. 128 β-γ).

Στα πλαίσια των ερευνητικών επιφανειακών εργασιών στην περιοχή εντοπίστηκε, στη βόρεια πα-

ρειά στη σύγχρονη Εθνική Οδό Θεσσαλονίκης-Καβάλας, θέση Καϊνάρτζα ένα κτιριακό συγκρότημα παλαιοχριστιανικών χρόνων, μέσα στο οποίο ξεχωρίζει μία μικρή παλαιοχριστιανική βασιλική. Η παρουσία του παλαιοχριστιανικού ναού σε μικρή απόσταση από το ιερό του Θράκα ήρωα-ιππέα εμφανίζει την παλαιοχριστιανική βασιλική ως συνέχεια της καθιερωμένης στην περιοχή αυτή λατρείας του Θράκα ήρωα-ιππέα. Στα νοτιοανατολικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής βρέθηκαν δύο κιβωτίοσχημοι τάφοι ακτέριστοι. (Χάιδω Κουκούλη-Μαρία Νικολαΐδου-Πατέρα).

Λ ε ύ κ η

Σε περιοχή νοτιοδυτικά της Κοινότητας Λεύκης⁷ εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίων μεταλλουργικών εργασιών. Από την Κοινότητα Άνω Λεύκης μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Καβάλας ορισμένα θραύσματα παλαιοχριστιανικών γλυπτών.

Π α γ γ α ί ο

Στα πλαίσια του εγκεκριμένου κοινού ερευνητικού προγράμματος για τη μελέτη των αρχαίων μεταλλουργικών εργασιών στο Παγγαίο, που διενεργούν το Ινστιτούτο Γεωλογικών και Μεταλλευτικών Ερευνών και η ΙΗ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων από το 1981⁸, πραγματοποιήθηκαν φέτος οι εξής ερευνητικές εργασίες:

1. Συνέχιση της επιφανειακής έρευνας στο Παγγαίο για την εντόπιση αρχαίων μεταλλευτικών στοών και λειψάνων μεταλλουργικών εργασιών καθώς και λειψάνων αρχαίων οικισμών.

Στην έρευνα πήραν μέρος ο Σ. Κουτσινός, γεωλόγος του ΙΓΜΕ, ο Β. Ορφανός, μηχανικός μεταλλείων του ΙΓΜΕ και οι αρχαιολόγοι Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Β. Πούλιος της ΙΗ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

2. Διενέργεια ανασκαφικής έρευνας σε μεταλλευτικό καμίνι, στη θέση Λιβάδια Νικήσιανης, που είχε εντοπίσει το 1982 η χημικός του ΙΓΜΕ Α. Παπασταματάκη στα πλαίσια έρευνάς της στο σωρό των σωζόμενων στη θέση αυτή μεταλλουργικών σκουριών.

Την ανασκαφή πραγματοποίησαν οι αρχαιολόγοι Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη και Β. Πούλιος με δαπάνη του ΙΓΜΕ και την άμεση συνεργασία της χημικού Α. Παπασταματάκη, η οποία έχει αναλά-

7. Για αρχαία ευρήματα περιοχής Άνω Λεύκης πρβλ. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 422.

8. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 344.

6. ΑΑΑ II (1969), σ. 191-193.

βει τη φυσικοχημική μελέτη των μεταλλουργικών σκουριών για να εξακριβωθεί το είδος του παραγόμενου στη θέση αυτή μετάλλου και ο τρόπος παραγωγής του.

Η ανασκαφή αποκάλυψε δύο συνεχόμενα μεταλλευτικά καμίνια πολύ κατεστραμμένα τα οποία πρέπει να αποτελούν τμήμα ενός εκτεταμένου συγκροτήματος μεταλλουργικών εγκαταστάσεων, όπως προκύπτει άλλωστε και από τον τεράστιο σωρό σκουριών που σώζονται στη θέση αυτή.

Η επιφανειακή έρευνα στη γύρω από τα καμίνια και τους σωρούς των σκουριών περιοχή έδωσε ορισμένα δείγματα κεραμικής ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, από την ανασκαφική έρευνα δεν προέκυψαν ωστόσο στοιχεία που να βεβαιώνουν τη χρονολόγηση των μεταλλευτικών καμινιών στους αρχαίους χρόνους.

Περισσότερο πιθανή φαίνεται η άποψη να σχετίζονται οι μεταλλευτικοί κάμινοι με τις αναφερόμενες από τους περιηγητές μεταλλουργικές εργασίες στο Παγγαίο στην πρώιμη τουρκοκρατία⁹.

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Α μ φ ί π ο λ η

1. Στην περιοχή της αρχαίας πόλης και στον τύμβο Καστά συνεχίστηκαν οι ανασκαφές της Αρχαιολογικής Εταιρείας με τον επίτιμο Γενικό Επιθεωρητή Αρχαιοτήτων Δ. Λαζαρίδη (βλ. έκθεση στα ΠΑΕ 1983, σ. 35-41).

2. Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στην Κοινότητα Αμφίπολης αποκαλύφθηκαν τάφοι στο γνωστό νεκροταφείο στα βορειοανατολικά της αρχαίας πόλης και νοτιοδυτικά της διασταύρωσης των δρόμων Θεσσαλονίκης-Δράμας με τον κοινοτικό.

Στην έρευνα που ακολούθησε βρέθηκαν: α) Τρεις κιβωτιόσχημοι χριστιανικοί τάφοι. β) Ένας κιβωτιόσχημος τάφος, ασύλητος, ελληνιστικής εποχής, που χρησιμοποιήθηκε και στα ρωμαϊκά χρόνια. Η ελληνιστική ταφή βρέθηκε διαταραγμένη, μαζί με θραύσματα πυξίδων με διακόσμηση δυτικής κλιτύος, σε βάθος 1,25 μ., και σε δάπεδο με μικρές κοιλότητες στις τέσσερις γωνίες του τάφου. Ψηλότερα, σε βάθος 0,85 μ., τοποθετήθηκε διπλή σύγχρονη ρωμαϊκή ταφή, κτερισμένη με οστίνη περόνη, χάλκινο κρίκο και ψήφο και δύο ρωμαϊκά

χάλκινα νομίσματα (το ένα Αμφίπολης, Ιουλίας Δόμνας, 193-211 μ.Χ.). γ) Μικρή σαρκοφάγος, διαστ. 1,20 × 0,52, βάθ. 0,235 μ., με διπλή οστεοθήκη εσωτερικά (Πί ν. 129 α). Και στις δύο θήκες βρέθηκαν ελάχιστα τεμάχια οστών και θραύσματα αγγείων. Στη μία εξωτερική, μακρά πλευρά της η σαρκοφάγος έχει δύο επιγραφές με τα ονόματα των νεκρών (μία για κάθε θήκη): ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΥ και ΜΑΤΤΙΑ ΓΗΣΕΝΙΔΟΥ. Δίπλα στη σαρκοφάγο βρέθηκε πεσμένη, σπασμένη πλάκα από πωρόλιθο με το όνομα ΜΑΤΤΙΑΣ. Τα γράμματα έχουν ακραίοι και ίχνη χρώματος. δ) Τάφος λαξευμένος στον ημίβραχο, διαστ. 1,90 × 0,85 μ. βρέθηκε συλημένος.

Από τον αρχαιολογικό χώρο της Αμφίπολης παραδόθηκαν στο Μουσείο της Καβάλας:

1. Από τη θέση Κούνδουρο Ορμάν, ακέραια ανάγλυφη επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων. Στη στήλη, που έχει παραστάδες και διταινιωτό επιστύλιο, εικονίζεται πολεμιστής, που θυσιάζει σε βωμό με ομφαλωτή φιάλη. Πίσω του κρανοφόρος δούλος κρατά το άλογο του πολεμιστή και την ασπίδα του (Πί ν. 129 β). Διαστ. στήλης: ύψ. 0,75, πλ. 0,73, πάχ. 0,17 μ. Αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ 1331.

2. Από τη θέση Κούκλες σπασμένη στήλη ρωμαϊκών χρόνων με ημίεργη ανάγλυφη παράσταση γυναικείας μορφής· στη στενή επιμήκη πλευρά της σώζει από β' χρήση την επιγραφή:

ΘΕΟΔΟΤΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΕΑΥΤΗ ΖΩΣΑ
ΚΑΙ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ ΕΙΣΟΥ ΤΩ ΑΝΔΡΙ

Διαστ. στήλης: μήκ. 0,605, πλ. 0,435, πάχ. 0,10 μ. Αριθ. ευρ. Μουσείου Αμφίπολης Λ 11 (Πί ν. 130 β).

3. Από την περιοχή του λόφου Καστά μετάλλινα κτερίσματα αρχαίων χρόνων: δύο ρομβοειδή χρυσά ελάσματα, τέσσερις χρυσές ψήφοι περιδεραιίου, μία τοξόσχημη χάλκινη πόρπη, έξι χάλκινα ψέλλια και τρεις δικωνικές χάλκινες ψήφοι. (Σταυρούλα Σαμαρτζίδου).

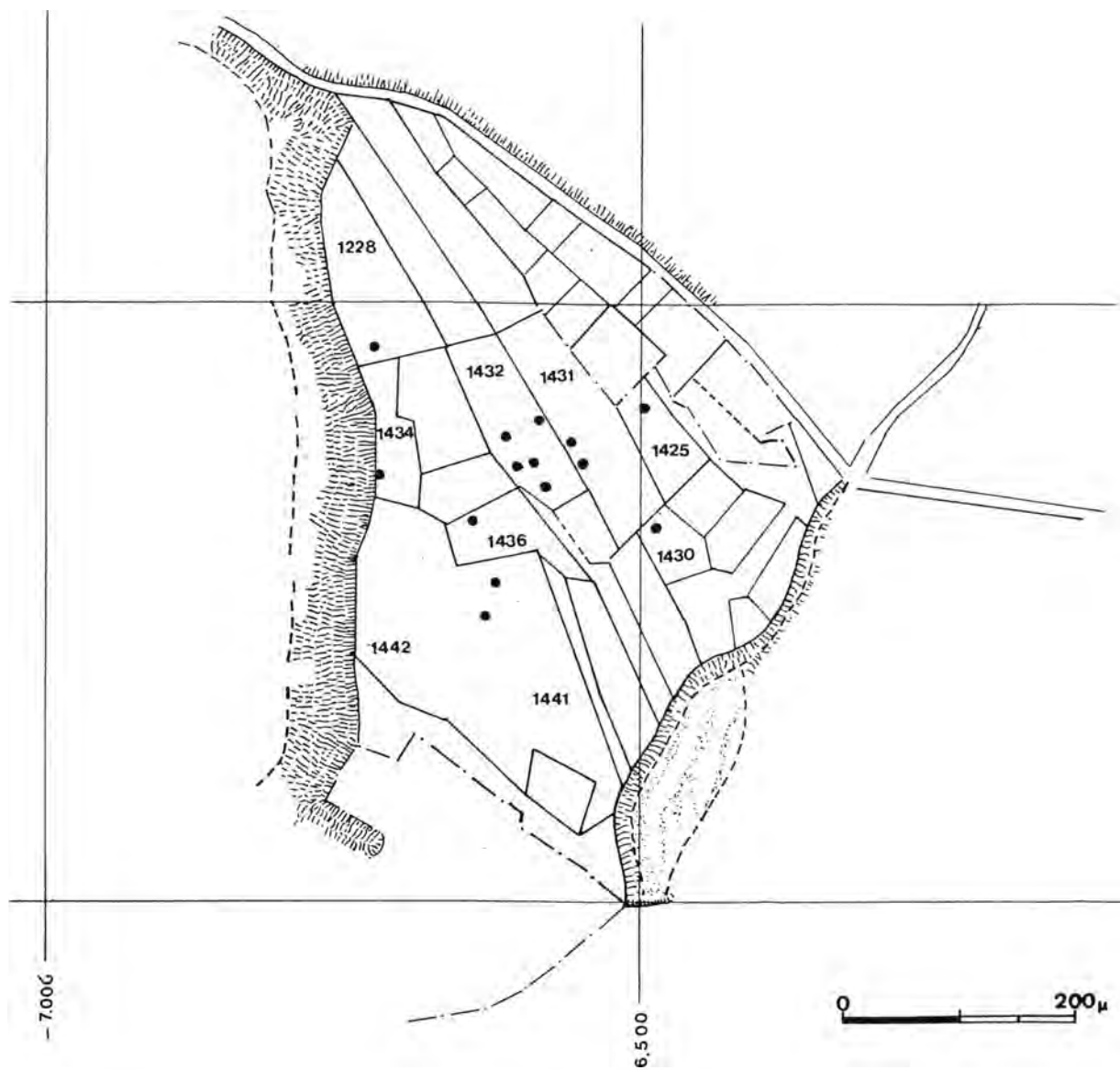
Ν έ α Ζ ί χ ν η

Εντοπίστηκαν δύο νεκροταφεία με κιβωτιόσχημους τάφους στις θέσεις Τούμπα και Τσίντερε της Κοινότητας Νέας Ζίχνης. Από την επιφανειακή κεραμική το νεκροταφείο στη θέση Τούμπα χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια.

Σ φ ε λ ι ν ό ς

Βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, στη θέση Πλανός και στην ανατολική παρειά του δρόμου Σφελινού-Σκοπιάς, 1 χλμ. βόρεια του χωριού. Ο τάφος, λαξευμένος στον ημίβραχο, ήταν συλημένος με διαταραγμένα τα οστά και τις καλυπτήριες πλάκες.

9. P. Belon, Les observations de plusieurs singularités et choses mémorables trouvées en Grèce... (1549, 1568), κεφ. LVII.

Σχέδ. 7. Τοπογραφικό διάγραμμα Βέργης.

Λ α γ κ ά δ ι

Εντοπίστηκε οικισμός ρωμαϊκών χρόνων, σε εκτεταμένο λόφο, περίπου 2 χλμ. νοτιοανατολικά του χωριού. Κοντά στον οικισμό πρέπει να υπάρχει λατομείο γρανιτόπετρας, γιατί έχουν βρεθεί στους γύρω βράχους ίχνη αποκοπής του πετρώματος.

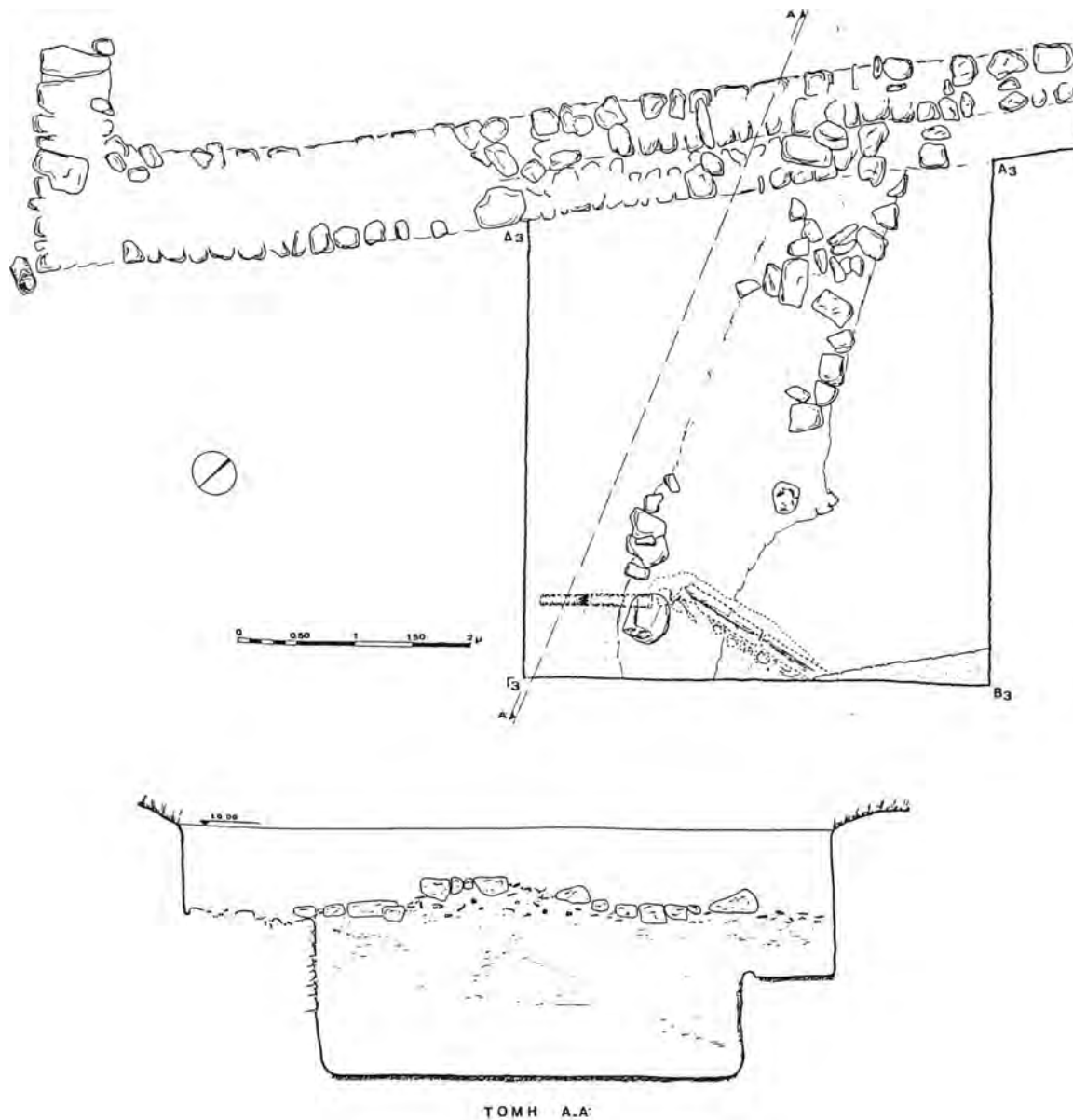
Β έ ρ γ η

Στη θέση Παλιοχώρι, 500 μ. δυτικά του σημερινού χωριού Βέργη, πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα σε μια προσπάθεια συσχέτισης της βισαλτικής πόλης Βέργης (που απαντά στις αρχαίες πηγές, στους φορολογικούς καταλόγους

της αθηναϊκής συμμαχίας μεταξύ των ετών 452/1-432/1, σε επιγραφές ως μέλος θρησκευτικού συνδέσμου στα ρωμαϊκά χρόνια και που έκοβε νομίσματα από το 475-356 π.Χ.) με τα εκτεταμένα ερείπια κατοίκησης του λόφου Παλιοχώρι¹⁰. Επιφανειακά στη θέση υπάρχει άφθονη κεραμική ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

Στην περιοχή έχει εντοπιστεί και προϊστορικός οικισμός της ύστερης εποχής χαλκού, ενώ στη γει-

10. N. A. Hammond - G. T. Griffith, A History of Macedonia, II, 72, 117.

Σχέδ. 8. Βέργη. Κάτοψη ανασκαφικής τομής 3 και τομή ΑΑ'.

τονική θέση Μανούσι κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής το 1976 αποκαλύφθηκε νεκροταφείο με τάφους, που καλύπτουν χρονική περίοδο από τον 4ο αι. π.Χ. μέχρι τα ελληνιστικά και τα ρωμαϊκά χρόνια¹¹.

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με διάσπαρτες δοκιμαστικές τομές σε όλη την έκταση

του λόφου, οι οποίες αποκάλυψαν έναν εκτεταμένο ρωμαϊκό οικισμό (Σ χ έ δ. 7). Βρέθηκε πλινθόκτιστη κινστέρνα στεγανοποιημένη με παχύ στρώμα από κουρασάνι και δίκτυο ύδρευσης με πήλινους σωλήνες (Σ χ έ δ. 8), καθώς και τμήματα οικιών στις πλαγιές του λόφου και στην κορυφή. Οι τοίχοι των οικιών είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και υλικό σε β' χρήση. Μεταξύ των κινητών ευρημάτων συγκαταλέγονται νομίσματα και μικροαντικείμενα μετάλλινα και οστέινα, καθώς και άφθονη ρωμαϊκή κεραμική.

Κάτω από το στρώμα με τα λείψανα κατοίκησης

11. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 310.

ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκε ένα δεύτερο, με κεραμική ελληνιστικών χρόνων πολύ καλής ποιότητας, σε μερικά σημεία συγκεντρωμένη σε σύνολα (κατά τόπους, όπου το πορώδες χρώμα της περιοχής εναλλασσόταν με στρώμα μαλακού καστανού χρώματος), που περιλάμβανε όστρακα μελαμβαφή, ερυθροβαφή και ερυθρόμορφα, θραύσματα ανάγλυφου διακόσμου μεγαρικών σκύφων, καθώς και αρκετά νομίσματα ελληνιστικών χρόνων. (Μ. Καραμπέρη - Αν. Τασιά).

Δ ή μ η τ ρ α

Συνεχίστηκε κατά τα τέλη Οκτωβρίου-αρχές Νοεμβρίου η ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό Δήμητρα. Ο οικισμός αυτός είχε ανασκαφεί κατά τα έτη 1978-80 (βλ. Ανθρωπολογικά Ι (1980), σ. 15-53). Η ανασκαφή περιορίστηκε στη νότια μόνο τομή (τομή II 4×4 μ.), έγινε χωρίς κοσκινίσματα, με ταχύ ρυθμό και έφθασε μέχρι το παρθένο έδαφος (ΝΔ.7,68/ΝΑ. 7,66/ΒΑ. 8,30/ΒΔ. 7,73) που είναι κόκκινο αργιλλώδες χρώμα. Προκαταρκτικά αναφέρουμε τις εξής βασικές διαπιστώσεις:

1. Αντιπροσωπεύεται η μέση νεολιθική περίοδος (Karapono II, Σιταγροί II) της οποίας οι επιχώσεις έχουν πάχος στον οικισμό αυτό σχεδόν 4 μ. Με βάση τη σταδιακή κεραμική διαφοροποίηση που παρατηρείται κυρίως μετά από ένα βάθος 7,15 μ. θα πρέπει να αντιπροσωπεύεται και η τελική φάση της αρχαιότερης νεολιθικής (Karapono I, Σιταγροί I). Δεν υπάρχει καθόλου η διαγνωσμένη, για την αρχαιότερη νεολιθική, κατηγορία κεραμικής με λευκή διακόσμηση σε κόκκινο φόντο. Η γραπτή κεραμική περιορίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, στις κατηγορίες 10 και 14 (διακόσμηση με καφετί-μαύρες ταινίες σε κιτρινωπό-καφετί φόντο).

2. Επιβεβαιώθηκε, σε όλο το βάθος που ανασκάφηκε, η χρήση της πέτρας για την υποδομή των σπιτιών, η χρήση ωμών πλίνθων για την ανωδομή ή απλού στιβαχτού χρώματος-πηλού παρμένου από το παρθένο έδαφος. (Δ. Γραμμένος).

Σ τ α θ μ ό ς Α γ γ ί σ τ α ς

Μακεδονικός τάφος

Άρχισαν οι εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης στο μακεδονικό¹² τάφο, σύμφωνα με τη μελέτη που είχε συντάξει η Εφορεία Αρχαιοτήτων με την αρχιτέκτονα-αναστηλωτή Σ. Στεφάνου.

Πρώτο στάδιο των εργασιών ήταν η αποκατάσταση της πρόσοψης του τάφου, η οποία παρουσίαζε σημαντική απόκλιση προς Δ.

Φέτος ολοκληρώθηκε η στερέωση και η αποκατάσταση της πρόσοψης του τάφου ως το ύψος του επιστυλίου. Στο επιστύλιο επανατοποθετήθηκε ένα μεγάλο θραύσμα που είχε αποκοπεί και είχε βρεθεί πεσμένο μπροστά στην είσοδο του τάφου. Μεταφέρθηκαν επίσης τα αρχιτεκτονικά μέλη του θριγκού, τα οποία μέχρις ότου κατασκευασθεί το στέγαστρο του τάφου φυλάσσονταν στο Μουσείο Σερρών, και άρχισε η προεργασία για την επανατοποθέτησή τους. Τις εργασίες στερέωσης και αναστήλωσης πραγματοποιεί ο αρχιτεχνίτης αναστηλώσεων της Εφορείας Α. Κεφαλάς. (Χάιδω Κουκούλη).

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δ ρ ά μ α

Νέες ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαίας ελληνικής πόλης στη θέση της σημερινής πόλης Δράμας ήρθαν να προστεθούν στα ευρήματα ελληνιστικής εποχής, που έχουμε ως τώρα από τη σύγχρονη πόλη¹³:

1. Στη θέση Αμπελάκια, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά της πόλης, βρέθηκαν ορισμένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι οποίοι από τα κτερίσματα χρονολογούνται στους πρώιμους ελληνιστικούς χρόνους. Ανάμεσα στα ευρήματα των τάφων ιδιαίτερο ενδιαφέρον εμφανίζει θησαυρός από 12 χάλκινα νομίσματα εποχής Αντιγόνου Γονατά (αριθ. ευρ. Μουσείου Καβάλας Ν 1344α).

2. Εντοιχισμένο σε σύγχρονη οικοδομή της Δράμας βρέθηκε ένα θραύσμα μεγάλου αναγλύφου που σώζει το κεφάλι νεαρής ανδρικής μορφής (Π ί ν. 130 α).

ΧΑΪΤΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΦΙΛΙΠΠΟΙ

Όπως τα προηγούμενα χρόνια, στην Αγορά πραγματοποιήθηκε μελέτη του αρχιτεκτονικού υλικού, η οποία διήρκεσε από την 1η μέχρι τις 31 Αυγούστου, με τη συνεργασία του Patrick Weber, αρχιτέκτονα, του Β. Αναγνωστόπουλου, σχεδιαστή, και περιστασιακά με τη βοήθεια του Franck Perdrizet, τοπογράφου.

12. Για το μακεδονικό τάφο Σταθμού Αγγίστας βλ. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 359-360· 28 (1973): Χρονικά, σ. 455-459.

13. ΑΔ 25 (1970): Χρονικά, σ. 401-402.

Μετά από μια σημαντική εργασία ταξινόμησης και επαλήθευσης των υπαρχόντων λεπτομερειικών σχεδίων, ασχοληθήκαμε με τη συμπλήρωση της μελέτης των άνω τμημάτων του Ανατολικού και Δυτικού ιερού. Αφενός εκπονήθηκε σχέδιο αποκατάστασης του άνω τμήματος της πρόσοψης του Ανατολικού ιερού· περιλαμβάνει, όπως και το σχέδιο του Δυτικού ιερού το 1981, την επανατοποθέτηση κυβολίθων αρκετά καλά διατηρημένων, ώστε να επιτρέπουν μια τέτοια μελέτη. Το Ανατολικό ιερό, λιγότερο καλά διατηρημένο από το Δυτικό ιερό, είναι πολύ σχετικό, όσον αφορά την τεχνική. Κατά περιεργο τρόπο, μέσα στο καθένα από τα δύο ιερά, η δεξιά πλευρά της πρόσοψης, είναι η πιο καλά διατηρημένη. Επαναλάβουμε εξάλλου, τη μελέτη των δόμων της ζωφόρου του Δυτικού ναού, της οποίας δεν είχε γίνει δυνατή το 1981 η ακριβής επανατοποθέτηση. Αυτοί οι δόμοι, αρκετά πολυάριθμοι, ταξινομούνται σε δύο σειρές: το βάθος των μεν είναι σχεδόν ίσο με το πλάτος της άνω επιφανείας του επιστυλίου και ο ένας από αυτούς τους δόμους παρουσιάζει μία βαθιά εγκοπή στην πίσω όψη. Πρόκειται για δόμους της πρόσοψης· οι άλλοι, πολύ στενότεροι, ανήκαν στους πλάγιους τοίχους. Αυτή η μελέτη πρέπει να συνδυασθεί με εκείνη της οροφής του πρόναου. Σώζονται πολλά κομμάτια λίθινων δοκών, όλα διακοσμημένα στο φάτνωμα με ένα λιτό κυμάτιο· από τις δοκούς άλλες έχουν κατατομή σε σχήμα L και στηρίζονταν στους πλάγιους τοίχους και άλλες σε σχήμα ανεστραμμένου T. Το μήκος των δόμων της ζωφόρου στην πρόσοψη μας επιβάλλει να αποκαταστήσουμε ανάμεσα στους πλάγιους τοίχους μόνο δύο δοκούς που στηρίζονταν στην πρόσοψη ακριβώς επάνω από τον άξονα των κιόνων, στον τοίχο του βάθους του πρόναου, επάνω από τους ορθοστάτες των θυρών και των παραθύρων. Το άνοιγμα μεταξύ των στηριγμάτων, εμφανίζεται πολύ μεγάλο για λίθινα φαντώματα, παρά δύο πλάκες που του είχαν αποδοθεί από τους προηγούμενους ανασκαφείς αλλά που δεν υπάρχει θέση για αυτές εδώ· υποθέτουμε πως τα φαντώματα ήταν ξύλινα.

Για να προωθήσουμε τη μελέτη της αγοράς ως μνημειακό συγκρότημα, πραγματοποιήθηκε μια τομή Β.-Ν.· παρόλο που πρέπει να συμπληρωθούν οι λεπτομέρειές της και η μελέτη μόλις αρχίζει, επιβεβαιώνει όμως τα αποτελέσματα στα οποία είχαμε φθάσει το 1982, για τη γενική όψη της Ανατολικής και Δυτικής στοάς της Αγοράς, καθώς και τα πρώτα συμπεράσματα για το ελάχιστο ύψος των κιόνων των ναών. Αλλά χάρη σε αυτή φάνηκε αναγκαίο να προσδιορισθούν σε κάτοψη οι σχέσεις ανάμεσα στην Αγορά και στη Βασιλική Α' που βρίσκεται βορειότερα, από την άλλη πλευρά της Εθνικής Οδού. Ένα σχέδιο σε μεγάλη κλίμακα, που δε διαθέταμε μέχρι σήμερα, πραγματοποιήθηκε σε αυτό τον το-

μέα: μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε το κτίριο το οποίο είναι γνωστό με το όνομα Μακεδονικών Ηρώων σε σχέση με την Αγορά.

Έγιναν, τέλος, σημαντικές συμπληρώσεις στην περιγραφή των ερειπίων της δυτικής πλευράς της πλατείας· χάρη σε αυτές εξακριβώθηκαν νέα στοιχεία σχετικά με τη διαδοχή των διαφορετικών φάσεων και το σχέδιο της αρχαιότερης φάσης.

MICHEL SÈVE

ΝΤΙΚΙΛΙ-ΤΑΣ

Η γαλλική ομάδα, με επικεφαλής τον R. Treuil, τελείωσε το μεγαλύτερο μέρος της μελέτης του υλικού που είχε εναποτεθεί στο σπίτι των ανασκαφών του Ντίκιλι-Τας και στο Μουσείο των Φιλίππων. Την ομάδα αποτελούσαν φέτος οι I. Cerceau, J.-P. Demoule, L. Karali-Yannacopoulos, C. Pellerin και M. Sfériadès.

Τα επεξεργασμένα λίθινα εργαλεία μελετήθηκαν από το M. Sfériadès και τα συμπεράσματα ήταν σημαντικά. Τα πήλινα εργαλεία μελετήθηκαν από το R. Treuil. Η εργασία επάνω στην κεραμική περατώθηκε, τόσο της μέσης νεολιθικής (C. Pellerin) όσο και της ύστερης νεολιθικής περιόδου (J.-P. Demoule). Η I. Cerceau τελείωσε τη μελέτη των φυτικών υπολειμμάτων.

Η επόμενη αποστολή θα πρέπει να διατυπώσει τις τελειωτικές επαληθεύσεις που είναι απαραίτητες για την προετοιμασία της δημοσίευσης.

RENÉ TREUIL

ΘΑΣΟΣ

Αρτεμίσιο

Τετράγωνος περίβολος

Το 1977, 1978 και 1980 είχαν πραγματοποιηθεί διάφορες εργασίες καθαρισμού και είχαν ανοιχθεί πολλές διερευνητικές τομές στο εσωτερικό του τετράγωνου περιβόλου, στο επάνω άκρο του Αρτεμείου¹. Οι εργασίες αυτές απέδειξαν ότι οι ανασκαφές από το 1957 ως το 1960 δεν είχαν εξαντλήσει τον πλούτο των ευρημάτων στον τομέα αυτό. Γι' αυτό το 1983 άρχισε και πάλι πρόγραμμα νέας συστηματικής έρευνας στο εσωτερικό του περιβόλου, με τη διάνοιξη πολλών διερευνητικών τομών, σύμφωνα με τον κάναβο που χαράχτηκε το

1. BCH 102 (1978), σ. 828-829· 104 (1980), σ. 726, 730· 105 (1981), σ. 932 και 937.

1979². Η ανασκαφή κράτησε δύο εβδομάδες, από τις 8 ως τις 19 Αυγούστου, με εννέα εργάτες κατά μέσο όρο, και διεξήχθη με τη συνεργασία της Marie-Domitille Court.

Πραγματοποιήθηκαν τρεις κύριες διερευνητικές τομές στα τετράγωνα E 15, G 19 και G 17, και μία ολοκληρωμένη ανασκαφή σε όλη την έκταση του χώρου μέχρι το παρθένο έδαφος στα τετράγωνα D 11 και E12/E13, όπου μέχρι το 1979 υπήρχε η σύγχρονη οικία Ψάλτη³. Η τελευταία αυτή ανασκαφή, όπως και οι προηγούμενες έρευνες, έφεραν στο φως πολλά θραύσματα ανατολίζουσας κεραμικής (πινάκια αναθηματικά, κυκλαδικά ή ροδιακά, κοίλα μηλιακά πινάκια, ροδιακούς σκύφους), ιωνικές κύλικες και μικρά κορινθιακά αγγεία· βρέθηκαν ανακατεμένα με χώμα σκούρο σταχτί μέσα σε επίχωση πάχους μόλις 0,50 μ., επάνω από το φυσικό βράχο που είναι πολύ ανώμαλος και κλίνει ελαφρά προς ΒΔ. Αντίθετα δεν υπήρχε ούτε ίχνος αττικής κεραμικής και σχεδόν καθόλου ειδώλια, εκτός από μία γυναικεία κεφαλή με μακρύ λαιμό, λημνιακής ίσως προέλευσης⁴, και από ένα μικρό πλαστικό ροδιακό αγγείο σε σχήμα κεφαλής πολεμιστή (Π ί ν. 131 α). Ανάμεσα στα ανατολίζοντα θραύσματα μπορούμε να αναφέρουμε τα θραύσματα ενός πινακίου, όπου σώζεται ολόκληρη μία πάπια με γυρισμένο το κεφάλι προς τα πίσω (Π ί ν. 131 γ), και ενός ροδιακού μεγάλου πινακίου με παραστάσεις του τύπου «αγρίων αιγών» (Π ί ν. 131 δ). Ένας κορινθιακός αρύβαλλος σχεδόν άθικτος είναι διακοσμημένος με παράσταση πάνθηρα.

Στο τετράγωνο E 15 πραγματοποιήθηκε έρευνα σε βάθος μόνο στο νοτιοδυτικό μισό τμήμα του (δηλαδή σε ορθογώνιο 5 × 2 μ.). Κάτω από το δάπεδο, που είχε ανασκαφεί το 1957-60, και σε βάθος περίπου 0,80 μ., αποκαλύφθηκαν δύο λαχίς οίρωσις καστανού χρώματος, επάνω από το βράχο. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή σε βάθος μεγαλύτερο από 2 μ. σε σχέση με την αρχική στάθμη. Μέσα σε αυτά τα χώματα βρέθηκαν μερικά πενιχρά αρχαϊκά όστρακα.

Στο τετράγωνο G 15 πραγματοποιήθηκαν, νοτιοδυτικά, επίσης ανασκαφές, σε βάθος, επάνω από 2 μ., στο μισό τετράγωνο (δηλαδή, σε ορθογώνιο 5 × 2 μ.). Εδώ όμως η ανασκαφή δεν έφθασε ούτε μέχρι το παρθένο έδαφος, ούτε και στο φυσικό βράχο· διακόπηκε γιατί υπήρχε κίνδυνος να καταρρεύ-

σει ένα από τα τοιχώματα. Κάτω από μία στρώση από πολύ ελαφρό μαύρο χώμα, υπήρχε στρώση ανοικτόχρωμης άμμου με μερικά αρχαϊκά όστρακα. Ακολουθούσε στρώση από λιθάρια και τελικά στρώση χρώματος καστανού ανακατεμένη με μερικά θραύσματα κεραμικής του 7ου αι. (συγκεκριμένα, ροδιακοί κύλικες με πουλιά).

Στο τετράγωνο G 17 πραγματοποιήθηκε έρευνα μέχρι το παρθένο έδαφος, σε ορθογώνιο 5 × 2 μ., βορειοανατολικά δίπλα στον τοίχο του περιβόλου, από τον οποίο αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια, κατασκευασμένα με λιθολόγημα αδρής τοιχοποιίας. Μέσα σε παχύ στρώμα ανοικτόχρωμης άμμου βρέθηκαν κοντά στην επιφάνεια μερικά ανατολίζοντα όστρακα. Πιο κάτω, μέσα σε επίχωση σκληρή και καστανόχρωμη δεν υπήρχε παρά μόνο χονδροειδής κεραμική, που είναι δύσκολο να χρονολογηθεί. Φθάσαμε στο παρθένο έδαφος σε βάθος περίπου 1,80 μ.

Στις τρεις διερευνητικές τομές στα τετράγωνα E 15, G 15 και G 17 έγινε πλήρης επιχωμάτωση. Στον τομέα D 11/E 12/ E 13, η επιχωμάτωση ήταν μερική στις ρωγμές ανάμεσα στις ακμές των βράχων, που έμειναν ορατές. Εκείνο που κάνει εντύπωση, για άλλη μια φορά, είναι αφενός το ότι στο εσωτερικό του περιβόλου δε συναντάμε κανένα ξεκάθαρο κτίσμα και αφετέρου ο πλούτος σε αυτόν τον τομέα της κεραμικής του 7ου και των αρχών του 8ου αι., όχι μόνο στις επιχωματώσεις επιφάνειας αλλά και στα βαθύτερα στρώματα που δεν ερευνήθηκαν στις παλιές ανασκαφές. Θα ήταν χωρίς αμφιβολία ενδιαφέρον να πραγματοποιηθούν και άλλες διερευνητικές τομές σε βάθος.

J.-J. MAFFRE - A. QUEYREL

Ηράκλειον και Αθηναίον

Έγινε συστηματικός καθαρισμός των δύο ιερών.

Στο Ηράκλειον αυτή η εργασία επέτρεψε να ταυτίσουμε και πάλι μερικά σημαντικά αρχιτεκτονικά τμήματα, που δεν είχαν συμπεριληφθεί στη μελέτη του M. Launey. Σημειώσαμε, επίσης, πολλά σημεία, όπου περιορισμένες δοκιμαστικές στρωματογραφικές ανασκαφές θα μπορούσαν να δώσουν πολύ σημαντικές χρονολογικές ενδείξεις.

Στο Αθηναίον, αναστηλώσαμε, επιπλέον, ένα σύγχρονο τοίχο από ξερολιθιά, γιατί η κατάρρευσή του απειλούσε τη σταθερότητα του μονοπατιού που ακολουθούν οι επισκέπτες.

Στις δύο περιοχές έγιναν σχέδια και συστηματικές αποτυπώσεις.

JACQUES DES COURTILS

2. BCH 100 (1976), σ. 775.

3. BCH 100 (1976), σ. 774· 102 (1978), σ. 829.

4. Πληροφορία που είχε την καλοσύνη να μας δώσει η Nicole Weill.

Οικόπεδο Βαλμά

Κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1983, συνεχίστηκε η ανασκαφή του δημόσιου χώρου, που βρίσκεται βόρεια από τη Δίοδο των Θεωρών (Πί ν. 132 α) και ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στις παρυφές του παλαιοχριστιανικού οικήματος.

Η κυκλική κατασκευή που βρέθηκε το 1982 είναι πηγάδι με εσωτερική διάμετρο 2,70 μ. (Πί ν. 132 β). Η ανασκαφή διακόπηκε προσωρινά στο ανώτερο σημείο του στρώματος καταστροφής. Καμιά καινούργια χρονολογική ένδειξη δε μας επιτρέπει ακόμα να προσδιορίσουμε τη χρονολογία της χρήσης αυτού του πηγαδιού.

Η επέκταση της ανασκαφής επέτρεψε να αναγνωρίσουμε στις τρεις πλευρές αυτού που θεωρούσαμε στοιχείο πλακόστρωσης, τη στρώση θεμελίων ενός μεγάλου οικοδομήματος, που η χρονολόγησή του μπορεί να επιβεβαιωθεί μόνο με ανασκαφή σε βάθος (Πί ν. 133 β). Στο εσωτερικό της περιμέτρου που ορίζεται από αυτή την κατασκευή, αποκαλύψαμε μια συμπαγή μάζα από κόκκινο άργιλο διακοπτόμενη από στρώματα λατύπης μαρμάρου. Αυτή η μάζα που συγκρατούσε τους άνω δόμους της κατασκευής πριν αποσυναρμολογηθούν, τοποθετήθηκε το νωρίτερο στο β' μισό του 5ου αι. μ.Χ.

Στη νοτιοδυτική γωνία των θεμελίων στηρίζεται ένα τετράγωνο πηγάδι που αρχίσαμε να ανασκάπτουμε το 1982. Συνεχίζοντας αυτή την ανασκαφή, χωρίς όμως να φθάσουμε στο επίπεδο της χρήσης του, περισυλλέξαμε κεραμική ύστερων χρόνων σε μεγάλη ποσότητα και πολλά γλυπτά κομμάτια (βλ. παραπάνω).

Τέλος, στη βορειοδυτική γωνία του τομέα που ανασκάφηκε, βρέθηκε ένας τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος αυτός, με ίχνη πολλών ανασκευών, αντιπροσωπεύει κατά πάσα πιθανότητα το ανατολικό όριο της οδού του Διονύσιου, που αναγνωρίστηκε ήδη βορειότερα (βλ. BCH 96 (1972), σ. 937-941).

Προς τα τέλη του 6ου αι. μ.Χ., η τοπογραφία του τομέα μεταβλήθηκε σημαντικά. Συγκεκριμένα αποσυντέθηκε η μεγάλη οικοδομή (μόνο τα θεμέλιά της παραμένουν στη θέση τους), και τοποθετήθηκε ένα μεγάλο ανάχωμα από άμμο.

Αυτή την εποχή, και μέχρι την τελειωτική καταστροφή του 619, η πλατεία και το οδικό δίκτυο δεν υπάρχουν πλέον με αυτή τη μορφή. Καταρχήν την πλατεία διασχίζει ένας αγωγός που αποχετεύει τα βρώμικα νερά της παλαιοχριστιανικής οικίας· ένα τμήμα του είναι από μολύβι. Αυτός ο αγωγός θα διακοπεί με την κατασκευή αποχετευτικού αγωγού

που διασχίζει τον τομέα που ερευνήθηκε από Α.-Δ. και που είχε ήδη επισημανθεί όταν ανασκάφηκε το Αρτεμίσιο και οι παρυφές του.

Στην ανασκαφή του 1983 βρέθηκε άφθονο επιγραφικό υλικό και τμήματα γλυπτών. Μεταξύ των τελευταίων θα πρέπει να αναφέρουμε ένα κομμάτι αρχαϊκής κόρης και ένα ακέφαλο ακρωτήριο (ύψ. 0,93 μ.) (Πί ν. 131 β), σε β' χρήση στον τοίχο που ορίζει τη βοηθητική αυλή του παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Μέσα στο τετράγωνο πηγάδι, βρέθηκαν μάλιστα πέντε γλυπτές κεφαλές, μια (μικρών διαστάσεων) αυστηρού ρυθμού, οι άλλες, μεταξύ των οποίων και ένα Διόνυσος μιτροφόρος (Πί ν. 133 α), ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής.

Σχετικά με τις επιγραφές, σημειώνουμε την ανακάλυψη δύο νέων αποσπασμάτων του καταλόγου των Θεωρών, μία υπογραφή γλύπτη, απόσπασμα απογραφής υλικού, δύο αφιερωματικές επιγραφές, ένας κυβόλιθος με ονόματα αρχόντων μέσα σε πλαίσιο και μία ερμαϊκή στήλη.

FR. BLONDE - A. MULLER - D. MULLIEZ

Επισήμανση αρχαιολογικών θέσεων

Συνεχίστηκαν οι εξερευνήσεις στο νησί της Θάσου. Ακολούθηθηκαν πολλές φορές οι δρόμοι που είχαν πρόσφατα ανοιχτεί από τους εκσκαφείς. Πολλές δεκάδες αγροτικοί οικισμοί, χρονολογούμενοι κυρίως στον 4ο και 3ο αιώνα (σύμφωνα με τους αμφορείς) επισημάνθηκαν με αυτό τον τρόπο. Μερικοί από αυτούς πρέπει να προστεθούν στον κατάλογο των «πύργων» που είχε συντάξει παλιότερα ο Α. Bon (BCH 54 (1930), σ. 147-194). Οι περισσότεροι πάντως δεν πρέπει να περιλάμβαναν παρά μόνο τοίχους από μικρούς ακατέργαστους λίθους· τέλος, μερικοί μαρτυρούν παρουσία πραγματικού χωριού. Η εικόνα που μπορούμε να σχηματίσουμε για τη Χώρα της Θάσου αλλοιώνεται από εδώ και πέρα σημαντικά.

Ο κύριος στόχος αυτής της εξερεύνησης εκπληρώθηκε, δηλαδή αποκαλύφθηκε ένα εργαστήριο παραγωγής αμφορέων που χρονολογείται στις αρχές των θασιακών σφραγισμάτων. Αυτό το εργαστήριο (το τέταρτο που επισημάνθηκε μέχρι σήμερα) βρίσκεται στο νότιο τμήμα του νησιού, κοντά στα Καλύβια των Λιμεναριών, σε μια θέση που λέγεται Κεραμίδι. Διακρίνεται επιφανειακά από πολλά θραύσματα και ράβδους δαπέδου καμίνου. Φαίνεται πώς χρησιμοποιήθηκε για μακρύ χρονικό διάστημα, τουλάχιστον από το τέλος του 5ου μέχρι τον 3ο αι. π.Χ.

YVON GARLAND

ΙΘ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στα πλαίσια του τριετούς προγράμματος ανασκαφών Θράκης συνεχίστηκε και φέτος η μεγάλη κλίμακας ανασκαφική έρευνα στα Άβδηρα, με χρηματοδότηση από το πρόγραμμα Δημοσίων Επενδύσεων, από την Αρχαιολογική Εταιρεία. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής του 1983 βλ. Έργον 1983, σ. 15-18.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Περιορισμένη σωστική ανασκαφή έγινε στους πρόποδες του βουνού Παπίκιο, σε απόσταση 700 μ. περίπου βορειοανατολικά του χωριού Πολύανθος και στη δυτική πλευρά του χειμάρρου Καραγάτς-ντερέ, όπου κατά τη διάνοιξη δρόμου με μηχανήματα του Δασαρχείου αποκαλύφθηκαν, σε διαφορετικά σημεία, δύο αποθηκευτικά πιθάρια τοποθετημένα επάνω στο μαλακό ημίβραχο, το ένα μεγάλων διαστάσεων, το άλλο μικρότερο.

Το μηχανήμα κατέστρεψε το επάνω μέρος και το περιχέλιωμα του ενός πιθαριού και το μισό επάνω τμήμα του άλλου, επειδή βρισκόταν σε μικρό βάθος από την αρχική επιφάνεια του εδάφους. Στο εσωτερικό του μεγάλου πιθαριού βρέθηκε θραύσμα από το λίθινο, κυκλικό κάλωμά του.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκε ένας κυκλικός μυλόλιθος, ενώ σε απόσταση 10 μ. από το μεγάλο πιθάρι αποκαλύφθηκε στην παρεία του νέου δρόμου τμήμα καμπύλου, αργολιθοδομικού τοίχου. Πιθανώς πρόκειται για την εξωτερική όψη ημικυκλικής κόγχης εκκλησίας. Στη γύρω περιοχή βρέθηκε επιφανειακή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Αρχαία Πλωτινópolis

Με πιστώσεις του Δήμου Διδυμοτείχου άρχισε από φέτος συστηματική ανασκαφική έρευνα στο λόφο Αγία Πέτρα δίπλα στο Διδυμότειχο, όπου τα ερείπια της αρχαίας Πλωτινópolis. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφής αυτής βλ. ΑΑΑ XVI (1983), σ. 42-50.

ΕΥΗ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Καβησός

Στο αγρόκτημα του Γ. Χαπίπη, στη θέση Αμυγδαλιές της Κοινότητας Καβησού επαρχίας Αλεξανδρούπολης ήρθαν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια βαθείας άρωσης τμήματα από μαρμάρινους μονολιθικούς κίονες. Κατά τη σωστική ανασκαφή που ακολούθησε έγιναν δύο δοκιμαστικές τομές.

Στην τομή Α, διαστ. 4×4 μ., αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο τοίχων, πλ. 0,70 μ., χτισμένων με αργολιθοδομή όχι ιδιαίτερα φροντισμένη. Είναι κάθετοι μεταξύ τους και ορίζουν δύο επάλληλα στρώματα καταστροφής και ανάμεσα τους τμήμα δαπέδου από κουρασάνι (Πί ν. 134 α).

Στην παραγμένη επίχωση της τομής αλλά και βαθύτερα στα στρώματα καταστροφής είχαμε όστρακα άβαφα κοινά και λιγοστά ντόπιας θρακικής κεραμικής. Στην τομή βρέθηκαν νομίσματα των μέσων του 6ου αι. μ.Χ.

Στα δυτικά της τομής Α σε απόσταση 100 μ. περίπου, έγινε δεύτερη δοκιμαστική τομή Β, διαστ. 10×8 μ. Εδώ αποκαλύφθηκε τμήμα μεγάλου παλαιохριστιανικού οικοδομικού συγκροτήματος με κύρια στοιχεία αναφοράς τρεις φαρδείς τοίχους, κάθετους μεταξύ τους, και μια κογχωτή κατασκευή που εφάπτεται στο μεσαίο (Πί ν. 134 β-γ).

Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με τετράγωνες πλίνθους που εναλλάσσονται με παχύ στρώμα από κουρασάνι. Έχουν πλάτος 0,90 μ. και αποκαλύφθηκαν σε μήκος 5,90 (Τ1), 3,90 (Τ2), 4,90 μ. (Τ4). Το μέγιστο άνοιγμα της κογχωτής κατασκευής είναι 3 μ., ενώ η απόσταση από το μέσο της κόγχης μέχρι το σημείο επαφής με τον τοίχο (Τ2) είναι 2,20 μ.

Και σε αυτή την τομή τα όστρακα ήταν κυρίως άβαφα και κοινά, ενώ δεν έλειψαν και εδώ δείγματα της ντόπιας θρακικής κεραμικής. Βρέθηκαν επίσης νομίσματα του 4ου και των μέσων του 6ου αι. μ.Χ.

Τα στοιχεία που είχαμε δεν ήταν επαρκή ώστε να μπορούμε να συσχετίσουμε τα οικοδομικά λείψανα της τομής Α με αυτά της τομής Β παρά την ομοιότητα της κεραμικής. Η εύρεση ντόπιας θρακικής κεραμικής δηλώνει πιθανώς την ύπαρξη προϊστορικής θέσης στην περιοχή.

Στο αγρόκτημα Παυλίδη στα βορειοανατολικά του αγροκτήματος Χαπίπη στην ίδια περιοχή, έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές σε σημεία που ήταν ιδιαίτερα έντονη η παρουσία επιφανειακής κεραμικής. Οι δύο από τις τομές δεν απέδωσαν τίποτα. Στην τρίτη βρέθηκε σε κακή κατάσταση τοίχος, πλ. 0,70 μ., χτισμένος με πολύ πρόχειρη αργολιθοδομή χωρίς συνδετικό υλικό. Έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. και αποκαλύφθηκε μέχρι στιγμής σε μήκος 6 μ.

Οι περιορισμένες οικονομικές δυνατότητες δεν

έδωσαν την ευκαιρία για εκτενέστερη έρευνα ώστε να έχουμε στοιχεία ικανά να οδηγήσουν σε πιο συγκεκριμένα συμπεράσματα τόσο στις τομές Α, Β του αγροκτήματος Χαλίπη όσο και σε αυτές του αγροκτήματος Παυλίδη.

ΤΖΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ἄ β δ η ρ α

Από τους εκτεταμένους χώρους της πόλης και του νεκροταφείου των αρχαίων Αβδήρων περισυλλέχθηκαν και παραδόθηκαν από κατοίκους των Αβδήρων και τους φύλακες αρχαιοτήτων, αρκετά ε-

πιφανειακά ευρήματα, από τα οποία αναφέρουμε εδώ τα σπουδαιότερα: απότμημα αναθηματικού (;) αετωματικού αναγλύφου από ψαμμόλιθο, που προέρχεται από την περιοχή του βόρειου περιβόλου της πόλης (αγρός Σωτ. Καραμεταξά), με παράσταση ιππέα στον τύπο του Θράκα ιππέα· η χρονολόγηση του αναγλύφου είναι δύσκολη εξαιτίας της μεγάλης φθοράς της επιφάνειας του αναγλύφου. Δέκα θραύσματα από πήλινα ειδώλια μεταξύ των οποίων ένα ειδώλιο Έρωτα, αρκετά μεγάλων διαστάσεων (προέρχονται από τη θέση Πετρούση πηγάδι, της περιοχής Χορτολίβαδο). Θραύσματα διαφόρων πήλινων ειδωλίων (κεφάλια γυναικείων ειδωλίων, ειδώλιο Πριάπου, ειδώλιο γυμνού άνδρα, ομοίωμα σκύλου και λεοντοκεφαλής, πήλινη μήτρα γυναικείου ειδωλίου).

ΕΥΗ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Τον Αύγουστο μετατέθηκαν από την 8η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στην Εφορεία μας οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Κ. Τσουρής και η Ευαγγ. Παπαθεοφάνους, ενώ αναχώρησαν με διετή εκπαιδευτική άδεια εξωτερικού οι Επιμελητές Χ. Μπακιρτζής προϊστάμενος της Εφορείας και η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή.

Η Εφορεία μας και τη χρονιά αυτή ακολούθησε το καθορισμένο πρόγραμμα εργασιών (συντήρηση μνημείων, ανασκαφικές έρευνες, επεξεργασία ευρημάτων).

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σ έ ρ ρ ε ς

Οικόπεδο Ζ. Χατζηλήρη (πρώην Γ. Φιτσιώρη)

Η ανασκαφική έρευνα που έγινε στο παραπάνω οικόπεδο, δυτικά της παλαιάς Μητρόπολης Σερρών (Άγιοι Θεόδωροι), όπου και νεότερο παρεκκλήσι αφιερωμένο στη μνήμη των Τριών Παίδων, έρχεται ως συνέχεια προηγούμενης του έτους 1971¹.

Σε αυτή έγινε τομή νότια του παρεκκλησίου, διαστ. 3,50×3,50 και βάθ. 5,50 μ.

Στην αρχή και σε ύψος 1,20 μ. αποκαλύφθηκε πλακόστρωτο δάπεδο που ανήκει σε νεότερη οικία. Στη συνέχεια βρέθηκαν διάφορες ταφές, που ήταν ανακατεμένες εξαιτίας των αλληπάλληλων καταστροφών, και ένας ακέραιος τάφος. Η όλη στρωματογραφική διάταξη και το πλήθος των οστέων και άλλων ευρημάτων (νομίσματα κτλ.) οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το βυζαντινό στρώμα της τομής ήταν μικρότερο από τα αντίστοιχα ρωμαϊκά και ελληνιστικά.

Το βυζαντινό στρώμα, πάχ. 2,50 μ., έδωσε εφωλωμένα όστρακα βυζαντινών χρόνων (12ος-13ος αι.), ελάχιστα νομίσματα και χάνδρες περιδεραιών.

Το ρωμαϊκό και ελληνιστικό στρώμα, πάχ. 3 μ. περίπου, περιείχε πολλά όστρακα από μελαμβαφή κυρίως αγγεία, αλλά και άβαφα και μερικά ερυθρόμορφα αναγόμενα κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους (Α.Σ.).

Παρεκκλήσι Ταξιάρχη μονής Τιμίου Προδρόμου

Το μονόχωρο ερημοκλήσι, αφιερωμένο στη μνήμη του Ταξιάρχη Μιχαήλ, βρίσκεται σε απόσταση 1.500 μ. βορειοανατολικά της Μονής Τιμίου Προδρόμου και ανοικοδομήθηκε το 1763 με έξοδα του Χατζή Μανώλη Τερτζή εκ Σερρών².

Η αρχική οικοδόμησή του είναι των αρχών του 17ου αι., αφού και η σωζόμενη τοιχογράφηση του χρονολογείται στα 1637.

Οι τοιχογραφίες που διασώζονται είναι οι ακόλουθες: Παναγία Πλατυτέρα, Μελισμός και Ευαγγελισμός στο Ιερό Βήμα, Άκρα Ταπείνωση στην πρόθεση και Βάπτιση, Έγερση Λαζάρου, Βαϊοφόρος, Γέννηση της Θεοτόκου και άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος στο νότιο τοίχο.

Στην είσοδο του παρεκκλησίου τοποθετήθηκε σιδερένια πόρτα για την προστασία των τοιχογραφιών που είχαν υποστεί πρόσφατα σοβαρές ζημιές από περαστικούς. (Α.Σ.).

Α μ φ ί π ο λ η

Παλαιοχριστιανικοί τάφοι

Κατά τη διάρκεια εργασιών κατασκευής δικτύου ύδρευσης από την Κοινότητα Αμφίπολης και στα αριστερά του δρόμου που οδηγεί στον οικισμό, αποκαλύφθηκαν τρεις τάφοι παλαιοχριστιανικών χρόνων. Ο πρώτος τάφος είναι κτιστός, κιβωτιόσχημος, διαστ. 2×0,60×0,85 μ., καλυπτόμενος με τρεις μαρμαρίνες πλάκες. Τα τοιχώματά του, με επίχρισμα κονιάματος, διακοσμούνται με χαρακτούς σταυρούς κόκκινου χρώματος που έχουν πεπλατυσμένες τις απολήξεις των κεραίων (Πί ν. 135 α).

Μία από τις καλυπτήριες πλάκες, σε δεύτερη χρήση, διαστ. 0,83×0,42×0,18 μ., προερχόμενη μάλλον από βωμό ή επιτύμβιο σήμα φέρει στην κύρια όψη την επιγραφή³ (Σ χ έ δ. 1· Πί ν. 135 β).

Ζειπύρων

ζών έαυτῷ

κ[αί] τῷ υἱῷ

μνείας χάριν

Ο δεύτερος τάφος, διαστ. 1,30×0,42×0,35 μ., κτι-

2. Γαβριήλ Κουντιάδης, Σύντομος ιστορική επισκόπησης της ιεράς μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών (1270-1956), Σέρραι 1978, σ. 19.

3. Επιγραφή με το όνομα Ζειπύρων από το χωριό Άνω Κρούσοβα (παλαιά Κερδύλλια) δημοσιεύτηκε από τον Μ. Δήμητσα, Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις, 1896, αριθ. επιγρ. 906. Επιγραφή με τον τύπο Ζιπύρων αντί Ζειπύρων έχει βρεθεί στη Γαληψό Καβάλας (Δ. Σαμσάρης, Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 191, υποσημ. 3).

1. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 574-575.

Σχέδ. 1. Αμφίπολη. Ενεπίγραφη
καλυπτήρια πλάκα τάφου.

στός κιβωτιόσχημος και αυτός, βρέθηκε σε απόσταση 2,10 μ., νότια του προηγούμενου. Για καλυπτήριες φέρει τρεις μεγάλες πλάκες. Η θήκη του κατασκευάστηκε αποκλειστικά με πλίνθους. Το μήκος του τάφου (1,30 μ.) προϋποθέτει παιδική ταφή.

Ο τρίτος τάφος, διαστ. 1,90 × 0,77 μ., αποκαλύφθηκε σε απόσταση 10 μ. περίπου νότια του δεύτερου. Είναι χτισμένος με πλάκες από παρόλιθο και πλίνθους και καλύπτεται με τρεις μαρμάρινες πλάκες, από τις οποίες η μία σε δεύτερη χρήση αποτελεί τμήμα μαρμαρίνης κυκλικής τράπεζας, διαστ. 0,82 × 0,75 μ. (Α.Σ.).

Ρωμαϊκή έπαυλη

Στη ρωμαϊκή έπαυλη η οποία είχε αποκαλυφθεί το 1973 και 1974⁴, έγινε η επανατοποθέτηση του ψηφιδωτού δαπέδου που είχε αποκολληθεί τα προηγούμενα χρόνια.

Στην αρχή έγινε αποκοπή των παλιών κονιαμάτων του δαπέδου, και ακολούθησε το στρώσιμο του ψηφιδωτού. Τα δύο κεντρικά κομμάτια με τις παραστάσεις του Ύλα, του Ποσειδώνα και της Αμυμώνης επειδή παρουσίαζαν αρκετές φθορές δεν τοποθετήθηκαν, αλλά διατηρήθηκαν σε πλαίσια στις αποθήκες του Μουσείου των Φιλιππων. (Α.Σ.).

Τ ο ύ μ π α Σ ε ρ ρ ώ ν

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής για ανεύρεση θησαυρού στην περιοχή της Κοινότητας Τούμπας Σερρών, στο προαύλιο του ναού του Αγίου Αθανασίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,60 - 0,70 μ. από το επιφανειακό έδαφος, κιβωτιόσχημος τάφος μέσα στον οποίο βρέθηκαν τρία γυάλινα, ένα στρεπτό συρμάτινο βραχιόλι, αργυρό δακτυλίδι, καθώς και μικρό πήλινο άβαφο αγγείο. Με βάση τα κτερίσματα ο κιβωτιόσχημος τάφος χρονολογείται στην ύστερη βυζαντινή ή πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο (Ν.Ζ.).

Σ ι δ η ρ ό κ α σ τ ρ ο

Εικόνες Συλλογής Μητρόπολης

Στο εργαστήριο της Εφορείας καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν από το συντηρητή Παν. Ματζίρη, τρεις εικόνες του 19ου αι. που ανήκουν στη Συλλογή της Μητρόπολης Σιδηροκάστρου και Σιντικής. Οι δύο έχουν σαν θέμα την Παναγία Οδηγήτρια και η τρίτη το Χριστό Παντοκράτορα (Πί ν. 139 γ-δ).

Οι εικόνες αυτές μετά τη συντήρηση φωτογραφήθηκαν και επιστράφηκαν στη Συλλογή της Μητρόπολης Σιδηροκάστρου (Α.Σ.).

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Δ ρ ά μ α

Κατά τη φετινή περίοδο έγιναν από την Εφορεία, εργασίες συντήρησης σε τμήματα της βόρειας πλευράς του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Συγκεκριμένα συντηρήθηκε τμήμα τείχους σε μήκος περίπου 20 μ. κοντά στην οδό Μιαούλη. Η συντήρηση που έγινε είχε για σκοπό την εξασφάλιση της στατικότητας του βυζαντινού τείχους που επιτεύχθηκε με τη συμπλήρωση της τοιχοποιίας στα κατώτερα τμήματα από τα οποία είχαν αφαιρεθεί παλιότερα, οικοδομικό υλικό για την ανέγερση των γύρω σπιτιών.

Η τοιχοποιία του τείχους, στο σημείο αυτό, είναι αργολιθοδομή διακοπτόμενη καθ' ύψος από τρία ζωνάρια πλινθοδομής. Η συμπλήρωση της τοιχοποιίας και το αρμολόγημα που έγινε σε συσχέτιση με την κατεδάφιση αυθαίρετων κτισμάτων, μπρο-

4. ΠΑΕ 1973, σ. 38 κ.ε.· 1975, σ. 4-78, πίν. 72-77.

στά από το τείχος συνετέλεσαν στην προβολή και ανάδειξη της βυζαντινής οχύρωσης στο τμήμα αυτό (Α.Σ.).

Μουσουλμανικό τέμενος

Κατά τη διάρκεια εργασιών κατεδάφισης ετοιμόρροπου κτίσματος στη γωνία των οδών Αγαμέμνονος και Άρμεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη κτιρίου παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, με τοιχογραφίες λαϊκής τέχνης.

Πρόκειται για μουσουλμανικό τέμενος, που πρόσφατα χρησιμοποιήθηκε για τη στέγαση των γραφείων και του τυπογραφείου της εφημερίδας «Φάρος» της Δράμας.

Αποτελείται από προθάλαμο, διαστ. 10,85 × 5,75 μ., και έναν κύριο χώρο, διαστ. 10,85 × 12,05 μ. περίπου.

Με την κατεδάφιση, φάνηκε η βόρεια πλευρά του κύριου χώρου στην οποία ανοίγονται τρεις πόρτες. Η κεντρική έχει μαρμάρινο τοξωτό υπέρθυρο και επάνω από αυτό μαρμάρινη ανάγλυφη πλάκα με κτητορική επιγραφή σύμφωνα με την οποία το κτίσμα χρονολογείται στο 1887-1888. Όλη η όψη είναι κατάγραφο με τοιχογραφίες που απεικονίζουν φανταστικές κυρίως πόλεις, αλλά και φυτικά διακοσμητικά θέματα (Πί ν. 136 α).

Για την προστασία των τοιχογραφιών από τις διάφορες καιρικές συνθήκες κατασκευάστηκε σκέπαστρο με ξύλινο σκελετό και αμιαντολαμαρίνες (Α.Σ.).

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Κ α β ά λ α

Ακρόπολη

Οι εργασίες στην Ακρόπολη, που έγιναν με χρηματοδότηση του ΕΟΤ, περιορίστηκαν στη διάνοιξη του φρεατίου που περιτρέπει τις δύο πλευρές της λεγόμενης «Φυλακής». Το φρεάτιο είχε μπαζωθεί 2,50 μ. περίπου, μέχρι το φυσικό έδαφος, με αποτέλεσμα να ποτίζουν οι τοίχοι του κτίσματος και να υπάρχει μόνιμα μεγάλη υγρασία στο εσωτερικό του. Με τις εργασίες αποκαλύφθηκε το δάπεδο του φρεατίου, από κεραμικές πλάκες και κονίαμα, καθώς και οχετός που έφερνε τα νερά της βροχής έξω από την οχύρωση (Α.Μ.).

Άγιος Ιωάννης

Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ συνεχίστηκαν οι εργασίες στο συγκρότημα του ναού του Αγίου Ιωάννου. Συγκεκριμένα έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Στην ταράτσα του τριώροφου κτίσματος, δίπλα στο βόρειο πυλώνα, ανακατασκευάστηκαν τα

κονιάματα του στηθαίου και η πλινθοδομή του, που σε ορισμένα σημεία είχε καταστραφεί. Παράλληλα ξύθηκε το πάτωμα της ταράτσας και καλύφθηκαν με τσιμεντοκονίαμα, μονωτικές ταινίες και υγρά ιωγμές και οι αρμοί.

2. Αντικαταστάθηκε η κύρια ξύλινη δοκός της στέγης και αρκετά κεραμίδια του μεσαίου πυλώνα, η στέγη του οποίου είχε ανακατασκευαστεί τον προηγούμενο χρόνο, γιατί έσπασαν από την πτώση μεγάλου κλαδιού του γειτονικού κυπαρισσιού κατά τη διάρκεια θύελλας.

3. Ανακατασκευάστηκε η μαρκίζα του στηθαίου της αποθήκης, που βρίσκεται δίπλα στην ταράτσα της αυλής του ναού. Επίσης βάφθηκε η εξωτερική επιφάνεια της αποθήκης (Α.Μ.).

Συνοικία Παναγία

Η Εφορεία πραγματοποίησε εργασίες συντήρησης σε τέσσερα σπίτια στην παραπάνω συνοικία.

1. Οικία Τοπούζη (β' πάροδος Ερμιόνης 18). Αντικατάσταση και συμπλήρωση φερόντων ξύλινων στοιχείων και ανακατασκευή φθαρμένων κονιαμάτων του τσατμά της νότιας όψης προς τη θάλασσα.

2. Οικία Δουρούκα (οδός Ανθεμίου 12). Ανακατασκευή τσατμά ανατολικής πλευράς, προς τη θάλασσα.

3. Οικία Κατσιλιάνου (οδός Ερμιόνης 59). Επισκευή στέγης και ανακατασκευή φθαρμένων κονιαμάτων.

4. Οικία Τζινοπούλου (α' πάροδος Ερμιόνης 27). Επισκευή στέγης (Α.Μ.).

Οικονομικό Γυμνάσιο

Με χρηματοδότηση του ΕΟΤ συντηρήθηκε και βάφθηκε το νεοκλασικό κτίριο του Οικονομικού Γυμνασίου, στην αρχή της οδού Θ. Πουλίδου στην Παναγία Καβάλας, που δεσπόζει στο λιμάνι της πόλης. Συγκεκριμένα έγιναν οι εξής εργασίες:

1. Ανακατασκευάστηκαν τα κατεστραμμένα κονιάματα καθώς και τμήματα των διακοσμήσεων των γεισωμάτων.

2. Επιδιορθώθηκαν οι υδρορρόδες της στέγης και συντηρήθηκαν τα κονιάματα της εσωτερικής πλευράς του στηθαίου της στέγης.

3. Βάφθηκαν: α) τα εξέχοντα στοιχεία του κτιρίου (γείσα, πλαίσια παραθύρων και τμήμα του τοίχου του φόντου που εξέχει από τον υπόλοιπο τοίχο της πλευράς προς την οδό Πουλίδου) με χρωματισμό συνδυασμού άσπρου και ώχρας, β) ο τοίχος του φόντου με χρωματισμό συνδυασμού άσπρου, μάρου, ώχρας και πράσινου, γ) οι πεσσοί της εισόδου, η βάση του κτιρίου και η ζώνη που χωρίζει τους δύο

ορόφους και περιτρέχει το κτίριο, με χρωματισμό συνδυασμού μαύρου, άσπρου και κόκκινου. Έγινε προσπάθεια να μην τονιστεί ιδιαίτερα το κτίριο γιατί βρίσκεται στην αρχή της παραδοσιακής συνοικίας, στην οποία επικρατεί η λεγόμενη μακεδονική αρχιτεκτονική με ενιαίους χρωματισμούς των κτιρίων, κυρίως ώχρας, και άσπρου και υπήρχε φόβος να κυριαρχεί στο συνολικό κοίταγμά της (Πί ν. 136 β). Έτσι τονίσθηκαν ελαφρά τα αρχιτεκτονικά του στοιχεία και το τελικό αποτέλεσμα δίνει την εντύπωση διακριτικής προβολής του κτίσματος στο περιβάλλον του (Α.Μ.).

Αρχοντικό Τόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο παραπάνω αρχοντικό, όπου στεγάζονται τα γραφεία της Εφορείας. Συγκεκριμένα έγιναν οι παρακάτω εργασίες:

1. Τοποθετήθηκαν με γερανό οι τρεις μεγάλες μαρμάρινες πλάκες του εξώστη του β' ορόφου, διαστ. 1,60-1,52-1,54 x 1,15 μ. και πάχ. 0,10 μ., επάνω στα τέσσερα παλιά μαρμάρινα φουρούσια, των οποίων ενισχύθηκε η πάκτωση στη λιθοδομή του κτιρίου με την κατασκευή δοκού από οπλισμένο σκυρόδεμα και την πάκτωση μπρούντζινων πύρων Φ40 στα φουρούσια και στη δοκό, στη θέση παλιότερων πύρων. Οι πλάκες ακούμπησαν επάνω σε σκληρό ελαστικό από φρένα φορτηγών αυτοκινήτων, ανθεκτικό σε μεγάλη πίεση και θερμοκρασία και πακτώθηκαν με μπρούτζινα ελάσματα στην τοιχοποιία. Οι πλάκες έχουν περιμετρικό κυμάτιο απλής μορφής και στην κάτω επιφάνειά τους, ανάμεσα στα φουρούσια, από ένα ορθογωνικό φάτνωμα. Στην μπροστινή πλευρά του εξώστη τοποθετήθηκε το παλιό κιγκλίδωμα που συμπληρώθηκε, συντηρήθηκε και βάφθηκε με λαδομπογιά χρώματος συνδυασμού μαύρου και κόκκινου· στις πλάγιες πλευρές τοποθετήθηκαν νέα χυτά κιγκλιδώματα στην μορφή των παλιών. Επάνω στο κιγκλίδωμα τοποθετήθηκε νέα ξύλινη κουπαστή (Πί ν. 136 γ).

2. Αφαιρέθηκε το παλιό μαρμάρινο δάπεδο του πίσω εξώστη του β' ορόφου, γιατί οι πλάκες του είχαν ραγίσει και σπάσει σε πολλά σημεία με αποτέλεσμα να περνούν τα νερά και να ποτίζουν τους χώρους του κάτω ορόφου. Στη θέση τους τοποθετήθηκαν νέες μαρμάρινες πλάκες, ιδίου μεγέθους με τις παλιές. Επίσης τοποθετήθηκε το παλιό κιγκλίδωμα και νέο κιγκλίδωμα στις καμπύλες πλευρές της σκάλας που οδηγεί στον εξώστη από την πίσω αυλή του κτιρίου.

3. Εκπονήθηκε από την Εφορεία η μελέτη δημιουργίας εργαστηρίων στο πρόσκτισμα που εφάπτεται στην πίσω πλευρά του κτιρίου. Η μελέτη εγκρίθηκε και εφαρμόστηκε μέσα στο 1983.

Στο πρόσκτισμα αυτό, εσωτ. διαστ. 8,02 x 4,13

x 5,90 μ. (ύψος), υπήρχαν αρχικά δύο επίπεδα: α) ένα κύριο στον ημιόροφο (β' στάθμη), που κάλυπτε όλη την επιφάνεια του εσωτερικού χώρου, με πρόσβαση εσωτερική από το αρχοντικό, και β) ένα δεύτερο, πολύ χαμηλό, στο ημιυπόγειο (α' στάθμη), που κάλυπτε το μισό περίπου της κάτοψης, με πρόσβαση εξωτερική από μια πόρτα, ύψ. 1,50 μ., που χρησίμευε ως αποθήκη. Στο εσωτερικό του κτίσματος είχαν γίνει τα προηγούμενα χρόνια ορισμένες εργασίες διευθέτησης των νερών που στράγγιζαν από τη γειτονική αυλή, καθώς και επιστροφή με γκρο μπετόν της β' και της α' στάθμης· η α' στάθμη επιστρώθηκε 0,50 μ., χαμηλότερα από το αρχικό της δάπεδο για να αξιοποιηθεί ο χώρος της και να υψωθεί η είσοδος της που έγινε κύρια είσοδος των εργαστηρίων. Στην είσοδο οδηγεί εξωτερικά μία σκάλα τριών σκαλοπατιών που δημιουργήθηκε στην αυλή.

Η μελέτη διαμόρφωσης των εργαστηρίων βασίστηκε στην ανάγκη να γίνει η μεγαλύτερη δυνατή εκμετάλλευση του χώρου, με τη δημιουργία πολλών επιπέδων που το καθένα να εξυπηρετεί τις ανάγκες του κάθε εργαστηρίου ξεχωριστά (κεραμικής, νομισμάτων, εικόνων). Σύμφωνα με τη μελέτη υπερυψώθηκαν οι οριζόντιες δοκοί των επτά από τα δέκα ψαλίδια της στέγης, χωρίς να μετακινηθούν οι πλάγιες δοκοί τους, έτσι ώστε να παρεμβληθεί ένα επίπεδο, το ε', μεταξύ της στάθμης β' και της στέγης. Επίσης το επίπεδο γ' τοποθετήθηκε 0,70 μ. ψηλότερα από το επίπεδο β', στη βάση των παραθύρων. Έτσι το ισόγειο πήρε και άλλο ύψος και αξιοποιήθηκε πολύ καλύτερα απ' ό,τι αν όλος ο χώρος είχε ένα μόνο πάτωμα, στη στάθμη β', όπως είχε αρχικά. Επάνω από την αρχή της σκάλας τοποθετήθηκε το επίπεδο δ', 0,70 μ., ψηλότερα από το γ' και με ενιαία με αυτό λειτουργία. Η σκάλα ξεκινά από τη στάθμη α' και οδηγεί στα τέσσερα επίπεδα χωρίς να εμποδίζει τη λειτουργία τους, αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο έναν άξονα που γύρω τους αρθρώνεται ο εσωτερικός χώρος. Για τη στήριξη των επιπέδων χρησιμοποιήθηκαν σιδερένιες δοκοί, επάνω στις οποίες βιδώθηκαν μικρές ξύλινες δοκοί 0,05 x 0,08 μ., και επάνω τους το σανίδωμα του πατώματος. Ένα ξύλινο κιγκλίδωμα περιτρέχει τις ελεύθερες πλευρές των επιπέδων και της σκάλας ενώ τα πατήματα της σκάλας πατούν σε διπλές ξύλινες δοκούς. Το δάπεδο του ισογείου μονώθηκε κατάλληλα και καλύφθηκε με κεραμικές πλάκες ενώ στον τσιμεντένιο πάγκο της στάθμης α' τοποθετήθηκαν μαρμάρινοι νεροχύτες και πάγκοι για το πλύσιμο των οστράκων· ακόμη ανοίχθηκε η εσωτερική πόρτα του ισογείου προς τις τουαλέτες του α' ορόφου του αρχοντικού. Τα κουφώματα και τα κιγκλιδώματα κατασκευάστηκαν όμοια με τα παλιά και κατασκευάστηκε η ηλεκτρολογική και η υδραυλική εγκατάσταση (Πί ν. 136 δ). (Α.Μ.).

Φίλιπποι

Οκτάγωνο

Φέτος συμπληρώθηκαν 24 περίοδοι ανασκαφής και έρευνας στο Οκτάγωνο των Φιλίππων. Η ανασκαφή αυτή, που συμπεριλαμβάνεται στο ανασκαφικό πρόγραμμα της Αρχαιολογικής Εταιρείας, άρχισε το 1958 και διεξήγαγε ως το θάνατό του ο καθηγητής Στυλιανός Πελεκανίδης (+ 29-5-1980). Η πολυετής αυτή εργασία είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία νέου εκτεταμένου αρχαιολογικού χώρου, ανατολικά της Αγοράς των Φιλίππων, εμβαδού περίπου 12 στρεμμάτων. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν ο οκτάγωνος ναός, που ήταν πιθανώς ο μητροπολιτικός ναός των Φιλίππων ιδρυμένος γύρω από εθνικό ηρώο και αφιερωμένος στον απόστολο Παύλο, τα λατρευτικά και λειτουργικά προσκτίσματά του, λουτρώνας, αποθήκες και το επισκοπείο. Όλο το συγκρότημα περιβάλλεται από οδούς, που η σημαντικότερη είναι η λεγόμενη Εγνατία, ο *decumanus maximus* της πόλης. Μετά το θάνατο του Στυλιανού Πελεκανίδη ανατέθηκε σε ομάδα μαθητών και συνεργατών του να περατώσει την έρευνα και να δημοσιεύσει την ανασκαφή με βάση τα κατάλοιπα του ανασκαφέα. Σε τρεις ανασκαφικές περιόδους (1981-1983) έγιναν συμπληρωματικές εργασίες, που απέβλεπαν στη διευκρίνιση ορισμένων προβλημάτων της ανασκαφής.

Στη φετινή περίοδο, που είναι και η τελευταία, εκτός από περιορισμένες έρευνες στη νοτιοδυτική γωνία του αιθρίου και στο επισκοπείο, έγινε καθαρισμός ολόκληρου του χώρου, μερική διευθέτηση μαρμάρινων μελών και η τελική φωτογράφιση του συνόλου και τμημάτων της ανασκαφής και η αεροφωτογράφησή της από συνεργείο της έδρας φωτογραμμετρίας του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου (Ν.Ζ.).

Βασιλική Γ

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφή της βασιλικής Γ (του Μουσείου) από την Έφορο Αρχαιοτήτων Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου (βλ. παρακάτω σχετική έκθεση).

Ανακτορούπολη - Απολλωνία

Οι περιορισμένης έκτασης αρχαιολογικές έρευνες, που έγιναν φέτος στον πύργο Απολλωνίας και στην Ανακτορούπολη από τον Επιμελητή Αρχαιοτήτων Χ. Μπακιρτζή εντάσσονται στο πρόγραμμα της European Science Foundation. Εκτενής έκθεση των εργασιών δημοσιεύεται στο τεύχος που κυκλοφόρησε η Ε.Σ.Φ.

1. Ανακτορούπολη. Η έρευνα της βυζαντινής αυτής πόλης είχε αρχίσει από την Επιμελητή Αρχαιο-

τήτων Ισ. Κακούρη⁵. Η φετινή έρευνα σκοπό είχε τη διερεύνηση θέσεων των πυλών στον οχυρωματικό περίβολο. Το πρώτο σημείο της έρευνας ήταν το μεγάλο τοξοειδές μεταγενέστερο ρήγμα, στη δυτική πλευρά του περιβόλου, όπου ο Ισ. Κακούρης είχε τοποθετήσει τη δυτική πύλη. Σε βάθος 2 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε το πλακόστρωτο δάπεδο και οι τοίχοι της πύλης. Διαπιστώθηκε ότι η πύλη είχε δύο οικοδομικές φάσεις: στην α' φάση η πύλη ήταν μονή, 2,80 μ., προστατευόμενη εκατέρωθεν από δύο τετράπλευρους πύργους. Κατά τη β' φάση η πύλη μετατράπηκε σε διπλή: τα γωνιαία προς την πύλη διαμερίσματα των πύργων εντοιχίσθηκαν, με τοιχοποιία, σχηματίζοντας στο μέσο άνοιγμα εξωτερικής πύλης, πλ. 2,20 μ., που έκλεινε με δίφυλλη πόρτα της οποίας βρέθηκαν κατά χώραν οι σιδερένιοι άξονες.

Η συνέχιση της έρευνας στο ανατολικό τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου, με στόχο στην εντόπιση αντίστοιχης ανατολικής πύλης, δεν είχε τα ανάλογα αποτελέσματα, με αυτά της δυτικής πλευράς, γιατί στο τμήμα αυτό το τείχος ήταν κατεστραμμένο και η έρευνα μικρής έκτασης.

2. Πύργος Απολλωνίας. Δυτικότερα της Ανακτορούπολης, ανάμεσα στη Χρυσούπολη και την Ανακτορούπολη, σε φυσικό έξαρμα του εδάφους δίπλα στη θάλασσα, βρίσκονται τα ερείπια ψηλού βυζαντινού πύργου, που περιβάλλεται από μικρό τετράπλευρο οχυρωματικό περίβολο με τη νότια πλευρά σπαστή σε τρεις μικρότερες πλευρές. Ο περίβολος, που είναι χτισμένος με αργούς λίθους και συνδετικό κονίαμα, θεμελιώθηκε απευθείας στο μαλακό ημίβραχο της περιοχής.

Ο πύργος, εξωτ. διαστ. 11,20 × 9,90 × 10 μ., είναι χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα (αργολιθοδομή). Στο ύψος περίπου του α' και β' ορόφου δύο ζώνες από τέσσερις σειρές πλίνθων στερεώνουν την τοιχοποιία (Πίνακ. 137 β). Η πρόσβαση στο εσωτερικό του πύργου γινόταν με είσοδο, πλ. 1,25, ανοιγμένη στη νότια πλευρά και σε ύψος 2,70 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Συνολικά ο πύργος είχε τρεις ορόφους: επάνω από τον τρίτο όροφο υπήρχε το δώμα. Κτιστή χωνευτή εσωτερική κλίμακα εξασφάλιζε τη μεταξύ των ορόφων επικοινωνία. Σε όλες τις πλευρές ο πύργος φέρει μεγάλα τοξωτά παράθυρα και στενές φωτιστικές θυρίδες που φωτίζουν το εσωτερικό των ορόφων.

5. Ισ. Κακούρης, Ανακτορούπολη. Ιστορικές πληροφορίες και αρχαιολογικά δεδομένα. Πρακτικά Α' Τοπικού Συμβουλίου, Η Καβάλα και η περιοχή της (έκδ. Ι.Μ.Χ.Α.), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 249-262.

Προκειμένου να βρεθούν στοιχεία που θα βοηθούσαν στη χρονολόγηση του μνημείου, έγινε μικρή τομή, διαστ. 3,50 × 2 μ. δίπλα στη νοτιοδυτική πλευρά του περιβόλου. Εδώ αποκαλύφθηκαν θεμέλια παραλλήλων, μεταξύ τους, τοίχων, θεμελιωμένων απευθείας στον ημίβραχο. Στην τομή αυτή βρέθηκαν εφυαλωμένα όστρακα αναγόμενα χρονικά στην εποχή των Παλαιολόγων.

Η απουσία βυζαντινής κεραμικής παλιότερης της εποχής των Παλαιολόγων δηλώνει, αν μελλοντικά ευρήματα δεν ανατρέψουν τα χρονικά όρια, ότι στην περίοδο αυτή θα πρέπει να αναζητηθεί η ίδρυση του πύργου (Ν.Ζ.).

3. Περίφραξη πύργου Απολλωνίας. Γύρω από τον πύργο κατασκευάστηκε κατά τη φετινή περίοδο περίφραξη, με τσιμεντοπασσάλους και συρματοπλέγμα, καθώς και σιδερένια πόρτα δεδομένου ότι η κατάσταση διατήρησης του πύργου με τη συνεχή πτώση των λίθων από την ανωδομή του εγκυμονούσε κινδύνους για τους επισκέπτες (Α.Μ.).

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Ξά ν θ η

Ο συντηρητής της Εφορείας Παν. Ματζίρης ανέλαβε τον καθαρισμό και τη συντήρηση εικόνων που ανήκουν στη Συλλογή της Μητρόπολης Ξάνθης. Οι εικόνες αυτές ύστερης μεταβυζαντινής εποχής, είναι οι ακόλουθες:

1. Θεοτόκος Οδηγήτρια (18ος αι.).
2. Θεοτόκος Οδηγήτρια (18ος αι.).
3. Χριστός ως Βασιλεύς Βασιλευόντων και Μέγας Αρχιερέυς (18ος αι.).
4. Χριστός Παντοκράτωρ ένθρονος με σκηνές από το Δωδεκάορτο (α' μισό 18ου αι.) (Πί ν. 137 α).
5. Χριστός Παντοκράτωρ (19ος αι.).
6. Παναγία η Οδηγήτρια (19ος αι.).

Οι εικόνες αυτές μετά τη συντήρηση, φωτογραφήθηκαν και επιστράφηκαν στη Συλλογή της Μητρόπολης Ξάνθης (Α.Σ.).

Π ο λ ύ σ τ υ λ ο ν (Άβδηρα)

Για την ανασκαφική έρευνα στο βυζαντινό Πολύστυλον, βλ. Το Έργον 1983, σ. 18-19. (Ν.Ζ.).

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Κε ρ α σ ι ά

Το φθινόπωρο του 1983 σε εργασίες αναδάσωσης του Παπικίου όρους βρέθηκαν κοντά στην Κερασιά Ροδόπης τα ερείπια βυζαντινού κτίσματος που όπως διαπιστώθηκε από σωστική ανασκαφική έρευνα, που έγινε από τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, ανήκαν σε βυζαντινό μο-

νόχωρο ναό (Σχ έ δ. 2· Πί ν. 138 α). Ο ναός, διαστ. 9 × 7 μ., στεγαζόταν με τρούλο που εδραζόταν στις τέσσερις γωνίες του μνημείου με τη βοήθεια τεσσάρων τόξων και ισάριθμων τριγώνων.

Το δάπεδο του ναού αποτελείται από μεγάλες μαρμάρινες πλάκες και κοσμεύεται με μαρμαροθετημένες λωρίδες (Πί ν. 138 β). Τα πολλά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή (τμήματα επιστυλίου τέμπλου, μαρμάρινα θυρώματα, αποτμήματα θωρακίων, κιονίσκοι κτλ.), δουλεμένα με καλλιτεχνική πνοή, απηχούν κωνσταντινουπολίτικη τέχνη. Με βάση το γλυπτικό διάκοσμο και το χαρακτηριστικό, για μεσοβυζαντινά μνημεία μαρμαροθέτημα, ο ναός χρονολογείται στα μέσα του 11ου αι., ενώ σε μεταγενέστερη, πιθανότατα, εποχή προστέθηκε στη δυτική πλευρά του μνημείου νάρθηκας με πλινθόστρωτο δάπεδο.

Το Παπίκιο όρος, που βρίσκεται βορειοδυτικά της Κομοτηνής, αναφέρεται για πρώτη φορά το 1083 στο Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού για τη μονή της Πετριτζουνίτισσας (Μπάτσκοβο)⁶. Στις υπόγειες του Παπικίου σώζονται τα ερείπια της Μαξιμιανούπολης που στη βυζαντινή περίοδο μετονομάστηκε σε Μοσυνούπολη. Από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι το Παπίκιο υπήρξε μοναστικό κέντρο με πολλά μοναστήρια με συνεχή παρουσία ζωής μέχρι και το 15ο αι. Σήμερα πάνω από τα χωριά Ληνός, Σώστης και Πολύανθος έχουν εντοπισθεί θέσεις μοναστηριών που επιβεβαιώνουν τις πληροφορίες των βυζαντινών ότι το Παπίκιο υπήρξε κέντρο μοναχισμού με μεγάλο ενδιαφέρον⁷.

Στην περιοχή της Κερασιάς εκτός από το ναό που αποκαλύφθηκε έχουν εντοπισθεί και άλλες θέσεις εκκλησιών που βρίσκονται σε μικρή απόσταση μεταξύ τους. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στις ήδη εντοπισμένες θέσεις των βυζαντινών ναών θα δώσει πρόσθετες, πέρα από τις γραπτές ιστορικές μαρτυρίες, πληροφορίες για την ιστορία του Παπικίου όρους και για το ρόλο που διαδραμάτισε στη θρησκευτική ζωή του Βυζαντίου (Ν.Ζ.).

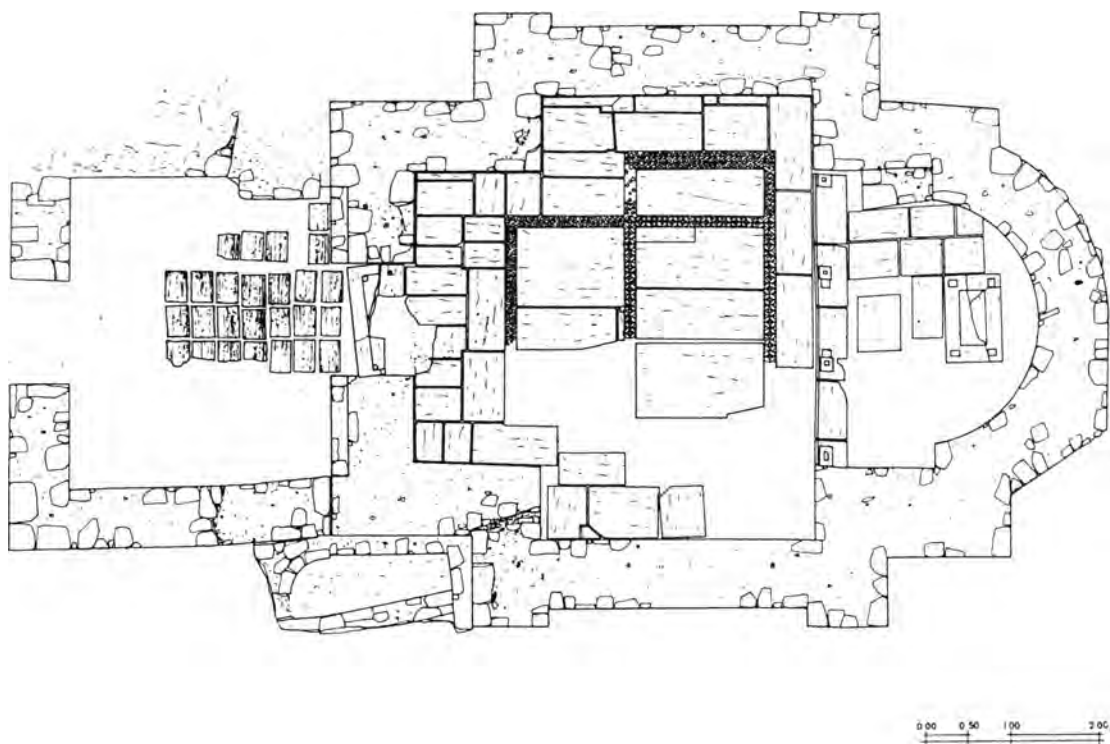
ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μά κ ρ η

Σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο της Χρυσής Μαύρου, αποκάλυψε τμήμα του οχυρωματικού περιβόλου της βυζαντινής πόλης σωζόμενο σε μήκος 17 μ. (Σχ έ δ. 3). Η οχύρωση, χτισμένη με

6. C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Αθήνα 1976, σ. 8, υποσημ. 2.

7. Θρακική Επετηρίς I (1980), σ. 113-139.

Σχέδ. 2. Κερασιά Ροδόπης. Κάτοψη βυζαντινού ναού.

ποταμίσιες πέτρες και κονίαμα για συνδετικό υλικό, θεμελιώθηκε επάνω στο φυσικό παρόλιθο. Το τείχος εμφανίζεται εδώ διπλό. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου υπάρχουν λείψανα πύργου που αποτελούσε τη βορειοανατολική γωνία του οχυρωματικού περιβόλου της πόλης. Από τα ελάχιστα ανασκαφικά δεδομένα συμπεραίνουμε ότι ο πύργος εσωτερικά ήταν κυκλικός με υπολογιζόμενη διάμετρο 4,80 μ. περίπου.

Η πρόσβαση στον εσωτερικό χώρο γινόταν με είσοδο-διάδρομο, πλ. 1,20 και μήκ. 3 μ. Πρόχειρες κατασκευές, σε επαφή με το τείχος, ανήκουν, πιθανότατα, σε προσκτίσματα μεταγενέστερων χρόνων. Από το τμήμα της οχύρωσης που βρέθηκε στο οικοπέδο ελάχιστα λείψανα διατηρούνται. Το τείχος από το βόρειο τμήμα του οικοπέδου αλλάζει πορεία και κατευθύνεται προς Δ.

Με εργασίες αποχωμάτωσης αποκαλύφθηκε, εκτός από το τμήμα του τείχους που βρέθηκε στο οικοπέδο, μέρος της βόρειας πλευράς του βυζαντινού οχυρωματικού περιβόλου με δύο πύργους σε κανονικά διαστήματα.

Ο πύργος Β είναι τετράπλευρος με διαστάσεις 5,50×3,80 μ. Επειδή δε δένει οργανικά με το υπόλοιπο τείχος μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ίδρυση του έγινε μεταγενέστερα, από το τείχος.

Δυτικότερα και σε απόσταση 16 μ. υπάρχει ο πύργος Γ. Από το σωζόμενο ορατό τμήμα του συμπεραίνουμε ότι ο πύργος αυτός ήταν πεντάπλευρος.

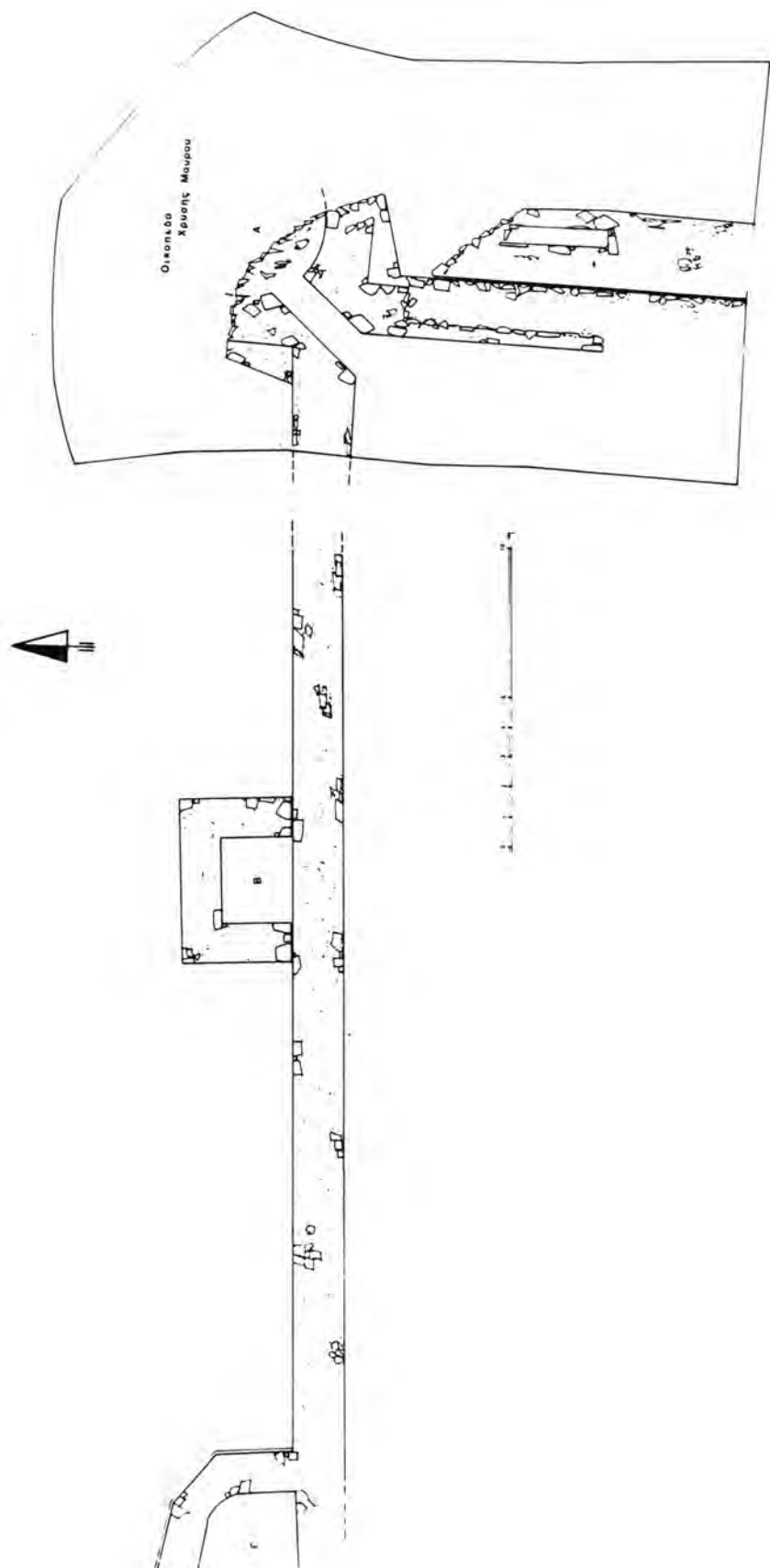
Η σωστική ανασκαφική έρευνα στο οικοπέδο αυτό, σε συσχέτιση με την αποχωμάτωση που έγινε δυτικά του οικοπέδου, συνετέλεσε στην αποκάλυψη μεγάλου τμήματος από τη βόρεια και ανατολική πλευρά του οχυρωματικού περιβόλου της βυζαντινής Μάκρης. Από τα ανασκαφικά δεδομένα η ίδρυση της βυζαντινής οχύρωσης θα πρέπει να αναχθεί σε προγενέστερους από το 10ο αι. χρόνους.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής βρέθηκαν αρκετά όστρακα από τα οποία τα περισσότερα ανάγονται στη μεταβυζαντινή περίοδο (Ν.Ζ.).

ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΑΡΧΑΙΩΝ

Παραδόθηκε στην Εφορεία από τον Κ. Καρπέτα κάτοικο Λαμίας, θησαυρός από 900 χάλκινα και αργυρά βενετικά νομίσματα του β' μισού του 14ου αι., που βρέθηκε σε περιοχή της Άρτας. Πρόκειται για σολδίνια και τορνησέλια του Α. Contarini και L. Celsi (Ν.Ζ.).

ΝΙΚΟΣ ΖΗΚΟΣ - ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗ
ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Σχέδ. 3. Μάκρη Έβρου. Κάτωψη τμήματος του βυζαντινού τείχους.

Φίλιπποι

Βασιλική Μουσείου

Κατά την περίοδο από 22-8- ως τις 9-9-1983 συνεχίστηκε η έρευνα στη βασιλική ανατολικά από το Μουσείο Φιλίππων. Εργάστηκε συνεργείο από εννέα εργάτες και συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ευτέρπη Μαρκή και Κ. Ελευθεριάδου και η σχεδιάστρια Φ. Πρεμέτη-Κοντάκου.

Στόχος της ανασκαφικής αυτής περιόδου ήταν κυρίως η ολοκλήρωση της έρευνας των τάφων βυζαντινής εποχής, που είχαν επισημανθεί στην επίχωση του βόρειου τμήματος του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁸. Το αντίστοιχο νότιο τμήμα του νάρθηκα είχε ανασκαφεί το 1963 από την Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας και δεν υπάρχουν στοιχεία αν βρέθηκαν εκεί τάφοι. Παράλληλα προγραμματίστηκαν και πραγματοποιήθηκαν τομές στη δυτική και βόρεια πλευρά του ναού για τη διερεύνηση της ύπαρξης αιθρίου και προσκηπίων, αντίστοιχα.

Τάφοι στο νάρθηκα

Σε επίπεδο 0,60 μ. περίπου επάνω από το δάπεδο του νάρθηκα παρουσιάστηκε συστάδα οκτώ τάφων σε επαφή σχεδόν με το δυτικό τοίχο του ναού. Αρχιτεκτονικά μέλη και κρημνίσματα τοιχοποιίας που προέρχονται από την κατάρρευση του ναού βρέθηκαν επάνω από το επίπεδο των τάφων αλλά και κάτω από αυτούς ή και στο ίδιο επίπεδο όπως είναι η περίπτωση του τάφου T12 που δεν κατασκευάστηκε σε επαφή με το δυτικό τοίχο, όπως οι άλλοι τάφοι της ίδιας συστάδας, αλλά αφέθηκε απόσταση ενός μέτρου από τον τοίχο εξαιτίας των όγκων των κρημνισμάτων που ήταν δύσκολο να μετακινηθούν. Έτσι η εντύπωση που δημιουργείται είναι ότι η κατασκευή των τάφων μέσα στα ερείπια της εγκαταλειμμένης εκκλησίας έγινε σε σημεία όπου δεν απαιτούνταν μεγάλες μετακινήσεις κρημνισμάτων.

Τάφος 4. Ο πιο σημαντικός είναι ο τάφος (T4) που βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα, σε επίπεδο 1,63 μ. επάνω από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Ήταν ο μόνος τάφος στον οποίο βρέθηκαν κτερίσματα της νεκρής και είχε δοθεί κάποια ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή των σπασμένων αρχιτεκτονικών μελών που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του. Εκτός από τις πέτρες και τα σπαράγματα των λατινικών επιγραφών που σχη-

μάτιζαν τα πλάγια τοιχώματά του, ως καλυπτήρια πλάκα είχε χρησιμοποιηθεί ένα κομμάτι από ρωμαϊκή στήλη, με ανάγλυφο ρόδακα, ώστε να παρουσιάζεται πιο διακοσμημένη η επιφάνεια του τάφου. Επάνω από την καλυπτήρια πλάκα ήταν πεσμένος κίονας του ναού, ένδειξη για τη σταδιακή κατάρρευση του μνημείου ή πιθανότερα για τις μετακινήσεις των ερειπίων που γίνονταν από τους ανθρώπους του κοιμητηρίου.

Οι διαστάσεις τού τάφου ήταν 2,10 × 0,78 μ. Περιείχε ακέραιο σκελετό ενηλίκου, ένα ακόμη κρανίο και λίγα οστά από παλιότερη ταφή. Ο τάφος δεν είχε δάπεδο γιατί αμέσως κάτω από το σκελετό φάνηκε οικοδομικό υλικό του ναού. Η νεκρή ήταν τοποθετημένη στην κανονική θέση, δηλαδή με το κεφάλι στη δυτική πλευρά του τάφου και με σταυρωμένα τα χέρια επάνω στο στήθος, το αριστερό χέρι επάνω στο δεξί. Στο δεξί χέρι ήταν περασμένα τρία γυάλινα βραχιόλια από τα οποία το μεσαίο ήταν ζωγραφισμένο⁹. Σε δάκτυλο του αριστερού χεριού υπήρχε χάλκινο δακτυλίδι με βαθυγάλαξη υαλόμαζα στη θέση του λίθου και σε δάκτυλο του δεξιού ένα απλό χάλκινο δακτυλίδι από σύρμα του οποίου τα δυο άκρα δεν ενώνονταν. Τα οστά των δακτύλων ήταν πρασινισμένα από την οξείδωση των χάλκινων δακτυλιδιών.

Ευρήματα: α) Κυλινδρικό βραχιόλι (A 50/83) από βαθυγάλαξη υαλόμαζα (εσωτ. διάμ. 0,063, πλ. 0,006 μ.), σώζεται ακέραιο με ένα παλιό ράγισμα στο σημείο της ένωσης. Τα δύο άκρα εφαρμόζουν ελαφρά πατημένα το ένα επάνω στο άλλο.

β) Κυλινδρικό βραχιόλι (A 51/83) από βαθυγάλαξη υαλόμαζα (εσωτ. διάμ. 0,063, πλ. 0,005 μ.). Παρόμοιο με το A 50/83.

γ) Κυλινδρικό βραχιόλι (A 52/83) από βαθυγάλαξη υαλόμαζα (εσωτ. διάμ. 0,06, πλ. 0,011 μ.). Η εσωτερική πλευρά του βραχιολιού είναι επίπεδη, η εξωτερική αποτελείται από δύο ταινίες στα άκρα και ημικυλινδρική επιφάνεια ανάμεσά τους. Διατηρούνται ίχνη γραπτής διακόσμησης με θέμα δύο αντωπά ημικύκλια σε ανοιχτό γαλάζιο ή υπόλευκο χρώμα και ένα ανθεμωτό κόσμημα σε χρυσό χρώμα.

δ) Χάλκινο δακτυλίδι (εσωτ. διάμ. 0,019 μ.). Ο κρίκος αποτελείται από χονδρό σύρμα πλεγμένο σε σχοινόσχημο κόσμημα. Η σφενδόνη του αποτελείται από λεπτότερο σύρμα που περιβάλλει βαθυκύανη υαλόμαζα.

9. Πρβλ. γυάλινα βραχιόλια του 12ου αι. στο Μουσείο Διακοσμητικών Τεχνών του Βελιγραδίου, Trésors de l'art serbe médiéval (XII-XVI siècle), Paris 23.12.83 - 5.2.84.

ε) Χάλκινο δακτυλίδι (εσωτ. διάμ. 0,016 μ.). Έχει τη μορφή απλού κρίκου από σύρμα του οποίου τα δύο άκρα δεν ενώνουν. Το δακτυλίδι αυτό λόγω της απλής μορφής του και της συχνής χρήσης του θα πρέπει να θεωρηθεί ως δακτύλιος αρραβώνα ή γάμου¹⁰.

Τάφος 12. Κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος πρόχειρα από αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη χρήση και δομικό υλικό από την κατάρρευση του κτιρίου. Ολόγυρά του παρατηρήθηκαν τέφρες. Το δυτικό τμήμα των μακρών πλευρών του τάφου, που πλαισιώνει το κεφάλι του νεκρού, αποτελείται από δύο κομμάτια κίονα σπασμένου κατά μήκος. Ο κίονας είναι μικρής διαμέτρου και προέρχεται πιθανώς από τις κιονοστοιχίες του υπερώου του ναού ή του αιθρίου. Όταν ανασκηώθηκαν οι καλυπτήριες πλάκες φάνηκε ένα στρώμα από απανθρακωμένους πρισματικούς σπόρους. Τέτοιοι σπόροι βρέθηκαν σε πολλούς τάφους του κοιμητηρίου αυτού, συνήθως κάτω από την καλυπτήρια πλάκα. Η ανάλυσή τους έδειξε ότι πρόκειται για μεγασπόρους των περιδοφύτων (*Polypodaceae* και *Osmundaceae*), κοινώς φτέρες¹¹. Η ύπαρξή τους στους τάφους πρέπει να ερμηνευθεί ως ταφικό έθιμο να καλύπτουν τον νεκρό κατά την ταφή ή και νωρίτερα κατά την εκφορά του, με φτέρες.

Ο σκελετός ήταν άθικτος και είχε ύψος περίπου 1,61 μ. Το αριστερό χέρι ήταν διπλωμένο κάτω από το στήθος ενώ το δεξί εκτεινόταν κατά μήκος του κορμού. Κοντά στα πόδια του νεκρού βρέθηκαν άλλα δύο κρανία, χωρίς οστά, που προέρχονταν ασφαλώς από παλιότερη ταφή. Στο δυτικό τμήμα του τάφου, κάτω από το κεφάλι του νεκρού, υπήρχε ένα υποτυπώδες προσκέφαλο φτιαγμένο πρόχειρα από σπασμένες πλίνθους.

Τάφος 15. Βρέθηκε μόνο το δυτικό μισό τμήμα του, δίπλα στον τάφο T4, ο υπόλοιπος είχε καταστραφεί. Οι διαστάσεις του ήταν: πλ. 0,55 και σωζ. μήκ. 0,70 μ.

Τάφος 16-Τάφος 17. Δύο επάλληλοι τάφοι, ο T16 ακριβώς επάνω από τον T17. Στον τάφο 16, κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες διαπιστώθηκαν πρισματικοί σπόροι. Βρέθηκαν μόνο δύο κρανία και οστά σε πολύ σαθρή κατάσταση. Στον τάφο 17 είχαν χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση, σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού (κίονας, κατώφλι κτλ.). Μέσα στον τάφο βρέθηκαν πρισματικοί σπόροι.

Τάφος 18 α-β. Ο τάφος αυτός είναι κολλημένος στη βόρεια πλευρά του T19. Μετά τον προσεκτικό καθαρισμό του διαπιστώθηκε ότι αποτελούνταν από δύο μικρές ξεχωριστές ταφές κατά το μήκος του, χωρίς διαχωριστική μεσοτοιχία. Πρόκειται για παιδικές τάφες (α-β) χωρίς άλλη παλιά ανακομιδή. Κάτω από την καλυπτήρια πλάκα, στο μέρος του κεφαλιού, παρατηρήθηκαν απανθρακωμένοι πρισματικοί σπόροι. Για δάπεδο είχαν χρησιμοποιηθεί σπασμένα κομμάτια από ανάγλυφο θωράκιο. Γύρω από τον τάφο υπήρχαν διασκορπισμένα πολλά οστά.

Τάφος 19. Μεγάλος τάφος (2×0,75 μ.) που ακολουπά στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα. Τα κρημνίσματα που έπεσαν επάνω του, μετά την κατασκευή του, κατέστρεψαν τις καλυπτήριες πλάκες στο μεσαίο τμήμα του τάφου. Κάτω από αυτές υπήρχε στρώμα από πρισματικούς σπόρους. Μέσα βρέθηκε ένας μόνο σκελετός, πολύ διαλυμένος. Ίσως μια τοπική κατάρρευση, έφραξε τον τάφο και δεν έγινε επαναληπτική ταφή.

Τάφος 20. Είναι κολλημένος στη βόρεια παραστάδα του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Σε σχέση με τους άλλους τάφους παρουσιάζει πιο επιμελημένη κατασκευή από πελεκημένες ορθογώνιες πέτρες σε δεύτερη χρήση. Στις μακρές πλευρές έχουν χρησιμοποιηθεί σπασμένες λατινικές επιγραφές και για καλυπτήριες πλάκες χρησιμεύουν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη. Δίπλα στο κρανίο του νεκρού βρέθηκε και δεύτερο μικρό κρανίο, από παλιότερη ταφή. Στην πλευρά της κεφαλής, κάτω από τις καλυπτήριες πλάκες, βρέθηκαν πρισματικοί σπόροι. Μετά τη διερεύνησή του ο τάφος γεμίστηκε με κοσκινισμένο χώμα και κλείστηκε πάλι για να παραμείνει ως μάρτυρας του κοιμητηρίου.

Ανάμεσα στους τάφους T19 και T20 σχηματίζεται ένας στενός διάδρομος όπου υπήρχαν σκόρπια οστά από παλιότερες ταφές. Ανάμεσά τους βρέθηκε μικρό ασημένιο νόμισμα (N 1/83) και χάλκινο συρμάτινο ενώτιο (A 19/83). Σύμφωνα με γνωμάτευση της Διευθύντριας του Νομισματικού Μουσείου Μάντως Οικονομίδου το νόμισμα δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί με ακρίβεια. Πιθανή ωστόσο είναι η απόδοσή του στο νομισματοσκοπείο της Τριπόλεως (Φοινίκη) κατά τους χρόνους των σταυροφορών (12ος αι. μ.Χ.) ή επίσης η ταύτισή του με τα δηνάρια που έκοψαν οι επίσκοποι του Ρuy στη Γαλλία. Το νόμισμα μπορεί να θεωρηθεί ως ένα ασφαλές όριο *post quem* για τη χρονολόγηση του κοιμητηρίου.

Τάφος 21. Βρέθηκε κοντά στην κύρια είσοδο του νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος. Στη δυτική πλευρά του τάφου έχει χρησιμοποιηθεί ένα μεγάλο κομμάτι από πιθάρι. Η βόρεια πλευρά του τάφου δε σώζεται και οι καλυπτήριες πλάκες έχουν υποχωρήσει προς την πλευρά αυτή. Κάτω από τις πλά-

10. Φ. Κουκούλης, Βυζαντινών βίος και πολιτισμός, Δ', σ. 81 και 108 και Λαογραφικά Σύμμεικτα, 2, 22, σ. 227.

11. Η ανάλυση οφείλεται στην παλυνολόγο του ΙΓΜΕ δρ. Χρ. Ιωακείμ.

κες αυτές βρέθηκε στρώμα από σπόρους πρισματικούς. Μέσα στον τάφο βρέθηκε σκελετός ενήλικα και ένα ακόμη κρανίο και οστά από παλιότερη ταφή.

Τάφος 22-Τάφος 23. Παιδικοί τάφοι στη βορειο-ανατολική γωνία του νάρθηκα, σε ύψος περίπου 0,40 μ. επάνω από το δάπεδο. Ο T23 βρίσκεται ακριβώς μπροστά στην είσοδο προς το βόρειο κλίτος. Στο ίδιο σημείο του νάρθηκα, σε ψηλότερο επίπεδο, είχαν βρεθεί και άλλες παιδικές ταφές¹². Η συγκέντρωση των παιδικών ταφών στο ίδιο σημείο θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένδειξη ότι δεν απέχουν χρονικά πολύ μεταξύ τους.

Τάφος 26. Παιδική Ταφή.

Τάφος 27. Στον τάφο δε βρέθηκε καλυπτήρια πλάκα και το περίγραμμά του στη βόρεια και τη δυτική πλευρά οριζόταν με πλίνθους. Για να στρώσουν το δάπεδο είχαν χρησιμοποιήσει κομμάτια από σπασμένα θωράκια.

Τάφος 28-Τάφος 29. Ο τάφος 28 είναι μικρός, παιδικός και βρέθηκε σε ύψος περίπου 0,40 μ. επάνω από το δάπεδο, κάτω ακριβώς από τον T21. Αν και τα οστά ήταν πολύ σαθρά, διαπιστώθηκε ότι το αριστερό χέρι του νεκρού ακουμπούσε στο στήθος, ενώ το δεξί ήταν απλωμένο κατά μήκος του κορμού. Ο T29 παιδικός επίσης είναι παράλληλος προς τον T28. Στη δυτική πλευρά του χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση, πλάκα από ατράκιο λίθο.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο επίπεδο αυτό, σε ύψος 0,40-0,20 μ. επάνω από το δάπεδο του νάρθηκα, βρέθηκαν μόνο παιδικοί τάφοι (T22, T23, T24, T25, T26, T28, T29, T35).

Νάρθηκας

Η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα της βασιλικής, εκτός από το μεταγενέστερο κοιμητήριο, έδωσε και τα ακόλουθα στοιχεία για αυτό το αρχιτεκτόνημα:

α) Αποκαλύφθηκε η κεντρική είσοδος από το νάρθηκα προς το κεντρικό κλίτος του ναού. Η είσοδος αυτή δεν ήταν τρίβηλο αλλά σχημάτιζε ορθογώνιο άνοιγμα, πλ. 2,75 μ. Οι λαμπάδες της εισόδου καλύπτονταν με ορθομαρμάρωση και το δάπεδό της, ψηλότερο κατά μία βαθμίδα από το δάπεδο του νάρθηκα, είχε μαρμάρινες πλάκες. Δεν υπήρχε ούτε περιθύρωμα, ούτε κατώφλι, που θα αποτελούσαν ενδείξεις πόρτας. Το άνοιγμα ήταν ελεύθερο και θα έκλεινε πιθανότατα με βήλα. Τα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής δείχνουν μια εντυπωσια-

κή διαμόρφωση της δυτικής όψης της κεντρικής εισόδου, η οποία πλαισιωνόταν με ημικίονες. Η βάση του βόρειου ημικίονα βρέθηκε στη θέση της. Δεν υπάρχουν στοιχεία για τη διαμόρφωση της επάνω πλευράς της εισόδου. Οι μόνες ανασκαφικές ενδείξεις είναι πολλές ψηφίδες και σπαράγματα εντοχίου ψηφιδωτού, που βρέθηκαν στα χώματα της επίχωσης που γέμιζαν το άνοιγμα της εισόδου, μαζί με μάρμαρα ορθομαρμάρωσης σε ποικιλία χρωμάτων, και κομμάτια μολυβιού. Πολύ πιθανή φαίνεται η υπόθεση ότι η πύλη σχημάτιζε στο επάνω μέρος της τόξο πλινθοκτιστο που διακοσμούσαν εντοίχια ψηφιδωτά.

β) Η είσοδος του νάρθηκα προς το βόρειο κλίτος έχει πλάτος 1,45 μ. και αποτελείται από δύο βαθμίδες, ύψ. 0,22 μ., γιατί το δάπεδο του βόρειου κλίτους είναι ψηλότερο από το δάπεδο του κεντρικού κλίτους. Κοντά στη βόρεια είσοδο βρέθηκαν σπασμένα κομμάτια από το περιθύρωμά της (Πί ν. 138 γ).

γ) Το δάπεδο του νάρθηκα, όπως διαπιστώνουμε από τα αποτυπώματα της πλακόστρωσης επάνω στο κονίαμα της υποδομής της, αποτελούνταν από πλάκες μαρμάρου, διαστ. 1,74 × 0,80 μ. Το μόνο ακέραιο τμήμα πλακόστρωσης βρέθηκε στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα.

δ) Στην περιοχή που αντιστοιχεί στη βορειοδυτική εξωτερική θύρα του νάρθηκα, πλ. 2,20 μ., βρέθηκε τμήμα περιθυρώματος με πολλαπλά κομμάτια. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν κομμάτια από σπασμένα αμφίγλυφα θωράκια με φυλλοφόρο σταυρό στη μία όψη και σταυρό μέσα σε κύκλο στην άλλη, που υποθέτουμε ότι ανήκουν στο υπερώο. Επίσης κοντά στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα βρέθηκε πεσίσκος με μήλο, με διακοσμημένες τις δύο εκ διαμέτρου αντίθετες όψεις, στην τρίτη, κάθετη εγκοπή για να εφαρμόσει θωράκιο και η τέταρτη χονδροπελεκημένη γιατί θα ακουμπούσε σε τοίχο. Κατά μήκος του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα βρέθηκαν πολλές οδοντωτές ζεύξεις και δύο κρούστες από opus sectile, η μία ωσειδής από κόκκινο μάρμαρο και η άλλη από ατράκιο. Άλλο ενδεικτικό στοιχείο για τη διακόσμηση του χώρου αποτελούν οι καμένες εντοίχιες ψηφίδες που βρέθηκαν ανάμεσα στις παραστάδες του ανατολικού και δυτικού τοίχου, στο βόρειο τμήμα του νάρθηκα, ένδειξη για εντοίχιο ψηφιδωτό στο βόρειο τόξο (πρβλ. βασιλική Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης). Την πολυτέλεια στο χώρο του νάρθηκα επιβεβαιώνουν, εκτός από τα εντοίχια ψηφιδωτά και μαρμαροθετήματα, τα κομμάτια ορθομαρμάρωσης από ατράκιο λίθο και κοκκινωπό και μαύρο μάρμαρο, καθώς και κομμάτια μαρμάρου από ενθετική διακόσμηση που βρέθηκαν κοντά στη βασιλείο πύλη. Βρέθηκε επίσης ένα κομμάτι κονιάματος που διατηρούσε ίχνη κόκκινου χρώματος. Η εύρεση πολλών γυαλιών από παράθυρα και

12. ΑΔ, ό.π., σ. 364.

ενός επιθήματος αμφικιονίου βεβαιώνουν την ύπαρξη πολύλοβου παραθύρου στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα.

Ένα χαρακτηριστικό εύρημα στον ίδιο χώρο, είναι κομμάτια από πέτρινες λεκανίδες, καθώς και ένας κιονίσκος που θα στήριζε τη μία τουλάχιστον από αυτές και θα χρησίμευε για κάποιο αγιασμό μέσα στο νάρθηκα.

Από το υπερώο ίσως του νάρθηκα πρέπει να προέρχονταν μία ιερατική λόγχη και γυάλινα αντικείμενα που βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του.

Χώρος κλιμακοστασίου

Στο βόρειο τοίχο του νάρθηκα υπάρχει ένα άνοιγμα θύρας με αρχικό πλάτος 2,40 μ. που οδηγούσε στο χώρο βόρεια από το ναό. Ο χώρος αυτός πρέπει να βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο γιατί έχει κατασκευαστεί μία κλίμακα που πατά στην πλακόστρωση του νάρθηκα και οδηγεί μέσα από το άνοιγμα στο βόρειο διαμέρισμα. Η κλίμακα αποτελείται από τέσσερις βαθμίδες οι τρεις μέσα στο χώρο του νάρθηκα και η τέταρτη μέσα στο πλάτος της θύρας. Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκαν μάρμαρα σε δεύτερη χρήση όπως φαίνεται από παλιούς τórμους που έχουν στοκαρισθεί με κονίαμα.

Στην πλακόστρωση του νάρθηκα, δίπλα στην πρώτη βαθμίδα, διαπιστώθηκε τórμος και πλάκα μολυβδοχοΐας με υπόλειμμα μολυβιού. Δίπλα βρέθηκε πεσμένος ένας πεσσίσκος που υποθέτουμε ότι στηριζόταν στον τórμο αυτό. Είναι πιθανό ο πεσσίσκος να συγκρατούσε θεωράκιο-παραπέτο της κλίμακας ανόδου για το κλιμακοστάσιο.

Σε μεταγενέστερη φάση, την εποχή πιθανότατα που οργανώθηκε το κοιμητήριο μέσα στο νάρθηκα, το άνοιγμα της βόρειας αυτής θύρας στένεψε με μια πρόχειρη λιθοδομή και προστέθηκαν πέτρινες βαθμίδες.

Με την έρευνα στο χώρο βόρεια από το κλιμακοστάσιο, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για ένα επίμηκες διαμέρισμα που λειτουργούσε ως χώρος κλιμακοστασίου. Στη δυτική πλευρά του είναι προσκολλημένος ένας κοχλίας-κυκλική κλίμακα ανόδου προς τα υπερώα ίσως του ναού.

Στο χώρο του κλιμακοστασίου, στο επίπεδο όπου οδηγούν οι βαθμίδες από το νάρθηκα, δε σώθηκε κανένα ίχνος δαπέδου, μόνο καλά πατημένο χώμα. Δε σώθηκε επίσης κανένα ίχνος κλίμακας που από το επίπεδο αυτό θα ανέβαινε στην είσοδο του κοχλίας που βρίσκεται στο δυτικό τοίχο του διαμερίσματος ψηλότερα κατά 1,10 μ. Πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχε ξύλινη κλίμακα που καταστράφηκε. Η είσοδος στον κοχλία γινόταν από ένα άνοιγμα, πλ. 0,85 μ., που έκλεινε με μικρή δίφυλλη θύρα όπως φαίνεται από το ημικυκλικό αποτύπωμα στο πλίνθινο κατώφλι. Ο κοχλίας είναι εγγεγραμμένος μέσα σε πύργο. Στο κέντρο υπάρχει λιθόκτιστος κυλινδρικός πυρήνας με διάμετρο 0,60 μ. γύρω από τον οποίο ελίσσεται θολωτή κλίμακα ανόδου (Π ί ν. 138 δ). Ο περιμετρικός τοίχος και η θολωτή οροφή είναι πλινθόκτιστοι. Η κλίμακα του κοχλίας άρχιζε απέναντι ακριβώς από τη μικρή είσοδό του και σώζονται τα πρώτα σκαλοπάτια, ύψ. 0,20-0,25 μ. Τα σκαλοπάτια αυτά στηρίζονται επάνω σε κατασκευή που ανήκει στο ισόγειο του πύργου του κοχλίας του οποίου η διαμόρφωση δεν ερευνήθηκε ακόμη.

Το διαμέρισμα του κλιμακοστασίου παρουσιάζει στοιχεία που δείχνουν ότι η μορφή που έχει πάρει με την προσθήκη του κοχλίας και της κλίμακας ανόδου από το νάρθηκα, ανήκουν σε μία δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου. Στη φάση αυτή, ο ανατολικός τοίχος του διαμερίσματος, που είναι σύγχρονος με το βόρειο εξωτερικό τοίχο του ναού, κόπηκε σε απόσταση 0,55 μ. από το βόρειο τοίχο του ναού καταστρέφοντας ένα πλίνθινο τόξο. Η επέμβαση έγινε για να ανοιχθεί θύρα, πλ. 1 μ., που οδηγεί στους χώρους ανατολικά από το κλιμακοστάσιο. Ο προορισμός της θύρας αυτής και του χώρου στον οποίο οδηγούσε θα φανεί με την μελλοντική διερεύνηση των βόρειων προσκτισμάτων του ναού (Π ί ν. 144 β).

Το διαμέρισμα του κλιμακοστασίου στη δεύτερη φάση του, πρέπει να στεγαζόταν με καμάρα, όπως δείχνει η αρχή γένεσης πλινθόκτιστου τόξου στην προσθήκη του ανατολικού τοίχου του διαμερίσματος.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Κ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η Κ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΑ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Οικόπεδο Β. Βαλκαμλή

Το παραπάνω οικόπεδο¹ καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του Ο.Τ. 60 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης του Πυθαγορείου.

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλο τον οικοδομήσιμο χώρο. Οι μετρήσεις σε βάθος έγιναν από σταθερό σημείο που ορίστηκε στη βόρεια πλευρά του τοίχου του προς Ν. γειτονικού σπιτιού. Μετά την αφαίρεση με φορτωτή της νεότερης επίχωσης, ύψ. 1 μ. από το επίπεδο του σημερινού δρόμου, σε βάθος 0,50 μ. από το σταθερό σημείο, αποκαλύφθηκε τοίχος νεότερων χρόνων από την κατεδαφισθείσα οικοδομή που υπήρχε στο οικόπεδο.

Η έρευνα σε βάθος έφερε σε φως σημαντικά αρχαία λείψανα άριστης διατήρησης (Σ χ έ δ. 1). Σε βάθος 1,76 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος ελληνιστικών χρόνων, μήκ. 4,55 μ., άριστης δομής με μεγάλους πελεκητούς λίθους στα δύο «πρόσωπα» και γέμισμα από μικρές πέτρες και χώμα (Π ί ν. 139 α). Καθαρίστηκε τμήμα του τοίχου αποτελούμενο από ένα δόμο, ύψ. 0,53 μ. Βαθύτερα φαίνεται δόμος σε ύψος 0,14 μ. και ίσως αποτελεί τμήμα της θεμελίωσης του τοίχου. Ο τοίχος πρέπει να αποτελεί όριο μεγάλου δημόσιου κτιρίου και πρέπει να σχετίζεται άμεσα με όμοιο τοίχο, που είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Ευρ. Χατζηγιάννη λίγα μέτρα ανατολικά-τερα².

Σχεδόν παράλληλα προς τη νότια παρειά του ελληνιστικού τοίχου αποκαλύφθηκε υπόνομος χτισμένος με λίθους και ασβεστοκονίαμα και με κατεύθυνση από Δ. προς Α., που από την κλίση προς το εσωτερικό δυο-τριών λίθων, στο υψηλότερο σωζόμενο σημείο, δείχνει καμαροσκεπής. Αυτός έχει ύψος 0,95, πλάτος εσωτερικά 0,74 μ. και σώζει την με αργούς λίθους επίστρωση του δαπέδου του (Π ί ν. 139 β).

Στα ανατολικά ο υπόνομος στρέφεται προς Β. διακόπτοντας τον ελληνιστικό τοίχο κατά ένα δόμο και συναντά άλλο υπόνομο όμοιας τεχνικής με κατεύθυνση από Δ. προς Α. (Π ί ν. 139 γ). Το δεύτερο υπόνομο, σωζ. ύψ. 0,72 μ., παρακολουθούμε σε μήκος 3,50 μ. Στο δεύτερο υπόνομο χύνονται δύο μικροί αγωγοί αποχέτευσης με κατεύθυνση από Β. προς Ν., χτισμένοι με μικρές πέτρες και κονίαμα, ύψ. 0,62 και πλ. 0,22 μ. (εσωτ.) ο ένας και με μεγάλες πέτρες και χώμα, ύψ. 0,52 και πλ. 0,35 μ. (εσωτ.) ο άλλος. Οι δύο αγωγοί καλύπτονται από μεγάλες πλατιές πέτρες και χώμα για συνδετικό υλικό. Στο βόρειο τμήμα του ο ένας αγωγός διακόπτεται από τοίχο μεταγενέστερο, ελληνιστικών χρόνων (;), χτισμένο με πλατιές και μεγάλες πέτρες και χώμα, με κατεύθυνση από Δ. προς Α., πλ. 0,70 και ύψ. 0,35 μ.

Ο αγωγός έπαψε να είναι σε χρήση όταν κτίστηκε ο τοίχος. Πιθανότατα σε αυτή τη φάση έγινε ο δεύτερος αγωγός σε αντικατάσταση του πρώτου. Οι δύο αγωγοί στερεώνονται στο φυσικό έδαφος.

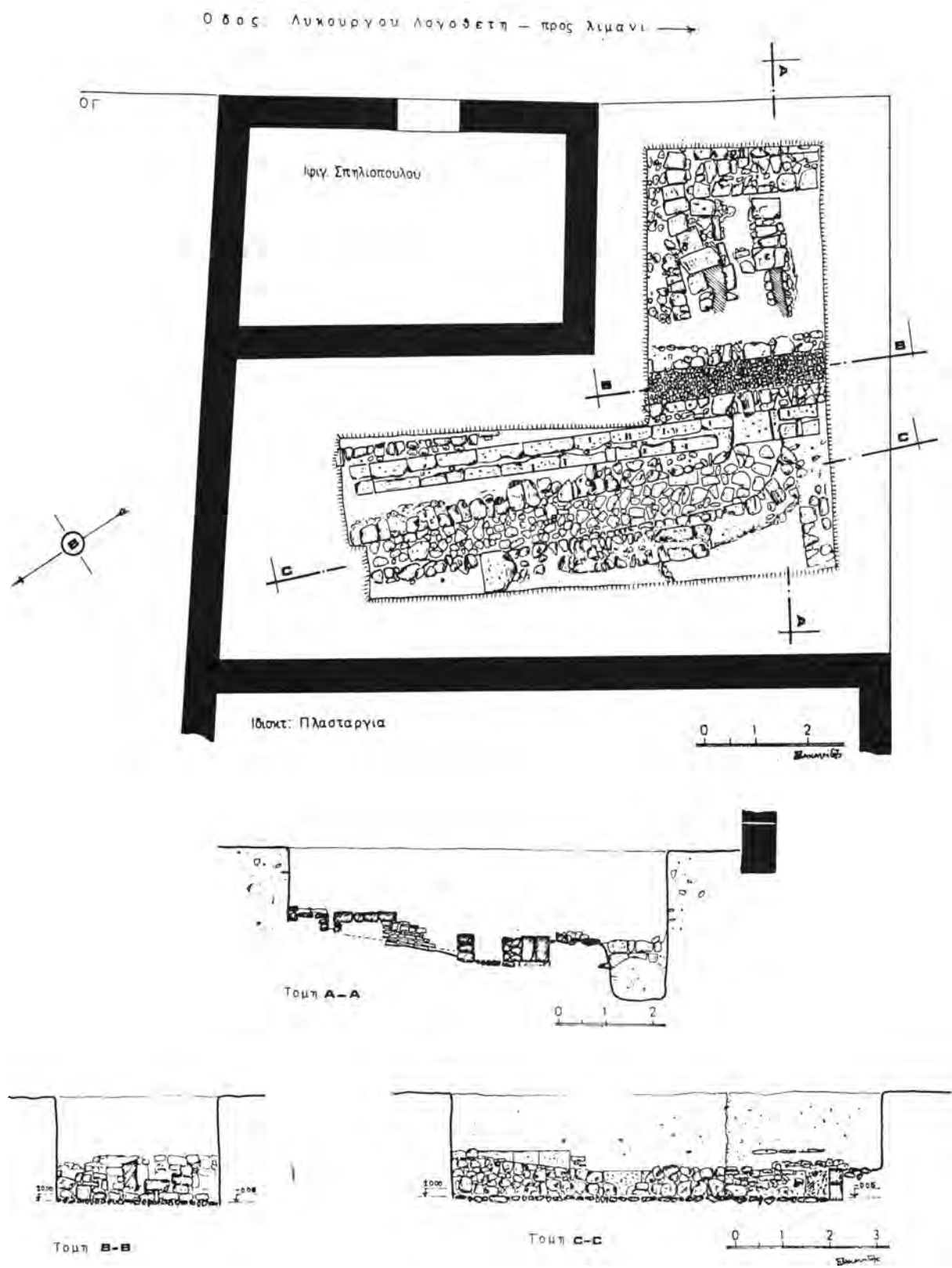
Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε με κατεύθυνση από Α. προς Δ. σε μήκος 1,85 και πλάτος 0,25 μ. μία στρώση μεγάλων πλακοειδών λίθων, που πιθανότατα αποτελεί τμήμα του καταστρώματος αρχαίας οδού, η οποία εκτεινόταν από το δημόσιο κτίριο, που αναφέραμε παραπάνω, προς Β., δηλαδή σε πλάτος 4 μ. περίπου στο υπό έρευνα οικόπεδο. Ίσως πρόκειται για τμήμα της οδού³ που οδήγούσε από την αρχαία Σάμο στο περίφημο ιερό της Ήρας και οι υπόνομοι με τους αγωγούς αποχέτευσης αποτελούν τμήμα του αποχετευτικού συστήματος κάτω από την οδό.

Επίσης επισημάνθηκε και καθαρίστηκε προς Β. του δεύτερου υπονόμου, και σε μήκος 3 και πλάτος 0,80 μ., με κατεύθυνση από Α. προς Δ., αποθέτης γεωμετρικών χρόνων, με αρκετά ενδιαφέρον υλικό. Ίσως προϋπήρχε των αγωγών, και δεν τον κατάστρεψαν.

1. Για τα σχέδια ευχαριστώ το φίλο και συνάδελφο αρχιτέκτονα Γαβριήλ Λαχανίδη.

2. ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 379.

3. Παρόμοια λείψανα πλακόστρωσης σώζονται στο υπόγειο του σπιτιού Γ. Ανδρεαδάκη, 50 μ. δυτικότερα. Παρόμοια πλακόστρωση αποκαλύφθηκε επίσης στο οικόπεδο Εμμ. Μανώλακα, ΑΔ 24 (1969): Χρονικά, σ. 379, 381.

Σχέδ. 1. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Β. Βαλκαμλή. Κάτοψη και τομές A-A, B-B και C-C της ανασκαφής.

Εξαιτίας της σπουδαιότητας των αρχαίων λειψάνων που αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Βαλκαμλή και επειδή είχε υποβληθεί αίτηση για οικοδόμηση στο προς Δ. γειτονικό οικόπεδο της Ιφ. Σπηλιοπούλου, επεκτείνουμε την έρευνα και σε αυτό. Εντοπίστηκαν η συνέχεια προς Δ. του μεγάλου ελληνιστικού τοίχου με δύο δόμους, συνολ. ύψ. 1,05 μ., και η συνέχεια του καμαροσκέπαστου υπονόμου που διατηρούνται σε άριστη κατάσταση.

Κινητά ευρήματα: αρκετά χάλκινα νομίσματα, τα περισσότερα στην επιφάνεια του καταστρώματος της οδού, σημαντικά όστρακα γεωμετρικών αγγείων από τον αποθέτη και λιγοστά όστρακα της ύστερης αρχαιότητας αποτελούν τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής.

Οικόπεδο Στ. Κυριαζή

Το οικόπεδο βρίσκεται στο Ο.Τ. 43 του εγκεκριμένου σχεδίου πόλης Πυθαγορείου με πρόσωπο στον κεντρικό δρόμο Πυθαγορείου-Βαθιού. Βρίσκεται στα ανατολικά του σπιτιού Ι. Σολούνια (μεταξύ του σπιτιού Σολούνια και οικοπέδου Κυριαζή) υπάρχει το οικόπεδο Ερ. Μοσχονά).

Η έρευνα επεκτάθηκε σε όλο το οικόπεδο. Σημαντικά αρχαία λείψανα δε βρέθηκαν παρά μόνο λίγα αρχαϊκά όστρακα επάνω στο φυσικό έδαφος.

Οικόπεδο Ν. Ανδρεαδάκη-Μ. Κονταξή

Συνεχίστηκε και τη φετινή ανασκαφική περίοδο η έρευνα, όμως δεν ολοκληρώθηκε λόγω της τεράστιας έκτασης του κτήματος (7 στρέμματα).

Η συνέχιση της ανασκαφής προγραμματίστηκε για το 1984.

Μ. ΒΙΓΛΑΚΗ

Οικόπεδο Γυμνασίου

Συνεχίστηκε κατά το 1983 η ανασκαφή στο οικόπεδο όπου επρόκειτο να χτιστεί το νέο Γυμνάσιο του Πυθαγορείου, στην πλαγιά του βουνού της Σπηλιανής, επειδή κατά τη διάρκεια του χειμώνα τα νερά της βροχής αποκάλυψαν τμήμα ψηφιδωτού σε απόσταση 10 μ. προς Β. του τοίχου Τ2 της τομής Α της ανασκαφής του προηγούμενου έτους⁴. Η ανασκαφή έφερε στο φως σημαντικά λείψανα μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος των ελληνιστικών χρόνων (στην α' τουλάχιστον φάση του), του ο-

ποίου οι δύο κύριοι χώροι καλύπτονται με ψηφιδωτά δάπεδα εξαιρετικής τέχνης.

Ο χώρος με το ψηφιδωτό 1 (διαστ. 5,62 × 5,18 μ.) (Σ χ έ δ. Δ') ορίζεται από τέσσερις τοίχους (Τ1-Τ4), από τους οποίους οι Τ1 και Τ2 σώζονται σε ύψος 1 μ. περίπου, ενώ από τους Τ3 και Τ4 σώζεται μόνο το θεμέλιο. Στον Τ2 ανοίγεται προς Β. θύρα, πλ. 1,14 μ., από τις παραστάδες της οποίας σώζονται οι μαρμάρινες βάσεις. Και οι τέσσερις τοίχοι είναι χτισμένοι με μεγάλες πελεκημένες πέτρες σε εναλλαγή με μικρές πλακοειδείς, όμοιας κατασκευής με τοίχο στο οικόπεδο Ακ. Αθηναίου⁵ και καλύπτονται με κονίαμα σε δύο στρώσεις.

Το ψηφιδωτό 1, σε opus tessellatum, έχει δύο κύριες διακοσμητικές ταινίες⁶. Η εξωτερική κοσμείται με φυτικό σπειρομαϊάνδρο με φύλλα άκανθας και τριφυλλόσχημα άνθη και η εσωτερική με τόρο διακοσμημένο με επάλληλες σειρές φυλλοειδών και ταινίες με γεωμετρικά κοσμήματα (Πί ν. 140 α).

Δυτικά του χώρου 1 αποκαλύφθηκε μεγαλύτερο δωμάτιο (διαστ. 9,50 × 7 μ.) που καλύπτεται με το ψηφιδωτό 2 και ορίζεται από τους τοίχους Τ3 (ανατολικά), Τ6 (βόρεια) και Τ9 (δυτικά). Κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς τους υπήρχε έδρανο (;) από μία σειρά τετράγωνων ασβεστολίθων. Και στις τρεις πλευρές της αίθουσας υπήρχε διάδρομος, πλ. 0,80 μ., από λευκές ψηφίδες, που χρησίμευε πιθανώς για την τοποθέτηση ανακλίντρων και μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως πρόκειται για την αίθουσα συμποσίου του κτιρίου. Προς το ψηφιδωτό ο διάδρομος ορίζεται με κυμάτιο από γκριζογάλανο μάρμαρο κατά το γνωστό τύπο από άλλα ελληνιστικά ψηφιδωτά⁷.

Το ψηφιδωτό 2, σε opus tessellatum επίσης, έχει δύο κύριες διακοσμητικές ταινίες: στην πρώτη σπειρομαϊάνδρου που απολήγει σε κεφαλές λεοντόμορφων γρυπών (για τις οποίες χρησιμοποιήθηκε τεχνική opus vermiculatum) και πλοχμός άκανθας στις γωνίες, στην εσωτερική ταινία πολύχρωμος προοπτικός μαϊάνδρος. Η αίθουσα είχε είσοδο από Ν., στην οποία βρέθηκε το ψηφιδωτό 4 με προοπτικό κυβόσχημο κόσμημα.

Δυτικά της αίθουσας του συμποσίου υπήρχε ο χώρος 3, που καλυπτόταν με λευκό ψηφιδωτό σε

5. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 375, Πίν. 328 β.

6. Το ψηφιδωτό 1 και το ψηφιδωτό του χώρου 2, που θα δούμε πιο κάτω, θα αποτελέσουν αντικείμενο ιδιαίτερης μελέτης.

7. Πρβλ. Ph. Bruneau, EAD XXIX, Paris 1972, σ. 169 (αριθ. 68) και 174 (αριθ. 73), όπου παρόμοια πλαίσια υπάρχουν σε ψηφιδωτά στην Ilot des Bijoux και στην Ilot des Comédiens. Ο συγγραφέας και στις δύο περιπτώσεις πιστεύει ότι το μαρμάρινο πλαίσιο διευκόλυνε την απομάκρυνση των νερών (ό.π., σ. 104).

4. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 351.

opus segmentatum. Το χώρο ορίζει από Δ. ο τοίχος T10, με σωζ. ύψος 0,90 και πλ. 0,70 μ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλους τετράγωνους ασβεστολίθους και στην ανατολική παρειά του σώζει κονίαμα σε δύο στρώσεις, στο οποίο διατηρείται, σε ύψος 0,50 μ., κόκκινη οριζόντια ταινία. Κατά τη δυτική παρειά του T10 αποκαλύφθηκε νυμφαίο στεγασμένο με καμάρα από οπτοπλίνθους. Το στηθαίο της δεξαμενής είναι κατασκευασμένο με μεγάλους ασβεστολίθους, προσεκτικά πελεκημένους, ενώ μπροστά της υπάρχει πλακόστρωτο από ασβεστολιθικές πλάκες, όπου παρατηρούνται ίχνη από πρόχειρα λαξευμένα αυλάκια για την απομάκρυνση των νερών.

Ανατολικά του χώρου 1 άρχιζε μεγάλος αναλημματικός τοίχος, ο T8, που αποτελούσε ίσως το βόρειο εξωτερικό τοίχο του συγκροτήματος. Στον T8 διακρίνονται τουλάχιστον τρεις οικοδομικές φάσεις: μέχρι ύψ. 0,80 μ. είναι χτισμένος με αργούς λίθους και κονίαμα, μέχρι 1,40-1,60 μ. με γωνιολίθους σε εναλλαγή με επάλληλες σειρές πλακοειδών λίθων και κονίαμα και μέχρι 2,30 μ. με αργούς λίθους και χώμα.

Προς Ν. του T8 και ανατολικά του χώρου των ψηφιδωτών αποκαλύφθηκαν συμπλέγματα τοίχων, που σχηματίζουν διάφορους χώρους (4-15), με ασαφή προς το παρόν λειτουργικότητα. Ο τοίχος T11, με κατεύθυνση λοξή από ΝΔ. προς ΒΑ., έχει πλ. 0,80 μ., είναι θεμελιωμένος στο φυσικό και πιθανότατα ανήκει σε παλιότερη φάση του συγκροτήματος. Στη νότια παρειά του σώζεται κονίαμα σε δύο λειψαίον προς Α. τοίχο T31 και θα ερευνηθεί μελλοντικά. Στο χώρο νότια των εργαστηρίων βρέθηκε το τελευταίους, είναι χτισμένος με αργούς λίθους, κομμάτια κόκκινου μαρμάρου και χώμα, ανήκει σε νεότερη φάση και χώρισε τον πριν ενιαίο χώρο που οριζόταν από τους T11, T12 και T14, σε δύο μικρότερους, τους 6 και 7. Το δάπεδο του χώρου 7 ήταν στρωμένο με τετράγωνες πήλινες πλάκες⁸, ενώ του χώρου 8 με λευκό ψηφιδωτό σε opus segmentatum (Πίνακ. 140 β). Ο χώρος 8 ορίζεται ανατολικά με τον τοίχο T17, πλ. 0,60 μ., που είναι κατασκευασμένος με μεγάλους ασβεστολίθους με ενδιάμεσες επάλληλες σειρές πλακοειδών λίθων και κομμάτια από κεραμίδες (όμοιος με τοίχο στο οικοπέδου Σκούφου)⁹.

Ανατολικά του χώρου 10 και κάθετα στο μεγάλο αναλημματικό τοίχο (T8) αποκαλύφθηκαν παράλληλοι τοίχοι με κατεύθυνση από Β. προς Ν. (T25-

T31), που σχηματίζουν μια σειρά από δωμάτια, πιθανώς εργαστήρια. Σειρά από πήλινα κυλινδρικά σκεύη, μέσα στα οποία σώζονται υπολείμματα πηλού, που βρέθηκαν κατά μήκος του T8 και βόρεια των χώρων 11 και 12, καθώς και άλλα στοιχεία μας επιτρέπουν ίσως τη συσχέτιση των χώρων με κεραμικά εργαστήρια. Μικρή δεξαμενή υπάρχει στο χώρο 15, εσωτ. διαστ. 1,25 x 0,70 μ., της οποίας τα εσωτερικά τοιχώματα σώζουν επίστρωση με υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή ήταν αρχικά μεγαλύτερη και περιορίστηκε σε δεύτερη φάση από Ν. με τον τοίχο T33. Ο τοίχος T8 συνεχίζεται και μετά τον τελευταίο προς Α. τοίχο T31 και θα ερευνηθεί μελλοντικά. Στο χώρο νότια των εργαστηρίων βρέθηκε το φυσικό κοκκινόχρωμα.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ

ΝΑΞΟΣ

Για την ανασκαφή στο χώρο εμπρός από τη Μητρόπολη της Χώρας, που διεξάγεται από την Αρχαιολογική Εταιρεία σε συνεργασία με την ΚΑ' Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων, βλ. ΠΑΕ 1983, σ. 299-311, πίν. 192-202.

ΠΑΡΟΣ

Στην παραλία, στο βορειοανατολικό άκρο του συνοικισμού της Παροικιάς, ήδη από το 1960 είχε διαπιστωθεί η ύπαρξη γεωμετρικού και αρχαϊκού νεκροταφείου¹⁰. Οι ταφές που είχαν έλθει τότε στο φως βρέθηκαν στην κοίτη μικρού χειμάρρου που έρρεε στην περιοχή. Στα νότια του χειμάρρου αυτού, που τώρα πια έχει διαμορφωθεί σε δρόμο, εκτείνεται ένα μεγάλο οικόπεδο ως τις εγκαταστάσεις της οινοποιείας. Σε αυτό το χώρο, το Βελέντζεο Ίδρυμα θέλησε να χτίσει ένα πολιτιστικό κέντρο και πριν φυσικά αρχίσουν οι οικοδομικές εργασίες έπρεπε να προηγηθεί η αρχαιολογική έρευνα. Έτσι άρχισε η ανασκαφή από τη συνάδελφο Όλ. Χατζηαναστασίου, συνεχίστηκε από τη νέα συνάδελφο στην Εφορεία Κλ. Ευστρατίου και σε μια τρίτη περίοδο από την υπογράφουσα με τη συνεργασία του συναδέλφου Χαρ. Σιγάλα. Η ανασκαφή όμως λίγο προχώρησε στο διάστημα του έτους από έλλειψη πιστώσεων αλλά και επιστημονικού προσωπικού.

Άρχισε να αποκαλύπτεται μέρος ενός σημαντικού νεκροταφείου που περιλάμβανε τάφους κιβω-

8. Για παρόμοια βλ. ΕΑΔ, ό.π., σ. 133 (αριθ. 20-22) και σ. 152 (αριθ. 56).

9. ΑΔ 28 (1973): Χρονικά, σ. 533 κ.ε., Πίν. 500 γ.

10. ΑΔ 16 (1960): Χρονικά, σ. 245 κ.ε.· 18 (1963): Χρονικά, σ. 273 κ.ε.

τιόσχημους (Πί ν. 141 α), πολλοί από τους οποίους ήταν παιδικοί (Σ χ έ δ. 2). Δεν έλειπαν φυσικά και οι εγχυτρισμοί, για τους οποίους χρησιμοποιήθηκαν μεγάλα αγγεία, ανάμεσα στα οποία και ένας αμφορέας με πόδι (που δε σώθηκε), της κατηγορίας που χαρακτηρίζεται ως μηλιακή (Πί ν. 141 β). Επίσης ορισμένες ταφές είχαν σήματα, δηλαδή όρθιες πλακοειδείς πέτρες μικρών σχετικά διαστάσεων (Πί ν. 141 γ). Ανάμεσα στους τάφους ήλθαν στο φως τοίχοι, πάχ. 0,80-1 μ., που φαίνεται ότι διαιρούσαν το χώρο του νεκροταφείου σε διαμερίσματα, μέσα στα οποία υπήρχαν ταφές τόσο πυκνές ώστε συχνά επισημάνθηκαν σε δύο ή τρία επάλληλα επίπεδα (Πί ν. 142 γ).

Σύμφωνα με τα κτερίσματα των τάφων που είναι κυρίως πρωτοκορινθιακά και κορινθιακά, αρύβαλλοι, κοτυλίσκες στη μεγάλη τους πλειονότητα, αλλά βαστρα αλλά και μερικές κύλικες του λεγόμενου ροδιακού τύπου (Πί ν. 142 α-β), το νεκροταφείο χρονολογείται στον 7ο και στον 6ο αι. π.Χ. Από την επίχωση έχουν περισυλλεγεί λίγα γεωμετρικά όστρακα και πολλά του 7ου και 6ου αι. π.Χ. Από τα όστρακα του 7ου αι. τα περισσότερα προέρχονται από αγγεία κυκλαδικών εργαστηρίων (Πί ν. 143 α-γ), ιδιαίτερα όμως από αγγεία της κατηγορίας των μηλιακών (Πί ν. 143 δ-ε). Στον αμφορέα του εγχυτρισμού που αναφέρθηκε παραπάνω παριστάνεται η μυθολογική σκηνή της κρίσης του Πάριδος.

Στη νέα αυτή ανασκαφή η πληθώρα των μηλιακών αγγείων προσφέρει υλικό για μια νέα θεώρηση του προβλήματος της καταγωγής της κατηγορίας αυτής των αγγείων.

Συνεχίστηκαν επίσης από τους συναδέλφους οι ανασκαφές στο Καμάρι της Θήρας (πόλη της ύστερης αρχαιότητας), στην Ικαρία, στον Κάμπο (ρωμαϊκή πόλη), στη Σάμο, στο Πυθαγόρειο (αρχαία Σάμος) και στην Άνδρο, στο νέο γεωμετρικό οικισμό της Υψηλής Απροβάτου. Οι λεπτομερείς εκθέσεις θα γίνουν από τους ανασκαφείς.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΙΚΑΡΙΑ

Κά μ π ο ς (αρχ. Οινόη)

Οικόπεδο Α. Μουρσελά

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο οικόπεδο (βλ. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 360). Βρέθηκε ένας πλακόστρωτος δρόμος, μήκ. 10,50 και πλ. 1,50 μ., που κατεβαίνει κλιμακωτά από Ν. προς Β., παράλληλα προς το σημερινό δρόμο (Πί ν. 144 γ). Στην ανατολική πλευρά του ένα μεγάλο διώροφο κτίριο, κατεστραμμένο σε μεγάλο βαθμό από την κατασκευή σύγχρονων αναλημμάτων για το φύτεμα αμπελιών. Δε σώθηκε τίποτα από το ισόγειο του κτιρίου, παρά

μόνο ο τοίχος της πρόσοψης, μήκ. 9 μ., με δύο ανοίγματα με μαρμάρινα κατώφλια, και το υπόγειο, χωρισμένο σε μεγάλους χώρους που δε φαίνονται να επικοινωνούν μεταξύ τους. Οι τοίχοι του υπογείου, χτισμένοι με ακατέργαστες πέτρες και κονίαμα, σώζονται σε ύψος 1,80 μ. περίπου. Ο τοίχος της πρόσοψης είναι χτισμένος με περισσότερη επιμέλεια, με αρχαιότερο οικοδομικό υλικό (μαρμάρινες λιθοπλίνθους) σε δεύτερη χρήση.

Η κεραμική χρονολογεί το κτίριο στον 1ο αι. μ.Χ. περίπου, αλλά κάτω από τον ανατολικότερο τοίχο του υπογείου αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαιότερου (ελληνιστικού;) τοίχου, ενώ στη βόρεια πλευρά έχει ενσωματωθεί στους ρωμαϊκούς τοίχους τμήμα αρχαιότερου κτιρίου χτισμένου ισοδομικά με μαρμάρινες λιθοπλίνθους. Του κτιρίου αυτού αποκαλύφθηκε ένα μικρό τμήμα, γιατί το μεγαλύτερο μέρος του βγαίνει έξω από τα όρια του οικοπέδου.

Επίσης, κάτω από το δάπεδο του βορειότερου δωματίου του υπογείου βρέθηκε ταφή μέσα σε δύο μεγάλους πithους τοποθετημένους αντικρουστά, σε κοιλότητα σκαμμένη στο μαλακό βράχο (πάσπαρο). Εκτός από οστά (ανασκαλεμένα) το μόνο άλλο εύρημα ήταν μία ρωμαϊκή δακρυδόχος. Ίσως η ταφή είχε συληθεί κατά την αρχαιότητα.

Το κτίριο αυτό φαίνεται πως ανήκει σε συγκρότημα σπιτιών που συνεχίζει έξω από τα όρια του οικοπέδου τόσο στα ανατολικά, όσο στα βόρεια και νότια. Για πρώτη φορά έχουμε ενδείξεις αρχιτεκτονικές για τη θέση της αρχαίας πόλης που ήταν γνωστή ως τώρα μόνο από επιγραφές και νομίσματα (ΠΑΕ 1939, σ. 139 κ.ε.).

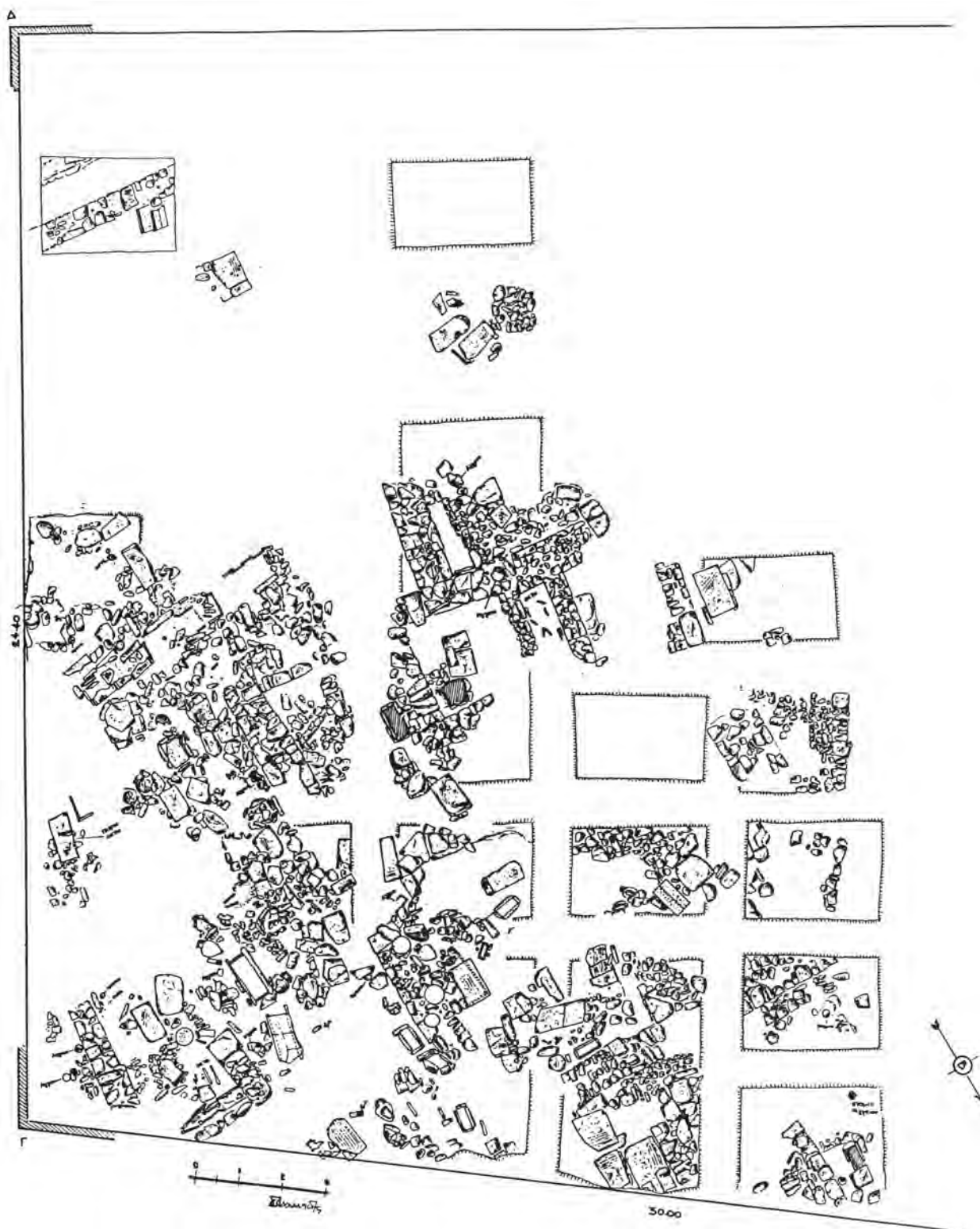
ΦΟΥΡΝΟΙ

Οικόπεδο Γραμματικού

Ύστερα από αίτηση του ιδιοκτήτη και με εθελοντική εργασία των κατοίκων του χωριού, έγινε ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο αυτό, στη Χώρα των Φούρνων.

Το οικόπεδο είναι πολύ μικρό και ερευνήθηκε σχεδόν ολόκληρο, χωρίς να βρεθεί ίχνος άλλου αρχαίου, εκτός από μία ρωμαϊκή σαρκοφάγο. Η σαρκοφάγος ήταν σχεδόν παράλληλα προς την ξερολιθιά που κλείνει στα δυτικά το οικόπεδο, σε απόσταση 8,40 από τη νοτιοδυτική και 6,80 μ. από τη βορειοδυτική γωνία, σε βάθος 3,10 μ. από το επίπεδο του δρόμου. Έχει ύψος 1,10, μήκος 2,38 και πλάτος 1,10 μ. και είναι διακοσμημένη με ανάγλυφα σχηματοποιημένα στεφάνια και κύκλους. Στη μία μακρά πλευρά έχει την επιγραφή:

ΕΠΑΜΕΙΝΩΝΤΗ
ΛΩΝΟΣΚΑΙΦΙΛΤΗΣ
ΗΡΩΣΧΡΗΣΤΕΧΑΙΡΕ
ΕΤΩΝ ΚΕ

Σχέδ. 2. Πάρος. Παροικιά. Οικόπεδο Βελεντζείου Ιδρύματος. Κάτοψη τμήματος αρχαϊκού νεκροταφείου.

Επειδή βρέθηκε να πατά σε ορθογώνια στηρίγματα φαίνεται ότι ήταν στη θέση της και ότι μάλλον εκεί γύρω θα πρέπει να αναζητηθεί το ρωμαϊκό νεκροταφείο (βλ. ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 378 για τη θέση της ελληνιστικής ακρόπολης).

Η σαρκοφάγος μεταφέρθηκε στην πλατεία του χωριού (Πί ν. 144 α-β).

ΑΝΤΙΠΑΡΟΣ

Στη θέση Αγία Κυριακή (Παναγία) βρέθηκε από ιδιώτη και παραδόθηκε στο Μουσείο Πάρου μαρμάρινο ΠΚ ειδώλιο. Το ειδώλιο βρέθηκε όταν τα κύματα παρέσυραν τα τοιχώματα του τάφου. Στην περιοχή βρέθηκαν οι πλάκες που κάλυπταν εσωτερικά τα τοιχώματα και στο μαλακό βράχο διακρίνεται ακόμη η εσωτερική γωνία του τάφου. Ήταν κιβωτιόσχημος του τύπου Α.

Στην ίδια παραλία, λίγο βορειότερα, φαίνονται αρχαία λαξεύματα στους βράχους. Όμοια παρατηρήθηκαν σε διάφορα σημεία της Πάρου (ΠΑΕ 1975, πίν. 183 β).

ΠΑΡΟΣ

Παραδόθηκαν στο Μουσείο Παροικιάς όστρακα από μυκηναϊκούς πίθους με σχοινωτή διακόσμηση, που σύμφωνα με τις πληροφορίες του ιδιώτη προέρχονταν από τη θέση Τρυπητή, στη νοτιοδυτική Πάρο. Σε αυτοψία διαπιστώθηκε ότι η θέση αυτή είναι ένας βραχώδης λόφος και επιφανειακά τουλάχιστον δε φαίνονταν ίχνη αρχαίων.

ΟΛΓΑ ΧΑΤΖΗΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

ΝΑΞΟΣ

Η ομάδα της R.C.P. 583 «Αρχαίες Κυκλάδες» του Εθνικού Κέντρου Επιστημονικής Έρευνας της Γαλλίας (I. Cergeau, B. Φώτου, Ο. Ψυχογιός, με επί κεφαλής το R. Treuil) συνέχισε, το Σεπτέμβριο 1983, τις επιφανειακές έρευνες τις οποίες είχε αρχίσει τον Οκτώβριο 1982 στην περιοχή Ακρωτήρι του Κινίδα-

ρου και της μονής Φανερωμένης.

Ερευνήθηκε η ζώνη στα νοτιοδυτικά, μέχρι την πεδιάδα των Εγγαρών. Τα κυριότερα ευρήματα, εκτός από μερικές προϊστορικές και γεωμετρικές τοποθεσίες με περιορισμένη έκταση, ήταν αυτά που προέρχονται από οικισμό της εποχής του χαλκού, επάνω στο ύψωμα του Καλαμάδικου και από μια τοποθεσία των ιστορικών χρόνων, γύρω από το παρεκκλήσιο του Αγίου Πνεύματος. Κοντά στο χωριό Εγγαρές (Μητριά), τοπογραφικές έρευνες επέτρεψαν να προσδιορισθεί ο χώρος όπου παλιότερα είχαν αποκαλυφθεί η επιγραφή IG XII, 5, 53 και ένα ιερό των Νυμφών και πρόσφατα επιγραφή, προφανώς αδημοσίευτη, και ιστορική τοποθεσία, που εντοπίστηκαν το 1982, όπως και η τοποθεσία στο παρεκκλήσιο του Αγίου Πνεύματος. Δεν επιβεβαιώσαν όμως, μέχρι σήμερα, την υπόθεση σχέσης ανάμεσά τους. Στα βορειοανατολικά της ζώνης, αναγνωρίσαμε τις κοιλάδες και τις οδικές αρτηρίες με κατεύθυνση το εσωτερικό του νησιού· τελείωσε επίσης η μελέτη πολλών τοποθεσιών που είχαν εντοπιστεί το 1982· εκτός από αυτές που εμφανίζονταν σποραδικά, αποκαλύφθηκαν πέντε ή έξι προϊστορικοί οικισμοί, από τους οποίους ο ένας σχετικά εκτεταμένος, ένα σύνολο προϊστορικών τάφων (;), ένας μικρός ιστορικός οικισμός και δύο ρωμαϊκοί οικισμοί. Η μελέτη του υλικού επιφανείας, όστρακα κεραμικής, θραύσματα και εργαλεία από οψιδιανό και χαλαζία, πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο της Χώρας.

Επίσης, η ομάδα επισκέφθηκε και πάλι το εργαστήριο επεξεργασίας πυριτολίθου, το οποίο είχε εντοπιστεί το 1981 στη Στελίδα. Καθορίστηκε η έκτασή του και έγινε περισυλλογή ευρημάτων· η μελέτη θα πρέπει να συνεχισθεί από ειδικό.

Η επόμενη αποστολή θα πρέπει να ασχοληθεί με την αποπεράτωση της έρευνας στη νοτιοδυτική περιοχή της ζώνης, όπως και με τη μελέτη του υλικού. Η τελική σύνθεση, θα συγκέντρωνε τα αποτελέσματα σε διάφορους τομείς (γεωμορφολογία, γεωοργολογία, γεωγραφία και μεθοδολογία).

RENÉ TREUIL

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ.τ.Συντ. Η 3η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ως το τέλος Μαΐου 1983, που η υπογράφουσα είχε τη διεύθυνση της Εφορείας, υπηρέτησαν οι Επιμελητές Αρχαιοτήτων Θ. Αλιπράντης, που αναχώρησε τον Ιανουάριο για το εξωτερικό, Ε. Ιατρίδου και Ν. Τσελέντη, η αρχαιολογική γραμματεύς Σ. Κίτσου και οι αρχιτέκτονες Λ. Μαθά-Δεμαθά, Δ. Χριστοπούλου και Μ. Γρυπάρη. Στο διάστημα αυτό πραγματοποιήθηκαν κυρίως εργασίες σε τοιχογραφίες και εικόνες ναών της Νάξου, Μήλου, Κιμώλου, Σίφνου και Φολεγάνδρου.

Σπουδαίο γεγονός αυτού του χρόνου υπήρξε η εύρεση μιας εικόνας με την υπογραφή του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στη Σύρο, με θέμα την Κοίμηση της Παναγίας¹. Την εικόνα ανακάλυψε τον Απρίλιο ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων Χίου Γ. Μαστορόπουλος στο ναό της Παναγίας των Ψαριανών (Κοίμηση) στην Ερμούπολη, κατά την έρευνά του για κειμήλια των προσφύγων από τα Ψαρά στη Σύρα. Η εικόνα, σκεπασμένη με πέπλα και τάματα, βρισκόταν σε προσκυνητάρι στο νάρθηκα της εκκλησίας. Ο Γ. Μαστορόπουλος ενημέρωσε ευθύς την υπογράφουσα για το εξαιρετικό εύρημά του, και η Έφορος το γνωστοποίησε στο Υπουργείο. Με άμεσες ενέργειες της Υπουργού Πολιτισμού κ. Μελίνας Μερκούρη και με τη συναίνεση του Μητροπολίτη Σύρου Δωροθέου και του εκκλησιαστικού συμβουλίου της Παναγίας των Ψαριανών, η εικόνα μεταφέρθηκε σε λίγες μέρες από το Διευθυντή Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων Μ. Μιχαηλίδη

και την υπογράφουσα στην Αθήνα, όπου και παραδόθηκε στο Βυζαντινό Μουσείο για συντήρηση και μελέτη².

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ-ΕΙΚΟΝΩΝ

ΝΑΞΟΣ

΄Αγιος Ιωάννης στ' Αδησαρού

Η αποκάλυψη και συντήρηση του σημαντικού αεικονικού διακόσμου της εκκλησίας κοντεύει να τελειώσει³. Το χειμώνα συνεχίστηκε για λίγο ο καθαρισμός με μηχανικό τρόπο της ζωγραφικής από τα νεότερα ασβεστοχρίσματα και τα στερεοποιημένα άλατα στην καμάρα του Ιερού, έγιναν στερέωση, «ξάκρισμα» και στοκάρισμα των τοιχογραφιών (συντηρητές Μ. Μακρογαμβράκης, Ειρ. Μακρογαμβράκη).

Πρωτόθρονη στο Χαλκί

Μικρή έρευνα στον κυρίως ναό⁴, και συγκεκριμένα στο κάτω μέρος του νότιου τοίχου στη νότια κεραία του σχηματιζόμενου σε κάτοψη σταυρού, ανατολικά της θύρας, αποκάλυψε κάτω από τα ασβεστοχρίσματα σπαράγματα τοιχογραφιών σε τρία ζωγραφικά στρώματα. Στο τρίτο μόνο στρώμα υπάρχουν σαφέστερα στοιχεία ζωγραφικής: τα χέρια μορφής. Ο καθαρισμός είναι δύσκολος και η στερέωση προβληματική. Η εργασία συνεχίζεται (συντηρητές Μ. Μακρογαμβράκης, Ειρ. Μακρογαμβράκη). Η εικόνα καταστροφής του παλιού τοίχου στο μέρος όπου βρέθηκαν τα λείψανα τοιχογραφιών δείχνει πως η σωζόμενη διαμόρφωση της νότιας θύρας του ναού, όπως αντίστοιχα της βόρειας θύρας απέναντι, ανήκει σε νεότερη επέμβαση, αυτή που χρονολογείται στο 17ο αι. με επιγραφή στο εξωτερικό της βόρειας πλευράς.

ΜΗΛΟΣ

Συνεχίστηκε και αυτό το χρόνο η συντήρηση στην Αθήνα εικόνων από ναούς της Μήλου. Έγιναν εργασίες σε οχτώ εικόνες, από τις οποίες σημειώνονται οι σημαντικότερες:

Από τον ΄Αγιο Χαράλαμπο στις Πλάκες. 1. Ο ένθρονος Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα (ΜΗ 80, διαστ. 0,87 × 0,61 μ.), καλό έργο του 16ου

1. Γ. Μαστορόπουλος, Ένα άγνωστο έργο του Θεοτοκόπουλου, Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, Αθήνα 1983, σ. 53. Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (1884-1984), Κατάλογος, Αθήνα 1984, αριθ. 21, σ. 34 και 35, πίν. 21. From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1987, αριθ. 63, σ. 133 και 190 κ.ε.

2. Βλ. ΑΔ 38 (1983): Χρονικά, σ. 3, 6.

3. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 369.

4. Για τις τοιχογραφίες της Πρωτόθρονης βλ. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 474 κ.ε.

17ου αι. (Πί ν. 145 α). Ο δυτικότροπος θρόνος έχει κάθισμα με торνευτά καγκελάκια και ψηλό, καμπυλόγραμμο ερεισίνωτο με πλούσια και βαριά διακόσμηση κατά ζώνες. Στην κορυφή του ακουμπούν δύο εξαπτέρυγα. Η εικόνα είναι κατεστραμμένη στην επάνω πλευρά, κυρίως, όπου λείπει και τμήμα από το κεφάλι του Χριστού. Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις και νεότερα στοκαρίσματα. Η εργασία συνεχίζεται. 2. Ο ένθρονος Χριστός στον τύπο του Παντοκράτορα (ΜΗ 81, διαστ. 0,632 × 0,48 μ.), του 17ου αι. (Πί ν. 145 β). Έχει ήδη γίνει λόγος⁵ για τον γοτθικού τύπου, κομψό μαρμάρινο θρόνο του Χριστού, που έχει σχεδιαστεί, όπως και το μαρμάρινο υποπόδιο, με ορθή προοπτική. Αφαιρέθηκαν νεότερα στοκαρίσματα και επιζωγραφήσεις που υπήρχαν στο κάτω μέρος της εικόνας και στο γραπτό πλαίσιο. 3. Ο άγιος Ιάκωβος ο Αδελφόμενος (ΜΗ 484, διαστ. 0,785 × 0,63 μ.)⁶. Ωραίο έργο του 17ου αι. (Πί ν. 146 α). Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις που είχαν καλύψει σε δύο στρώματα τον κάμπο και μέρη της μορφής. Η εικόνα είναι κατεστραμμένη στις άκρες.

Από την Παναγία Κορφιάτισσα στην Πλάκα οι άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη (ΜΗ 117, διαστ. 0,245 × 0,195 μ.), σημαντική εικόνα επίσης του 17ου αι., κομμένη στην αριστερή πλευρά και με τοπικές φθορές της ζωγραφικής (Πί ν. 146 β-γ). Κλείστηκε διαμπερής ρωγμή στη μέση επάνω, αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις στο πράσινο έδαφος.

Από τον Άγιο Νικόλαο στην Τρυπητή η ένθρονη Παναγία με το Χριστό [Η ΠΑ]ΝΤΩΝ-ΧΑΡΑ, σύμφωνα με την επιγραφή, με τους αγίους Ιωάννη το Θεολόγο και Αντώνιο που παραστέκονται όρθιοι στα πλάγια (ΜΗ 70, διαστ. 0,555 × 0,54 μ.), του 17ου αι. (Πί ν. 147 α). Συμπληρώθηκαν οι εργασίες του προηγούμενου χρόνου. Έγινε απολύμανση του ξύλου και αισθητική αποκατάσταση. Μεγάλα τμήματα της ζωγραφικής έχουν καταστραφεί.

Από τον Άγιο Γεώργιο στον Πέρα Τριοβάσαλο Ο ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ-Ο ΤΡΟΠΑΙΟΦΟΡΟΣ που φονεύει το δράκοντα και σώζει τη βασιλοπούλα, με το μικρό οινόχοο στα καπούλια του αλόγου του, και σε οχτώ πίνακες στην επάνω και κάτω πλευρά μικρογραφημένες σκηνές από το μαρτύριο του αγίου (Πί ν. 147 β). Σύμφωνα με φθαρμένη επιγραφή στην κάτω πλευρά του κεντρικού πίνακα, η εικόνα κατασκευάστηκε το 1792 από το ζωγράφο Νικόλαο. Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις. Μεγάλα μέρη

της εικόνας δεξιά και κάτω είναι κατεστραμμένα (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματικά).

ΚΙΜΩΛΟΣ

Στα εργαστήρια της Αθήνας ολοκληρώθηκε η συντήρηση μιας σημαντικής δίζωνης εικόνας από την Αγία Παρασκευή στο Ξαπλοβούνι, αφιερωμένης στη σωτηρία караβιού με το όνομα Santa Julia (ΚΙΜ 790, διαστ. 1 × 0,76 μ.)⁷ (Πί ν. 148 α). Σε δύο πίνακες επάνω παριστάνονται οι προστάτες άγιοι του αναθέτη, πιθανώς, ένθρονος αριστερά ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος και δεξιά ο άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος, με το μικρό οινόχοο στο αλόγο πίσω του. Ακολουθεί στην κάτω ζώνη η παράσταση ναυμαχίας, με την αναμνηστική του γεγονότος επιγραφή στην πλατιά ταινία του «ορίζοντα»: *VOCTUM FECIT GRATIAM AUSIT PER LOU VASELLOU SANTA / JULLIA*. Νησιά με δυσανάγνωστα ονόματα και κομμάτια ξηράς στις άκρες, όπου πολίσματα-κάστρα. Ένα καράβι αρμενίζει στην ταραγμένη θάλασσα ανάμεσα στα δύο νησιά στο βάθος επάνω. Το ίδιο ίσως ιστιοφόρο δεξιά κάτω, με υψωμένη κόκκινη σημαία με σταυρό στην πρύμη, δέχεται εχθρική επίθεση από δέκα μικρότερα πολεμικά πλοία, τα δύο κιόλας μισοβυθισμένα, εναντίον των οποίων βάλλει με όλα τα κανόνια του, φεύγοντας με ανοιχτά πανιά προς τον κοντινό όρμο που ανοίγεται φιλόξενος στην άκρη δεξιά. Αφαιρέθηκαν επιζωγραφήσεις στο κάτω μέρος. Η εικόνα χρονολογείται στο β' μισό του 17ου αι. Είναι ενδιαφέρον ότι ο δωρητής της και ιδιοκτήτης πιθανώς της φρεγάτας, που προφανώς δεν ήταν Έλληνας, όπως αποδεικνύουν οι επιγραφές, ανέθεσε τη ζωγράφιση της εικόνας σε Έλληνα αγιογράφο, που εργάστηκε σύμφωνα με τα ορθόδοξα εικονογραφικά πρότυπα. Ίσως να ήταν ορθόδοξος, ίσως να θέλησε με αυτό τον τρόπο να τιμήσει τον τόπο και την εκκλησία στην οποία αφιερώθηκε η εικόνα.

Έγιναν εργασίες σε τέσσερις ακόμη εικόνες της Κιμώλου, από τον ενοριακό ναό της Οδηγήτριας στη Χώρα, την Αγία Παρασκευή στο Ξαπλοβούνι και τον Άγιο Μηνά στον ομώνυμο όρμο. Θα σημειωθεί ως σπουδαιότερη η Σταύρωση από το ναό της Οδηγήτριας (Πί ν. 149 α-β), με νεότερο, του 16ου-17ου αι., ξυλόγλυπτο πλαίσιο που ακολουθεί την ημικυκλική, τοξωτή διαμόρφωση της εικόνας επάνω (ΚΙΜ 5, διαστ. 1,18 × 1,01, 0,81 × 0,68 μ. χω-

5. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 373.

6. Ό.π., σ. 371.

7. Ό.π., σ. 372.

ρίς το πλαίσιο)⁸. Η εικόνα, ενδιαφέρουσα για την ιταλική τέχνη της και τον αρκετά σπάνιο εικονογραφικό τύπο, είναι έργο του 15ου αι. Δείγματα καθαρισμού στα στηθάρια αριστερά των αγίων που παισιώνουν την κεντρική παράσταση αποκάλυψαν ότι κάτω από τις νεότερες ελληνικές υπάρχουν λατινικές επιγραφές. Η εικόνα, που θα ήταν αρχικά σε χρήση των καθολικών, στην καθολική εκκλησία της Κιμώλου ή αλλού⁹, περιήλθε αργότερα στην κατοχή των ορθοδόξων και, παρά την ιταλική τέχνη της, έφτασε η κάλυψη των λατινικών επιγραφών με ελληνικές, χαρακτηριστικά με το ίδιο το Σύμβολο της Πίστεως¹⁰ και με προφητικά κείμενα, για να «καθαγιασθεί» στην ορθόδοξη λατρεία, δημόσια ή ιδιωτική. Κι αυτό είναι δίχως άλλο ένα ενδιαφέρον φαινόμενο στην περιοχή των νησιών που έζησαν για αιώνες την κατοχή των Λατίνων. Η εικόνα είναι ιδιωτική, της οικογένειας Βεντούρη, που την εμπιστεύθηκε στην εκκλησία της Οδηγήτριας (συντηρητές Μ. Μιχαηλίδης, Μ. Γραμματίκα, Μ. Μιχαηλίδου).

Με την επαναφορά στη Μήλο και την Κίμωλο συντηρημένων εικόνων, μεταφέρθηκαν άλλες εικόνες για συντήρηση στην Αθήνα. Σημαντικότερες είναι αυτές του Θεολόγου που υπαγορεύει στον Πρόχορο, από την Κοίμηση της Θεοτόκου στη Ζεφυρία της Μήλου¹¹, και της Παναγίας Οδηγήτριας με την Κοίμηση σε στενή ζώνη κάτω, από το ναό του Χρυσοστόμου στην Κίμωλο¹².

ΣΙΦΝΟΣ

Συνεχίστηκε στα εργαστήρια της Αθήνας η συντήρηση εικόνων (τρεις) από την **Κοίμηση της Πανα-**

γίας στο Κάστρο. Έγινε αφαίρεση επιζωγραφησέων, κατά μέρη, στην ωραία εικόνα του Ευαγγελισμού (διαστ. 1,37×0,685 μ.), του 14ου-15ου αι., αρμοσμένη από δύο ίσα τμήματα που άλλοτε θα ήταν βημόθυρα¹³. Έγιναν επίσης δείγματα καθαρισμού στην εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας, με την επωνυμία **Η ΕΛΕΟΥΣΑ** στην επιζωγράφηση του κάμπου, με νεότερες προτομές αγίων σε στενή ζώνη κάτω (Πί ν. 150) (διαστ. 0,883×0,625 μ.)¹⁴. Πρόκειται για σημαντικό έργο του 15ου αι. Όπως διαπιστώθηκε, υπάρχουν επιζωγραφήσεις από διάφορες εποχές. Η αρχική εικόνα, που ήταν κομμένη δεξιά σε όλο το ύψος, επιδιορθώθηκε σε ύστερους χρόνους και συμπληρώθηκε με τμήμα ξύλου από άλλη εικόνα, όπως δείχνουν τα λείψανα μικρογραφημένων μορφών στην προσθήκη δεξιά κάτω, σύγχρονα των αγίων στην κάτω πλευρά (ζωγράφος-συντηρήτρια Ειρ. Τσεγκά, συντηρητές Μ. Μπρούμη, Π. Ταβλαρίδου-Μαυρουδή, Δ. Σφυρίδης, Β. Σακελλάρη).

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Συνεχίστηκε στην Αθήνα η συντήρηση εικόνων (τέσσερις) **από το ναό των Ταξιάρχων στη Χώρα**. Οι δύο είναι θύρες της πρόθεσης και του διακονικού στο τέμπλο, με παραστάσεις αντίστοιχα των αρχαγγέλων Μιχαήλ (διαστ. 1,94×0,72 μ.)¹⁵ και Γαβριήλ (διαστ. 1,99×0,715 μ.)¹⁶, του 17ου αι. (ζωγράφος-συντηρήτρια Ειρ. Τσεγκά, συντηρητές Π. Ταβλαρίδου-Μαυρουδή, Μ. Μπρούμη, Δ. Σφυρίδης, Β. Σακελλάρη).

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

8. Πρωτοπρεσβύτερος Ι. Σπ. Ράμφος, Τα χριστιανικά μνημεία της Κιμώλου και των πέριξ νησίδων, Εν Αθήναις 1972, σ. 55. Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, Κατάλογος Έκθεσης, Αθήνα 1986, αριθ. 97, σ. 96 κ.ε.

9. Αναφέρεται η προέλευσή της από τη Ζεφυρία της Μήλου (Ράμφος, ό.π.). Κατά πληροφορία της Π. Βεντούρη, η εικόνα βρισκόταν για πολλές γενιές στην οικογένειά της στην Κίμωλο.

10. Στις Κυκλάδες υπάρχουν εικόνες και τοιχογραφίες που εικονογραφούν το Σύμβολο της Πίστεως (Ράμφος, ό.π., σ. 42, πίν. 15, 1).

11. Ό.π., αριθ. 166, σ. 164 και 166.

12. Ό.π., αριθ. 120, σ. 120-121.

13. Ό.π., αριθ. 90, σ. 87-88, ΑΔ 36 (1981): Χρονικά, σ. 384.

14. Ό.π., αριθ. 98 κ.ε.

15. Ό.π., αριθ. 157, σ. 154 κ.ε.

16. Ό.π., αριθ. 158, σ. 155 κ.ε.

ΚΓ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Λύκτος Πεδιάδας

Το καλοκαίρι του 1983 πραγματοποιήθηκε συστηματική ανασκαφική έρευνα στη Λύκτο Πεδιάδας, με χρηματοδότηση κοινοτήτων της περιοχής¹. Σε τέσσερις ανασκαφικούς τομείς ερευνήθηκαν: α) μέρος από συγκρότημα υστερορωμαϊκών καταστημάτων, β) τμήμα ελληνιστικού κτιρίου, γ) τμήμα από μνημειακό ρωμαϊκό οικοδόμημα με κόγχες και δ) μέρος από το Βουλευτήριο της πόλης.

Στα υστερορωμαϊκά καταστήματα που χρονολογούνται μέχρι τον 7ο αι. μ.Χ., βρέθηκαν λίγα ευρήματα, κυρίως νομίσματα και μερικά αγγεία. Πλουσιότερα ευρήματα απέδωσε το γειτονικό ελληνιστικό οικοδόμημα, το οποίο καταστράφηκε βίαια από φωτιά και γι' αυτό διατήρησε ανέπαφο το στρώμα καταστροφής. Το κτίριο, που ανασκάφηκε τμηματικά περιλάμβανε ευρύχωρο κεντρικό δωμάτιο με εσχάρα ανάμεσα σε τέσσερις βάσεις κιόνων και κτιστή βωμοειδή κατασκευή (Πί ν. 151 α) καθώς και, αποθηκευτικούς και εργαστηριακούς χώρους, όπου βρέθηκαν δεκάδες αγγεία, όπως κάνθαροι, κύπελλα, πρόχοι, κρατήρες, πινάκια και λύχνοι, καθώς και κομμάτια από αρχαϊκά πιθάρια, ένα μάλιστα με ενδιαφέρουσα ανάγλυφη παράσταση λιονταριού που χρονολογείται στον προχωρημένο 6ο αι. Βρέθηκαν ακόμη πολλές πυραμιδοειδείς αγνύθες, θραύσματα ειδωλίων, χάλκινη λαβή και εφηλίδα, από καμένη ξύλινη πόρτα, καθώς και υπολείμματα απανθρακωμένων καρπών, κυρίως σιτηρών και ελιών. Οι ανασκαφικές ενδείξεις καθώς και η χρονολόγηση των αγγείων δείχνουν ότι το σπίτι αυτό καταστράφηκε στα γεγονότα των ετών 221-220 που περιγράφει ο Πολύβιος (Δ' 53.3-4), όταν η πόλη κυριεύτηκε και πυρπολήθηκε από τους Κνωσίους.

Ανασκάφηκε επίσης μέρος από τη δυτική πλευρά μνημειακού ρωμαϊκού οικοδομήματος, κατά μήκος της οποίας βαίνει συγκρότημα αψιδωτών κογχών με είσοδο, και πλατύς λιθόστρωτος δρόμος (Πί ν. 151 β). Ερευνήθηκαν δύο κόγχες που περιείχαν διαδοχικά στρώματα με άφθονη κεραμική του 3ου αι. μ.Χ., και πολλά τεμαχισμένα οστά βοοειδών, αιγοειδών και μικρών ζώων.

Σε άλλη τομή, στο γειτονικό ύψωμα του Αγίου Γεωργίου, αποκαλύφθηκε μέρος από μεγάλη αίθουσα με πλευρά τουλάχιστον 15 μ. με κτιστά χαμηλά έδρανα από γκρίζες καλοδουλεμένες πέτρες (Πί ν. 151 γ). Στην επίχωση εκτός από λίγα αγγεία και θραύσματα γυάλινων, οστέινα και σιδερένια μικροαντικείμενα, βρέθηκαν και πολλά κομμάτια από γύψινη διακοσμητική ζωφόρο με ημικιονίσκους και στεφάνια δάφνης με γυάλινους δίσκους στο εσωτερικό. Πρόκειται λοιπόν για επίσημη αίθουσα δημοσίων συγκεντρώσεων όπως δείχνουν τα κτιστά έδρανα, πιθανότατα για το Βουλευτήριο της πόλης, που αποτελεί μέρος μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος στο οποίο βρέθηκαν ενεπίγραφες βάσεις αναθημάτων που τιμούν τον αυτοκράτορα Αδριανό. Ανασκαφικές ενδείξεις δείχνουν ότι καταστράφηκε από σεισμό πιθανότατα στα τέλη του 2ου ή τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ.

Μικρή σωστική έρευνα πραγματοποιήθηκε επίσης στο οικόπεδο του Πανεπιστημίου, περιοχής Κνωσού, όπου ανασκάφηκαν οκτώ καλυβίτες ρωμαϊκοί τάφοι που περιείχαν γυάλινες δακρυδόχους, πήλινο προχοΐδιο, χάλκινες ψήφους, νομίσματα και μία ασημένια περόνη.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Κλήμα Πυργιώτισσας

Στον αγρό Εμμ. Σαραντουλάκη στη θέση Στον Έλληνα, κατά τη διάρκεια εκσκαφών και διαμορφώσεων σε χαμηλό λόφο, αποκαλύφθηκαν από το μηχανικό εκσκαφέα δύο θαλαμοειδείς τάφοι της ΥΜ ΠΙΒ περιόδου που περιείχαν 9 λάρνακες και 24 πήλινα αγγεία (Πί ν. 152 α-στ).

Τάφος Α. Ο εκσκαφέας κατέστρεψε τμήμα της οροφής του. Ο τάφος είχε δρόμο, μήκ. 3 και πλ. 1,50 μ., η είσοδος του έκλεινε με φράγμα λίθων και ο ελλειψοειδής θάλαμος, ύψ. 1,20 μ., περιείχε 4 κιβωτίοσχημες λάρνακες ακέραιες και ακόσμητες με επίπεδα καλύμματα. Γύρω και ανάμεσα στις λάρνακες υπήρχαν 12 αγγεία: ψευδόστομοι αμφορείς, κύλικες, κύπελλα, πρόχοι (Μ.Η.Π 25901-25912) καθώς και μία ατρακτοειδής χάντρα από φαγεντιανή (Μ.Η. Σ-Κ 3015).

Τάφος Β. Ο εκσκαφέας είχε καταστρέψει μεγάλο μέρος του τάφου, του οποίου η οροφή είχε καταρρεύσει σε παλιότερη εποχή. Περιείχε 5 λάρνακες: μία μόνο σωζόταν σχεδόν ακέραια στο βόρειο τμήμα του θαλάμου, ενώ από τις άλλες διατηρήθηκε στη θέση του μόνο το κάτω μισό τμήμα. Περιελάμβαναν τα κομμάτια και έγινε προσπάθεια συγκόλλησης και συμπλήρωσης, που όμως δεν ολοκληρώθηκε ακόμη. Ο τάφος δεν είχε δρόμο, το φράγμα εισόδου είχε καταστραφεί και ο θάλαμος ήταν ελλειψοειδής. Οι λάρνακες ήταν διακοσμημέ-

1. Λύκτος Ι, 1984 σ. 49-65.

νες με παραστάσεις ζώων και πουλιών και με φυτικά και θαλασσινά θέματα. Γύρω, ανάμεσα και μέσα στις λάρνακες υπήρχαν 12 πήλινα αγγεία: ψευδόστομοι αμφορείς, πρόχοι, κύλικες, κύπελλα, θυμιατήρι (Μ.Η.Π. 25886-25894 και 25898-25900) καθώς και μία πέτρινη ατρακτοειδής χάντρα (Α.Μ.Η. Σ-Κ 3016).

Σε επιφανειακή έρευνα της περιοχής δεν εντοπίστηκαν ίχνη άλλων αρχαιοτήτων.

Κ ρ ό τ ο ς Κ α ι ν ο υ ρ γ ί ο υ

Στον αγρό Γ. Ζαχαριουδάκη στη θέση Άσπρα Χαράκια ανασκάφηκε μικρός αυτοτελής ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ θολωτός τάφος, που είχε υποστεί στο παρελθόν επανειλημμένες συλήσεις.

Η διάμετρος του τάφου ήταν 4 μ. περίπου και τα τοιχώματα του θαλάμου σώζονταν σε ύψος 0,20-0,80 μ., και μόνο κατά τα 2/3 περίπου. Στα ανατολικά δεν υπήρχε καθόλου τοίχος αλλά ένας κεκλιμένος βράχος (Π ί ν. 154 α). Άγνωστη είναι και η θέση της εισόδου. Το πάχος του τοιχώματος του θαλάμου ήταν 1 μ. Το μέγιστο πάχος της επίκωσης στο εσωτερικό του τάφου ήταν 0,60 μ., στα δυτικά. Το περιεχόμενο του τάφου ήταν αναμοχλευμένο και μόνο στο νότιο τμήμα υπήρχε αδιατάρακτη επίκωση σε έκταση περίπου 2 τ.μ. και πάχος 0,50 μ. (Π ί ν. 154 β). Από το αδιατάρακτο αυτό τμήμα προέρχονται και τα περισσότερα ευρήματα, από τα οποία αναφέρονται:

Έντεκα πήλινα αγγεία: σκύφοι, κύπελλα, προχοΐδια ΠΜ ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου (Μ.Η.: 25875, 28885) (Π ί ν. 153 α-δ), ένα λίθινο λοπάδιο και μία ορθογώνια μαρμαρίνη πλάκα καθώς και ένα μοναδικό λίθινο μήλο ξίφους ή ράβδου με εγχάρκτη παράσταση σκορπιού (Μ.Η. Λ 4513-4515), δύο λίθινες κωνικές σφραγίδες με γραμμικά σφραγιστικά θέματα (Μ.Η. Σ-Κ 2988 και Μ.Η. Σ-Κ 3015) και μία κυλινδρική σφραγίδα από ελεφαντόδοντο με παράσταση λιονταριών (Μ.Η. Σ-Κ 3014) (Π ί ν. 153 ε-στ), 15 περίαπτα διαφόρων σχημάτων από ελεφαντόδοντο, ένας χάλκινος κοπέας, δέκα ατρακτοειδείς πέτρινες χάντρες περιδεραιού και 1500 μικροσκοπικές δακτυλιοειδείς χάντρες περιδεραιών.

Πολύ κοντά, σε απόσταση 100-150 μ. νοτιοδυτικά από τον τάφο εντοπίστηκε ο οικισμός, από τον οποίο αποκαλύφθηκαν τμήματα τοίχων, λίγα λίθινα εργαλεία και πολλά όστρακα αγγείων που προέρχονται από σκάμματα αρχαιοκαπήλων.

Α.Σ. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ

Κ ρ ο υ σ ώ ν α ς Μ α λ ε β ι ζ ί ο υ

Στο λόφο Κούπος, όπου από δεκαετίες είχε εντοπιστεί οικισμός των γεωμετρικών, αρχαϊκών, μυ-

κηναϊκών χρόνων, άρχισε η διεξαγωγή ανασκαφικής έρευνας για λόγους προστασίας των αρχαίων, επειδή είχαν διαπιστωθεί λαθροανασκαφές, αρχαιοκαπηλεία και καταστροφή αρχαίων από καλλιεργητικές εργασίες. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση από την Κοινότητα Κρουσώνα, που συμπαράσταθηκε θερμά στο έργο της Υπηρεσίας.

Τα αποτελέσματα της έρευνας υπήρξαν εξαιρετικά ενδιαφέροντα και τα ευρήματα (αρχιτεκτονικά λείψανα και κινητά ευρήματα) ιδιαίτερα σημαντικά. Εδώ δίνεται μία έκθεση σχετικά συνοπτική, επειδή η εργαστηριακή επεξεργασία του υλικού δεν έχει ολοκληρωθεί.

Αποκαλύφθηκαν τμήματα από τρία κτίρια των αρχαϊκών χρόνων (7ου-6ου αι. π.Χ.) με καλοχτισμένα ευρύχωρα ορθογώνια ή τετράγωνα δωμάτια, που ορισμένα σώζουν τις εισόδους με παραστάδες και κατώφλια από καλοδοιευμένες ορθογώνιες πλάκες και διατηρούν στο εσωτερικό τους τις πέτρινες στρογγυλές βάσεις από έναν ή δύο ξύλινους κίονες που στήριζαν την οροφή. Λόγω της κλίσης της πλαγιάς του λόφου, η μία πλευρά της τοιχοδομίας των κτιρίων, έχει στηριχθεί στο φυσικό βράχο, που λαξεύτηκε ως τοίχωμα ακολουθώντας μια οικοδομική τεχνική που έχει εφαρμοστεί και σε άλλους αρχαϊκούς οικισμούς της Κρήτης. Ενδιαφέρον είναι ότι σε δύο κτίρια βρέθηκε και το εγκαίνιό τους. Πρόκειται για μικρό στρογγυλό λάκκο, λαξευμένο στο βράχο, σε μια γωνία των κτιρίων, που στο βάθος του είχε τοποθετηθεί μια μικρή στρογγυλή πέτρινη πλάκα και επάνω της είχε αποθεθεί ένα μικρό αγγείο. Μέσα στο λάκκο, το χώμα ήταν μαύρο, καμένο (Π ί ν. 154 γ).

Το ένα από τα κτίρια, που χρονολογείται στον 6ο αι. π.Χ., είναι ένα ιδιαίτερα καλοχτισμένο οίκημα με άριστη τοιχοδομία από καλοπελεκημένες και καλά αρμοσμένες πέτρες. Αποκαλύφθηκε ένα ορθογώνιο δωμάτιο (διαστ. 10,50 x 5 μ.) με καλοφτιαγμένη είσοδο και μια στεγασμένη αυλή, ανοιχτή προς την απότομη πλαγιά του λόφου, που η στέγη της στηριζόταν σε δύο πώρινες κολόνες των οποίων βρέθηκαν οι βάσεις και τμήμα της μιας (Π ί ν. 155 α-β). Το κτίριο αυτό έχει χτιστεί επάνω σε λείψανα παλιότερου κτίσματος, ίσως πρωιμότερων αρχαϊκών χρόνων, που παρουσιάζει ανάλογη εικόνα: καλοχτισμένο τοίχο στηριγμένο στο λαξευμένο φυσικό βράχο και βάση κίονα που στήριζε τη στέγη.

Από τα ευρήματα που αποκαλύφθηκαν στα κτίρια αυτά αναφέρονται: ενδιαφέρουσα κεραμική των αρχαϊκών χρόνων (αρυβαλλοειδείς ληκύθιο, σφαιρικός αρύβαλλος, κρατήρας, σκύφοι, λυχνάρι, ορθογώνιο σκεύος με λαβές κτλ.), δύο πήλινα ειδώλια ζώων, σιδερένια εργαλεία, ένας πήλινος κύβος, πήλινα σφονδύλια και ψήφοι, κομμάτι πιθα-

ριού με ανάγλυφο κεφάλι αιλουροειδούς κ.ά. Εξάλλου, σε δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές που δεν επεκτάθηκαν προς το παρόν, βρέθηκαν: ένα μικρό χάλκινο επιχρυσωμένο μέταλλο με ανάγλυφο γοργόνειο, ένα μικρό ομοίωμα φτερωτής μορφής από περίτμητο χάλκινο επιχρυσωμένο έλασμα και μία ασημένια αγκιστροειδής περόνη, και τα τρία κοντά σε πρόχου των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και η προτομή ενός ζωδίου αλόγου των υστερογεωμετρικών χρόνων.

Σημαντική τέλος επιτυχία της ανασκαφής ήταν ο εντοπισμός ενός αποθέτη των αρχαϊκών χρόνων που, αν και διαταραγμένος και διασκορπισμένος από τους αρχαιοκάπηλους, απέδωσε σπουδαία ευρήματα: σειρά από δεκάδες ακέραια και ελλιπή πήλινα πλακίδια με ανάγλυφη παράσταση γυναικείας θεότητας που φέρνει το ένα χέρι στο στήθος ή και τα δύο κατά μήκος των μηρών, έχει τη χαρακτηριστική δαιδαλική κόμμωση και φέρει ψηλό πόλο. Βρέθηκαν ακόμη, ανάλογα πλακίδια με ανάγλυφη παράσταση γυνής θεάς, πλακίδια με ανάγλυφο άλογο και τμήματα δύο γυναικείων ειδωλίων. Όλα τα παραπάνω ευρήματα χρονολογούνται σε διάφορες φάσεις του 7ου αι. π.Χ.

Σπουδαιότατο όμως εύρημα στον ίδιο χώρο, ήταν τα κομμάτια από το λαιμό ενός πιθαριού, επίσης του 7ου αι. π.Χ., που διακοσμείται με επαναλαμβανόμενη μυθολογική σκηνή σε ελαφρότατο ανάγλυφο: παριστάνεται ο φόνος μιας γυναίκας ντυμένης με πολυποίκιλα ενδύματα (χιτώνα, ζωσμένο πέπλο και ωμοφόρια) και με πόλο στο κεφάλι με τη δαιδαλική κόμμωση, από δύο γυμνούς άντρες που την πλαισιώνουν, από τους οποίους ο ένας τη συγκρατεί ενώ ο άλλος υψώνει καταπάνω της ένα ξίφος. Μια δεύτερη γυναίκα στο πλάι, ντυμένη ανάλογα με την πρώτη και με όμοιο κάλυμμα στο κεφάλι, παρακολουθεί τη σκηνή. Η παράσταση πιθανότατα αποδίδει σκηνή της Ορέστειας, ίσως του φόνου της Κλυταιμνήστρας. Δυστυχώς τα κομμάτια του πιθαριού βρέθηκαν διασκορπισμένα σε χώματα επιφανειακά, αναμοχλευμένα από τους αρχαιοκάπηλους που είχαν αφαιρέσει και ορισμένα κομμάτια, όπως δείχνει η απόκτηση παλιότερα ενός κομματιού του ίδιου πιθαριού με τμήμα της ίδιας παράστασης, από ιδιωτική συλλογή του Ηρακλείου του κομματιού αυτού βεβαιώνεται τώρα οριστικά η προέλευση.

Νιπηδητός Πεδιάδας

Η ονομασία του χωριού Νιπηδητός, που θεωρείται προελληνική, υποδηλώνει την ύπαρξη ενός μινωικού οικισμού στην περιοχή αυτή. Ο Ν. Πλάτων είχε εντοπίσει το 1956 κτίρια της αρχής των νεοανακτορικών χρόνων κοντά στο χωριό, όμως ακριβής τοποθεσία δεν αναφέρεται και ο χώρος παρέμεινε

ουσιαστικά άγνωστος.

Το 1983, στη διάρκεια αγροτικής καλλιέργειας στην τοποθεσία Ξερόκαμπος ή Τροχάλοι, στον αγρό Π. Καλογεράκη, ήλθε στο φως μια ενδιαφέρουσα νεοανακτορική μινωική εγκατάσταση, που ίσως είναι η ίδια που αναφέρει ο Ν. Πλάτων.

Η δοκιμαστική ανασκαφή αποκάλυψε μικρό τμήμα τριών δωματίων ενός καλοχτισμένου κτιρίου και ένα στενό αποθηκευτικό χώρο. Το κάτω μέρος των τοίχων του κτιρίου είναι λιθόκτιστο, ενώ τα ψηλότερα τοιχώματα, που έχουν καταρρεύσει, ήταν χτισμένα με άψητες πήλινες πλίνθους. Οι πλίνθοι αυτές, σωριασμένες και διαλυμένες, είχαν σκεπάσει τους χώρους των δωματίων. Δύο διατηρήθηκαν σχεδόν ακέραιες (διαστ. 0,53 × 0,38 × 0,10 μ.).

Ανάμεσα στις διαλυμένες πλίνθους και στις πεσμένες πέτρες των τοίχων βρέθηκαν και κομμάτια πηλού που προέρχονταν από τη στέγη ή αποτελούσαν συνδετικό υλικό. Ορισμένα διατηρούν αποτυπώματα ξύλινων δοκαριών ή χλωρών φύλλων που χρησιμοποιήθηκαν πρόσθετα για την ενίσχυση του οικοδομικού υλικού.

Στο στενό διάδρομο-αποθήκη βρέθηκαν σε σειρά, όρθια, έξι πιθάρια. Το περιεχόμενό τους στον πυθμένα ήταν καμένο. Ένα ακόμα πιθάρι βρέθηκε έξω από την αποθήκη, αναποδογυρισμένο, και με όμοιο καμένο υλικό στο εσωτερικό. Όλα τα πιθάρια ήταν διακοσμημένα με ανάγλυφες, εγχάρακτες, ίσιες και κυματιστές ζώνες.

Στο μικρό τμήμα των τριών δωματίων που ανασκάφηκε, βρέθηκε άφθονη κεραμική, κυρίως οικιακά σκεύη: δεκάδες κωνικά κύπελλα, πολλά από αυτά ακέραια, χύτρες, γεφυρόστομα αγγεία κ.ά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η παρουσία δύο αγγείων που γενικά θεωρούνται τελετουργικής χρήσης: ενός ρυτού και ενός «κυπέλλου κοινωνίας». Βρέθηκε ακόμη ένα χάλκινο εργαλείο του τύπου της σμίλης.

Το κτίριο καταστράφηκε βίαια από φωτιά, όπως δείχνει το κάψιμο των πλίνθων, των δαπέδων, των αγγείων, των πιθαριών. Η καταστροφή τοποθετείται στην αρχή των νεοανακτορικών χρόνων (υστερομινωική Ι φάση).

Βάθεια Πεδιάδας

Ένας υστερομινωικός λαξευτός θαλαμοειδής τάφος ανασκάφηκε κοντά στο χωριό, στην τοποθεσία Σώπατα, περίπου 800 μ. από τη διακλάδωση Κάτω Βάθειας-Σταμνίων. Ο θάλαμος του τάφου βρισκόταν κάτω από το οδόστρωμα του επαρχιακού δρόμου προς Σταμνιούς: το δάπεδό του αποκάλυφθηκε σε βάθος 5,50 μ. από την επιφάνεια. Ο τάφος είχε σχεδόν τετράγωνο θάλαμο (διαστ. 3,40 × 3,20 μ.). Η είσοδος, που ανοιγόταν προς Α., είχε πλάτος ανοίγματος 1 μ. και βάθος (παρειών) 1,05

μ. Το μεγαλύτερο μέρος του φράγματος εισόδου είχε καταπέσει στο εσωτερικό του θαλάμου. Ο δρόμος του τάφου δεν ανασκάφηκε, γιατί προχωρούσε σε αμπελώνα. Ο τάφος χρησιμοποιήθηκε επανειλημμένα, όπως έδειχναν ίχνη πυρών στο δάπεδο για απολύμανση του θαλάμου κατά καιρούς και επίσης θραύσματα αγγείων και σαρκοφάγου, πολύ ελλιπή για να αποκατασταθούν.

Διαπιστώθηκαν έξι ταφές στο δάπεδο. Υπολείμματα οργανικής ύλης δήλωναν ίσως τη χρήση ξύλινων φορείων. Γύρω στις ταφές υπήρχαν κηλίδες από σκόνη γαλάζιας ουσίας, του λεγόμενου αιγυπτιακού μπλε. Από τα κτερίσματα αναφέρονται: πήλινη τριποδική εστία με μεγάλα κομμάτια κάρβουνου σκορπισμένα επάνω και δίπλα της, φρουτοδόχη με κόσμηση λευκών ταινιών, δύο πύραυλα διαφορετικών σχημάτων, ένα κωνικό κύπελλο, δύο λίθινα καλυκώσχημα αγγεία του γνωστού τύπου με διακόσμηση ανάγλυφων φύλλων, το μισό λίθινου κυλινδρικού σκεύους, μία δισκοειδής οστέινη ψήφος και μία κωνική από υαλόμαζα. Τα ευρήματα χρονολογούνται προς την ΥΜΙΙΑ2-Β περίοδο.

ΝΩΤΑ ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ-ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗ

ΚΟΜΜΟΣ

Η μελέτη και η ανασκαφή της μινωικής πόλης και του ελληνικού ιερού του Κομμού (Π ί ν. 155 γ) διήρκησε από τις 20 Ιουνίου ως τις 16 Αυγούστου. Το έργο μας τελεί υπό την αιγίδα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα, σε συνεργασία με την Ελληνική Αρχαιολογική Υπηρεσία και χρηματοδοτείται από το Πανεπιστήμιο του Τορόντο και το Βασιλικό Μουσείο του Οντάριο. Αυτό το χρόνο το προσωπικό αποτελείτο από 19 πλήρως απασχολούμενα μέλη, στα οποία περιλαμβάνονται οι καθηγητές P. Betancourt, J.W. Shaw (διευθυντής), M.C. Shaw (βοηθός διευθυντού), L.V. Watrous και P. Callaghan. Συμμετείχαν επίσης πολλοί ειδικοί στην αρχιτεκτονική, συντήρηση και σχέδιο. Επιστάτης ήταν και πάλι ο Γεώργιος Μπαλαδάκης από τα Πιτσιδία, επικεφαλής 20 περίπου εργατών. Παρατηρητές της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας ήταν η Α. Καρέτσου και μετά η Δ. Βαλλιάνου. Όπως και στο παρελθόν, το Συμβούλιο Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Ερευνών του Καναδά (Social Science and Humanities Research of Canada), η εταιρεία SCM, διάφορες άλλες εταιρείες, ένας ανώνυμος δωρητής καθώς και τα δύο Ιδρύματα-φορείς εξασφάλισαν τα οικονομικά μέσα.

Κατά τα προηγούμενα χρόνια, η ανασκαφική έρευνα μοιραζόταν μεταξύ της κορυφής του λόφου, της λοφοπλαγιάς (μέσο και υστερομινωικά σπίτια) και της νότιας περιοχής, όπου είχε βρεθεί ένα ελλη-

νικό ιερό χτισμένο επάνω από μνημειακά μινωικά κτίρια. Μετά από επαρκή έρευνα των μινωικών σπιτιών και ιδίως κατά την πρόοδο της μελέτης για τη δημοσίευσή τους, μπορέσαμε να συγκεντρωθούμε στο νότιο τμήμα. Εδώ αποκαλύφθηκαν μερικά ακόμη προσκτίσματα του ιερού, αλλά το σημαντικότερο είναι ότι επεκτάθηκε η έρευνα του μνημειακού μινωικού κτιρίου T, του οποίου η ανασκαφή απαιτούσε βαθιές τομές, αφού το δάπεδό του βρίσκεται 3 μ. βαθύτερα από το επίπεδο της αυλής του ιερού (βλ. συζήτηση για το κτίριο T, στην πρόσφατη προκαταρκτική έκθεση, *Hesperia* 51 (1982), σ. 164-165).

Ερευνήθηκαν περίπου εννέα τομές διαφόρων διαστάσεων, αρχίζοντας από τα νοτιοδυτικά και φθάνοντας ως τα ανατολικά του ελληνικού ναού του 4ου αι. π.Χ. (Π ί ν. 156 α). Πρωιμότερα στρώματα, της εποχής του σιδήρου, αποκαλύφθηκαν σε όλες τις τομές, ιδίως σε εκείνες νοτιοδυτικά του ναού C όπου βρέθηκε πεταμένος ένα σωρός γεωμετρικής κεραμικής της εποχής του ναού B. Από τα τρία αυτά ελληνικά κτίσματα, το V στα ανατολικά, ανήκει προφανώς στον 7ο αι. π.Χ., και αποτελεί ίσως τον περίβολο κάποιου κτιρίου προς ΒΑ., που δεν έχει αποκαλυφθεί ακόμη. Κοντά στο κτίσμα αυτό βρέθηκε ένας λάκκος που ίσως περιέχει λιωμένο σίδηρο, η μελέτη του οποίου θα ευρύνει σημαντικά τις γνώσεις μας γύρω από την κρητική μεταλλοτεχνία, τέχνη που φαίνεται πως ασκείτο στην περιοχή του ναού B, όπου είχε βρεθεί σε προγενέστερη ανασκαφική περίοδο ένα σιδερένιο τάλαντο (Π ί ν. 156 β).

Το δεύτερο κτίσμα, Q, που βρίσκεται σε κάποια απόσταση νότια του V, ήταν συμπαγές, με πλάτος 5,40 μ. και είσοδο προφανώς στα δυτικά. Χρονολογούμενο προφανώς στον 7ο αι. π.Χ., πρόσφερε πολύ λίγες πληροφορίες σχετικά με τη χρήση του. Το τρίτο κτίριο, W, αποτελείτο από ένα μικρό δωμάτιο (1,88 × 2,15 μ.) στο κέντρο του οποίου, σε περίοδο επαναχρησιμοποίησής του, είχε προστεθεί ένας κυβόλιθος, που χρησίμευε ως τραπέζι, περιτριγυρισμένο από πέτρινα καθίσματα. Το W φαίνεται πως χτίστηκε τον 4ο αι. π.Χ., την ίδια δηλαδή εποχή με το ναό C, και στη φάση αυτή είχε εντοιχισμένο στον ανατολικό του τοίχο έναν αποχετευτικό αγωγό.

Η θέση των φετινών τομών καθορίστηκε, ως ένα σημείο, από διάφορες κατασκευές του ιερού (όπως π.χ. οι βωμοί ανατολικά του ναού C), οι οποίες θα διατηρηθούν μελλοντικά, ως νησίδες, στο ψηλότερό τους επίπεδο, και ως ένα σημείο, στη μέχρι στιγμής ατελή γνώση του μινωικού κτιρίου T, η διερεύνηση του οποίου ήταν ο κύριος στόχος της ανασκαφής του 1983. Ωστόσο ο στόχος αυτός εκπληρώθηκε μόνο μερικώς λόγω του περιορισμένου χρόνου της ανασκαφής και λόγω των διαστάσεων του T, που είναι πολύ μεγαλύτερες από ότι είχε υπολογισθεί. Επειδή η ιστορία του κτιρίου T είναι πολύπλο-

κη, παρακάτω θα αναφερθούν μόνο οι κυριότερες φάσεις.

Η πρώτη φάση του ΥΜ Ι κτιρίου Τ, το οποίο προφανώς λειτούργησε από κοινού με το κτίριο J στα δυτικά, παρουσίαζε ένα επίμηκες κτίριο με προσανατολισμό Α.-Δ. Τμήματα της βόρειας πρόσοψής του, η οποία βλέπει σε έναν φαρδύ δρόμο με κατεύθυνση Α.-Δ. που οδηγεί από τη θάλασσα στα δυτικά, και προφανώς στο εσωτερικό προς τη Φαιστό ανατολικά, είχαν ήδη αποκαλυφθεί παλιότερα (Πί ν. 156 δ) (AJA 87 (1983), σ. 213-216). Το 1983 τρεις τομές, μία ανάμεσα στους βωμούς και δύο ανατολικά τους, αποκάλυψαν συνέχειες του ίδιου τοίχου και δρόμου. Αυτή η πρόσοψη με τους τεράστιους ισόδομους ορθοστάτες, είναι γνωστό τώρα ότι έχει τουλάχιστον πενήντα μέτρα μήκος και ότι συνεχίζει προς τα ανατολικά, ίσως πέρα από τον απαλλοτριωμένο χώρο. Είναι, χωρίς αμφιβολία, μια από τις πιο καλοζυγισμένες προσόψεις της μινωικής αρχιτεκτονικής.

Ως προς το εσωτερικό του κτιρίου η γνώση μας, προς το παρόν, περιορίζεται σε μια έκταση 6 μ., με κατεύθυνση από Β.-Ν., ακριβώς νότια των τμημάτων της πρόσοψης, όπου τα υστερότερα κατάλοιπα δεν εμπόδιζαν την ανασκαφή. Η κάτοψη, έτσι όπως έχει αποκαλυφθεί τμηματικά, περιλαμβάνει ένα προστώο με πέντε κίονες (μετακίονιο 3,27 μ.), παράλληλα και νότια της πρόσοψης, ανατολικά του J. Το προστώο έχει μήκος 27 και βάθος 5,15 μ. Οδηγεί σε μια αυλή στρωμένη με βότσαλα και ασβέστη, της οποίας δεν έχουμε ακόμη το νότιο άκρο. Πέρα από το προστώο, στο χώρο κάτω και μετά από έναν ελληνικό βωμό, αρχίζει ένας διάδρομος με κατεύθυνση από Α.-Δ., με ευρύχωρα δωμάτια και στις δύο πλευρές του. Οι τοίχοι είναι θαυμάσια χτισμένοι και διατηρούνται σε ορισμένα σημεία σε ύψος 2,40 μ. Άλλα δωμάτια που έχουν εντοπισθεί και δεν έχουν σκαφτεί ακόμα συνεχίζονται προς τα ανατολικά. Σε ένα από τα δωμάτια που σκάφηκε μέχρι το σκληρό πήλινο δάπεδό του, υπήρχε στρώμα ΥΜ Ι κεραμικής, δίπλα σε μεγάλα κομμάτια πεσμένων σοβάδων, ζωγραφισμένων με πλατιά ζώνη επάλληλων, μαύρων, γαλάζιων, κόκκινων και λευκών ταινιών (Πί ν. 156 γ).

Τα ανατολικά δωμάτια και το προστώο αντιπροσωπεύουν το αρχικό σχέδιο του κτιρίου Τ. Τα δωμάτια φαίνεται πως εγκαταλείφθηκαν κατά την ΥΜ Ι περίοδο ενώ το προστώο αντικαταστάθηκε σε μια δεύτερη φάση, πιθανώς ακόμη στη διάρκεια της ΥΜ Ι περιόδου, από έναν τοίχο που εκτεινόταν κατά μήκος της ανατολικής-δυτικής γραμμής των κίωνων. Το κτίριο J και μια μικρή περιοχή προς τα δυτικά έχουν, αντίθετα από την περιοχή που μόλις περιγράψαμε, επαναχρησιμοποιηθεί και κατά την ΥΜ ΙΙΙ Α 2 περίοδο, όταν υψώνεται το επίπεδο εντυπωσιακά και χτίζονται νέοι τοίχοι, που σε μερικές περιπτώσεις σχετίζονται με τους παλιότερους. Τα J, Ν και S δημιουργούν έτσι ένα ενιαίο ευρύχωρο σύμπλεγμα που δεν φαίνεται να ήταν οικιστικό. Μία ενδιάμεση φάση αντιπροσωπεύεται από μία ημιτελή κατασκευή (R) χτισμένη επάνω από τη LM Ι αυλή, ανάμεσα στη περίοδο αυτή και τη LM ΙΙΙ ΑΙ.

Η φετινή διαπίστωση των μεγάλων διαστάσεων του κτιρίου Τ, που είναι όμοιο σε λαμπρότητα με τα κτίρια που αποκαλύφθηκαν πρόσφατα στις Αρχάνες και την Κάτω Ζάκρο, δίνουν νέα διάσταση στην αντίληψη που είχαμε για την περιοχή αυτή του Κομμού. Ωστόσο, σε αντίθεση με τους χώρους αυτούς, στον Κομμό υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στον απλό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα των σπιτιών και στο μνημειακό των κτιρίων Τ και J. Η διαφορά αυτή δείχνει προς το παρόν, ότι η χρήση (ή χρήσεις) του Τ θα σχετιζόταν λιγότερο με τη γύρω του κοινότητα παρά με τη στρατηγική θέση του επάνω στον κύριο δρόμο που οδηγούσε στο λιμάνι.

Παράλληλα με τις ανασκαφικές εργασίες, η συγκόλληση, ο σχεδιασμός και η φωτογράφιση των ευρημάτων, ιδίως της μινωικής κεραμικής, έφθασε σε σημείο που ο τόμος της προϊστορικής κεραμικής φαίνεται πια πολύ προχωρημένος. Με την ανασκαφή των μινωικών σπιτιών και με τη συμπλήρωση της μελέτης της ευρύτερης περιοχής του Κομμού επιπλέον, ο τόμος που πραγματεύεται τα θέματα αυτά άρχισε να παίρνει μορφή. Ελπίζουμε το 1984 να προωθήσουμε την έρευνα σε όλους τους τομείς.

J.W. SHAW

ΚΕ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Χ α ν ι ά

Πλατεία Αγίας Αικατερίνης

Συνεχίστηκε η κοινή ελληνοσουηδική ανασκαφή με διευθυντή τον Έφορο Αρχαιοτήτων και Διευθυντή Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Γιάννη Τζεδάκι. Η έρευνα φέτος περιορίστηκε σε μικρής έκτασης συμπληρωματικές ανασκαφικές και στερεωτικές εργασίες¹.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οικόπεδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη²

Η ανασκαφή έγινε σε συνεργασία με τις Επιμελήτριες Αρχαιοτήτων Β. Νινιού-Κινδελή, Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη και την υπογράφουσα.

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη συμβολή των οδών Γιαμπουδάκη και Ξανθουδίδου της συνοικίας Αγίου Ιωάννη, ήλθαν στο φως δώδεκα τάφοι του τέλους του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 1. Στη βορειοδυτική πλευρά του οικοπέδου. Ήταν ορθογώνιος κιβωτιόσχημος με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες, δύο πλάκες κάθετα τοποθετημένες για κάθε μακρά πλευρά και μία για κάθε στενή, επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα και με προσανατολισμό από ΒΔ.-ΝΑ. Ο τάφος ήταν συλημένος. Μοναδικό εύρημα ήταν μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 2. Περίπου στο κέντρο του οικοπέδου. Ήταν ορθογώνιος λακκοειδής, λαξευμένος στο μαλακό φυσικό βράχο της περιοχής, τον κούσκουρα, με προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. Η κάλυψη δε σώθηκε. Ήταν συλημένος. Μοναδικό εύρημα ήταν ένα χάλκινο δακτυλίδι.

Τάφος 3 (Πίνακ. 157 α). Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ήταν ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, όμοιας κατασκευής με τον τάφο 1, αλλά με τρεις καλυπτήριες πλάκες, και προσανατολισμό από Α.-Δ. Περιείχε ένα σκελετό, με το κρανίο στη βορειοανατολική γωνία, και έναν εγχυτρισμό παιδιού σε υδρία, στη νοτιοανατολική γωνία. Τα κτερίσματα ή-

ταν δύο λήκυθοι, ένα χάλκινο επιχρυσωμένο στεφάνι με φύλλα και καρπούς μυρτιάς, προσαρμοσμένο σε ξύλινο στέλεχος, μία χάλκινη βελόνη και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 4. Στη βορειοανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ορθογώνιος κιβωτιόσχημος, όμοιας κατασκευής με τον προηγούμενο, αλλά με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες και προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε ένα σκελετό με το κρανίο στη νότια στενή πλευρά. Τα κτερίσματα ήταν μία ασημένια δανάκη και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 5. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου. Ήταν κεραμοσκεπής με προσανατολισμό από Α.-Δ. Δεν ερευνήθηκε επειδή ήταν ολόκληρος κάτω από το πεζοδρόμιο και τον ασφαλοστρωμένο δρόμο.

Τάφος 6. Ακριβώς δυτικά από τον τάφο 5. Αποτελείτο από ένα αβαθές ορθογώνιο σκάμμα στο βράχο, καλυμμένο με κεραμίδες. Περιείχε ένα σκελετό. Τα ευρήματα ήταν ένα άβαφο αγγείο και μία λεπίδα οψιανού.

Τάφος 7. Νότια από τον τάφο 6, ίδιου τύπου με αυτόν και με προσανατολισμό από Α.-Δ. Περιείχε ένα σκελετό. Μοναδικό κτερίσμα ήταν ένα χάλκινο κάτοπτρο με σιδερένια λαβή.

Τάφος 8. Απλή ταφή σε αβαθές ορθογώνιο λάξευμα στο βράχο, βόρεια και σε επαφή με τον τάφο 7 και με προσανατολισμό από Α.-Δ. Τα κτερίσματα του νεκρού ήταν ένα ασημένιο νόμισμα και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 9. Νότια από τον τάφο 7, αποτελούμενος από αβαθές ορθογώνιο σκάμμα καλυπτόμενο με κεραμίδες, και προσανατολισμό από ΒΑ.-ΝΔ. Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Τάφος 10. Ίδιου τύπου με τον προηγούμενο, ανατολικά από αυτόν και με προσανατολισμό από Α.-Δ. Τα κτερίσματα του νεκρού ήταν πήλινο αγγείο και μία σιδερένια στλεγγίδα.

Τάφος 11. Νότια από τον τάφο 3, σε απόσταση μόλις 0,05 μ. από αυτόν. Ήταν ορθογώνιος κιβωτιόσχημος με τρεις καλυπτήριες πλάκες, δύο πλάκες κάθετα τοποθετημένες για κάθε μακρά πλευρά και μία για κάθε στενή, επιχρισμένος εσωτερικά με κονίαμα και με προσανατολισμό από Α.-Δ. Περιείχε ένα σκελετό με το κρανίο στην ανατολική στενή πλευρά. Τα κτερίσματα ήταν ένας μελαμβαφής λύχνος του τύπου 25B του Howland³, μία ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση της αρπαγής της Ευρώπης από το Δία με τη μορφή ταύρου (έχουν χρησιμο-

1. Σχετικά βλ. ΑΑΑ XVIII (1985), σ. 9-28.

2. Βλ. ΑΑΑ XIX (1986) (υπό έκδοση).

3. Agora, IV, σ. 72 κ.ε., πίν. 38 (τύπος 25 B).

ποιηθεί επίσης επίθετο λευκό, ρόδινο και γαλανό χρώμα και χρυσό), μία χάλκινη βελόνη, ένα χάλκινο κάτοπτρο με οστέινη λαβή, έξι λεπτοί χάλκινοι κρίκοι και ένα ασημένιο νόμισμα.

Τάφος 12 (Πί ν. 157 β). Ίδιου τύπου, κατασκευής και προσανατολισμού με τον τάφο 11, με τον οποίο μάλιστα είχε μεσοτοιχία τη βόρεια μακρά πλευρά του. Περιείχε δύο παρακείμενους σκελετούς (γι' αυτό και ήταν ευρύτερος από τον τάφο 11) με τα κρανία στην ανατολική στενή πλευρά. Τα κτερίσματα ήταν δύο πήλινοι λύχνοι, ο ένας μελαμβάφης του τύπου 25B του Howland και ο δεύτερος άβαφος του τύπου 25A Prime του Howland⁴ δύο πήλινα γυναικεία ειδώλια, ύψ. περίπου 0,50 μ. (το ένα ίδιου τύπου με ειδώλιο από την Αξό Μυλοποτάμου⁵, το δεύτερο ανήκει επίσης στον ίδιο τύπο με μόνη διαφορά ότι τα χέρια είναι στο σήθος και όχι στο κεφάλι), ένα περιδέριο αποτελούμενο από πήλινες επιχρυσωμένες χάντρες διαφόρων σχημάτων (ανθεμίων, αγγείων, γυναικείας κεφαλής), δύο πήλινα επιχρυσωμένα ενώτια, καθένα από τα οποία αποτελείται από ένα δισκίο περιβαλλόμενο στο κάτω τμήμα από στέλεχος σε σχήμα περίπου ημισελήνου με ανάγλυφες παραστάσεις⁶, μία χρυσή και μία ασημένια δανάκη, ένα ασημένιο νόμισμα, ένα χάλκινο κάτοπτρο, δέκα λεπτά χάλκινα καρφάκια, έξι χάλκινους κρίκους (πιθανώς επιχρυσωμένους), τρεις χάλκινες βελόνες και μία χάλκινη αλυσίδα.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Οδός Υψηλάντων 1

Κατά τις εργασίες εκσκαφής της ΔΕΗ, για την εγκατάσταση καλωδίων κάτω από το οδόστρωμα, αποκαλύφθηκε μία ταφή της εποχής της τουρκοκρατίας και βαθύτερα (1-1,50 μ. από την επιφάνεια) τμήμα από δύο τοίχους κτιρίου της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Η ανασκαφή περιορίστηκε αναγκαστικά στις διαστάσεις του χαντακιού (0,70 × 4,50 μ.) οι οποίες δεν επέτρεψαν εκτενέστερη έρευνα.

Οικόπεδο Α. Σαγανάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής στη συνοικία Κουμπές, βρέθηκε θαλαμωτός τάφος της ΥΜΙΙΙ περιόδου, λαξευμένος στο μαλακό βράχο της περιοχής (μαργαϊκός ασβεστόλιθος).

Ο μηχανικός εκσκαφέας αφαίρεσε την οροφή

του θαλάμου και έβγαλε από τον τάφο ακέραια λουτροειδή λάρνακα με παράσταση δύο σχηματοποιημένων χταποδιών σε κάθε πλευρά (Πί ν. 157 γ). Η λάρνακα παραδόθηκε από το χειριστή του εκσκαφέα στη συνάδελφο Μ. Βλαζάκη. Περιείχε μία ακτέριστη ταφή.

Η ανασκαφή που ακολούθησε αποκάλυψε ότι η ταφή της λάρνακας αποτελούσε τη δεύτερη χρήση του τάφου κατά την ΥΜΙΙΒ περίοδο, πράγμα που επιβεβαιώθηκε και από τις δύο φάσεις οι οποίες διακρίθηκαν στο φράγμα, από αργούς λίθους, της εισόδου (Πί ν. 157 δ).

Η πρώτη ταφή είχε τοποθετηθεί στο δάπεδο του θαλάμου. Τα ελάχιστα οστά που διασώθηκαν, είχαν μετατοπιστεί στην ανατολική πλευρά του για την τοποθέτηση της λάρνακας, ενώ τα κτερίσματα, ένας πήλινος αμφόρισκος της ΥΜ ΙΙΑ περιόδου σπιτιών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Κατά την γωνία.

Ο τάφος είχε προσανατολισμό Ν.-Β., θάλαμο σχεδόν τριγωνικού σχήματος (διαστ. 1,70 × 1,90 μ.), ενώ από το δρόμο σκάφτηκε τμήμα, μήκ. 2,30 μ., χωρίς να αποκαλυφθεί ολόκληρος, επειδή η συνέχειά του βρισκόταν κάτω από τη διπλανή οικοδομή.

Οι δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο υπόλοιπο οικόπεδο δεν έδωσαν στοιχεία για ύπαρξη άλλου τάφου.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

Οδός Πλαστήρα

Κατά τη διάνοιξη τάφρου για την τοποθέτηση αποχετευτικού αγωγού από τη Δημοτική Επιχείρηση Αποχέτευσης-Υδρευσης Χανίων εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε δύο σημεία της οδού Πλαστήρα (Σχέδ. 1).

Σημείο 1. Ο μηχανικός εκσκαφέας ανέσυρε μερικά πρωτομινωικά όστρακα από βάθος περίπου 2,50 μ. από την επιφάνεια του δρόμου.

Η ύπαρξη πρωτομινωικού στρώματος στην περιοχή αυτή της πόλης είχε διαπιστωθεί ήδη κατά την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Βαρδινογιάννη-Αναστασάκη⁷.

Το σημείο 1 ερευνήθηκε μέσα στα περιορισμένα πλαίσια του χώρου και αποκάλυψε αρχιτεκτονικά λείψανα ελληνορωμαϊκών και ελληνιστικών χρόνων χαμηλότερα. Η έρευνα κάτω από το βάθος των 2,50 μ. απ' όπου προήλθαν τα ΜΜ όστρακα ήταν αδύνατη.

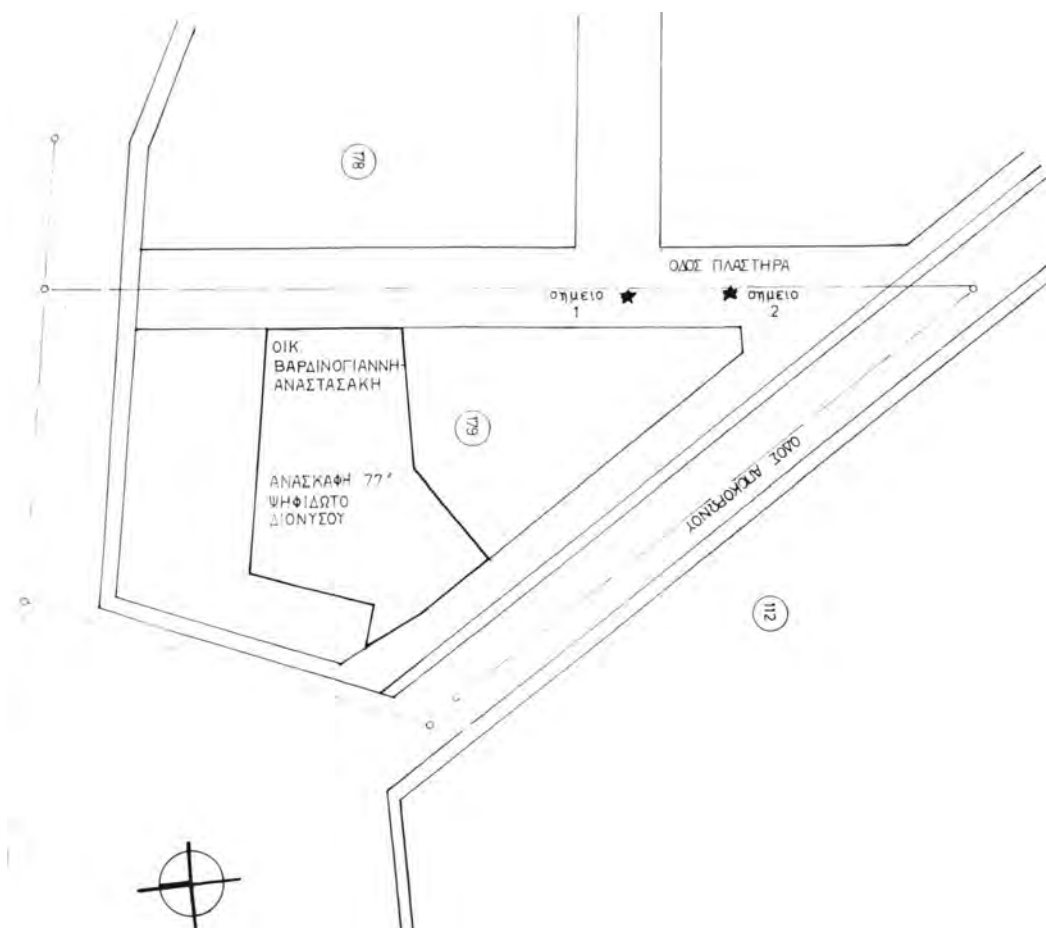
Σημείο 2. Στη συμβολή των οδών Πλαστήρα και

4. Ό.π., τύπος 25A Prime, σ. 70, πίν. 38.

5. ASAtene XLV-XLVI (1967-68), σ. 259, εικ. 23, αριθ. 144.

6. Bł. E. Breccia, I.a necropoli di Sciatbi, σ. 159.

7. ΑΔ 32 (1977): Χρονικά, σ. 328.

Σχέδ. 1. Χανιά. Οδός Πλαστήρα. Απόσπασμα σχεδίου πόλεως.

Αποκορώνου ο μηχανικός εκσκαφέας είχε ήδη καταστρέψει μεγάλο μέρος ψηφιδωτού δαπέδου των υστεροελληνιστικών χρόνων όταν ειδοποιήθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία. Ερευνήθηκε χώρος $2,40 \times 3$ μ. περίπου (Σ χ έ δ. 2) στο οποίο αποκαλύφθηκε τμήμα του ψηφιδωτού σε βάθος 1,67 μ. χωρίς παραστάσεις, το οποίο συνεχίζεται προς Α. και Δ., κάτω από την ασφάλτο.

Στο νότιο άκρο του σκάμματος φάνηκε τοίχος, άσχημα διατηρημένος, ο οποίος πρέπει να συσχετίζεται με το ψηφιδωτό. Το μήκος του ψηφιδωτού μέσα στην αποχετευτική τάφρο υπολογίστηκε σε 7 μ. περίπου.

Οι ψηφίδες είναι από μεγάλα λευκά βότσαλα με λειασμένη την επιφάνεια και κομμένες ακανόνιστα τις πλαϊνές πλευρές (opus tessellatum). Το μέγεθός τους στην επιφάνεια του πατώματος κυμαίνεται από $0,04 \times 0,05$ μ. έως $0,02 \times 0,03$ μ. Το υπόστρωμα

είναι από ρόδινο κονίαμα και πέτρες μέτριου μεγέθους κάτω από αυτό, συνολ. πάχ. 0,20-0,25 μ.

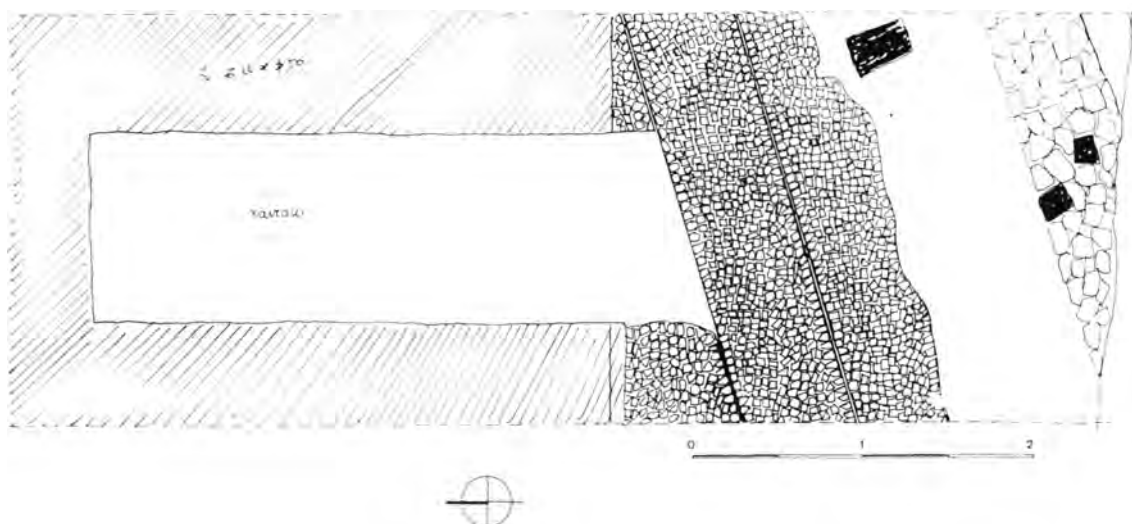
Το τμήμα του ψηφιδωτού αποκολλήθηκε προκειμένου να τοποθετηθεί ο αποχετευτικός αγωγός.

Νε ρ ο κ ο ύ ρ ο υ Κ υ δ ω ν ί α ς

Οικόπεδο Μ. Βαγιωνάκη

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα σπιτιών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Κατά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε αποκαλύφθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις. Στην α' (παλιότερη) ανήκουν οι τοίχοι 3-6 και τα πατώματα 1-2. Στη β' φάση (μεταγενέστερη, της ίδιας περιόδου) ανήκουν οι τοίχοι 1-2 (Σ χ έ δ. 3· Π ί ν. 158 α).

Φάση Α'. Οι τοίχοι 3-6 (βλ. σχέδιο) σχηματίζουν

Σχέδ. 2. Χανιά. Οδός Πλαστήρα και Αποκορώνου. Κάτοψη της ανασκαφής.

ένα μακρόστενο δωμάτιο με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΑ., διαστ. $6,65 \times 2,40$ μ. Φαίνεται ότι ήταν ένας προθάλαμος που οδηγούσε στους ενδότερους χώρους του σπιτιού αφού ο τοίχος 5 ήταν εξωτερικός (το πλάτος του κυμαίνεται από 0,80-1 μ.).

Η είσοδος πιθανώς ήταν από την ανατολική άκρη του ίδιου τοίχου όπου η τοιχοποιία διακόπτεται και σχηματίζεται άνοιγμα, πλ. 1 μ. Περισσότερα στοιχεία από τη διαμόρφωση της εισόδου αυτής (τόρμοι, κατώφλι κτλ.) δε σώθηκαν. Οι υπόλοιποι τοίχοι του δωματίου σώζονται αποσπασματικά και είναι αρκετά στενότεροι (πλ. τοίχου 3:0,50, τοίχου 4:0,60, τοίχου 6:0,45 μ.).

Οι τοίχοι 3 και 6 είναι φανερό ότι ήταν εσωτερικοί και επομένως το σπίτι συνεχιζόταν προς Α. και Β. Από το πάτωμα του δωματίου από πηλόχωμα και μικρά χαλίκια σώθηκε μικρό τμήμα (βλ. Σχέδ. 3, πάτωμα 2), διαστ. $2,40 \times 2$ μ. Στην επιφάνειά του υπάρχουν έντονα ίχνη από φωτιά. Το θεμέλιο του τοίχου 5 προχωρεί 0,10-0,20 μ. βαθύτερα από το πάτωμα ενώ το σωζόμενο ύψος επάνω από αυτό κυμαίνεται από 0,30-0,70 μ.

Ένα άνοιγμα στον τοίχο 3, πλ. 1,15 μ., σχηματίζει μεσόπορτα που οδηγεί σε δεύτερο δωμάτιο (στα βόρεια) με πάτωμα επίσης από χώμα και λεπτότερα χαλίκια (πάτωμα 1).

Μία μικρή ασβεστολιθική πλάκα είναι τοποθετημένη στο δυτικό άκρο αυτής της εισόδου. Το στρώμα χώματος που κάλυπτε το πάτωμα 1 περιείχε άφθονα πεσμένα κεραμίδια.

Το δωμάτιο αυτό είχε καταστραφεί εν μέρει από την οικοδομική δραστηριότητα της β' φάσης και κυρίως από τις μεταγενέστερες διαμορφώσεις στο

χώρο. Ήδη προσεγγίσαμε το βόρειο όριο του οικοπέδου, ενώ η διπλανή ιδιοκτησία βρίσκεται αρκετά χαμηλότερα από το επίπεδο των αρχαίων θεμελίων.

Φάση Β'. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα είναι πενιχρότερα. Ο τοίχος 1 αποτελείται από μία σειρά λιθαριών. Το σωζόμενο μήκος του είναι 4,90 και το ύψος του 0,25-0,30 μ. Είναι θεμελιωμένος 0,10-0,20 μ. ψηλότερα από το θεμέλιο του τοίχου 3 (της α' φάσης). Στο δυτικό σωζόμενο άκρο του υπάρχουν δύο εργασμένες πέτρες από ψαμμίτη που υποδηλώνουν κάποια είσοδο.

Η τοιχοποιία και των δύο φάσεων είναι όμοια. Για το χτίσιμο έχουν χρησιμοποιηθεί ακατέργαστες ασβεστολιθικές πέτρες με λίγα κεραμίδια ανάμεσά τους και συνδετικό υλικό απλή λάσπη.

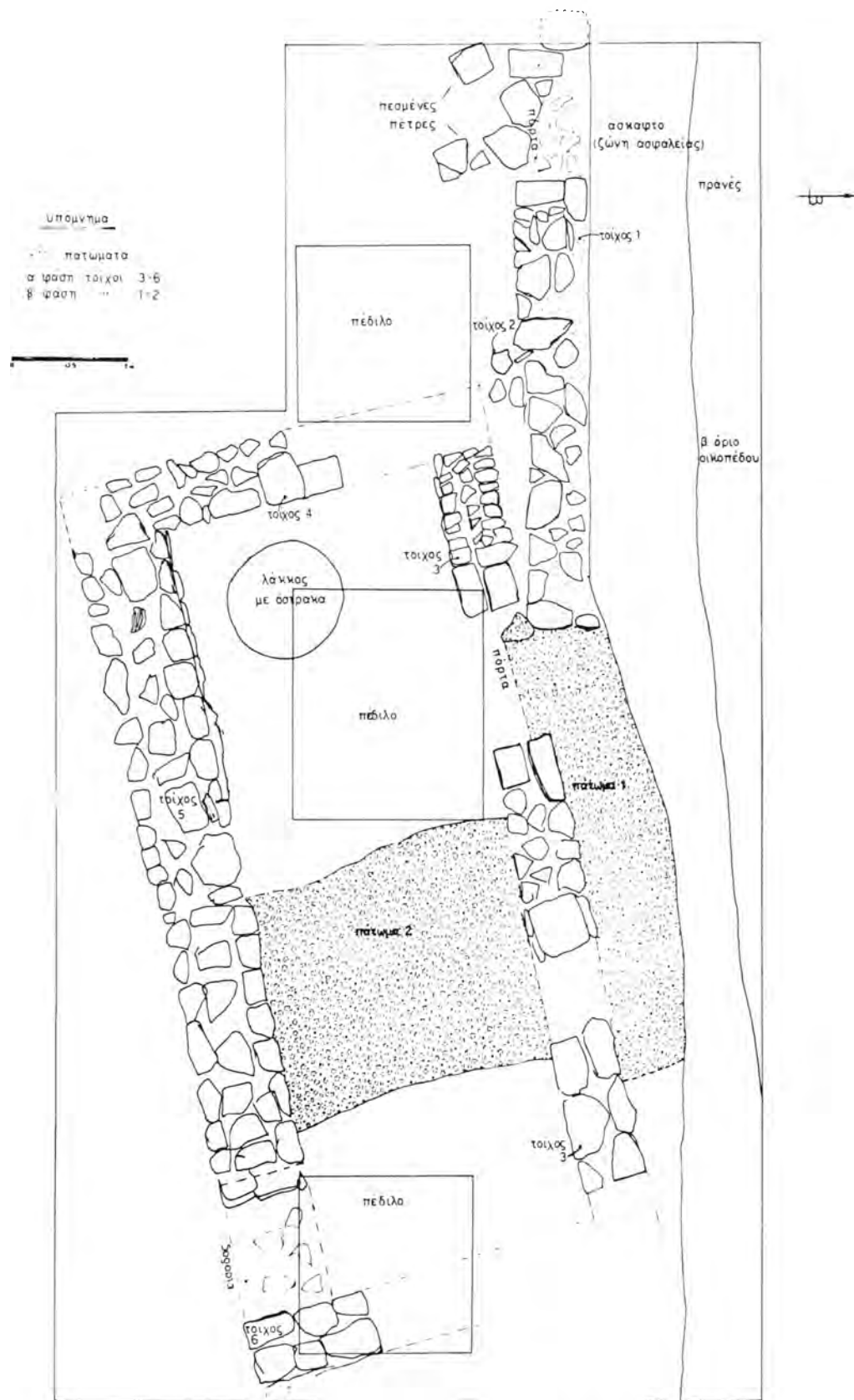
Σημαντικά κινητά ευρήματα δεν υπήρχαν, ούτε νομίσματα. Εκτός από τα όστρακα, άβαφα και χονδροειδή, βρέθηκε το κάτω μέρος οικιακού αγγείου μέσα σε λάκκο του δωματίου της α' φάσης. Επίσης στο επιφανειακό στρώμα βρέθηκε ένα πέτρινο σφονδύλι από αιματίτη.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Έργα ΟΑΔΥΚ

1. Το 1983 κατά τη συνέχιση των εκσκαφικών εργασιών για την τοποθέτηση από τον ΟΑΔΥΚ του κυρίου αρδευτικού αγωγού Αγιάς-Σούδας⁸ εντοπίστηκαν αρχαιότητες σε δύο σημεία της πορείας του μέσα από το χωριό Νεροκούρου:

8. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 377.

Σχέδ. 3. Νεροκούρου Κυδωνίας. Οικόπεδο Μ. Βαγιωνάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

α) Περιοχή κοινοτικής δεξαμενής. Κοντά στην κοινοτική δεξαμενή στα νοτιοδυτικά του χωριού ήδη από το 1982 είχε εντοπισθεί αρχαία κεραμική κατά τη διάρκεια των εκσκαφικών εργασιών. Η μικρή ανασκαφική έρευνα το μήνα Μάρτιο σε δύο σημεία δυτικά και νότια της δεξαμενής απέδωσε μόνο λίγη κεραμική του 4ου αι. π.Χ. Από αυτή συγκολλήθηκε ένας μελαμβαφής καθαροειδής κρατηρίσκος (αριθ. Μ. Χανίων Π 6179) (Π ί ν. 158 β) και τμήμα μελαμβαφούς πινακίου (fish-plate).

β) Περιοχή κοινοτικού ποδοσφαιρικού γηπέδου. Άφθονη άβαφη κεραμική ήρθε στο φως και στο κέντρο του χωριού, ανάμεσα στο κοινοτικό γήπεδο και στη δεξαμενή του Ινστιτούτου Υποτροπικών και Ελαίας. Κατά την ανασκαφή η οποία πραγματοποιήθηκε το μήνα Ιούνιο ανοίχθηκαν τρεις τάφοι.

Η έρευνα στην τάφο Α έδειξε ότι πρόκειται για χώρο απορριμμάτων με ανάμεικτη κεραμική της ε- (τάφος Α), μερικές πήλινες αγνύθες, κοκάλινη (Π ί ν. 160 δ)¹² και ένα πώμα αμφορέα (amphora stopper Π6167) (Π ί ν. 160 α-β)¹³. Κοντά στην ε-

Στις τάφους Β και Γ μετά την αφαίρεση στρώματος από σκόριπες πέτρες αποκαλύφθηκαν τα υπολείμματα θεμελίων δύο τουλάχιστον τοίχων κατασκευασμένων από ακατέργαστες πέτρες και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Τα καλύτερα διατηρημένο σώζεται σε μήκος 3 και ύψος 0,55 μ.

Από την κεραμική, η πιο πολλή άβαφη, συμπεραίνεται η χρήση του χώρου σε δύο τουλάχιστον περιόδους, κατά την ύστερη ρωμαιοκρατία (3ος αι. μ.Χ.) και τα παλαιοχριστιανικά χρόνια (τέλος 4ου-5ος αι. μ.Χ.).

Στα μικρά ευρήματα συγκαταλέγεται χάλκινο δακτυλίδι με ανάγλυφη σπειροειδή διακόσμηση (τάφος Α), μερικές πήλινες αγνύθες, κοκάλινη περόνη και θραύσματα γυάλινων αγγείων.

2. Περιοχή θερμοκηπίων Ινστιτούτου Υποτροπικών και Ελαίας. Ακριβώς στα δυτικά του χώρου των θερμοκηπίων του Ινστιτούτου ήρθε στο φως στις 18 Ιουλίου άφθονη χονδροειδής κεραμική της μεσομινωικής ΙΙΙ περιόδου, κατά τη διάρκεια διάνοιξης χαντακιών για την τοποθέτηση αρδευτικών αγωγών.

Κατά τη διήμερη ανασκαφική έρευνα, η οποία επακολούθησε, ανασκάφηκαν δύο τάφοι, στο δεύτερο από τους οποίους παρουσιάστηκαν σε βάθος 0,30 μ. πέτρες, οι οποίες ίσως ανήκουν σε θεμέλιο τοίχου. Η έρευνα σταμάτησε στο σημείο αυτό για να ενταχθεί στο πρόγραμμα της συστηματικής ελληνοϊταλικής ανασκαφής η οποία διενεργείται στον ευρύτερο χώρο.

Οικόπεδο Σπ. Γονάκη

Μονοήμερη έρευνα στις 16 Ιουλίου στο παραπά-

νω οικόπεδο, σε απόσταση 200 μ. βόρεια της μινωικής οικίας Ι, έφερε στο φως στρώμα από πέτρες και κεραμική της εποχής της τουρκοκρατίας.

Νέα Ρούματα Κυδωνίας

Με αφορμή τη λήξη της δέσμευσης του αγρού της Ελ. Καλφάκη, όπου το 1980 είχε αποκαλυφθεί σημαντικός μικρός θολωτός τάφος της πρώιμης πρωτομινωικής περιόδου⁹, και επειδή η ιδιοκτήτρια επιθυμούσε να καλλιεργήσει το χώρο, πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο δοκιμαστική έρευνα σε διάφορα σημεία γύρω από τον τάφο για να εξακριβωθεί αν οι αρχαιότητες περιορίζονται στο μεμονωμένο μνημείο ή απλώνονται σε έκταση.

Στην έρευνα συμμετείχε η πτυχιούχος της αρχαιολογίας Ντ. Βαρότση. Ανοίχθηκαν 11 τομές, διαστ. 3 × 1 μ., και σχεδόν σε όλες βρέθηκαν διάσπαρτες πέτρες και λίγα πρωτομινωικά όστρακα. Για πιο σίγουρα στοιχεία η ανασκαφή προχώρησε στην πρώτη τομή σε βάθος και έκταση και σταμάτησε μόλις ανάμεσα στις πέτρες άρχισαν να παρουσιάζονται τμήματα αγγείων και στρώση πυράς. Μετά τα παραπάνω αποτελέσματα η Εφορεία ανανέωσε τη δέσμευση του αγρού για τη διεξαγωγή συστηματικής έρευνας.

Καστέλλι Κισάμου

Πλατεία Ελ. Βενιζέλου

Το Δεκέμβριο του 1982 βρέθηκε το κάτω τμήμα μαρμάρινου αγάλματος Σειληνού, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της κεντρικής πλατείας Ελ. Βενιζέλου στο δυτικό τμήμα της κωμόπολης. Με αφορμή το περιστατικό αυτό και προκειμένου να επιτραπεί η συνέχιση των εργασιών ή όχι, την άνοιξη του 1983 διενεργήθηκε από την Εφορεία εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα. Συνολικά ανοίχθηκαν οκτώ τάφοι (Α-Η), διαστ. 3 × 4 μ., οι οποίες κάλυψαν όλο το μήκος της πλατείας.

Τάφοι Α-Γ. Χαράχθηκαν στο δυτικό τμήμα της πλατείας και στην πορεία της ανασκαφής ενοποιήθηκαν σε χώρο, διαστ. 14 × 5 μ.

Εδώ ήρθε στο φως τμήμα οικοδομήματος το οποίο φαίνεται να ανήκει στη ρωμαϊκή έπαυλη, τμήμα της οποίας με ψηφιδωτό δάπεδο είχε ήδη αποκα-

9. ΑΔ 35 (1980): Χρονικά, σ. 508, Υ. Tzedakis, Le passage au Minoen ancien en Crète occidentale aux origines de l' hellénisme. La Crète et la Grèce. Hommage à Henri van Effenterre, Paris 1984, σ. 6-7, πίν. II 1-3.

λυφθεί το 1979 στο κοντινό οικόπεδο Πατεράκη κατά την εκσκαφή θεμελίων για ανέγερση οικοδομής¹⁰, στα βόρεια της πλατείας. Οι νέες αρχαιότητες γειτονεύουν επίσης με την έπαυλη, η οποία ανασκάφηκε τα έτη 1968-1970 στα νότια της πλατείας με αφορμή τη διάνοιξη του επαρχιακού δρόμου Καστελλίου-Φαλασάρνης¹¹.

Συγκεκριμένα αποκαλύφθηκε το μεγαλύτερο τμήμα μαγειρείου (δωμάτιο Α, Πί ν. 158 γ), διαστ. 5,30×5,30 μ., με την κατεστραμμένη εστία του κοντά στο νότιο τοίχο και δέκα έξι αγγεία πεσμένα επάνω στο δάπεδο και στο χώρο της εστίας (Πί ν. 158 δ). Από αυτά, τα τρία είναι χάλκινα (δύο χύτρες και μία οινόχνη. Αριθ. Μουσ. Χανίων Μ 506-508) και τα υπόλοιπα πήλινα, δηλ. τέσσερις άβαφοι αμφορείς σε κομμάτια (Π 6164, 6165, 6170 και 6175) (Πί ν. 159 α), τέσσερις χύτρες (Π 6168, 6169, 6171 και 6172) (Πί ν. 159 β), δύο μπωλ (Π 6174 και 6176) (Πί ν. 159 γ), μία τριφυλλόστομη οινόχνη (Π 6166) (Πί ν. 159 δ), μία προχοΐσκη με ποδαράκι (Π 6173) (Πί ν. 160 δ)¹² και ένα πώμα αμφορέα (amphora stopper· Π 6167) (Πί ν. 160 α-β)¹³. Κοντά στην εστία βρέθηκε και το υπόλοιπο τμήμα του αγάλματος του Σειληνού ο οποίος στον ώμο φέρει ασκό διαμορφωμένο σε κρουνό και με το δεξί χέρι κρατεί κάνθαρο (Πί ν. 160 γ). Το δάπεδο του δωματίου είναι χωμάτινο (σε βάθος 1,60/1,40 μ., Β.-Ν.) και οι τοίχοι του λιθόκτιστοι, με ασβέστη ως συνδετικό υλικό, και επιχρισμένοι με κονίαμα, σώζονται μέχρις ύψους 1 μ. Ο νότιος μακρύς τοίχος 1, πλ. 0,58-0,60 μ., με ενισχυτική αντηρίδα στα νότια είναι, όπως φαίνεται, ο εξωτερικός τοίχος του κτιρίου και σώζει φανερά τα ίχνη της καταστροφής από σεισμό, όπως εξάλλου και όλο το συγκρότημα. Ειδικά στον τοίχο Ι έχει σχηματιστεί ρήγμα ανάμεσα στην αντηρίδα και στον κύριο όγκο του τοίχου. Ο διαχωριστικός τοίχος 3 ανάμεσα στα δωμάτια Α και Β σώζεται σε ύψος μόλις 0,10 μ. και αποτελείται από πλακοειδείς πέτρες και λίγες πλίνθους. Το δάπεδο του δεύτερου αυτού δωματίου σε βάθος 1,25 μ. είναι στρωμένο με οστρακοκονίαμα. Εδώ βρέθηκε ένας ακόμη άβαφος αμφορέας με πλατιές ραβδώσεις στο σώμα, σε πολύ φθαρμένα κομμάτια τα οποία δε συγκολλούνται. Ίδιο δάπεδο (σε βάθος 1-1,10 μ.) έχει και το δωμάτιο Γ, το οποίο χωρίζεται από

το Β μόνο με χαμηλό σκαλοπάτι σε όλο το σωζόμενο πλάτος του.

Το στρώμα καταστροφής του κτιρίου, το οποίο άρχισε κυρίως σε βάθος 0,55 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, περιείχε πάρα πολλές σπασμένες κεραμίδες, στοιχείο δηλωτικό κεραμοσκέπαστης στέγης. Επίσης περιείχε πολλές πέτρες προερχόμενες από τα κατεστραμμένα τμήματα των τοίχων. Ειδικά στο χώρο του μαγειρείου υπήρχε έντονο κάψιμο, και σε ορισμένα σημεία αποκαλύφθηκε πεσμένο στρώμα άμμου του οποίου το πάχος έφθανε ως τα 0,35 μ., καθώς και κομμάτια σκληρής ασβεστολιθικής στρώσης.

Η χρονολόγηση της κεραμικής του κτιρίου¹⁴ μας οδηγεί στην ύστερη ρωμαιοκρατία, περίοδο ιδιαίτερης ευημερίας για την αρχαία πόλη Κίσαμο, με δεινά όμως πλήγματα από αλλεπάλληλους σεισμούς¹⁵.

Ένας ιδιαίτερα έντονος σεισμός φαίνεται ότι συνέβη στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ. (όπως προκύπτει από τις έρευνες σε διάφορα σημεία της πόλης) όπου εντάσσεται χρονολογικά και το συγκεκριμένο κτίριο.

Σε μεταγενέστερη οικιστική φάση του τέλους του 4ου-αρχών 5ου αι. μ.Χ. χρονολογείται απομεινάρια τοίχου 2, διαστ. 1,20×0,80×0,70 μ., το οποίο αποκαλύφθηκε μέσα στο χώρο του δωματίου Β. Είναι λιθόκτιστος, όχι επιμελημένης κατασκευής, με πλίνθους σε ακανόνιστα διαστήματα και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Κοντά του βρέθηκε χάλκινος κάδος (αριθ. Μουσ. Χανίων Μ. 505), σε βάθος 1,06 μ. Ο τοίχος δεν εδράζεται στο δάπεδο του δωματίου, αλλά μεταξύ τους παρεμβάλλεται στρώμα χώματος, πάχ. 0,10 μ.

Στα νότια του εξωτερικού τοίχου Ι η έρευνα αποκάλυψε παχύ στρώμα με κεραμική του 1ου αι. μ.Χ. (χαρακτηριστικά όστρακα terra sigillata).

Τάφροι Δ-Η. Εδώ ήρθαν στο φως λιγότερο σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα τα οποία αντιστοιχούν στο προηγούμενο. Δεν περιείχε καθόλου όστρακα ή παλαιοχριστιανικά χρόνια. Συνολικά αποκαλύφθηκαν εννέα μικρά τμήματα τοίχων, κατασκευασμένων από πέτρες με λίγες πλίνθους, και υποθεμελιώσεων από ακατέργαστες ποταμίσιες πέτρες, καθώς και οκτώ τμήματα δαπέδων από βοτσαλάκι, οστρακοκονίαμα, κτυπητή γη ή τριμμένο ασβεστόλιθο.

10. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 397.

11. ΑΔ 23 (1968): Χρονικά, σ. 416-417· 24 (1969): Χρονικά, σ. 431-432· 25 (1970): Χρονικά, σ. 471.

12. Για παρόμοια κεραμική βλ. Agora V, πίν. 14, 15 και 24 (Μ 161).

13. Μ.Η. Callender, *Roman Amphorae*, London 1965, σ. 43, εικ. 19 no 25. BSA 78 (1983), εικ. 13.

14. Εκτός από τα παραπάνω ολόκληρα αγγεία συλλέχθηκαν αρκετά όστρακα και από άλλα χρηστικά αγγεία, όπως πινάκια (για το σχήμα βλ. Agora V, πίν. 72, αριθ. J22), χύτρες και κυλινδρικός κάδος (για το σχήμα βλ. BSA, ό.π., σ. 109, 132, εικ. 14-15).

15. I.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, σ. 30.

Στα μικρά ευρήματα της ανασκαφής της πλατείας συγκαταλέγονται 17 χάλκινα νομίσματα, τα οποία έχουν σταλεί στο Νομισματικό Μουσείο για καθαρισμό και ταύτιση, καθώς και μερικές πήλινες αγνύθες, αρκετά σιδερένια και χάλκινα καρφιά, θραύσματα γυάλινων αγγείων και τμήμα πήλινας σφήνας (vault-pin)¹⁶.

M. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Οικόπεδο Μ. Κουτσουνάκη

Ο έλεγχος θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο οικόπεδο αυτό, το οποίο βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, έδειξε την ύπαρξη αρχαίων οικοδομικών λειψάνων.

Η ανασκαφή που ακολούθησε, αποκάλυψε τμήμα από δύο κτίρια δύο κοντινών φάσεων της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Τα κινητά ευρήματα ήταν: κεραμική, κομμάτια τοιχογραφιών, τρία χάλκινα νομίσματα και σιδερένια και χάλκινα καρφιά.

Στην ανασκαφή εργάστηκε μερικές ημέρες και η συνάδελφος Μ. Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη.

Οικόπεδο Δ. Σκουνάκη

Βρίσκεται επί της Εθνικής οδού, η οποία διασχίζει τη σύγχρονη πόλη του Καστελλίου.

Η ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε κατά τους μήνες Ιούλιο και Αύγουστο αποκάλυψε τμήμα δύο δωματίων οικίας της εποχής της ρωμαιοκρατίας (Πί ν. 161 α). Το ένα από τα δωμάτια ήταν μεγάλος αποθηκευτικός χώρος (δε στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί ολόκληρος, γιατί δεν το επέτρεπαν οι διαστάσεις του οικοπέδου) με εννέα πίθους κατά χώραν, από τους οποίους σωζόταν μόνο το κάτω μέρος του σώματος, και τέσσερα ολόκληρα αγγεία (Σχέδ. 4). Στα νοτιοανατολικά του χώρου αυτού βρέθηκε ανθρώπινος σκελετός σε συνεσταλμένη στάση, καταπλακωμένος από κεραμίδες και σπασμένα αγγεία. Ο χώρος αυτός είχε γενικά έντονα τα σημάδια της καταστροφής (κομμάτια καμένου ξύλου επάνω στο χωμάτινο δάπεδο και πολλές κεραμίδες πεσμένες από την οροφή), η οποία προήλθε από το σεισμό που έπληξε την πόλη στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Στο δεύτερο δωμάτιο αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι πρωιμότερης φάσης της ίδιας εποχής.

Εκτός από την κεραμική η ανασκαφή έδωσε πέντε χάλκινα νομίσματα, κομμάτια από χάλκινα αντικείμενα, ψηφίδες, θραύσματα γυάλινων αγ-

γείων, οστέινες βελόνες, κομμάτια τοιχογραφιών και μία πήλινη αγνύθα.

Οικόπεδο Γ. Δασκαλάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στα βορειοδυτικά της σύγχρονης πόλης, περιοχή στην οποία δε φαίνεται, από τις μέχρι τώρα έρευνες, να εκτεινόταν η αρχαία Κίσαμος. Οι δοκιμαστικές τομές έδωσαν οικοδομικά λείψανα της εποχής της τουρκοκρατίας μόνο και μικρή ποσότητα κεραμικής των ρωμαϊκών χρόνων.

Οικόπεδο Ευτ. Μαραθάκη

Στο οικόπεδο αυτό, που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα της σύγχρονης πόλης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα με αφορμή την εύρεση αρχαιοτήτων κατά τον έλεγχο των θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής. Η ανασκαφή αποκάλυψε πενιχρά οικοδομικά λείψανα της εποχής της ρωμαιοκρατίας. Περιορίζονταν στην υποθεμελίωση δύο τοίχων κτιρίου, το οποίο πρέπει να έχει καταστραφεί από τις καλλιέργειες στο χωράφι, και σε έναν τοίχο, καλυμμένο με επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα, πιθανώς εξωτερικό του κτιρίου (σωζ. ύψ. 1 μ.).

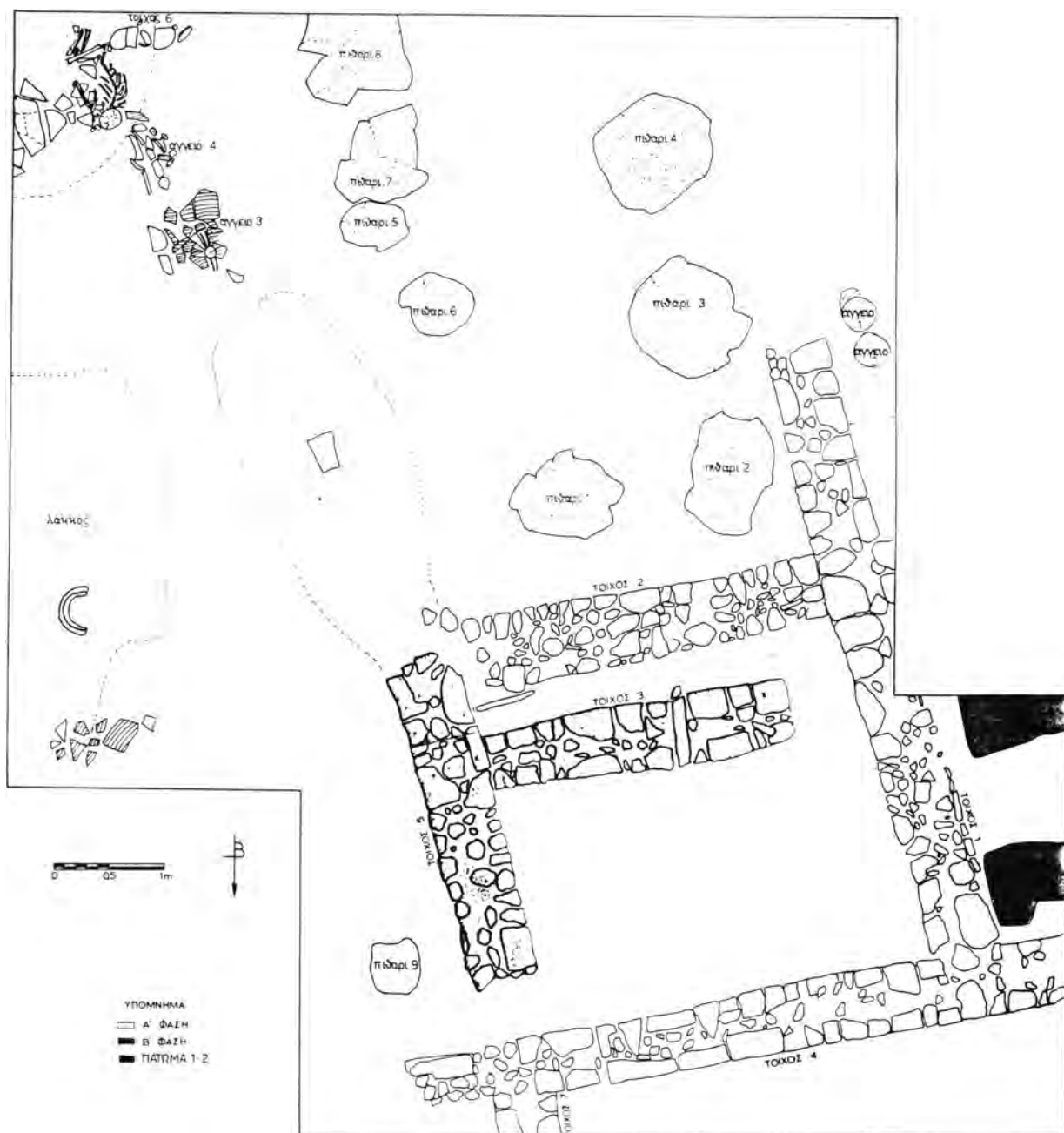
B. NINIOY-KINΔΕΛΗ

Δ ρ α π α ν ι ά ς Κ ι σ ά μ ο υ

Τον Οκτώβριο, κοντά στο νεκροταφείο του Αγίου Δημητρίου, οι εργασίες διάνοιξης χαντακιών από τον ΟΑΔΥΚ για την τοποθέτηση αρδευτικών αγωγών έφεραν στο φως μινωικές αρχαιότητες και άρχισε σωστική ανασκαφή η οποία όμως δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Ερευνήθηκαν δύο σημεία σε απόσταση 166 μ. μεταξύ τους.

Στον τομέα Ι (θέση Σκούντενας, αγρός Ν. Κορακάκη) αποκαλύφθηκε τμήμα αρχαίου χαντακιού, μήκ. 14 και πλ. 0,60-0,80 μ., το οποίο συνεχίζεται τουλάχιστο προς Ν. και το οποίο είναι κυριολεκτικά γεμάτο από ριγμένα άωτα κωνικά κύπελλα αλλά και χονδροειδή κεραμική της ΜΜ ΙΙΒ/ΥΜ ΙΑ περιόδου. Το χαντάκι αρχίζει ακριβώς κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και φτάνει τουλάχιστον έως τα 0,50 μ. βάθος. Η έρευνα περιορίστηκε μόνο στην αποκάλυψη του μήκους του και δεν προχώρησε σε βάθος. Συλλέχθηκαν 37 κύπελλα, ορισμένα από τα οποία περιείχαν κομμάτια κάρβουνου, όστρεα ή και μικρά κόκαλα. Το χαντάκι επίσης περιέχει και μερικές πέτρες και λίγα σκόρπια κόκαλα ζώων. Στον τομέα ΙΙ, σε απόσταση 55 μ. προς ΒΑ. του νεκροταφείου του Αγίου Δημητρίου, ήρθε στο φως, σε βάθος 0,45-0,60 μ., ελλειψοειδής κατασκευή από ποταμίσιες πέτρες και λίγη λάσπη ως συνδετικό υλικό, μήκ. 6 και εξωτ. πλ. 1,30-2 μ. Η

16. Για τα αντικείμενα αυτά βλ. BSA, ό.π., σ. 103, 132, εικ. 13.

Σχέδ. 4. Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Δ. Σκουνάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

κεραμική από αυτόν το χώρο, ο οποίος επίσης δεν ερευνήθηκε σε βάθος, κατεβαίνει χρονολογικά στην ΥΜ ΙΙΙ περίοδο.

Η περιοχή Δραπανιά-Νοπηγείων είναι γνωστή αρχαιολογική θέση όπου τοποθετείται αρχαία πόλη των ιστορικών χρόνων, η οποία συνηθίζεται να αποκαλείται Μήθυμνα¹⁷. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά βρέθηκαν λείψανα της μινωικής εποχής, τα οποία ανεβάζουν χρονολογικά το χρόνο συγκρότησης του αρχαίου οικισμού

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Κακοδικί Σελίνου

Στον αγρό Μ. Τζεμανάκη, στο συνοικισμό Λιτσαρδιανά, αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιοι κτιστοί τάφοι με μεγάλες σχιστολιθικές καλυπτήριες πλάκες και προσανατολισμό από Β.-Ν. Και οι δύο ήταν συλημένοι. Πιθανότατα οι τάφοι αυτοί εντάσσονται στο νεκροταφείο των κλασικών έως και ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο έχει επισημανθεί στην περιοχή του Κακοδικίου¹⁸.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από το σπήλαιο Αρκαλιές Σκουραχλάδας¹⁹, Κοινότητας Πλατυβόλας, της επαρχίας Κυδωνίας, προέρχονται πρωτομινωικά αγγεία καθώς και εργαλεία λίθινα, οστέινα και από οψιανό, που κάτοικος της περιοχής παρέδωσε στο Μουσείο Χανίων.

Μεταξύ των αγγείων χαρακτηριστικά είναι αποσπασματική κυλινδρική κωνική πυξίδα, τριποδική, με εγχάρακτη διακόσμηση²⁰ (Πί ν. 161 β), μικρή μονόχρωμη πρόχους οπισθόμητη, με σφαιρική βάση και προφανώς, ραμφοειδή προχολή που δε σώζεται, και κωνικό, άωτο, αγγείο (Πί ν. 161 γ). Τα αγγεία ανήκουν στους ΠΜΙ και ΠΜΙΙ χρόνους.

Ε. ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Μαράθι Στέρνων Κυδωνίας

Το Μάιο και Ιούνιο καθαρίστηκε μεγάλο μέρος

της ανασκαφής του Β. Θεοφανείδη στην παραθαλάσσια περιοχή Μαραθίου Ακρωτηρίου όπου το 1939 είχε έρθει στο φως τμήμα οικοδομήματος της εποχής της ρωμαιοκρατίας και των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Συγκεκριμένα καθαρίστηκε η μεγάλη κυκλική δεξαμενή και οι χώροι Η, Θ, Κ, Λ, Μ, Ν²¹ (Πί ν. 162 α-β).

Ο καθορισμός αυτός εντάσσεται στο γενικότερο πρόγραμμα της αμεσότερης προστασίας της περιοχής, η οποία τείνει να εξελιχθεί σε παραθεριστικό οικισμό, και ήταν εντελώς απαραίτητος διότι όλος ο ανασκαμμένος χώρος είχε επιχλωματωθεί από τα σκουπίδια κυρίως των παραθεριστών.

Σελλί Κισάμου

Ο καθαρισμός στον αρχαιολογικό χώρο στο ύψωμα Σελλί Κισάμου το μήνα Σεπτέμβριο περιορίστηκε στην τετράγωνη οικία την οποία είχε ανασκάψει ο Β. Θεοφανείδης το 1937 και σε τμήματα των αναλημματικών τοίχων²². Επειδή μέχρι σήμερα δεν είχαν ξαναγίνει από την Υπηρεσία εργασίες στο λόφο, σε πρώτη φάση αφαιρέθηκε η θαμνώδης βλάστηση και μεγάλο μέρος της σύγχρονης επίχωσης, η οποία είχε καλύψει τους ανασκαμμένους χώρους. Συγχρόνως προστατεύθηκε με ξερολιθιά τμήμα σημαντικού οικοδομήματος το οποίο είχε φανεί στη δυτική πλαγιά του λόφου μετά από κατολισθήση του εδάφους και το οποίο κινδύνευε άμεσα από κατακρήμνιση με την πρώτη κακοκαιρία.

Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σταυρωμένο

Οικόπεδο Σ. και Ε. Βανταράκη

Από τις 19-1 ως τις 16-2 1983, η Εφορεία πραγματοποίησε δοκιμαστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στη θέση Κονίδι, μέσα στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο. Ερευνήθηκε τμήμα νεκροταφείου του 4ου αι. π.Χ., αποτελούμενο από τάφους κιβωτίοσχημους, λαξευμένους στο βράχο, σε συστάδες. Οι τάφοι, που βρέθηκαν όλοι συλημένοι,

17. F. Matz, Forschungen auf Kreta 1942, Berlin 1951, σ. 120.

18. ΑΔ 27 (1972): Χρονικά, σ. 638· (1976): Χρονικά, σ. 368.

19. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 377.

20. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, Πίν. 719 β· 22 (1967): Χρονικά, Πίν. 378 α, όπου ανάλογα παραδείγματα από τη σπηλιά της Πλατυβόλας.

21. ΑΕ 1950-1951, σ. 5-12, εικ. 7. Sanders, ό.π., σ. 169. Ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει το συγκρότημα ως λιμενική εγκατάσταση, ενώ ο Sanders το θεωρεί πιθανότερο ως βίλα.

22. ΑΕ 1942-1944, σ. 4-10.

καλύπτονταν αρχικά από μεγάλες πλακοειδείς πέτρες, που είχαν εξαχθεί από τον ίδιο το βράχο της περιοχής. Εξάλλου, σε ένα σημείο του οικοπέδου βρέθηκε ένας μεγάλος άβαφος αμφορέας, σε κομμάτια, που ίσως είχε χρησιμοποιηθεί επίσης για ταφή. Η ανασκαφή περιορίστηκε κυρίως στο βόρειο τμήμα της ιδιοκτησίας, όπου επρόκειτο να χτιστεί σπίτι. Υπάρχουν όμως σαφείς ενδείξεις ότι το νεκροταφείο συνεχιζόταν τόσο στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, όσο και στα γειτονικά κτήματα, Βασιλάκη, προς Β., και Μουντάκη, προς Α.

Στο ανατολικό άκρο του οικοπέδου, σε μια περιοχή όπου δεν υπήρχαν τάφοι, βρέθηκε μία δεξαμενή, διαστ. $1,25 \times 1,40 \times 1,30$ μ., επενδεδυμένη με κουρασάνι και με αγωγό εισροής του νερού. Ήταν γεμάτη με πέτρες και χώματα και δεν περιείχε καθόλου όστρακα. Έτσι η χρονολόγησή της και η ύπαρξη σχέσης ή μη με το νεκροταφείο, δεν είναι δυνατό να καθοριστούν.

Εξαιτίας της σύλησης του νεκροταφείου, ήταν επίσης αδύνατο να καθοριστεί η χρονολογική σειρά με την οποία σκάφτηκαν οι συστάδες και γενικότερα ο τρόπος οργάνωσής τους. Ερευνήθηκαν συνολικά 29 τάφοι:

Τάφος 1. Διαστ. $1,87 \times 0,46 \times 0,42$ μ. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Βρέθηκε συλημένος και γεμάτος με χώμα.

Τάφος 2. Ορθογώνιο-τραπεζοειδές λάξευμα, διαστ. $0,26 \times 0,83 \times 0,21$ μ. Επρόκειτο προφανώς για τάφο νεογέννητου. Όμοιος προσανατολισμός με τον προηγούμενο. Δεν περιείχε καθόλου όστρακα ή κόκαλα. Στην ανατολική στενή πλευρά του είχε λαξευτό προσκεφάλι, στο σημείο όπου θα ακουμπούσε το κεφάλι του νεκρού. Η ίδια κατασκευαστική λεπτομέρεια παρατηρήθηκε και σε πολλούς άλλους τάφους.

Τάφος 3. Παράλληλος του 1. Διαστ. $1,75 \times 0,50 \times 0,47$ μ. Βρέθηκε γεμάτος με πέτρες και σκουπίδια.

Τάφος 4. Διαστ. $1,76 \times 0,38 \times 0,35$ μ. Στις μακρές πλευρές του είχε περιχέλιωμα, όπου ακουμπούσαν αρχικά οι καλυπτήριες πλάκες. Από το εσωτερικό του προήλθαν λίγα όστρακα του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 5. Στα δυτικά του τάφου 1. Μόνο ένα τμήμα του βρισκόταν στο οικόπεδο Βανταράκη, ενώ το υπόλοιπο προχωρούσε στο γειτονικό οικόπεδο Μουντάκη. Έφερε επίσης περιχέλιωμα για τη στερέωση των καλυπτήριων πλακών. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα όστρακα του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 6. Παράλληλος του τάφου 5. Επίσης στα όρια των οικοπέδων Βανταράκη-Μουντάκη. Από το εσωτερικό του μόνο ένα όστρακο.

Τάφος 7. Παιδικός. Διαστ. $0,39 \times 1,03 \times 0,28$ μ. Όμοιος προσανατολισμός με τους προηγούμενους. Αν και συλημένος, απέδωσε μικρή δακρυδό-

χο του τέλους του 4ου αι. και δώδεκα αστραγάλους.

Τάφος 8. Παράλληλος του τάφου 6. Διαστ. $1,77 \times 0,40 \times 0,33$ μ. Επίσης στα όρια των δύο οικοπέδων. Αν και συλημένος, απέδωσε δύο μελαμβαφή αγγεία του 4ου αι. π.Χ., ένα λύχνο και ένα κρατηρίσκο, και μία άβαφη οινόχοη με σφαιρικό σώμα.

Τάφος 9. Στα βόρεια του τάφου 7. Διαστ. $1,83 \times 0,53 \times 0,43$ μ. Στην ανατολική στενή πλευρά του έφερε λαξευτό προσκεφάλι. Επίσης στη δυτική και τη νότια πλευρά του είχε λαξευτό περιχέλιωμα για τη στερέωση των καλυπτήριων. Από το εσωτερικό του προήλθαν μερικά όστρακα από δακρυδόχους.

Τάφος 10. Σχεδόν εντελώς κατεστραμμένος. Περιείχε αρκετά όστρακα, ένα χάλκινο μικρό, πολύ οξειδωμένο νόμισμα, καθώς και κομμάτια γυάλινου αλάβαστρου. Ένα μεγάλο σιδερένιο καρφί οδήγησε στην υπόθεση ότι ίσως η ταφή είχε γίνει σε ξύλινο φέρετρο.

Τάφος 11. Διαστ. $1,64 \times 0,40-0,50 \times 0,41$ μ. Ο προσανατολισμός του ήταν ελαφρά διαφορετικός από τους προηγούμενους.

Τάφος 12. Στα βόρεια του τάφου 1. Έφερε περιχέλιωμα στις τρεις πλευρές του. Αν και δεν έσωζε ούτε αυτός τις καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους, βρέθηκαν κατά χώραν ένα τμήμα του σκελετού και πέντε αγγεία του 4ου αι. π.Χ., μία οινόχοη με σφαιρικό σώμα, τρεις δακρυδόχοι και ένας λύχνος.

Τάφος 13. Επίσης μισοσυλημένος. Περιείχε πέντε αγγεία, τρεις δακρυδόχους, ένα λύχνο και ένα κύπελλο με οριζόντια λαβή στο χέιλος.

Τάφος 14. Διαστ. $1,89-1,84 \times 0,47-0,40 \times 0,35$ μ. Έφερε περιχέλιωμα στις δύο μακρές πλευρές του. Στο εσωτερικό του σώζονταν μερικά οστά, λίγα όστρακα, ένα κομμάτι οψιανού και ένα τμήμα σιδερένιου μαχαιριού.

Τάφος 15. Στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, διαστ. $1,87 \times 0,48$ μ., στα όρια των ιδιοκτησιών Βανταράκη-Μουντάκη. Έσωζε τμήμα καλυπτήριας πλάκας, σπασμένης και πεσμένης στο εσωτερικό του. Απέδωσε δύο δακρυδόχους, κομμάτια κεραμίδων, λίγα οστά σε πολύ κακή κατάσταση και τμήμα λεπίδας οψιανού.

Τάφος 16. Στα βόρεια του τάφου 14. Περιείχε ελάχιστα όστρακα.

Τάφος 17. Στα νότια του τάφου 15. Ένα τμήμα του ήταν στο οικόπεδο Μουντάκη. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα κομμάτια οστών και μερικά όστρακα του 4ου αι. π.Χ.

Τάφος 18. Στα νότια του τάφου 17. Ένα τμήμα του στο οικόπεδο Μουντάκη. Παιδικός. Διαστ. $0,35 \times 0,60-0,65 \times 0,25$ μ. Στην ανατολική στενή πλευρά του έφερε λαξευτό προσκεφάλι.

Τάφος 19. Διπλός στο βάθος. Διαστ. $1,93 \times 0,73 \times 0,74$ μ. Το περιχέλιωμα για την τοποθέτηση καλυπτήριων βρισκόταν σε βάθος $0,38$ μ. από την επάνω

επιφάνεια. Από την επίχωσή του προήλθαν μερικά όστρακα και κομμάτια κεραμίδων. Στην ανατολική στενή πλευρά του είχε λαξευτό προσκεφάλι.

Τάφος 20. Στα βόρεια του τάφου 19. Διαστ. $0,50 \times 1,95 \times 0,40$ μ. Έφερε περιχίλωμα στις δύο μακρές πλευρές του και λαξευτό προσκεφάλι στην ανατολική στενή. Απέδωσε μόνο μερικά μικρά κομμάτια οστών και λίγα όστρακα.

Τάφος 21. Διαστ. $2,10 \times 0,51-0,59 \times 0,54$ μ. Περιείχε αρκετά όστρακα, αλλά καθόλου κόκαλα.

Τάφος 22. Στα νότια του τάφου 21, παράλληλος με αυτόν. Διαστ. $2 \times 0,53 \times 0,45$ μ. Περιείχε λίγα όστρακα από λύχνους και δακρυδόχους.

Τάφος 23. Στα νότια του τάφου 22. Διαστ. $1,81 \times 0,70 \times 0,70$ μ. Έφερε περιχίλωμα στις δύο μακρές πλευρές του, σε βάθος $0,20$ μ. από την επάνω επιφάνειά του, και λαξευτό προσκεφάλι στην ανατολική στενή πλευρά. Περιείχε τέσσερις δακρυδόχους σε κομμάτια.

Τάφος 24. Στα νοτιοδυτικά του τάφου 23. Διαστ. $1,80 \times 0,52-0,50 \times 0,53$ μ. Είχε περιχίλωμα στις δύο μακρές πλευρές του. Περιείχε μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 25. Στα νότια του τάφου 23, παράλληλος με αυτόν. Διαστ. $1,78 \times 0,46-0,42 \times 0,44$ μ. Έφερε λαξευτό προσκεφάλι στην ανατολική στενή πλευρά. Στην επίχωσή του βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα.

Τάφος 26. Διαστ. $1,45 \times 0,60-0,53 \times 0,45$ μ. Έφερε περιχίλωμα σε βάθος $0,26$ μ. από την ανώτατη επιφάνειά του, και στην ανατολική στενή πλευρά του λαξευτό προσκεφάλι. Από την επίχωσή του προήλθαν ελάχιστα όστρακα.

Τάφος 27. Διαστ. $0,80 \times 0,30 \times 0,25$ μ. Παιδικός. Στα νότια του 25. Περιείχε μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 28. Στα βόρεια του τάφου 24. Περιείχε μόνο λίγα όστρακα.

Τάφος 29. Στη βόρεια πλευρά του οικοπέδου. Περιείχε μόνο λίγα όστρακα.

Μ. ΤΣΙΠΟΠΟΥΛΟΥ

Α ξ ό ς Μ υ λ ο π ο τ ά μ ο υ

Στο αγροτεμάχιο Γ. Δαφέρμου, διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή καταρχήν και για μικρό χρονικό διάστημα από την Επιμελήτρια Αρχαιοτήτων Μ. Τσιμπούλου και στη συνέχεια από την υπογράφοσα.

Το αγροτεμάχιο βρίσκεται στις θέσεις Τειχίο και Μεγάλος Τράφος, στους νοτιοδυτικούς πρόποδες της ακρόπολης της αρχαίας πόλης Αξού. Η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα από ένα εκτεταμένο νεκροταφείο από την αρχαϊκή εποχή έως και την περίοδο της ρωμαιοκρατίας.

Εκτός από δύο ταφές σε αρχαϊκούς πύθους με γραπτή διακόσμηση, ερευνήθηκαν συνολικά 82 τά-

φοι των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, από τους οποίους δύο ήταν κτιστοί ορθογώνιοι, 16 κεραμοσκεπείς και οι υπόλοιποι αποτελούσαν απλές ταφές σε φυσικές κοιλότητες του βράχου. Συχνές ήταν οι περιπτώσεις τοποθέτησης έως και τριών νεκρών στην ίδια κοιλότητα του βράχου, αλλεπάλληλα, αλλά με διαφορετικό προσανατολισμό (Πίνακας 161 δ). Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτίριστες, λίγες με πενιχρά κτερίσματα (συνήθως με ένα χάλκινο ή ασημένιο νόμισμα ή με ένα γυάλινο ή πήλινο αγγείο και άλλοτε με ένα χάλκινο ή ασημένιο κόσμημα) και ελάχιστες με πολυτιμότερα. Στον κεραμοσκεπή τάφο 3 τα κτερίσματα αποτελούσαν μία χάλκινη ομφαλωτή φιάλη (Πίνακας 161 ε), μία πυξίδα από φαγεντιανή, μία γυάλινη δακρυδόχος και ένα χρυσό δακτυλίδι. Στον τάφο 11, σε κοιλότητα του βράχου, τα ευρήματα ήταν ένα ασημένιο και ένα χάλκινο νόμισμα, ένα ασημένιο δακτυλίδι, μία χάλκινη περόνη, ένα γυάλινο αγγείο και τρία πήλινα (ένα κύπελλο και δύο δακρυδόχοι). Στον τάφο 76, επίσης σε κοιλότητα του βράχου, βρέθηκε ένα χρυσό σκουλαρίκι σε σχήμα λεοντοκεφαλής.

Από την επίχωση επάνω από τους τάφους, η οποία πιθανότατα είχε κυλήσει από τις πλαγιές της ακρόπολης, συλλέχθηκαν 47 πήλινα ειδώλια και ζώδια, όλα φθαρμένα και αποσπασματικά σωζόμενα, χρονολογούμενα στην κλασική και ελληνιστική εποχή, εκτός από τέσσερα δαιδαλικά ειδώλια. Ενδιαφέρον εύρημα υπήρξε και ένας ΥΜΠ ψευδόστομος αμφορίσκος, ο οποίος αποκαλύφθηκε στο χώρο του νεκροταφείου, αλλά χωρίς να σχετίζεται με συγκεκριμένη ταφή. Στην ίδια τοποθεσία (Μεγάλος Τράφος) είχαν βρεθεί και στις αρχές του αιώνα αγγεία των ύστερων μινωικών χρόνων από τον Ιταλό αρχαιολόγο Α. Taramelli²³.

Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Α γ γ ε λ ι α ν ά Μ υ λ ο π ο τ ά μ ο υ

Η τυχαία πτώση αλόγου στη γκρεμισμένη οροφή ΥΜ θαλαμωτού τάφου στο παραπάνω χωριό είχε ως αποτέλεσμα τη σωστική ανασκαφή του τάφου το Μάιο, διάρκειας πέντε ημερών.

Το μνημείο υπέδειξαν οι κάτοικοι του χωριού Γ. Γεραρχάκης, Γ. Πλατοκούκης και Γ. Κανελλάκης. Στις εργασίες μας εξυπηρέτησαν τόσο η Κοινότητα Αγγελιανών όσο και η αστυνομία Περάματος.

23. MonAnt 9 (1899), σ. 313-315.

Ο τάφος είναι λαξευμένος στον κούσκουρα, στη νότια πλαγιά λόφου, στην περιοχή Πλαγάκι ή Καρτερή, στα ανατολικά του οικισμού. Ο δρόμος του, καλυμμένος με χώμα μεγάλο μέρος του οποίου προερχόταν από τη λάξευσή του, είναι στενός, κατηφορικός, με πρόχειρο λάξευμα στην αρχή του για την κατάβαση (διαστ. δρόμου $5 \times 0,90 \times 1,25-2,30$ μ.). Κοντά στην αρχή του είχαν τοποθετηθεί και δύο άβαφες λάρνακες, οι οποίες βρέθηκαν κομματιασμένες λόγω του βάρους της υπερκείμενης επίχωσης. Η Α είναι μικρών διαστάσεων, παιδική (αριθ. Μ. Ρεθύμνου Π 3337) και η Β κανονική (Π 3338). Βρέθηκαν σε βάθος 0,85 και 1,23 μ. αντίστοιχα (Σ χ έ δ. 5).

Το φράγμα της εισόδου ήταν ξερολιθιά από ακατέργαστες πέτρες, πλ. 0,60 μ., τμήμα της οποίας είχε κατολισθήσει στο εσωτερικό του θαλάμου. Στα αριστερά της εισόδου βρέθηκε πεσμένο ανάποδα άωτο κωνικό κύπελλο (Π 3316) με ίχνη καύσης στο σώμα και μικρό κομμάτι κάρβουνου κοντά του.

Στο εσωτερικό του θαλάμου είχαν πέσει πολλά χώματα και σκουπίδια από την τρύπα της οροφής. Μετά την αφαίρεσή τους ξεχώρισαν τέσσερις λάρνακες με σαμαρωτά καλύμματα, από τα οποία τα δύο είχαν σπάσει (λάρνακες Γ-ΣΤ, αριθ. Μ. Ρεθύμνου Π 3339-3342) (Σ χ έ δ. 5· Π ί ν. 163 γ). Ψηλά, ανάμεσα στις Γ και Δ και μπροστά στη ΣΤ βρέθηκαν δύο μικροί ψευδόστομοι αμφορείς (Π 3317 και 3318), επάνω στα πεσμένα χώματα. Στο δάπεδο, μπροστά και ανάμεσα στις λάρνακες υπήρχαν επτά αγγεία, δηλαδή μία πρόχους, δύο ψευδόστομοι αμφορίσκοι, ένας μεγάλος ψευδόστομος αμφορέας, ένας τρίωτος αμφορίσκος, μία πυξίδα και ένα μόνωτο κύπελλο (Π 3319-3325) (Π ί ν. 163 α). Στο εσωτερικό της λάρνακας Δ σωζόταν κατά χώραν ένας σκελετός αποσαθρωμένος από την υγρασία με ένα χάλκινο δακτυλίδι ως μοναδικό κτέρισμα (Μ 257). Στο εσωτερικό της Ε βρέθηκαν διαλυμένα κόκαλα, μία χάλκινη τριχολαβίδα (Μ 257) και τρία χάλκινα δακτυλίδια, τα δύο ακέραια (Μ 258-260). Στη Γ ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια θέση με τα πόδια λυγισμένα προς τα επάνω. Στη ΣΤ τέλος υπήρχαν μισολυωμένα κόκαλα και ένα χάλκινο δακτυλίδι (Μ 261). Και οι τέσσερις λάρνακες προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο επειδή παρουσιάζουν πολλές κατασκευαστικές και διακοσμητικές ομοιότητες. Κάτω από τη Δ βρέθηκαν δύο μόνωτα κύπελλα με προχόη της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου (Π 3326-3327) και ένα πέτρινο σφονδύλι (Λ 174). Πίσω από τις Ε και ΣΤ ήταν πεσμένοι στο πλάι μεγάλοι στάμνος με εγχυτρισμό παιδιού, ο οποίος συνοδεύονταν από ένα χάλκινο βραχιόλι (Μ 256) και ένα μικρό σφονδύλι από ορεία κρύσταλλο (Λ 175) (Π ί ν. 163 δ). Κοντά του ήταν πεσμένα στο πλάι μία πρόχους με δύο μικρές μαστοειδείς αποφύσεις (Π 3331), ένα τρίωτο κύπελλο (Π 3332), μία άβαφη κύ-

λικά (Π 3333) και ένα πέτρινο ημισφαιρικό αγγείο με καπάκι (Λ 173 Α-Β), το οποίο φαίνεται ότι αρχικά σφράγιζε το στόμιο της στάμνου. Κάτω από τη λάρνακα ΣΤ βρέθηκε ανακομιδή οστών περισσότερων του ενός νεκρών (εύκολα ξεχώριζαν τα κόκαλα ενός παιδιού), την οποία συνόδευσαν ένα μόνωτο κύπελλο (Π 3329), ένα άωτο κύπελλο με κάψιμο στο εσωτερικό του (Π 3330), μία χάλκινη περόνη (Μ 254), τριάντα δύο χάλκινες, πέτρινες και από φαγεντιανή χάντρες, πέντε πέτρινα σφονδύλια (Λ 176-180) και τρία σπασμένα χάλκινα δακτυλίδια (Μ 262-264). Τέλος κάτω από την Ε υπήρχαν δύο ψευδόστομοι αμφορείς (Π 3334 και 3335) (Π ί ν. 163 β) και ένα άωτο ημισφαιρικό κύπελλο (Π 3336).

Από τη χρονολόγηση της κεραμικής βγαίνει το συμπέρασμα ότι ο τάφος λαξεύθηκε στην ΥΜ ΙΙΑ περίοδο και χρησιμοποιήθηκε από περισσότερες γενιές έως την ΥΜ ΙΙΒ περίοδο, στην οποία ανήκουν οι ταφές σε λάρνακες.

Μια πρώτη έρευνα στη γύρω περιοχή υπήρξε άκαρπη, αλλά σύμφωνα με πληροφορίες των κατοίκων, σε εκσκαφικές εργασίες κατά το παρελθόν, σε διάφορα σημεία, είχαν έρθει στο φως ανθρώπινα κόκαλα και αδιάγνωστες κοιλότητες. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για το πρώτο αρχαιολογικό εύρημα στο χώρο των Αγγελιανών, η ύπαρξη εδώ ενός μινωικού νεκροταφείου συμφωνεί με το χαρακτήρα της ευρύτερης περιοχής του εύφωρου κάμπου του Περάματος, όπου κατά διαστήματα έχουν εντοπιστεί μινωικές αρχαιότητες και ειδικά στο λόφο Γρίβιλα σε απόσταση 4 χλμ. ανατολικά των Αγγελιανών²⁴.

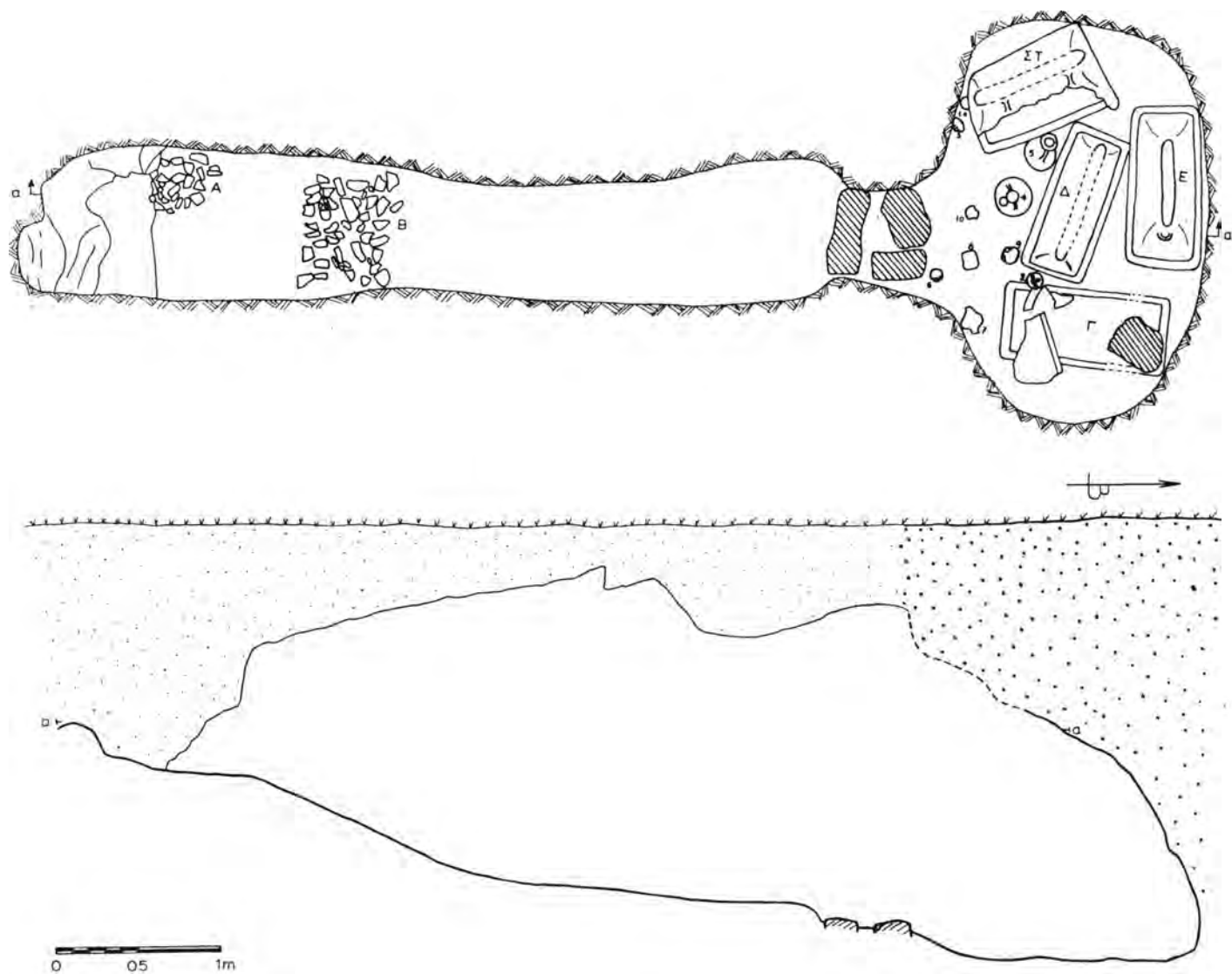
Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Π α γ κ α λ ο χ ώ ρ ι

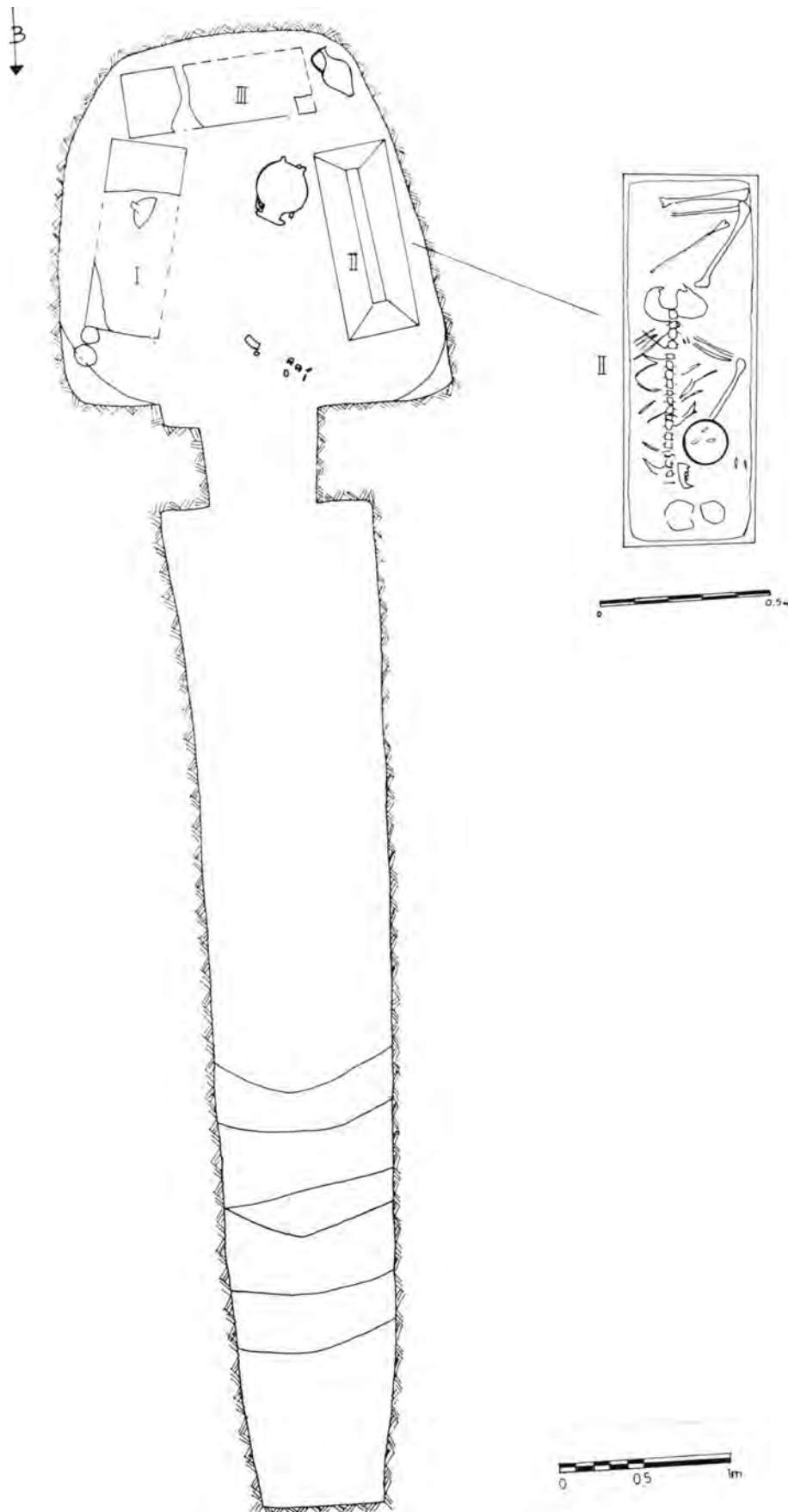
Με αφορμή την εκτέλεση υδρευτικού έργου της κοινότητας ανασκάφηκε ΥΜ ΙΙΙ θαλαμωτός τάφος. Βρίσκεται σε απόσταση 350 μ. προς ΝΑ. του χωριού, στην άκρη του χωματόδρομου προς Λούτρα και Αρκάδι. Ο μηχανικός εκσκαφέας κατέστρεψε μεγάλο μέρος του τάφου και έσπασε τις δύο από τις τρεις λάρνακες που περιείχε, καθώς και μερικά από τα αγγεία.

Ο δρόμος του τάφου (μήκ. 5,75 μ.) είναι επικλινή με έξι πρόχειρα λαξευμένα σκαλοπάτια και ο θάλαμος έχει κάτοψη τραπεζίσχημη (μεγ. διαστ. $2,20 \times 2,20$ μ.). Το φράγμα της εισόδου είχε κατα-

24. Κρητικά Χρονικά Ε' (1951), σ. 441.

Σχέδ. 5. Αγγελιανά Μυλοποτάμου. Κάτοψη και τομή αα' του ΥΜ θαλαμωτού τάφου.

Σχέδ. 6. Παγκαλοχώρι Ρεθύμνου. Κάτοψη του ΥΜ ΙΙΙ θαλαμωτού τάφου.

σκευαστεί με αργούς λίθους. Ο προσανατολισμός Β.-Ν. υπαγορεύτηκε εμφανώς από την κλίση του εδάφους. Παρά την καταστροφή, διαπιστώθηκε ότι οι λάρνακες (αριθ. Ι-ΙΙ) ήταν τοποθετημένες σε σχήμα Π. Από το περιεχόμενο των δύο που έσπασαν προέρχονται ελάχιστα ίχνη οστών που βρέθηκαν στο κοσκίνισμα του χώματος. Η ακέραιη λάρνακα (Σ χ έ δ. 6, αριθ. ΙΙ· Π ί ν. 164 β) περιείχε μία γυναικεία ταφή και ίχνη οστών βρέφους, με πλούσια κτέριση: ένα χάλκινο κάτοπτρο με οστίνη λαβή που έφερε παραστάσεις, αλλά η διατήρησή του είναι κακή· ένα αντικείμενο αποτελούμενο από πλακίδια, από εργασμένο κόκαλο, που προέρχονται ίσως από επένδυση ξύλινου κιβωτιδίου· όστρακο κύλικας και πάρα πολλές μικρές χάντρες περιδεραιών από διάφορα υλικά (υαλόμαζα, ορεία κρύσταλλο, σαρδόνυχα, φαγεντιανή κτλ.) και σε διάφορα σχήματα (ταυροκεφαλής, πτηνοκεφαλής, ειδωλίων κτλ.). Ανάμεσα σε αυτές, σκόρπιες επάνω στο θώρακα και γύρω από αυτόν, υπήρχαν 16 μικρές χρυσές χάντρες σε σχήμα ρόδακα.

Ο θάλαμος περιείχε 13 αγγεία από τα οποία μόνο τα τέσσερα, ένα τριποδικό αλάβαστρο, μία πρόχους και δύο κωνικά κύπελλα, βρέθηκαν στο πάτωμα πεσμένα στο πλάι. Τα άλλα ήταν εντελώς διαταραγμένα και μερικά σπασμένα, από τον εκσκαφέα, ενώ τρία είχαν ήδη παραδοθεί στην Υπηρεσία από το χειριστή.

Ως προς τα σχήματα κυριαρχούν τα κλειστά, λιγότερο ή περισσότερα, σφαιρικά αγγεία (τέσσερα αλάβαστρα από τα οποία το ένα τριποδικό και με τρεις λαβές, δύο ψευδόστομοι αμφορείς, σωζόμενοι κατά το ήμισυ, ένας αμφορέας, μία πρόχους με πόδι και ψηλό λαιμό και μία ραμφόστομη προχοΐσκη). Τα υπόλοιπα είναι ένα καθαοειδές, δύο κωνικά κύπελλα, ένα θυμιατήρι και ένα επίπεδο καπάκι. Όλα, εκτός από τα κωνικά κύπελλα, είναι διακοσμημένα και ανήκουν στην ΥΜ ΙΙΑ περίοδο, εκτός από τον αμφορέα που είναι υστερότερος. Η παρουσία του υποδηλώνει τη χρήση του τάφου και στις αρχές, τουλάχιστον, της ΥΜ ΙΙΒ περιόδου. Εκτός από τα πήλινα ο θάλαμος περιείχε ένα πέτρινο τριποδικό αγγείο και θραύσματα χάλκινου αγγείου. Ακόμη δύο χάλκινους δίσκους ζυγού ψυχαστασίας, δύο πέτρινα σφονδύλια, μία αμυγδαλόσχημη χάντρα από σαρδόνυχα, ένα σφραγιδόλιθο από οφίτη, χάλκινα ενώτια, αρκετές χάντρες από φαγεντιανή και κοκάλινες βελόνες.

Από τη διακόσμηση των λαρνάκων θεματογραφικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η λάρνακα ΙΙ με θρη-

σκευτικά σύμβολα: βουκράνια, ιερά κέρατα και διπλό πέλεκυ.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ – ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Π έ ρ α Γ α λ η ν ά

Στην επαρχία Μυλοποτάμου του Νομού Ρεθύμνης, στη θέση Πέρα Γαληνά, όπου η ΔΕΗ σχεδίαζε να εγκαταστήσει νέο ηλεκτροδοτικό σταθμό, έγινε, το Σεπτέμβριο του 1983, επιφανειακή έρευνα. Στη θέση αυτή, στη βόρεια παραλία του νησιού, όπου δύο ορεινοί όγκοι καταλήγουν στη θάλασσα, σε δύο λόφους που περιβάλλουν μια μικρή κοιλάδα (Π ί ν. 164 γ), με την έρευνα εντοπίστηκαν σε έκταση αρχαία μινωικής εποχής. Στον ανατολικό, κυρίως, λόφο, τοίχοι εμφανείς σε όλη σχεδόν την επιφάνειά του, σε διάφορα σημεία και επίπεδα, και πληθώρα οστράκων από άωτα κωνικά κύπελλα, μερικά ακέραια, μόνωτα κύπελλα, πόδια από τριποδικά σκεύη, λαβές, αποτελούν σαφή ίχνη μινωικής εγκατάστασης. Η κεραμική από το χώρο είναι ΜΜ και ΥΜ Ι χρόνων.

Α ξ ό ς

Από την Αξό και από τη θέση του Λάκκου ο πόρος παραδόθηκαν τέσσερα αποσπασματικά σωζόμενα, ακέφαλα, πήλινα γυναικεία ειδώλια και το κάτω τμήμα του σώματος δύο άλλων. Τα ειδώλια αυτά, εκτός από ένα, έχουν κυλινδρικό κοίλο κορμό και παρουσιάζουν αναλογίες στη διαμόρφωση του κορμού και των μελών με ειδώλια της ΥΕ ΙΙΙ (ΥΜ ΙΙΙ) εποχής²⁵ όπου και θα πρέπει χρονολογικά να τοποθετηθούν. Το ειδώλιο (Π ί ν. 164 α) που είναι και το μόνο του οποίου το σώμα δεν είναι κοίλο, παρουσιάζει μεγάλες αναλογίες με έναν από τους τύπους των ειδωλίων από το ναό της Αξού που στη σχετική δημοσίευση κατατάσσεται στους υπομινωικούς-γεωμετρικούς χρόνους²⁶. Αναλυτικότερη διαπραγμάτευση θα γίνει σε σχετική δημοσίευση για το σύνολο των παραπάνω ειδωλίων.

Από την ίδια θέση παραδόθηκαν και τέσσερις νεολιθικού τύπου πέλεκεις και από άλλες θέσεις της Αξού (Γερακάρω, Καβότρυπο) παραδόθηκαν άλλοι τρεις.

Ε. ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ

25. ΑΑΑ ΙΙΙ (1970), σ. 74-79. Antiquity LII (1978), σ. 12-13.

26. ASAtene XLV-XLVI (1967-68), εικ. 3, 20, 21.

ΚΔ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ*

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Σ π ή λ α ι ο Γ ε ρ ο ν τ ο μ ο υ ρ ί

Για τρίτη ανασκαφική περίοδο (μετά το 1976 και 1982) συνεχίστηκε φέτος η έρευνα του εξαιρετικά ενδιαφέροντος νεολιθικού-παλαιολιθικού ταφικού σπηλαίου στο Γεροντομουρί ('Αγιος Χαράλαμπος) του οροπεδίου Λασιθίου, χωρίς όμως να ολοκληρωθεί. Το σπήλαιο, ή μάλλον σπηλαιοβάραθρο, φαίνεται ότι χρησίμευε δευτερευόντως για ταφές, κυρίως όμως ως οστεοφυλάκιο, όπου απερρίπτοντο σε σωρούς οστά προερχόμενα από εκταφές. Τα οστά αυτά ήταν ανακατεμένα με λίθους και χώματα, ήταν όμως πολυπληθέστατα και έδιναν την εντύπωση ενός Καιάδα σε μικρογραφία¹. Από τον τρόπο της συσσώρευσής τους πολλά οστά φαίνεται ότι είχαν πεταχθεί από κάποιο άνοιγμα στην οροφή του σπηλαίου, σήμερα σχεδόν τελείως κατεστραμμένα, όπως εξάλλου και η κανονική του είσοδος· της τελευταίας βρέθηκαν ορισμένα ίχνη που δείχνουν ότι ήταν μάλλον σαν βαραθροειδής διάδρομος. Πολλά κρανία μάλιστα σε διάφορα σημεία ήταν εκτεθειμένα στον αέρα και όχι σκεπασμένα με χώμα. Το σκελετικό υλικό είναι τόσο πλούσιο και καλά διατηρημένο ώστε χαρακτηρίστηκε ως «το ανθρωπολογικό εύρημα του αιώνα». Η καλή του διατήρηση, κυρίως των κρανίων, οφείλεται βέβαια στις ειδικές συνθήκες φύλαξης μέσα στους άθικτους και σφραγισμένους θαλάμους του σπηλαίου. Η μελέτη του υλικού ανατέθηκε στην ανθρωπολόγο Tina McGeorge.

Τα αρχαιολογικά ευρήματα από την άλλη πλευρά, προφανώς μέρος μόνο των αρχικών κτερισμάτων, δεν ήταν ιδιαιτέρως πολυάριθμα αλλά πάντως εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Ανάμεσά τους είναι πολλές δεκάδες πήλινων αγγείων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων, όπως πρόχοι και προχοΐδια, συχνά μάλιστα του τραχωτού ρυθμού *barbotine*, κύπελλα, καρποδόχες, πλάθανα (:), πιθίσκοι, πυξίδες, καμαραϊκά όστρακα κτλ. Υπάρχουν ακόμη μερικά λίθινα αγγεία, όπως ένα φωλεόσχημο, λεπίδες οψια-

νού, ψήγματα χρυσών ελασμάτων, ένας αργυρός και ένας χάλκινος σφραγιστικός δακτύλιος με φυτικό θέμα, τμήμα χρυσού δακτυλίου με ανάγλυφα θαλάσσια μοτίβα, σφονδύλια, ελεφάντινες σφραγίδες και σφραγιδολίθοι διαφόρων σχημάτων, κυρίως τρίπλευρα πρίσματα από στεατίτη κτλ., χάνδρες από σάρδιο, διάφορα περίαπτα, μεταξύ των οποίων ένα «περίαπτο-πόδι», ένα ελεφάντινο ειδώλιο ακέραιο κυκλαδικού τύπου κτλ., τέλος δε πλήθος θαλασσιών οστρέων και χαλίκων.

Κ α ρ φ ί Λ α σ ι θ ί ο υ

Στη θέση Αστοιβιδερό, προς Α. του γνωστού οικισμού στο Καρφί του τέλους της εποχής του χαλκού, ερευνήθηκε ένας τετράγωνος θολωτός τάφος συλημένος. Ο τάφος ανήκει στο νεκροταφείο που είχε επίσης ανασκαφεί προπολεμικά από τον Pendlebury και τους συνεργάτες του της Βρεταννικής Αρχαιολογικής Σχολής. Ο νέος τάφος, προς Ν. του νεκροταφείου, έχει πλευρές, μήκ. 2,30 περίπου και ύψ. 2,35 μ. Το στόμιο είναι προς Δ., προς την κλιτύ του λόφου, και βρέθηκε με το λίθινο φράγμα άθικτο· το πλάτος του είναι 0,68 κάτω και 0,85 μ. επάνω, δηλαδή όσο και το ύψος του. Το δάπεδο του θαλάμου είναι από τσάχαλη.

Η αρχική σύληση του τάφου έγινε ίσως κατά την αρχαιότητα, υπάρχει όμως και πρόσφατη αναμόχλευση, που έδωσε αφορμή στον εντοπισμό του τάφου από την Υπηρεσία. Περισυλλέχθηκαν τεμάχια άβαφης κιβωτιόσχημης λάρνακας, όπως και ψήγματα χρυσού και χαλκού. Σύμφωνα με διάφορες φήμες, εδώ βρέθηκαν μία λάρνακα και μερικά χρυσά αντικείμενα, τίποτε όμως δεν επιβεβαιώθηκε.

Άλλος παρόμοιος τετράγωνος τάφος αλλά τελείως συλημένος και κατεστραμμένος εντοπίστηκε προς Δ. της συστάδας των τάφων που είχε σκάψει η Βρετανική Σχολή. Οι διαστάσεις του είναι 1,50 × 1,40 μ., το ύψος 1,05 μ. και το στόμιο είναι επίσης περίπου τετράγωνο (0,55 × 0,52 μ.).

Σ π ή λ α ι ο Π ε λ ε κ η τ ώ ν Ζ ά κ ρ ο υ

Συνεχίστηκε και φέτος για δεύτερη ανασκαφική περίοδο ή έρευνα που άρχισε το 1979. Στη φετινή ανασκαφή έλαβε μέρος ως συνεργάτρια η Αθανασία Κάντα, ειδική επιστήμων του Πανεπιστημίου Κρήτης. Το σημαντικό αυτό νεολιθικό και νεότερο σπήλαιο βρίσκεται ψηλά στην ανατολική κλιτύ του όρους Τραόσταλος, όπου το γνωστό ιερό κορυφής, σε μικρή απόσταση από την παράλια θέση Πελεκητά, το μινωικό λατομείο της Κάτω Ζάκρου. Το ανάκτορο Ζάκρου απέχει μία ώρα περίπου προς Ν. από το σπήλαιο.

Σκοπός της φετινής ανασκαφής ήταν η διερεύνηση των νεολιθικών στρωμάτων του σπηλαίου, το

* Σχετικά με την ενδιαφέρουσα ομάδα μινωικών αγγείων, τα οποία συλλέχθηκαν από ναυάγιο πριν από μερικά χρόνια κοντά στο νησάκι Ψείρα από την Εταιρεία Κουστός και δημοσιεύθηκαν (ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 375-6, Πίν. 297), πρέπει να αναφερθεί ότι εκ παραδρομής αναγράψαμε άλλο όνομα αντί του ορθού: ο Επιμελητής Αρχαιοτήτων που έλαβε μέρος στην επιχείρηση από ελληνικής πλευράς ήταν ο Λάζαρος Κολώνας.

1. ΑΑΑ XV (1982), σ. 188, εικ. 3-4.

οποίο χρησίμευε ως κατοικία επί πολλούς αιώνες, εξασφαλίζοντας στους ενοίκους του άφθονο πόσιμο νερό και μεγάλη ασφάλεια από επιθέσεις και, βέβαια, από τις καιρικές συνθήκες. Φέτος ανοίχθηκαν δύο τάφοι 6 × 2,50 μ. παράλληλα προς τις τάφους της προηγούμενης ανασκαφής. Παρουσιάστηκαν αλλεπάλληλα στρώματα ερυθρωπού χρώματος που διακόπτονταν από λεπτές στρώσεις τριμμένου λευκού ασβεστολίθου και στάχτης. Στα ανώτερα στρώματα τα όστρακα ήταν μινωικά, διαφόρων φάσεων. Τα βαθύτερα στρώματα, με έντονα ίχνη πυράς, απέδωσαν νεολιθική κεραμική στιλβωτή, τυπική της ύστερης νεολιθικής εποχής στην Κρήτη. Έκπληξη προκάλεσε και φέτος η ύπαρξη γραπτής νεολιθικής κεραμικής, με λευκό χρώμα, του τύπου που απαντά σε νησιά των Κυκλάδων και της γειτονικής Δωδεκανήσου. Η μελέτη της γραπτής αυτής κεραμικής σε σχέση με την αντίστοιχη κρητική θα διευκρινίσει προβλήματα χρονολόγησης και εξωτερικών σχέσεων της Κρήτης και των νησιών του Αιγαίου κατά την ύστερη νεολιθική εποχή.

Στα νεολιθικά στρώματα του σπηλαίου εντοπίστηκαν επίσης χώροι εργασίας και κατασκευής οστέινων εργαλείων, που είναι σπάνια και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σε μινωικό στρώμα εντοπίστηκε δάπεδο από λευκό χρώμα, που διερευνήθηκε μόνον εν μέρει. Εδώ βρέθηκε ένα καλοδιατηρημένο τμήμα κορμού δέντρου. Η συνέχιση της έρευνας σε αυτό το σημείο παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον.

Επισκοπή Κάτω Χωρίου Ιεραπέτρας

Βόρεια του χωριού Επισκοπή, στα ανατολικά της Εθνικής οδού προς Ιεράπετρα και σε απόσταση 300 μ. περίπου από αυτή, στη θέση Ρουσά, στον αγρό του Ιω. Σκουλούδη, βρέθηκε ακέραιος ρωμαϊκός τάφος καλυβίτης και ερευνήθηκε από τον γράφοντα έπειτα από υπόδειξη του Γ. Εμμ. Μολυμπάκη, κατοίκου Επισκοπής.

Ο τάφος είχε κατεύθυνση από Α. προς Δ., το δε κρανίο του νεκρού ήταν προς Α. Το κρανίο αυτό, που συνοδευόταν από χάλκινο νόμισμα, βρισκόταν έξω από το στέγαστρο του τάφου, το οποίο ήταν εξωτερικά καλά στερεωμένο με λίθους· ίσως οι κέραμοι που αντιστοιχούσαν στο κρανίο είχαν καταστραφεί. Δίπλα στο κρανίο, στη βόρεια πλευρά, βρέθηκε πήλινη αρυβαλλοειδής λήκυθος, ύψ. 0,165, διαμ. στομίου 0,065 μ., στη δε νότια πλευρά λύχνος, διαμ. 0,095 μ., με ασαφή σκηνή δύο προσώπων, ενός ερωτιδέα όρθιου και μιας καθισμένης κόρης· στη βάση του λύχνου υπάρχει έκτυπη επιγραφή: ΚΕΛΕ[P].

Κ. ΔΑΒΑΡΑΣ

Ε λ ο ύ ν τ α

Οικόπεδο Εμμ. Σφυράκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Χαρδάλουπας δίπλα στην ταβέρνα Αvenita, μπροστά από την οποία κατά τη διάνοιξη του επαρχιακού δρόμου Αγίου Νικολάου-Ελούντας είχαν βρεθεί παλιότερα τάφοι κλασικών χρόνων². Στην περιοχή τοποθετείται το νεκροταφείο του αρχαίου Ολούντος. Κατά τη διάνοιξη των πεδίων θεμελίωσης αποκαλύφθηκε κτιστός τάφος με μεγάλους ορθογώνιους πωρολίθους, διαστ. 2,35 × 0,82 μ., συλημένος. Το μοναδικό εύρημα ήταν νόμισμα χάλκινο του Κοινού Κρητών επί Αδριανού, φθαρμένο.

Στο ίδιο οικόπεδο βρέθηκαν και δύο επιτύμβιοι κυβόλιθοι, ενεπίγραφοι, χωρίς όμως να βεβαιωθεί η σχέση τους με τον προηγούμενο τάφο.

ΕΥΒΩΛΟΣ
ΓΛΑΥΚΟΥ

Το όνομα Εύβωλος απαντάται μία φορά στην Κρήτη, σε ψήφισμα της Λατούς, και μάλιστα ως Εύβωλος Ολούντιος³. Το όνομα Γλαύκος απαντάται σε ψήφισμα της Βιάννου⁴.

ΑΡΙΣΤΙΣ
ΣΩΤΙΜΟΥ
ΕΥΒΩΛΟΣ
ΕΠΕΘΗΚΕΝ

Το όνομα Άριστις απαντάται επίσης σε ψήφισμα της Λατούς, όπου αναφέρεται η συμμαχία με τον Ολούντα, ως Άριστις Ολούντιος, και σε επιγραφή από τα Άπετρα⁵. Το όνομα Σώτιμος απαντάται μία φορά σε ψήφισμα των Ολουντίων⁶.

Οικόπεδο Λουκάκη-Σφυράκη

Κατά τη διάνοιξη των πεδίων θεμελίωσης στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τοίχος λιθοκτιστός, χωρίς συνδετικό κονίαμα, σε μήκος 4,50 μ. Πρόκειται πιθανά για τμήμα ταφικού περιβόλου στην περιοχή του νεκροταφείου του αρχαίου Ολούντος.

Θέση Έξω Πόρος

Στην περιοχή του αρχαίου Ολούντος έχουν ήδη γίνει μικρής κλίμακας έρευνες, αλλά με σημαντι-

2. ΑΔ 33 (1978): Χρονικά, σ. 385-388.

3. IG I, XVI, 4.

4. Ό.π., VI, 2.

5. Ό.π., XVI, 5 και II, III, 18.

6. Ό.π., XXII, 4.

κότατα αποτελέσματα, από τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή προπολεμικά (1936-37)⁷, και εντοπίστηκαν αρχαιότητες από την υστερομινωική εποχή μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια. Ο Ν. Πλάτων, Έφορος Αρχαιοτήτων Κρήτης, το 1960 ανέσκαψε στην περιοχή αρχαϊκό-κλασικό αποθέτη ιερού⁸. Τέλος γίνονται συχνά τα τελευταία χρόνια από την Εφορεία σωστικές ανασκαφές σε οικόπεδα της περιοχής και έχει εντοπιστεί το ελληνορωμαϊκό νεκροταφείο.

Η θέση Έξω Πόρος ή Στο Μύλο⁹ είναι μικρή χερσόνησος μεταξύ των αλυκών της Ελούντας και της θάλασσας, απέναντι από τη χερσόνησο Νησί ή Κολοκύθα. Στο μικρό κόλπο που σχηματίζεται ανάμεσα στις δύο αυτές χερσονήσους φαίνονται καθαρά βυθισμένοι στη θάλασσα οι τοίχοι αρχαίων κτιρίων, ενώ στα τμήματα της εκατέρωθεν ξηράς υπάρχουν στην επιφάνεια πολλοί οικοδομικοί ογκόλιθοι, αποκολλημένοι από τις καλλιέργειες, πλήθος οστράκων και εμφανή ίχνη κτιρίων. Η θέση της δοκιμαστικής ανασκαφής επιλέχθηκε με κριτήριο τις επιφανειακές ενδείξεις κτιρίων, το ύψος της από τη θάλασσα (4,90 μ.) και το ότι το σημείο αυτό ήταν χέρσο και ακαλλιέργητο από χρόνια. Ανασκάφηκε τμήμα των αγρών Αντ. Ματθαϊάκη και Β. Αρναουτάκη. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος και πρόσφερε πολύτιμη βοήθεια ο συντηρητής αρχαιοτήτων Αλ. Νικάκης.

Η έρευνα περιορίστηκε σε έκταση μόλις 140 τ.μ. εξαιτίας της χρονικής πίεσης. Κατά τη διάρκειά της αποκαλύφθηκε σύνολο δωματίων που πιθανότατα ανήκουν στο ίδιο κτιριακό συγκρότημα του αρχαίου Ολούντος, καλής διατήρησης. Οι τοίχοι είναι λιθόκτιστοι, χωρίς συνδετικό κονίαμα, με λίθους αργούς ή ελαφρά λειασμένους και πωρολίθους σε δεύτερη χρήση.

Τομέας Α'. Αποκαλύφθηκαν δύο δωμάτια: Α (4,40 × 3 μ.) και Β (4,40 × 3,55 μ.) και μέρος δύο άλλων Γ και Δ νότια των πρώτων. Η ανασκαφή δεν επεκτάθηκε, ώστε να αποκαλυφθεί το περίγραμμά τους (Πίνακ. 165 γ).

Καθένα από τα δωμάτια Α και Β έχει δική του είσοδο, το Α από Α. και το Β από Β., με κατώφλι και σκαλοπάτι μονολιθικό από ψαμμίτη, χωρίς να επικοινωνούν μεταξύ τους. Βόρεια από αυτούς τους

χώρους αποκαλύφθηκαν δύο σκαλοπάτια κλίμακας, εφαιπτόμενης στο βόρειο τοίχο τους εξωτερικά, καθώς και ο τοίχος αντιστήριξης της σε μήκος 3 μ. τουλάχιστον. Ανατολικά και βόρεια από την κλίμακα υπάρχει πλακόστρωτο δάπεδο αυλής.

Διάσπαρτα στους χώρους βρέθηκαν κομμάτια λευκού επιχρίσματος τοίχου καθώς και κεραμίδια και λίθινες πλάκες στέγας. Το ύψος των τοίχων κυμαίνεται μεταξύ 0,40 μ. έως και 1 μ.

Δυτικά από τους χώρους Β και Δ αποκαλύφθηκε πλακόστρωτος δρόμος, πλ. 1,50 μ., και άγνωστου προς το παρόν μήκους (τουλάχιστον 12 μ., όπως έδειξε μικρή δοκιμαστική τομή στα νότια της ανασκαφής), που χωρίζει τον Τομέα Α' από τον παρακείμενο Τομέα Β'.

Τομέας Β'. Αποκαλύφθηκε μόνο ένας χώρος με πλακόστρωτο δάπεδο και κλίμακα με τρία σκαλοπάτια στο εσωτερικό της βορειοδυτικής γωνίας του. Στο χώρο αυτό εγγράφεται κυκλικό περίπου κτίσμα, διαμ. 2,50 μ., που εφάπτεται στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου, με δάπεδο από πήλινα πλακίδια. Πρόκειται πιθανότατα για μαγειρικό κλίβανο, όπως συμπεραίνουμε από την κατασκευή του, το σχήμα του, το στρώμα τέφρας και τα καμένα όστρακα αγγείων καθημερινής χρήσης που βρέθηκαν. Στον ίδιο χώρο βρέθηκε και εστία σχήματος Π δίπλα στο νότιο τοίχο του και μικρή τετράγωνη λίθινη γούρνα (Πίνακ. 165 δ).

Τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα: ελεφαντοστέινες περόνες και μία χάλκινη, υφαντικά βάρη (ένα από αυτά φέρει την επιγραφή ΑΦΩ), τμήματα λύχνων (στη βάση ενός η επιγραφή ΙΑΝΟΥ), τμήμα κεφαλής πήλινου ειδωλίου, δακτυλιόλιθος από υαλόμαζα και νομίσματα: χάλκινο Ολούντος, ασημένια Ρόδου και Σικυώνος ελληνιστικά, χάλκινα ρωμαϊκά 4ου αι. μ.Χ. και βυζαντινά τελείως επιφανειακά.

Η ανασκαφική έρευνα στο χώρο θα συνεχιστεί στο μέλλον και πιστεύουμε ότι θα φέρει στο φως μεγάλο μέρος του αρχαίου οικισμού.

Άγιος Νικόλαος

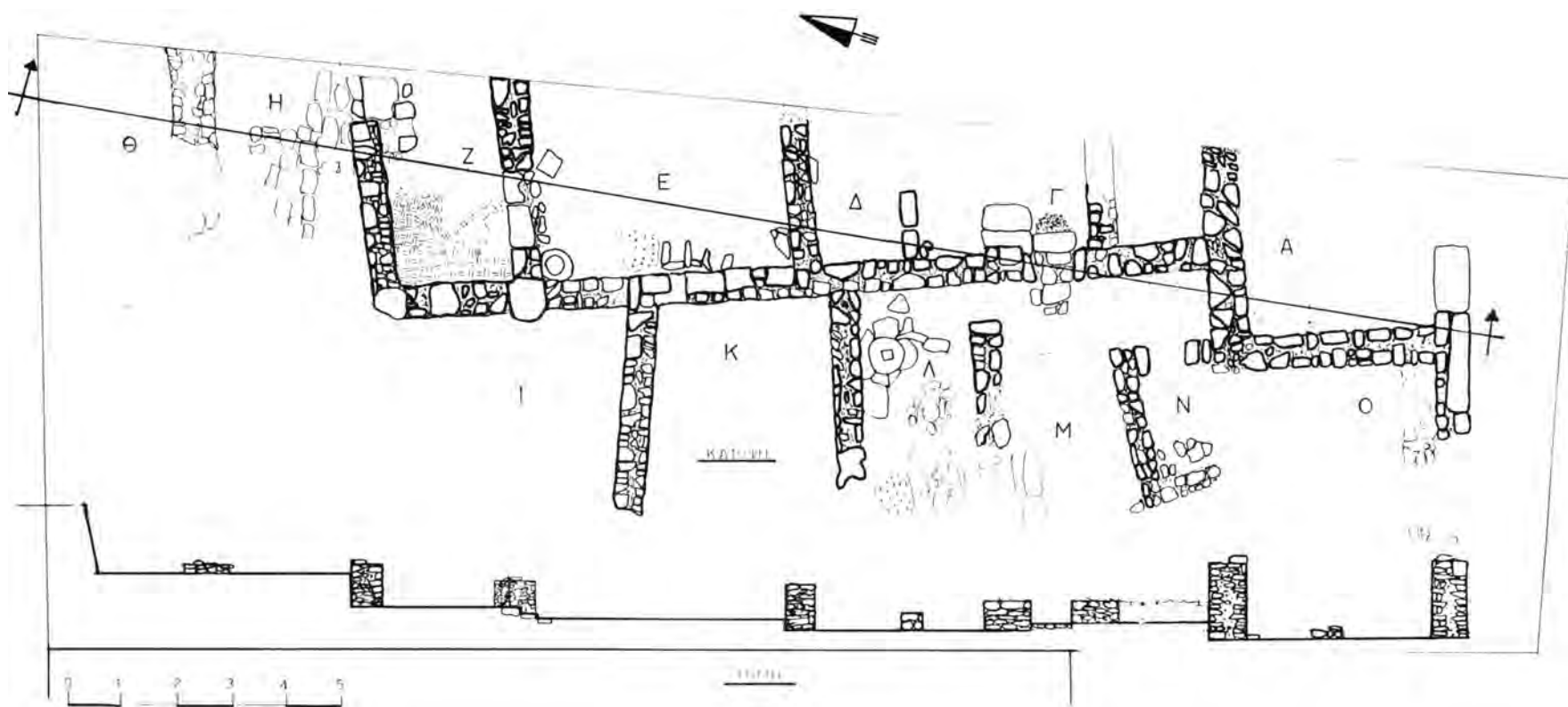
Οικόπεδο Ηλ. Κοζύρη-Εμμ. Περάκη

Το οικόπεδο βρίσκεται στην οδό Καστελλίου Μιραμπέλλου, στην περιοχή της Κιτροπλατείας, όπου παλιότερες ανασκαφικές έρευνες είχαν αποκαλύψει ελληνιστικά και ρωμαϊκά οικοδομήματα της αρχαίας πόλης. Η απροειδοποίητη εκσκαφή έφερε στο φως τοίχους αρχαίου κτιρίου, κατέστρεψε όμως και μεγάλο μέρος του, κυρίως στην νοτιοανατολική γωνία και την ανατολική πλευρά του. Εξαιτίας της θέσης του οικοπέδου στους πρόποδες μικρού λόφου, υπήρχε μεγαλύτερη επίχωση στο χα-

7. BCH 7 (1937), σ. 480-482· 8 (1938), σ. 478. H. Van Effenterre, *Nécropole du Mirabello, Études Crétoises VIII* (1948), σ. 7-14.

8. Κρητικά Χρονικά 14 (1960), σ. 512-13.

9. Βόρεια των ανασκαφικών τετραγώνων υπάρχουν τα ερείπια παλιού μύλου, απ' όπου και η ονομασία της θέσης.

Σχέδ. 1. Άγιος Νικόλαος. Οικόπεδο Ηλ. Κοζύρη-Εμμ. Περάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

μηλότερο βόρειο μισό του, ενώ στο νότιο τμήμα του η ανασκαφική έρευνα που προχώρησε ως το φυσικό βράχο έδειξε ότι το μέρος του κτιρίου στο σημείο αυτό είχε εξαφανιστεί πριν αρχίσει η νεότερη κατοίκηση.

Η έρευνα αποκάλυψε τμήμα οικίας υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων, της οποίας εντοπίστηκε μόνον το δυτικό όριο, παράλληλο με πλακόστρωτο δρόμο από Β. προς Ν. Προς Β. οι αρχαίοι τοίχοι προχωρούν κάτω από την παρακείμενη οικοδομή (Πί ν. 165 α).

Εκατέρωθεν τοίχου, μήκ. 15,70 μ., που διασχίζει το οικόπεδο από Α. προς Δ. σχηματίζονται τα δωμάτια της οικίας. Η κύρια είσοδος της βρίσκεται στα δυτικά, όπου από τον πλακόστρωτο δρόμο Η τριβαθμιδωτή κλίμακα κατεβάζει στο δωμάτιο Ζ. Το δωμάτιο αυτό επικοινωνεί με το παρακείμενό του Ε με πλατιά είσοδο που σώζει το κατώφλι της και ένα σκαλοπάτι. Στο χώρο Ε, όπου ο φυσικός βράχος χρησιμοποιήθηκε ως δάπεδο, βρέθηκαν κατά χώραν διδυμη εστία και πιθάρι.

Ο χώρος Γ συνδέεται με το δωμάτιο Μ με είσοδο και ένα σκαλοπάτι, μπροστά από το οποίο σώζεται τμήμα βοτσαλωτού δαπέδου. Υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα δείχνει πως το δάπεδο του Μ ήταν πλακόστρωτο, όπως και στο διπλανό χώρο Λ. Σε αυτόν βρέθηκε κατά χώραν λίθινος χερόμυλος ακέραιος, στηριγμένος σε λίθινη βάση και τμήμα λίθινης λεκανίδας (Σ χ έ δ. 1· Πί ν. 165 β).

Όλοι οι τοίχοι είναι λιθόκτιστοι με λάσπη και εντοιχισμένο παλιότερο οικοδομικό υλικό. Σώζονται σε ύψος 0,30-1,26 μ.

Τα κινητά ευρήματα ήταν λιγοστά: ακέραιος λύχνος του τέλους του 1ου αι. μ.Χ. με παράσταση Έρωτα, χάλκινο δαχτυλίδι με ενεπίγραφη σφενδόνη, κομμάτια ελεφαντοστέινων περονών, τμήμα ελεφαντοστέινου πλακιδίου με ανάγλυφη μορφή και οπή προσήλωσης, χάλκινο νόμισμα Βαλεριανού (253-260 μ.Χ.), ελεφαντοστέινο περίαπτο, χάλκινο αγκίστρι, πήλινα υπόστατα αμφορέων, υφαντικά βάρη και όστρακα υστεροελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων.

Οικόπεδο Μ. Ανοφαντάκη

Ενώση της διαπλάτυνσης του παραλιακού δρόμου Αγίου Νικολάου, στη θέση Μύλος, από τη ΔΤΥ της Νομαρχίας Λασιθίου, έγινε ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, όπου φαίνονταν αρχαίοι τοίχοι, κομμένοι ήδη από τη διάνοιξη του ίδιου δρόμου.

Κατά την έρευνα αποκαλύφθηκε μόνο ένας χώρος και μικρά τμήματα δύο άλλων ρωμαϊκών κτιρίων. Ο χώρος Α με δάπεδο από οστράκασβεστο ορίζεται μόνον, από το βόρειο και το δυτικό τοίχο του, ενώ στα νότια εμφανίζεται ο φυσικός βράχος

και στα ανατολικά δε βρέθηκε το όριό του.

Βόρεια του χώρου Α σώζονταν μικρά μόνο τμήματα δύο δωματίων, αλλά το μεγαλύτερο μέρος τους είχε ήδη χαθεί οριστικά με τις ανατινάξεις για τη διάνοιξη του δρόμου.

Στα δυτικά του οικοπέδου εμφανίζεται στην επιφάνεια ο φυσικός βράχος και μόνον στη νοτιοδυτική γωνία του αποκαλύφθηκε τοίχος από Α. προς Δ., μήκ. 3,80 μ., που διακόπτεται απότομα.

Τα ευρήματα ήταν κυρίως υφαντικά βάρη και όστρακα ρωμαϊκά.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

Κουφονήσι Σητείας

Μετά από διετή διακοπή επαναλήφθηκαν οι ανασκαφικές έρευνες στην ερημονησίδα του Λιβυκού Κουφονήσι, τη Λεύκη των αρχαίων.

Το 1977, αποκαλύφθηκαν τα ερείπια του σκηνικού οικοδομήματος του θεάτρου του οποίου το κοίλο και η ορχήστρα είχαν έλθει στο φως κατά τις ανασκαφές του 1976¹⁰. Πρόκειται για επίμηκες οικοδόμημα του οποίου το σωζόμενο μήκος είναι 15 και το πλάτος του 8,60 μ. (Πί ν. 166 α). Αποτελείται από τους χαρακτηριστικούς χώρους των σκηνών των ελληνορωμαϊκών χρόνων. Έχει καταστραφεί μόνο το δυτικό άκρο του ενώ το ανατολικό συνδέεται με το κοίλο με την άροδο, από την οποία διασώζεται το μαρμάρινο κατώφλι και τμήμα της θολωτής οροφής.

Το ανατολικό παρασκήνιο αποτελεί δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 4,15 × 2,65 μ. Επικοινωνεί με το προσκήνιο με άνοιγμα στο δυτικό του τοίχο και στο εσωτερικό του διατηρεί υπολείμματα των πολύχρωμων επιχρισμάτων των τοίχων του. Το δάπεδό του το οποίο είναι χωμάτινο και δε διασώζει επένδυση είχε επικαλυφθεί από κελύφη οστρέων γαστεροπόδων του γένους *Nassarius* (*Hinia*), τα οποία σχημάτιζαν στρώμα, πάχ. 0,25 μ., και τα οποία είχαν αποθηκευτεί εκεί μετά την εγκατάλειψη του θεάτρου με πιθανό σκοπό τη χρησιμοποίησή τους στην παρασκευή κάποιας κατώτερης ποιότητας πορφυρής βαφής σε ανάμειξη με *muex*.

Το προσκήνιο έχει πλάτος 3,70 μ., και διπλό εξωτερικό τοίχο ενώ κατά μήκος του υπάρχει υπόγειο κατασκευή-δωμάτιο, σωζ. μήκ. 9,20, πλ. 1,60 και βάθ. 1,20 μ., το άνοιγμα αυτό θα ήταν καλυμμέ-

10. ΑΔ 31 (1976): Χρονικά, σ. 382.

νο με ξύλινο δάπεδο, το οποίο είναι άγνωστο αν ήταν στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο του υπόλοιπου προσκήνιου, που αποτελείται από μικρές κροκάλες (ίσως χρησίμευε και για υποσκήνιο). Ένας διπλός τοίχος, συνολ. π.χ. 1,60 μ., χωρίζει το προσκήνιο από ένα οπίσθιο επιμήκη χώρο, εσωτ. πλ. 2,60 μ., ο οποίος εκτείνεται και πίσω από το ανατολικό παρασκήνιο. Συνδέεται με το προσκήνιο με ευρύ άνοιγμα εκεί όπου αυτό ενώνεται με το ανατολικό παρασκήνιο και οπωσδήποτε υπήρχε αντίστοιχο άνοιγμα προς την πλευρά του δυτικού παρασκήνιου το οποίο δε σώζεται.

Στο χώρο αυτό στεγαζόταν το οίκημα της σκηνής, πίσω από το προσκήνιο και ο διπλός τοίχος, ο οποίος το χωρίζει από αυτό αποτελούσε την πρόσοψή του (*scenae frons*). Ο βόρειος τοίχος του, ο οποίος αποτελεί και τον αντίστοιχο εξωτερικό τοίχο του σκηνικού οικοδομήματος, σώζεται μέχρι το ύψος του δαπέδου του οικήματος της σκηνής, το οποίο είναι στην ίδια επιφάνεια με αυτό του προσκήνιου. Στην πλευρά αυτή επειδή η διαμόρφωση του εδάφους είναι επικλινή το σωζόμενο ύψος του τοίχου φθάνει τα 2,25 μ.

Από τα ευρήματα της ανασκαφής θα πρέπει να αναφερθούν: τεμάχια μελών μαρμαρίνων αγαλμάτων, μαρμαρίνες πλάκες από την επένδυση της σκηνής, διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, κυρίως κίονες, σπαράγματα από πολύχρωμα επιχρίσματα. Στο δάπεδο του υποσκήνιου βρέθηκε λύχνος με παράσταση δελφινιού στο δίσκο¹¹. Σε πολλά σημεία είναι εμφανής η υπαρέξη στρωμάτων φωτιάς.

Το 1978 οι ανασκαφές διεξήχθησαν στα ανατολικά του θεάτρου, σε απόσταση περίπου 25 μ. από την ανατολική πάροδο. Αποκαλύφθηκαν τα ερείπια μεγάλης οικίας η οποία ονομάστηκε οικία 1. Το συνολικό της μήκος φθάνει τα 21,75 μ. με άξονα Α.-Δ. ενώ το πλάτος της τα 10 μ., χωρίς όμως αυτό να είναι το πραγματικό επειδή όλη η βόρεια πλευρά της έχει εντελώς καταστραφεί, αφού η μαλακή κιμηνιά επάνω στην οποία έχει χτιστεί η οικία έχει διαβρωθεί από τα όμβρια ύδατα, το χειμέριο κύμα και τους ισχυρούς ανέμους. Η πρόσοψή της βρίσκεται στο νότιο τμήμα της και έβλεπε προφανώς στο δρόμο ο οποίος οδηγούσε στην ανατολική πάροδο από τον κυρίως οικισμό. Ο τοίχος στην πλευρά αυτή σώζεται σε ύψος 0,75 μ. φέρει δε επίχρισμα με ζωγραφιστή διακόσμηση από μαύρα ταινιωτά τετράγωνα πλαίσια σε συνεχή διάταξη μέσα στα οποία υπάρχουν παραλληλόγραμμα με κόκκινη βαφή (Σ χ έ δ. 2).

Η είσοδος ήταν από το δωμάτιο Ε όπου υπήρχε μικρό πρόπυλο σε σχήμα Π, στις γωνίες του οποίου υπάρχουν πώρινοι πεσσοί πάνω στους οποίους στηρίζονταν μικροί ιωνικοί κίονες, θραύσματα των οποίων βρέθηκαν πλησίον (Π ί ν. 166 β). Τα δωμάτια της οικίας 1 δείχνουν την ασχολία των κατοίκων της, η οποία έχει σχέση με την κατεργασία βαφής από την πορφύρα. Κελύφη πορφύρας βρέθηκαν σε αφθονία σε όλα σχεδόν τα δωμάτια, στα περισσότερα από τα οποία βρέθηκαν επίσης κτιστές εστίες και όστρακα οικιακών σκευών κυρίως από χύτρες. Πολυτελέστερα είναι τα δωμάτια Α και Β. Στο Α διασώζονται τμήματα του ημικατεστραμμένου ψηφιδωτού δαπέδου από λευκές ψηφίδες, το οποίο έφερε διακόσμηση από μαύρες ψηφίδες αποτελούμενη από πλαίσιο με εναλλασσόμενα κοσμήματα ρόμβων και Χ. Καλύτερη είναι η διατήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου του δωματίου Β, πάλι δε η διακόσμηση είναι από μαύρες ψηφίδες. Παριστάνονται σταυροειδή κοσμήματα σε παράταξη κατά τον άξονα του δωματίου. Η άκρη των κεραιών του σταυρού είναι διχαλωτή (Π ί ν. 166 γ). Η όλη παράσταση περιβάλλεται με διπλό πλαίσιο.

Ο ανατολικός τοίχος της οικίας 1 είναι ισχυρός και με βαθμιδωτή αντιστήριξη, για να την προστατεύσει από τα νερά μικρού χειμάρρου, που περνούσε δίπλα από το πλάτωμα στο οποίο βρισκόταν η οικία και χώριζε το θέατρο και τη συνοικία του από τον υπόλοιπο οικισμό. Από τα ευρήματα της οικίας 1 τα πιο σημαντικά ήταν μια σειρά λύχνων, οι οποίοι χρονολογούνται από τον 2ο αι. π.Χ. έως τον 1ο αι. μ.Χ., και ένα χάλκινο νόμισμα του Ρωμαίου αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου (138-161 μ.Χ.).

Οι φετινές ανασκαφικές έρευνες επεκτάθηκαν σε μεγάλο πλάτωμα στα βορειοανατολικά του θεάτρου και της οικίας 1, όπου από το πλήθος των επιφανειακών λειψάνων τοιχοποιίας είναι φανερό ότι εκτείνεται ο οικισμός της αρχαίας Λεύκης. Αποκαλύφθηκαν τα ερείπια νέας οικίας, η οποία ονομάστηκε οικία 2. Ο μέγιστος άξονας της (Β.-Ν.) έχει μήκος 29,50 μ. και το πλάτος της σώζεται στα 14,60 μ., επειδή η δυτική πλευρά της η οποία ήταν και η πρόσοψη έχει καταστραφεί σχεδόν εντελώς εξαιτίας της διάβρωσης από τους ίδιους λόγους οι οποίοι κατέστρεψαν, όπως προαναφέραμε και το βόρειο τοίχο της οικίας 1, δεδομένου μάλιστα ότι τα τμήματα αυτά των δύο οικιών δέχονται ιδίως την επίδραση από τα όμβρια νερά και τις νεροσυρμές καθώς και από το χειμέριο κύμα (Σ χ έ δ. 3).

Στην οικία 2 ήλθαν σε φως 16 δωμάτια η έρευνα των οποίων πιστοποίησε ότι οι κάτοικοί της ασχολούνταν με το ψάρεμα και τη συγκομιδή και επεξεργασία της πορφύρας:

Δωμάτιο Α. Επικοινωνεί με το δωμάτιο Θ και το χώρο Η. Οι τοίχοι του σώζονται σε ύψος 0,90 μ. Στην επίχωση βρέθηκε μεγάλος αριθμός πήλινων

11. Είναι του τύπου XXVII του Broneer. Corinth IV, II3 αριθ. 603. Όμοιος ακριβώς λύχνος παραδόθηκε το 1978 από ιδιώτη στην περιοχή Σητείας: Αμάλθεια 34 (1978), σ. 58.

πλακών από την κεράμωση της οροφής. Στο δάπεδο από πατημένο χώμα βρέθηκαν σε αφθονία κελύφη όστρεων, κυρίως *myrex*. Η κεραμική χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό λύχνων στους δίσκους των οποίων εικονίζονται: φτερωτός ερωτιδίας, όνος που βαδίζει προς τα αριστερά, αμφορέας με λαβές *a volute*. Χρονολογούνται από τον 1ο μέχρι τον 3ο αι. μ.Χ.

Δωμάτιο Β. Επίμηκες δωμάτιο. Ολόκληρη η δυτική πλευρά του σώζεται στην υποθεμελίωση λόγω της διάβρωσης του εδάφους.

Δωμάτιο Γ. Το δάπεδό του είναι στρωμένο με πήλινες πλάκες. Μεταξύ των ευρημάτων είναι χάλκινος σφηκωτήρας και βελόνες χάλκινες με ρομβοειδείς απολήξεις για το ράψιμο των δικτύων. Συγκοινωνεί με το δωμάτιο Δ.

Δωμάτιο Δ. Στη νοτιοανατολική γωνία του υπάρχει μικρή κτιστή εστία. Μεταξύ των ευρημάτων λύχνος με παράσταση γυναίκας μέσα σε λέμβο και νόμισμα του ρωμαίου αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου, κοπή του 139 μ.Χ.

Δωμάτιο Ε. Δεν παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το δυτικό τμήμα του έχει κατολισθήσει από τη διάβρωση του εδάφους.

Δωμάτιο Ζ. Το δάπεδό του από πατημένο χώμα. Ένας νεότερος τοίχος χωρίζει το δωμάτιο αυτό σε δύο χώρους.

Δωμάτιο ΣΤ. Πρόκειται για στενό διάδρομο κλειστό από την ανατολική του πλευρά. Στη νοτιοανατολική γωνία του βρέθηκαν συσσωρευμένα πλήθος οστράκων από αμφορείς κυρίως.

Χώρος Η. Πιθανώς ήταν αυλή. Είναι ανοικτός στην ανατολική πλευρά και σ' αυτόν βλέπουν τα κατώφλια των θυρών των δωματίων Α και Δ. Σε όλο το χώρο βρέθηκαν διασκορπισμένα κελύφη όστρεων πορφύρας σε μεγάλη ποσότητα. Επίσης πλήθος οστράκων από σκεύη οικιακής χρήσης ιδίως αμφορείς. Μία πώρινη γούρνα, διαμ. 0,31 και βάθ. 0,35 μ., η οποία ήταν γεμάτη με όστρεα πορφύρας βρέθηκε κοντά στο νότιο τοίχο, χωμένη κατά το ήμισυ στο έδαφος, πιθανώς στη θέση της. Βρέθηκαν επίσης χάλκινα και σιδερένια καρφιά και μία οστίνη περόνη. Οπωσδήποτε στο χώρο αυτό γινόνταν κάποια φάση της κατεργασίας της πορφύρας και της αντίστοιχης βαφής.

Δωμάτιο Θ. Συγκοινωνεί με τα δωμάτια Α και Ν. Το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα. Βρέθηκαν πολλές πήλινες πλάκες από την κεράμωση της οροφής και όστρακα οικιακών σκευών.

Δωμάτιο Ι. Λόγω της θέσης του στο δυτικό τμήμα της οικίας έχει υποστεί μεγάλη καταστροφή από τη διάβρωση.

Δωμάτιο Κ. Σώζεται μόνο ο ανατολικός και βόρειος τοίχος. Τεμάχια λύχνων και χάλκινα καρφιά βρέθηκαν στην επίχωσή του.

Δωμάτιο Λ. Δάπεδο από πατημένο χώμα. Ό-

στρακα από οικιακά σκεύη.

Δωμάτιο Μ. Έχει σχεδόν ολοκληρωτικά καταστραφεί από τη διάβρωση.

Δωμάτιο Ν. Ίσως αποθηκευτικός χώρος ή χώρος για κάποια συχνή και κοινή χρήση αφού συγκοινωνεί με τα πλαίνα δωμάτια Θ και Ξ, το χώρο Μ και έχει και έξοδο προς Α. Στην επίχωση βρέθηκαν μεγάλες ποσότητες πήλινων κεράμων.

Δωμάτιο Ξ. Στο βόρειο τοίχο του υπάρχει διπλή κτιστή εστία με πρόχειρη εσωτερική επένδυση από πήλινες πλάκες, οι οποίες εξάλλου βρέθηκαν σε μεγάλες ποσότητες στην επίχωση του δωματίου αυτού.

Δωμάτιο Ο. Το δάπεδό του από πατημένο χώμα κάτω από το οποίο υπάρχει εγκιβωτισμένη άμμος. Το νότιο τμήμα του έχει υποστεί σχεδόν ολοκληρωτική καταστροφή από τη διάβρωση. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται δύο οινοχόες¹², μολύβδινα βάρη για δίκτυα, καρφιά σιδερένια και χάλκινα, χάλκινο άγκιστρο, τεμάχια ελαφρόπετρας, μικρό κορινθιακό κιονόκρανο.

Κ ά β ο Σ ί δ ε ρ ο ς

Με την ονομασία αυτή είναι γνωστό το βορειοανατολικό ακρωτήριο της Κρήτης στην Επαρχία Σητείας, στα βόρεια της Ιτάνου.

Το ακρωτήριο αυτό κατά την αρχαιότητα ονομαζόταν Σαμώνιον ή Σαλμώνιον¹³. Αργότερα στους ενετικούς χάρτες της Κρήτης με την ονομασία Σαλμώνιο αναφέρεται το ακρωτήριο στην ανατολική ακτή της Κρήτης κοντά στο Παλαίκαстро, νοτιότερα του Κάβου Σίδερου, γνωστό σήμερα ως Κάβο Πλάκος. Την ονομασία Κάβο Σίδερo την οφείλει στην ύπαρξη ναού του Αγίου Ισιδώρου στην άκρη της χερσονήσου του ακρωτηρίου. Η ύπαρξη του ναού αυτού είναι γνωστή από τις αρχές του 15ου αι. μ.Χ. όταν ο Φλωρεντίνος περιηγητής Buondelmonti επισκέφτηκε την περιοχή¹⁴.

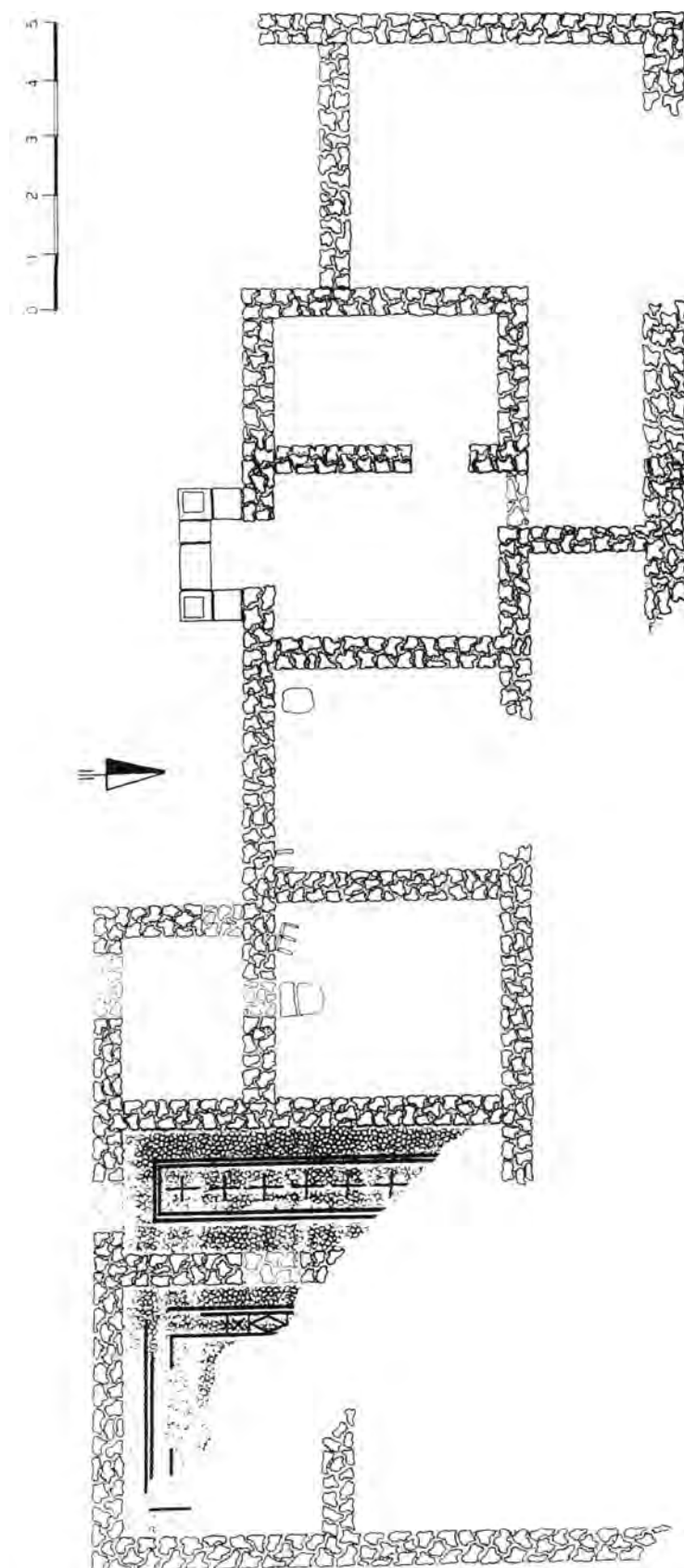
Διάφορες αρχαιότητες έχουν εντοπιστεί στην ευρύτερη περιοχή του ακρωτηρίου, στην άνυδρη και πετρώδη έκταση μεταξύ του άκρου του Κάβου και της Ιτάνου¹⁵. Στο ίδιο άκρο του Κάβου, όπου υπάρχει μικρός όρμος, είναι ορατό δομικό υλικό από σημαντικό κτίριο, του οποίου τα ερείπια βρίσκον-

12. Χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ. Agora V, L43.

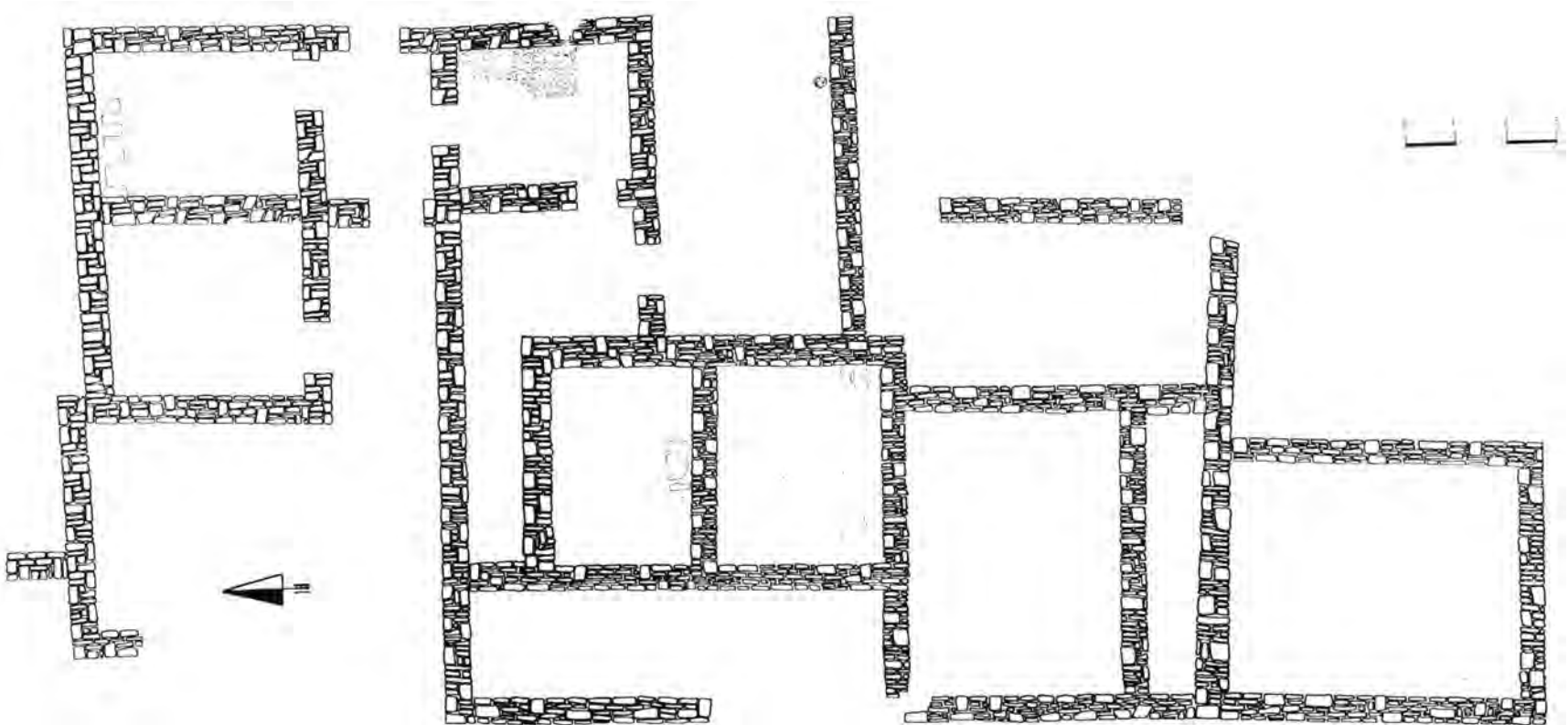
13. Στράβων II 106, X 472, 474, 475, 478, 489. Plinius Nat. Hist. IV 12, 58, 60, 61, 71. Πτολεμαίος Γεωγρ. III 15, 4. Stadiasmus mari magni 318, Πράξεις Αποστόλων κεφ. 12, 7.

14. Descriptio insulae Cretae, στ. 802-804. En. Spitaël, 1981, σ. 164-165. ΔΧΑΕ περ Δ' τ. 1Β' (1984), σ. 501 κ.ε.

15. IC III, VII, 1-27.

Σχέδ. 2. Κουφονήσι Σητείας. Κάτοψη της οικίας 1.

Σχέδ. 3. Κουφονήσι Σητείας. Κάτοψη της οικίας 2.

ται κατά το μεγαλύτερο μέρος μέσα στη θάλασσα, λίγα μέτρα από την αμμώδη παραλία του ορμίσκου. Στη θέση αυτή τοποθετείται ο ναός της Μινωίδας ή Σαμωνίας Αθηνάς, του οποίου η ίδρυση ανάγεται στη μυθολογική αργοναυτική εκστρατεία όταν οι Αργοναύτες αναγκάστηκαν από την τρικυμία να προσορμιστούν στο Σαλμώνιο αφού απέφυγαν με το τέχνασμα της Μήδειας το φρουρό της Κρήτης γίγαντα Τάλω. Την ιστορία αυτή αναφέρει ο Απολλώνιος ο Ρόδιος¹⁶. Την ύπαρξη ναού της Σαμωνίας Αθηνάς στους ιστορικούς χρόνους πιστοποιούν δυο επιγραφές¹⁷. Ο Άγγλος γεωγράφος ναύαρχος Τ.Β. Spratt, ο οποίος επισκέφθηκε τον Κάβο Σίδερο στα μέσα του 19ου αι., είδε τα ερείπια ενός μικρού τετράγωνου οικοδομήματος του οποίου μεγάλο τμήμα, βρίσκονταν κάτω από τη θάλασσα¹⁸. Τα ερείπια αυτά είδε και ο Mariani, ο οποίος από το είδος των μετάλλινων συνδέσμων των λίθων τα χρονολογεί στον 4ο αι. π.Χ.¹⁹.

Νέα προσπάθεια έγινε από τον υπογράφωντα στα μέσα του καλοκαιριού με μικρό συνεργείο εργατών για να αποκαλυφθούν και περιγραφούν καλύτερα τα ερείπια και αν ήταν δυνατό να γίνει και σχεδιαστική αποτύπωση. Η έρευνα υπήρξε δύσκολη γιατί η έρευνα στην άμμο συναντούσε τεράστιες δυσκολίες έως ότου εγκαταλείφθηκε επειδή κάθε απόπειρα εκσκαφής συναντούσε το αναβλύζον θαλασσινό νερό, ενώ η έρευνα στη θάλασσα απαιτούσε τον εφοδιασμό του συνεργείου με ειδικό εξοπλισμό.

Συμπερασματικά όμως μπορούμε να αναφέρουμε τα εξής: ερείπια στην αμμώδη παραλία δεν είναι ορατά ούτε και εντοπίστηκαν με τις εκσκαφές. Αντίθετα μέσα στη θάλασσα προ της ακτής, σε μια έκταση περίπου 50 τ.μ. και σε βάθος 1 μ., βρέθηκε διασκορπισμένο δομικό υλικό, δηλαδή τμήματα τοίχων από λίθους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, πάχ. 0,50 μ., και πελεκητούς λίθους μεγάλων διαστάσεων. Η σημαντικότερη αποκάλυψη ήταν ο εντοπισμός στο βυθό δόμου από κατεργασμένους λίθους, με κατεύθυνση παράλληλη προς την ακτή, συνολ. μήκ. 7,75 και πλ. 0,45 μ. Οι λίθοι, οι οποίοι είναι πέντε, λείπουν τουλάχιστον δύο στο κέντρο του δόμου, είναι διαφορετικοί ως προς το μήκος τους, το οποίο είναι αντίστοιχα 0,58, 0,80, 0,83, 1,34, 1,39 μ. Το ύψος των λίθων είναι 0,32 μ. Ο δόμος αυτός είναι ο θεμέλιος και πατεί επάνω σε βράχο. Είναι φανερό από την κατεργασία των λίθων,

τον όγκο και την ποιότητά τους ότι πρόκειται για λείψανο σημαντικού δημόσιου οικοδομήματος, πιθανώς ναού.

Στην ακτή, μεταφέρθηκαν από το συνεργείο δώδεκα κατεργασμένοι λίθοι από το διασκορπισμένο στο βυθό υλικό. Έχουν διάφορα μεγέθη και το ύψος τους κυμαίνεται από 0,22-0,30 μ. Μεταξύ αυτών και ένα μεγάλο κατώφλι, διαστ. 1,55 × 0,55 × 0,26 μ. Οι περισσότεροι λίθοι έχουν πελεκηθεί με κοπέα από λιθοξόο και φέρουν τόρμους και μολυβδοχομένους σιδερένιους γόμους. Το κατεργασμένο υλικό είναι σκληρός τιτανόλιθος ο οποίος έχει χρησιμοποιηθεί και στα δημόσια κτίρια της Ιτάνου, το δε λατομείο εντοπίσαμε στη χερσόνησο του Κάβου σε θέση γνωστή σήμερα με το όνομα Βερνεγάδι.

Σ π ή λ α ι ο Σ κ ά λ ε ς (ή Χελιδονίες)

Κοινή ανασκαφική έρευνα έγινε από την Εφορεία με εκπρόσωπο τον υπογράφωντα και τον Πολωνό καθηγητή Β. Rutkowski σε σπήλαιο της περιοχής της αρχαίας Πραισού στην περιφέρεια της Κοινότητας Νέας Πραισού στην Επαρχία Σητείας. Η ανασκαφή συνέχισε και ολοκλήρωσε τις εργασίες, οι οποίες είχαν διεξαχθεί δοκιμαστικά στις αρχές του αιώνα από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή στα πλαίσια της συστηματική έρευνας στην περιοχή της αρχαίας πρωτεύουσας των Ετεοκρητών²⁰.

Η ολιγοήμερη ανασκαφή στο εσωτερικό του σπηλαίου έδωσε τη δυνατότητα να συγκεντρωθεί νέο υλικό, το οποίο μελετήθηκε σε συνάρτηση με τα αναφερόμενα ευρήματα των αγγλικών ανασκαφών. Το συμπέρασμα για τη ζωή στο σπήλαιο είναι ότι η χρησιμοποιήσή του άρχισε στα τέλη της μέσης νεολιθικής εποχής ως κατοικία και πιθανώς στη ΜΜ II απέκτησε χρήση λατρευτική διατηρώντας τη μορφή αυτή μέχρι το τέλος της ΥΜ ΙΙΙ. Από την αρχή της ΠΓ εποχής το σπήλαιο χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφών²¹.

Ν.Π. ΠΑΠΑΔΑΚΗΣ

ΚΗΡΥΞΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

Αρχαίο λατομείο ψαμμίτη εντοπίστηκε μετά από υπόδειξη του συντηρητή αρχαιοτήτων Αλ. Νικάκη στη θέση Ποριάς Αγίου Σύλλα Κοινότητας Κριτσάς Λασιθίου. Το λατομείο που καταλαμβάνει το χαμηλότερο μέρος της πλαγιάς λόφου και φθάνει ως τη θάλασσα, διατηρεί σε πολλά σημεία και σε

16. Αργοναυτικά IV, 1688 κ.ε.

17. IC II, XXV, 2 και IC III, 5 (13).

18. T.A.B. Spratt, Travels and Researches in Crete, London 1865, σ. 189-190.

19. MonAnt VI (1895), σ. 164.

20. BSA 8 (1901-2), σ. 235 κ.ε.

21. BSA 80 (1985), σ. 129 κ.ε.

καλή κατάσταση τις επιφανειακές κλιμακωτές τομές στο βράχο. Η μεταφορά των λίθων γινόταν πιθανώς από τη θάλασσα, η οποία φθάνει στην ακτή σε μεγάλο βάθος, ώστε να είναι δυνατή η προσέγγιση πλοιαρίων²². Ο χώρος κηρύχθηκε με την ΥΑ 38592/1259/15-7-83/ΦΕΚ 504 β' /31-8-83.

ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Από τους Μεσελέρους Ιεράπετρας, όπου τοποθετείται η αρχαία Ώλερος, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο Αγίου Νικολάου υφαντικά βάρη, λίθινοι τριπτήρες, λίθινο χερόμυλος και όστρακα ελληνορωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκαν κατά την άρωση του αγρού του Ελευθ. Κοντοπόδη, στη θέση Πλακούρι (ΑΕ 12073-12079). Η περιοχή είναι εγκατεσπαρμένη με αρχαίους οικοδομικούς ογκολίθους, κομμάτια κιόνων και λίθινες γούρνες σε δεύτερη χρήση²³.

ΣΤ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΜΑΛΙΑ

Ανάκτορο

Η ανασκαφή αυτής της χρονιάς έγινε στην περιοχή του πολύθυρου ΙΙΙ 7α, στους τομείς ΙΙΙ 7b-c, ΙV 1, ΙV 4 - ΙV 6 και κάτω από τη στοά, που εκτείνεται βόρεια από τους τομείς ΙΙΙ και ΙV (Πί ν. 167 α). Η ζώνη είχε ήδη ανασκαφεί εν μέρει από το F. Charouthier το 1929 και από τον P. Demargne το 1956 και ένα δάπεδο από σκυρόδεμα αντικαθιστούσε ένα μέρος από τα αρχαία δάπεδα. Μετά την ανασκαφή, τα πλακόστρωτα και τα δάπεδα του τελευταίου ανακτόρου συντηρήθηκαν προσεκτικά (Πί ν. 167 β).

Η έρευνα του πρωτοανακτορικού συγκροτήματος που είχε αρχίσει το 1981 και είχε συνεχιστεί πέρσι (βλ. BCH 106 (1982), σ. 165-190· 107 (1983), σ. 679-703) διερευνήθηκε και συμπληρώθηκε: κάτω από το δάπεδο του προδρόμου ΙΙΙ 7b, φάνηκε η νοτιοανατολική γωνία της μεγάλης αίθουσας β με κρηπιδώματα επιχρισμένα, αυλάκια και αγγεία συλλεκτικά· εκεί αποκαλύφθηκε και μια νέα ημικυκλική κοιλότητα, η οποία είχε δημιουργηθεί επάνω στο ανατολικό κρηπιδώμα.

Το 1983 αποκαλύφθηκε, κάτω από τη βόρεια στοά του τομέα ΙΙΙ 7α, ένα νέο επιχρισμένο δωμάτιο, το οποίο ανήκει στο ίδιο σύνολο (Πί ν. 167 α) και χρονολογείται, χωρίς καμιά αμφιβολία, στη ΜΜ ΙΙ περίοδο, με βάση την κεραμική: ένα θραύ-

σμα φέρει πολύχρωμη διακόσμηση καμαραϊκού ρυθμού. Ανάλογο παράδειγμα είχε βρεθεί το 1929 από τον Charouthier σε γειτονική περιοχή (βλ. Palais III, σ. 37, αριθ. 2, εικ. 12, πίν. XLVI, 1, α).

Νότια από το πολύθυρο ΙΙΙ 7α, κάτω από την πλακόστρωση του προνάου ΙΙΙ 7b, παρατηρήθηκε καθαρά μια πρώτη φάση του δεύτερου ανακτόρου. Πρόκειται για έναν τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. που αποτελείται από μεγάλες σιδηρόπετρες και που μελετήθηκε σε συνολικό μήκος 15,10 μ. (Πί ν. 167 γ). Το πλάτος του (1,70 μ.) και το ενιαίο μεγάλο του μήκος, και τέλος το στρωματογραφικό του περιβάλλον δείχνουν ότι αυτός ο τοίχος αποτέλεσε τη βόρεια πρόσοψη του ανακτορικού κτιρίου, κατά τη ΜΜ ΙΙΙ περίοδο. Φαίνεται τώρα ότι το πολύθυρο ΙΙΙ 7α με τα παραρτήματά του πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στην ΥΜ Ι εποχή.

Εξάλλου, σε πολλά σημεία του ανασκαμμένου τομέα, φάνηκε κάτω από τις πρωτοανακτορικές εγκαταστάσεις, ένα επίπεδο αρχαιότερο, του οποίου ο επίσης ανακτορικός χαρακτήρας δεν μπορεί εύκολα να αμφισβητηθεί. Αυτό το επίπεδο, το οποίο έχει ήδη αναγνωριστεί κατά το 1982, μοιάζει να ανήκει στην τελευταία εποχή της ΜΜ περιόδου.

OLIVIER PELON

Βορειοανατολική περιοχή του ανακτόρου

Από τις 20 Ιουνίου ως τις 16 Ιουλίου πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στη βορειοανατολική περιοχή του ανακτόρου. Όπως και τον προηγούμενο χρόνο, συνεργάστηκε μαζί μας η Ειρήνη Γαβριλάκη. Οι δεσποινίδες Αποστολάκου και Πετρίτση, Επιμελήτριες της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, αντιπροσώπευαν επί τόπου την Εφορεία του Αγίου Νικολάου.

Μετατοπίστηκε η ανατολική περιφράξη του ανακτόρου και έγινε έτσι δυνατή η πρόοδος της μελέτης στον τομέα που είχε ήδη ανασκάψει το 1934 ο Fernand Charouthier. Εξάλλου ανασκάφτηκαν σε διάφορα σημεία οκτώ μάρτυρες και επιβεβαίωσαν πολλές στρωματογραφικές και αρχιτεκτονικές υποθέσεις. Ερευνήθηκε επιφάνεια που φθάνει συνολικά τα 150 τ.μ.

Ακόμη τρεις τομές σε χώρο βόρεια από το ανάκτορο, επέτρεψαν να υπολογισθεί το πάχος των επιχωμάτων που συγκεντρώθηκαν σε αυτό το σημείο στη διάρκεια παλιότερων ανασκαφών, και να εκτιμηθεί η διαμόρφωσή τους. Το πάχος αυτών των επιχωματώσεων έφθανε το 1,50 μ. στην κορυφή του κώνου. Με την προοπτική να πραγματοποιηθούν τον επόμενο χρόνο ανασκαφές σε αυτό τον τομέα, το μεγαλύτερο μέρος απομακρύνθηκε με τη βοήθεια μηχανήματος και ο Pierre Mandrillon έκανε μετρήσεις ηλεκτρικής αντίστασης.

22. ΦΕΚ 699 β' /26-5-76.

23. Αν. Ορλάνδος, Τα υλικά Δομής, Β', Αθήνα 1959-60, σ. 98.

Συνοπτικά, τα πιο αξιοσημείωτα αποτελέσματα της ανασκαφικής περιόδου είναι τα ακόλουθα:

1. Ορισμένοι τοίχοι ΜΜ ΙΙ εδράζονται απευθείας επάνω σε επιχωμάτωση που αποτελείται από μικρούς λίθους και κεραμικό υλικό (κεραμική στιλβωμένη φαιά και μαύρη, θραύσματα με εγχάρκτη διακόσμηση κτλ.).

2. Η ανασκαφή της αποθήκης ΜΜ ΙΙ είχε αρχίσει τον περασμένο χρόνο και τελείωσε φέτος. Περιείχε συνολικά είκοσι περίπου αγγεία (αμφορείς, πίθους, πρόχους). Βορειότερα ανασκάφηκε ένα υπόγειο δωμάτιο της ίδιας εποχής· βρέθηκαν μεταξύ άλλων, ένα μικρό πέτρινο αλάβαστρο, δύο χωμάτινοι βώλοι με αποτυπώσεις του ίδιου σφραγιδολίθου και δέκα κέρατα αιγάγου σχεδόν ακέραια. Η ανασκαφή του τετραγώνου GV 178 φανερώνει την έκταση του αρχιτεκτονικού συγκροτήματος της ΜΜ ΙΙ εποχής προς τα βόρεια (Πί ν. 168 γ).

3. Στο σύνολό τους τα οικοδομήματα και τα δάπεδα ΜΜ ΙΙΙ, παρά την κακή τους διατήρηση, ξεχωρίζουν σήμερα καλύτερα. Άρχισε να διαφαίνεται η κάτοψη πολλών κτιρίων. Μεταξύ του κεραμικού υλικού, θα πρέπει να αναφέρουμε ένα ωραίο θραύσμα λοπάδος με παχιές ραβδώσεις (rippled ware). Στην ίδια εποχή θα πρέπει να ανήκει ένας δρόμος (Α.-Δ.) και ένα άνδριο με μεγάλη κλίση, που κατελάμβαναν σημαντική επιφάνεια κοντά στην ανατολική πλευρά του ανακτόρου (Πί ν. 168 β).

4. Ο τομέας που ανέσκαψε το 1934 ο F. Chapouthier δύσκολα μπορεί να ερμηνευθεί, κυρίως γιατί λίγα μόνο σημεία έχουν μείνει ανέπαφα. Η σχέση δαπέδων και τοίχων παραμένει συχνά προβληματική. Μπορούμε πάντως να σημειώσουμε ότι ο μεγάλος τοίχος (Α.-Δ.) με πελεκητούς λίθους αμμούδας έχει υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις στα πλάγια, ίσως από σεισμό (Πί ν. 168 α). Νότια από αυτόν τον τοίχο που εδράζεται επάνω στον προαναφερθέντα δρόμο, ένα επιχρισμένο θρανίο και μία λίθινη ορθογώνια βάση με ωοειδή πελεκημένη ζώνη και τρεις κυκλικούς τώρμους, ανήκουν στην προτελευταία αναγνωρίσιμη αρχιτεκτονική φάση. Στην ίδια εποχή πρέπει να ανήκουν και τα απανθρακωμένα λείψανα ξύλινων κατασκευών, που κρύβονται εν μέρει από δυο τοίχους περίπου κάθετους ο ένας προς τον άλλον· αντιπροσωπεύουν ανάμεσα στον τοίχο από αμμούδα και το θρανίο, μια τελευταία κατοχή της περιοχής σε αυτόν τον τομέα.

CL. BAURAIN - P. DARCQUE - C. VERLINDEN

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Η έκθεση αναφέρεται στις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν στο ανάκτορο (ανασκαφή Ο. Pelon) και στην ανασκαφή βορειοανατολικά του ανακτό-

ρου (βλ. παραπάνω).

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από 21-7 μέχρι 25-8-83 με τη συνεργασία του Κ. Νικάκη, συντηρητή του Μουσείου Αγίου Νικολάου, με απόσπαση από την Εφορεία για την επίβλεψη στο σύνολό τους των εργασιών αναστήλωσης στις οποίες και συμμετείχε, και του Κ. Βιτοράκη, συντηρητή του Μουσείου Ηρακλείου, ο οποίος βοήθησε στην αφαίρεση του πλακόστρωτου δαπέδου του ΙΙΙ 7b. Επίσης συνεργάστηκε ο P. Glabeck, διπλωματούχος συντηρητής του Πανεπιστημίου των Παρισιών, ο οποίος επαναποθετήσε το πλακόστρωτο δάπεδο μετά τη συγκόλληση των τμημάτων του, επισκεύασε και στερέωσε τοίχους και ασβεστοκονιάματα που κάλυπταν τους αρχαίους τοίχους.

Ανάκτορο

Συνεχίζοντας τις εργασίες συντήρησης του 1981 και του 1982, πραγματοποιήσαμε φέτος την αφαίρεση, τη συντήρηση και την επαναποθετήση του πλακόστρωτου δαπέδου της στοάς ΙΙΙ 7b, την αφαίρεση των σημείων που είχαν καλυφθεί με σκυρόδεμα στο ΙΙΙ 7c, ΙV1 και στη βόρεια στοά. Αφού επιχωματώθηκαν οι ανασκαμμένοι τομείς, επαναφέραμε στην προγενέστερή τους κατάσταση τις επιφάνειες με χρήση κονιάματος (κουρασάνι). Με την ευκαιρία αυτή, και για να εμφανίζει ομοιογένεια στα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν ολόκληρη η συντηρημένη περιοχή, αντικαταστήσαμε τους αρμούς από σκυρόδεμα του δωματίου ΙΙΙΙ (αναστήλωση 1981) με αρμούς από κουρασάνι (Πί ν. 169 α-δ, 170 α-δ).

Η επιχωμάτωση των ανασκαμμένων τμημάτων πραγματοποιήθηκε όπως και τα προηγούμενα χρόνια, δηλαδή με θαλάσσια άμμο, χώματα, πλαστική ταινία, χαλίκι και άμμο καλυμμένα με κουρασάνι, πάχ. 0,05 μ. Δώσαμε, όπως και άλλοτε, αρκετά μεγάλη κλίση στην επισκευασμένη επιφάνεια στο ΙV1, ώστε να διευκολύνεται η ροή των νερών προς τα βόρεια. Ο μικρός βόρειος αναλημματικός τοίχος της βόρειας στοάς, χτισμένος με ακανόνιστες πέτρες στερεωμένες με σκυρόδεμα, κατεδαφίστηκε εν μέρει και αντικαταστάθηκε από ένα τοίχιό με δόμους συνδεδεμένους με σκυρόδεμα και επιχρισμένους με κουρασάνι.

Επίσης, στο δωμάτιο ΙV1 τοποθετήσαμε και πάλι στη θέση της μία βάση από κίονα που είχε βρεθεί σε αυτό τον τομέα· παρόλο που δε διατηρείται ολόκληρη, προέρχεται αναμφίβολα από αυτό το σημείο και τοποθετήθηκε στη θέση που της ταίριαζε (σημειώνεται με κουκίδες στο σχέδιο πίν. 8, σ. 110, Palais VI). Η όψη της βόρειας στοάς αλλοιώθηκε μόνο για το περίγραμμα της βάσης που έλειπε από το δυτικό τοίχο του ΙΙΙ 7a, και από κυκλική που ήταν μετατράπηκε σε τετράγωνη.

Ανασκαφή στα βορειοανατολικά του ανακτόρου

Στερεώθηκαν με κουρασάνι δύο τοίχοι κατασκευασμένοι από ακανόνιστες πέτρες που βρίσκονται στο τετράγωνο GW 178, στο ανατολικό τμήμα, και ενός τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ., που βρίσκεται στο τετράγωνο GY 176-177.

Τρεις ορθοστάτες από αμμούδα (τετράγωνο GW 178) στερεώθηκαν με κομμάτια από ξύλο.

*ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ***ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ**

Με τη βοήθεια του Franck Perdrizet, τοπογράφου-μηχανικού, εγκαταστήσαμε κάρναβο που πραγματοποιήθηκε με χάλκινες βέργες στερεωμένες μέσα σε βάσεις από σκυρόδεμα.

Η κάρναβος, της οποίας κάθε πλευρά έχει μήκος 50 μ., σχηματίστηκε από γραμμές με κατεύθυνση Α.-Δ. και Β.-Ν., παράλληλες προς τις γραμμές της

προηγούμενης κάρναβος της οποίας οι πλευρές των τετραγώνων έχουν μήκος 100 μ. Οι γραμμές από Α.-Δ. των δύο κάρναβων συμπίπτουν, ενώ οι γραμμές από Β.-Ν. της νέας κάρναβος αποκλίνουν κατά 10 μ. προς Δ. σε σχέση με την παλιά, της οποίας σχεδόν όλα τα σταθερά σημεία έχουν εξαφανισθεί.

Με αυτό τον τρόπο εγκαταστάθηκαν 27 σταθερά σημεία, κυρίως στο εσωτερικό των περιφράξεων που έχουν τοποθετηθεί από την Αρχαιολογική Υπηρεσία και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή, δηλαδή μέσα σε μια περιορισμένη περίμετρο που εκτείνεται από τη συνοικία Μ μέχρι τη συνοικία Ζ, και διασχίζοντας τις περιοχές Δ, Κ, Λ, το ανάκτορο και τις νέες ανασκαφές στα βορειοανατολικά του ανακτόρου.

Με την ίδια ευκαιρία έγινε δυνατή η ακριβής αποτύπωση των περιφράξεων που περιβάλλουν τα ερείπια.

MARTIN SCHMIDT

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Σημ. της Συντ. Η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων δεν κατέθεσε έκθεση για τα Χρονικά μέχρι την εκτύπωση του παρόντος τόμου του ΑΔ.

ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στη διάρκεια του 1983 μετατέθηκαν στην Αθήνα οι αρχαιολόγοι της Εφορείας Ευάγγελος και Όλγα Κακαβογιάννη και Όλγα Ζαχαριάδου. Η Εφορεία συνέχισε το έργο της, με κύριους έως τώρα χώρους ανασκαφικής έρευνας τις πόλεις της Ρόδου και Κω.

Στις ανασκαφές απασχολήθηκαν οι παρακάτω αρχαιολόγοι (με αλφαβητική σειρά, αναγράφονται και οι ανασκαφές των οποίων είχε ο καθένας την ιδιαίτερη ευθύνη): 1. Α. Δρελιώση (Σολούνια, Λαχαναγορά), 2. Χ. Κάντζια (ανασκαφές Κω), 3. Φ. Κωστομητσόπουλος (Πράσινου, Ελαιουργείο Ρόδια, Βικετέρ), 4. Στ. Μαρκέτου (Α. Κανάρη, Μ. Βεκρή στην Αμοργό), 5. Β. Πατσιαδά (Σκόνη, Έργα ΔΕΥΑΡ, Σαμοθράκη, Γιαννέλη, Αναπλιώτη, Παπασταματίου, Ο.Τ. 345, Διάνοιξη οδού Έμπωνας, Καρατζιά, Έργα Δήμου οδού Αισχίνη, Ν. Ζαράνη, Λ. Ζαράρη, Καραγεωργίου, Έργα Δήμου οδού Αναστασιάδη, Σ. Κακά), 6. Μ. Φιλήμονος (Κ. Παπασταματίου, Μπαριανού, νεκροταφείο Νισύρου).

Την ευθύνη του εργαστηρίου συντήρησης αρχαίων είχε η αρχαιολόγος Α. Γιαννικουρή, ενώ υπεύθυνη για την επανέκθεση αρχαίων σε δύο αίθουσες του Μουσείου Ρόδου ήταν η Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια.

ΙΩΑΝΝΗΣ Χ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΗΣ

Πάροδος Αμερικής (οικόπεδο Α. Σολούνια)

Το οικόπεδο, διαστ. 20,80 × 21,20 μ., βρίσκεται νότια και νοτιοανατολικά του ξενοδοχείου Αθαν. και Τσαμπ. Καραγιάννη¹, του οικοπέδου όπου η υ-

περαγορά Α/φών Πάππου και του οικοπέδου Παπαδόπουλου-Χιωτάκη² και δυτικά του οικοπέδου Κεσόγλου-Βολονάκη³.

Στο ανατολικό όριο του οικοπέδου επισημάνθηκε το δυτικό όριο και μέρος των οδοστρωμάτων της αρχαίας οδού Ρ 39α, το υπόλοιπο της οποίας είχε ανασκαφεί στο οικόπεδο Κεσόγλου-Βολονάκη (Πί ν. 171 α).

Η αρχαιότερη χρήση του χώρου ανήκει σε εγκαταστάσεις εργαστηρίων, κατά πάσα πιθανότητα μεταλλουργίας, με τρεις μεγάλους ακανόνιστα κυκλωτερείς λάκκους και αρκετούς μικρότερους, καθώς και συστήματα αγωγών. Η επίχωση των λάκκων και όλου του οικοπέδου έδωσε άφθονα στοιχεία για την εργαστηριακή χρήση του χώρου.

Σε μεταγενέστερη εποχή οι λάκκοι χρησιμοποιήθηκαν ως αποθέτες και ο χώρος κατοικήθηκε συνεχώς έως και την παλαιοχριστιανική περίοδο. Από τα κτιριακά λείψανα το καλύτερα διατηρημένο είναι ορθογώνιος χώρος, διαστ. 4 × 4,42 μ., στη δυτική πλευρά του οικοπέδου, η κύρια φάση του οποίου ανήκει στην υστερορωμαϊκή περίοδο, εδράζεται όμως σε λείψανα της ελληνιστικής πιθανότατα περιόδου. Η επίχωση του χώρου αυτού περιείχε μεγάλο αριθμό από αμφορείς της υστερορωμαϊκής περιόδου. Βόρεια και νότια του παραπάνω χώρου αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα δαπέδων, αγωγών και φρεάτων από διάφορες εποχές. Η ανασκαφή έδωσε πολλά ενδιαφέροντα όστρακα (λίγα ερυθρόμορφα, όστρακα με ανάγλυφη διακόσμηση, δυτικής κλιτύος κτλ.) και μικροαντικείμενα διαφόρων εποχών (λύχνος, αγνύθες, νομίσματα, αγγεία), πλήθος κεραμίδων, τμήματα υαλοπινάκων, μαρμαροθετημάτων κτλ.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΗΣ

Οδός Αγίας Αναστασίας και Γαριβάλδη (οικόπεδο Ελ. Σκόνη)

Μετά από περιορισμένη ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε η βορειοδυτική γωνία της συμβολής των αρχαίων οδών Ρ 32, με κατεύθυνση Β.-Ν., και Ρ 23-21, με κατεύθυνση Α.-Δ.

Το δυτικό όριο της Ρ 32 αποκαλύφθηκε σε συνολικό μήκος 3,90 μ. και σε μέγιστο ύψος 1,03 μ., ενώ το βόρειο όριο της Ρ 23-21 σε μήκος 8,55 και μέγ. ύψος 2 μ. Τα όρια ήταν χτισμένα με ορθογώνιες πλίνθους, που έφεραν έξεργο στην πλευρά που έβλεπε προς τον δρόμο.

2. ΑΔ 21 (1966): Χρονικά, σ. 443-33 (1978): Χρονικά, σ. 398.

3. Ανασκαφές 1974-1978. Βλ. ΑΔ 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 970-32 (1977): Χρονικά, σ. 351-33 (1978): Χρονικά, σ. 398.

1. Ανασκαφή 1963. Βλ. ΑΔ 19 (1964): Χρονικά, σ. 462.

Σε μεταγενέστερη επισκευή οφείλεται το διαφορετικής, πιο πρόχειρης, τοιχοδομίας, ανώτερο τμήμα του ορίου της Ρ 23-21. Οδοστρώματα της Ρ 32 αποκαλύφθηκαν σε πλάτος 3,10 και της Ρ 23-21 σε πλάτος 3,25 μ. Το ανώτερο οδοστρώμα βρισκόταν σε βάθος 0,87 μ. από το επίπεδο της οδού Γαριβάλδη.

Οδός Γρηγορίου Ε' (έργα ΔΕΥΑΡ)

Στο τμήμα της Γρηγορίου Ε' που βρίσκεται ανάμεσα στις καθέτους προς αυτήν οδούς Ι. Δενδρινού και Άννας Μαρίας ανοίχτηκε χαντάκι από την ΔΕΥΑΡ σε συνολικό μήκος 130 μ. περίπου και αποκαλύφθηκαν οδοστρώματα της Ρ 40. Το χαντάκι βρίσκεται σε απόσταση 23 μ. περίπου ανατολικά του τμήματος του αρχαίου τείχους που αποκαλύφθηκε στα οικοπέδα Τσουκαλά (ανασκαφή 1980), Παρισίδη, Χαστά-Βογιατζή και Παπαγεωργίου, δυτικά της Γρηγορίου Ε'.

Τα οδοστρώματα διακόπτονται σε δύο τμήματα του χαντακιού και στα σημεία διακοπής τους υπήρχαν αποθέσεις οστράκων και λείψανα τοίχων. Τα οδοστρώματα βρέθηκαν σε βάθος 1,40-1,80 μ. από το επίπεδο της Γρηγορίου Ε'.

Περιοχή Νέας Κεντρικής Λαχαναγοράς (Ζέφυρος)

Κατά τη διάνοιξη βόθρου μπροστά από τα γραφεία της εφημερίδας «Δημοκρατική», ερευνήθηκε μερικά συμπαγής ορθογώνια κατασκευή από πωροπλίνθους, μήκ. 7,40, πλ. 3,20 και σωζ. ύψ. 3,55 μ., με κατεύθυνση περίπου από Β. προς Ν. (Πίνακας 171 β). Μικρό τμήμα της συνέχειας της ίδιας κατασκευής επισημάνθηκε σε απόσταση 4 μ. νοτιότερα από το κύριο σκάμμα. Οι συνθήκες που επικρατούν στο χώρο της Λαχαναγοράς δεν επέτρεψαν συστηματικότερη έρευνα. Πρόκειται πάντως για τμήμα της αρχαίας οχύρωσης, που σχετίζεται με το νότιο λιμένα της πόλης.

ΝΟΤΙΟΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Μαρτισών (Ο.Τ. 206, οικόπεδο Νικ. Σαμοθράκη)

Βρίσκεται στην περιοχή Τζένιο, βόρεια της οδού Μιχ. Πετρίδη. Αμέσως ανατολικά είναι το οικόπεδο Κιρχατζή, όπου σε ανασκαφή του 1980 αποκαλύφθηκε ταφικό μνημείο και γυναικείο άγαλμα με επιγραφή βάσις (τάφος Μηνοδώρας). Η γενική εκσκαφή έφτασε σε βάθος 7-8 μ. καταστρέφοντας αρχαία καθώς και τμήμα του ταφικού μνημείου του οικοπέδου Κιρχατζή.

Στο νότιο άκρο του οικοπέδου, σε μικρή απόσταση προς ΝΔ. του ταφικού μνημείου βρέθηκε τμήμα θαλαμοειδούς καμαροσκέπαστου τάφου,

σωζ. μήκ. 3,23, σωζ. πλ. 2,20, σωζ. ύψ. 2,10-2,25 μ. Ο τάφος ήταν κτιστός και μόνο η νότια πλευρά του ήταν λαξευτή στο βράχο. Σώζονταν ακέραιες μόνο η νότια και δυτική του πλευρά. Στο δάπεδο του είχε ανοιχθεί λακκοειδής τάφος, στον οποίο βρέθηκαν γυάλινα μυροδοχεία, δώδεκα χάλκινα νομίσματα και ταφικός κιονίσκος (cippus) με την επιγραφή ΕΥΦΡΟCΥΝΑC. Ο τάφος χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Τμήματα δύο κτιστών κιβωτιόσχημων τάφων, ρωμαϊκής επίσης περιόδου, βρέθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, ενώ δύο τμήματα δαπέδων ανατολικότερα ανήκουν πιθανότατα σε τάφους που καταστράφηκαν από το μηχάνημα.

Οδός Κωνστ. Τσαλδάρη (Ο.Τ. 273, οικόπεδο Αν. Μπαριανού)

Βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου Πέρου (ανασκαφή 1980) και δυτικά του οικοπέδου Ξενίκη (ανασκαφή 1979). Τα σχέδια οικοδόμησης προέβλεπαν δύο οικοδομές, μία ανατολικά και μία δυτικά. Στο χώρο της ανατολικής οικοδομής αποκαλύφθηκε ορθογώνιος χώρος, διαστ. 13×9,10 μ., στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν ο φυσικός βράχος με ίχνη λατόμευσης και κυκλικό πηγάδι, ενώ σε επαφή με τον τοίχο που όριζε τον παραπάνω χώρο από Α., αλλά προφανώς ανεξάρτητοι από αυτόν, ήταν τέσσερις συλημένοι κτιστοί ορθογώνιοι τάφοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ. (Σχέδιο 1). Δυτικότερα από τον ορθογώνιο χώρο επισημάνθηκαν σε πλάτος τουλάχιστον 3,20 μ. οδοστρώματα αρχαίας οδού, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Η οδός αυτή προστίθεται σε άλλα ήδη γνωστά ίχνη αρχαίων οδών που διέσχιζαν τις νεκροπόλεις και οδηγούσαν από την πόλη στην ύπαιθρο.

Στο χώρο της δυτικής οικοδομής (προς την οδό Τσαλδάρη) ερευνήθηκαν τέσσερις λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι που από τα κτερίσματά τους μπορούν να χρονολογηθούν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ., ενώ στην ίδια περίοδο ανήκουν όσοι από τους τάφους, που ερευνήθηκαν στο χώρο του βόθρου της οικοδομής, περιείχαν χρονολογίσιμα ευρήματα.

Οικόπεδο Κωνστ. Παπασταματίου

Βρίσκεται στο συνοικισμό Παραπηγματούχων της Αγίας Τριάδας, βόρεια του οικοπέδου Σμολένσκη, που ερευνήθηκε το 1980. Στο οικόπεδο ήταν ορατό μεγάλο τμήμα ορθογώνια λαξευμένου βράχου, στην ανατολική πλευρά του οποίου, μετά την αφαίρεση της επίχωσης από τον εκσκαφέα, φάνηκαν πέντε ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι. Ο νοτιότερος είχε επίπεδη οροφή, ενώ οι υπόλοιποι αμφικλινή. Και οι πέντε τάφοι ήταν ανοιγμένοι και προφανώς

συλημένοι από παλιά. Μόνο στο βορειότερο βρέθηκαν πολλά οστά διαταραγμένα, δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία και δύο χάλκινα νομίσματα (Σ χ έ δ. 2-3· Π ί ν. 171 γ).

Αμέσως βόρεια και σε επαφή με το παραπάνω συγκρότημα αποκαλύφθηκε τάφος κτιστός θαλαμοειδής με την είσοδο επίσης προς Α. Ο τάφος ήταν χτισμένος με ορθογώνιες μεγάλες πωρόπετρες, οι οποίες στην πρόσοψή του διαμόρφωναν δύο παραστάδες με απόληξη σε κυμάτια και έσωζαν επένδυση με λευκό κονίαμα. Ο τάφος είχε εσωτερικές διαστάσεις 2,55 × 1,31, μέγ. ύψος 1,75 μ. και καμαρωτή οροφή. Μόνο η δυτική στενή πλευρά του ήταν λαξευμένη στο φυσικό βράχο.

Ο τάφος ήταν διαταραγμένος. Στην επίχωσή του βρέθηκαν σκορπισμένα πολλά αποτμήματα μελών από λάρτιο λίθο, και τρεις βάσεις επιτύμβιων στηλών, στη μία από τις οποίες η επιγραφή:

NIKAPION NIKON
GYNADE ΣΩΚΡΑΤΕ
ΑΡΓΕ

Επίσης βρέθηκαν πολλά ανθρώπινα οστά διασκορπισμένα, ακέραιος ρωμαϊκός λύχνος, μυροδοχείο χωρίς πόδι (τύπου bulbous), έντεκα χάλκινα και ένα αργυρό νόμισμα.

Στη νότια πλευρά του συγκροτήματος των λαξευτών τάφων βρέθηκαν δύο ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι, οι οποίοι χωρίζονται με κτιστό τοίχωμα. Και οι δύο ήταν συλημένοι.

Οδός Κωνστ. Τσαλδάρη και Αθηνών (Ο.Τ. 256, οικόπεδο Αγγ. Αναπλιώτη)

Βρίσκεται στον συνοικισμό Παραπηγατούχων. Στο βόρειο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο κτιστών ορθογώνιων τάφων, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε γωνία δύο τοίχων, που ανήκαν προφανώς σε περίβολο ταφικού συγκροτήματος, που βρισκόταν στα νότια του οικοπέδου.

Οδός Κωνστ. Υδραίου και Έμπωνας (Ο.Τ. 345, οικόπεδο Παπασταματίου)

Βρίσκεται στην Ανάληψη. Αμέσως ανατολικά του είναι το οικόπεδο Γιάκρα (1982) και ανατολικά τα οικόπεδα Γέροντα (1981) και Τσακιρίδη (1980). Αποκαλύφθηκαν 28 τάφοι λακκοειδείς λαξευμένοι στο φυσικό βράχο και 9 θήκες κυκλικού ή ορθογώνιου σχήματος (Π ί ν. 171 δ). Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ., εκτός από τέσσερις που είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν. Οι διαστάσεις τους κυμαίνονταν, σε μήκος από 2,39-1,85, σε πλάτος από 1,04-0,47 και σε σωζόμενο βάθος από 1,10-0,36 μ.

Ευρήματα περιείχαν μόνον οι τάφοι 28 και 12, που χρονολογούνται στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. (οξυπύθμενοι αμφορείς, κάνθαροι, λύχνος, σκύφος). Οι υπόλοιποι τάφοι και οι θήκες ήταν συλημένοι.

Οδός Κωνστ. Υδραίου (οικόπεδο Θεοδ. Πράσινου)

Στη βόρεια πλευρά του δρόμου, δυτικά του οικοπέδου Ζαράνη-Πάττα-Δημητριάδη (ανασκαφή 1979), αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 71 λακκοειδείς τάφοι λαξευμένοι στο βράχο και τέσσερις θήκες για την υποδοχή τεφοροδόχων αγγείων. Οι τάφοι είναι τοποθετημένοι σε πολύ πυκνή διάταξη, με προσανατολισμό από Α. προς Δ., και το κρανίο, όσες φορές βρέθηκαν ίχνη σκελετού, ανατολικά. Ο Τ.28 και ο Τ.50 είχαν προσανατολισμό από Β. προς Ν.

Στο γειτονικό οικόπεδο Καντιμοίρη-Ασπασία ερευνήθηκαν τέσσερις ακόμη τάφοι.

Διάνοιξη οδού Έμπωνας

Κατά τη διάνοιξη της παραπάνω οδού έγινε καθαρισμός αυλόπορτας και μαντρότοιχου παλιού τούρκικου σπιτιού, επειδή θα καταστρέφονταν από το δρόμο. Ο μαντρότοιχος αποτελούσε ταυτόχρονα όριο αγροτικού δρόμου της τουρκοκρατίας με κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ.

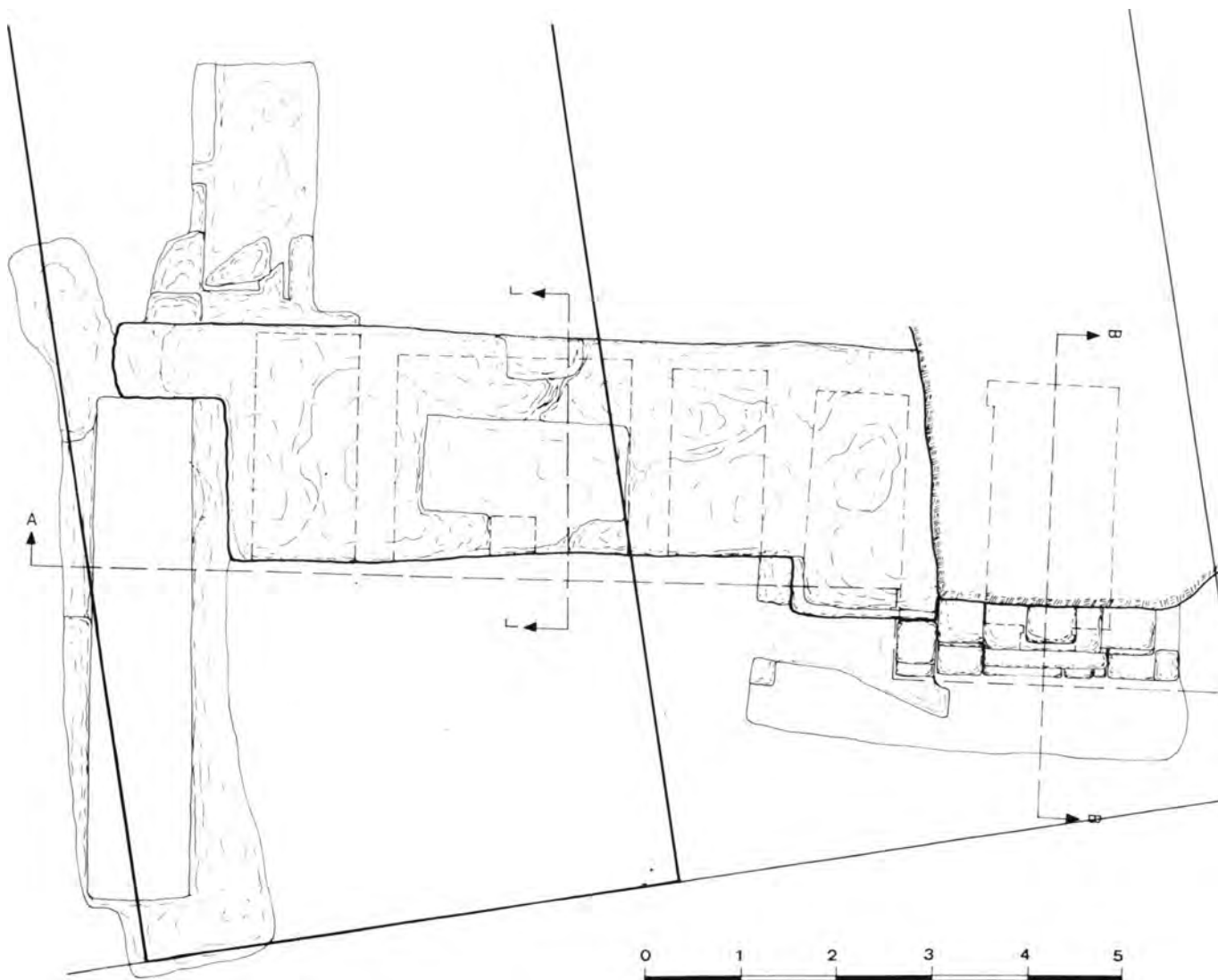
Η έρευνα, η οποία επεκτάθηκε στη συνέχεια προς Β. της οδού Έμπωνας, ανάμεσα στα οικόπεδα Τσακιρίδη (ανασκαφή 1980) και Μηνά-Βογιατζή (ανασκαφή 1982), αποκάλυψε το δυτικό όριο και οδοστρώματα αρχαίας οδού. Το όριο αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. και τα οδοστρώματα σε πλάτος 2,30 και μήκος 25,50 μ. Η οδός ακολουθούσε πορεία από Β. προς Ν., που περίπου συνέπιπτε με την πορεία του τούρκικου δρόμου. Η συνέχεια της ίδιας οδού, που φαίνεται ότι διέσχιζε σε μεγάλο μήκος την αρχαία νεκρόπολη, αποκαλύφθηκε 130 μ. βορειότερα, στα οικόπεδα Σμολένσκη, Κωνσταντινίδη και Ν. Ζαράνη (ανασκαφές 1980).

Οικόπεδο Κωνστ. Καρατζιά (Ο.Τ. 324)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην Ανάληψη, νότια του οικοπέδου Καβαλλιέρου (ανασκαφή 1980). Αμέσως νότια του οικοπέδου περνάει η οδός Αισχίνη, που αποτελεί όριο της ζώνης προστασίας του Ροδινίου.

Σε όλη την έκταση του οικοπέδου αποκαλύφθηκε λατόμευση και στο κεντρικό τμήμα λακκοειδής, λαξευτός τάφος με υπολείμματα σκελετού.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, κατά μήκος λαξευμάτων βράχου, βρέθηκαν αποθέσεις από μεγάλες ποσότητες άβαφων οστράκων και τμημάτων από οξυπύθμενους αμφορείς, κάλπες κ.ά.

Σχέδ. 2. Ρόδος. Οικόπεδο Κωνστ. Παπασταματίου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Ανάμεσα στα όστρακα υπήρχαν οστά, πολλά από τα οποία ήταν καμένα και ίσως προέρχονταν από το περιεχόμενο τεφροδόχων αγγείων που βρέθηκαν πεταμένα στο χώρο του αποθέτη.

Βόθρος οικοπέδου Καβαλλιέρου

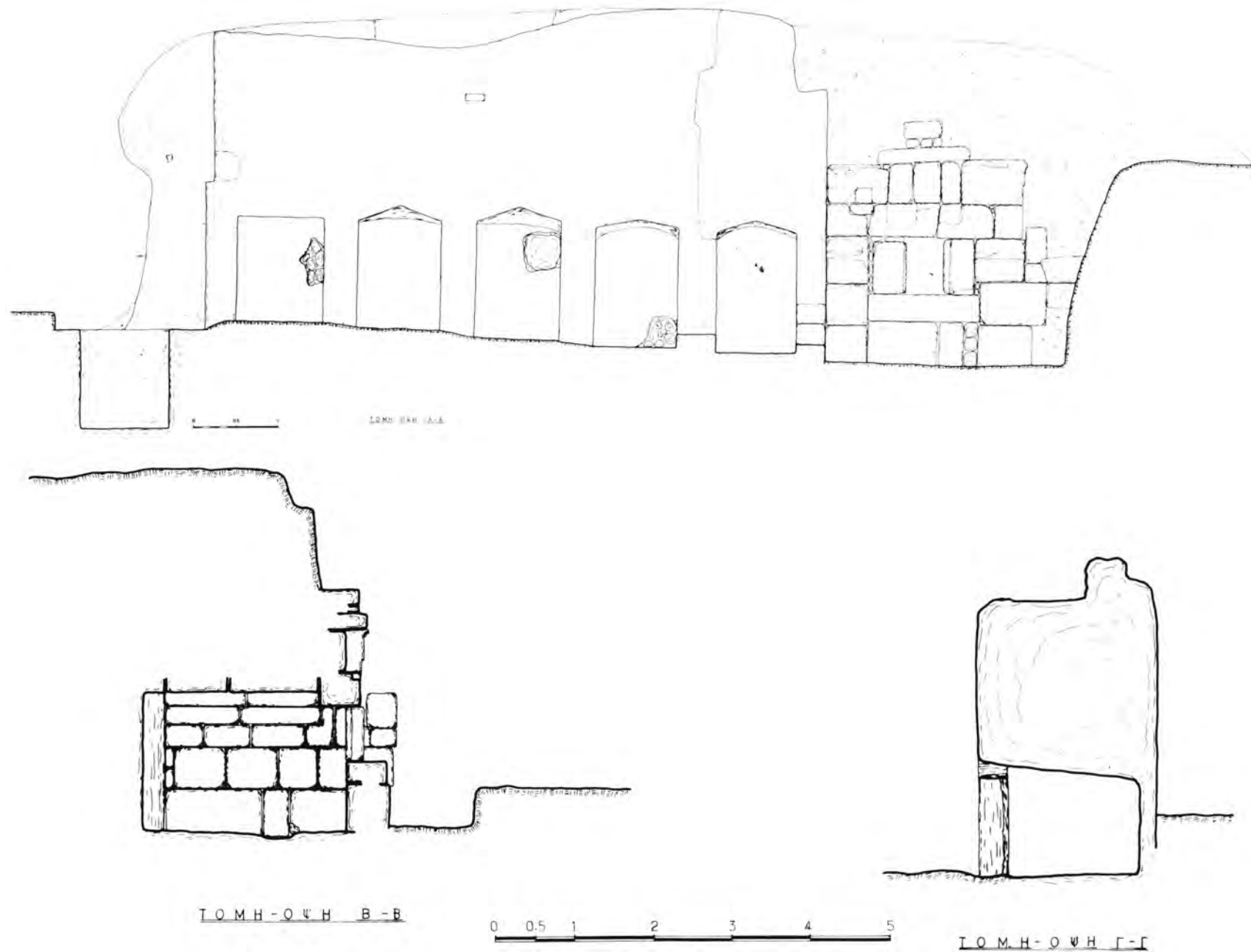
Βρίσκεται βόρεια της οικοδομής, που ερευνήθηκε το 1980. Αποκαλύφθηκαν τέσσερις λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι και ίχνη λατόμευσης. Οι τάφοι ήταν συλημένοι και έδωσαν ελάχιστα ευρήματα (μυροδοχεία, πινάκιο, οξυπύθμενος αμφορίσκος), που χρονολογούνται στον 3ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Παρασκευά-Διακαναστάση

Βρίσκεται ανάμεσα στα οικόπεδα Μανούσου-Παρασκευά και Πατσούρη-Περίδη-Συμιακού. Στον ακάλυπτο χώρο ερευνήθηκαν έξι τάφοι και δύο θήκες.

Οδός Αισχίνη (έργα Δήμου)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης της παραπάνω οδού ερευνήθηκαν, στο τμήμα της ανάμεσα στις οδούς Αθηνών στα δυτικά και Κων. Υδραίου ανατολικά, δύο τάφοι.

Σχέδ. 3. Ρόδος. Οικόπεδο Κωνστ. Παπασταματίου. Τομές και όψεις της ανασκαφής.

Στον έναν (τάφος 1), διαστ. $2,06 \times 0,57$, βάθ. $0,64$ μ., βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι. Ο δεύτερος είχε εν μέρει καταστραφεί από το σκαπτικό μηχάνημα. Ήταν συλημένος και έδωσε μόνο όστρακα οξυπύθμενου αμφορίσκου και ένα δακτύλιο από σίδηρο.

Οδός Κωνστ. Υδραίου (οικόπεδο Ν. Ζαράνη)

Βρίσκεται στην Ανάληψη. Βόρειά του βρίσκονται τα οικόπεδα Κουσσουνά⁴ και Πλατέλλα (1980).

Αποκαλύφθηκαν έξι επιμήκη στενά αυλάκια, λαξευμένα στο βράχο, με προσανατολισμό από ΒΔ. προς ΝΑ. (Πί ν. 172 α). Κανένα από αυτά δεν αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος του γιατί όλα προεκτείνονταν έξω από τα όρια του οικοπέδου. Σε μεγαλύτερο μήκος, που φτάνει τα $12,70$ - $12,50$ μ., αποκαλύφθηκαν δύο αυλάκια, τα Δ και Ε, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου. Το πλάτος τους είναι $0,54$ - $0,50$ και το σωζόμενο βάθος $0,41$ ως $0,72$ μ. Τα δύο παραπάνω αυλάκια ήταν και τα μοναδικά που έδωσαν ευρήματα.

Στο λάξευμα Δ, που χωριζόταν σε τρία επιμέρους τμήματα, βρέθηκαν, στο ένα από αυτά, πέντε ατρακτόσχημα μυροδοχεία και ίχνη οστών. Τα ευρήματα στο λάξευμα Ε βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε τρία σημεία του. Ήταν πέντε τεφροδόχες υδρίες, χάλκινα κάτοπτρα, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, θραύσματα ασημένιας φιάλης, θραύσματα στλεγγίδας κ.ά. Κοντά στις τεφροδόχες υδρίες βρέθηκε επίσης σκελετός. Παρόμοια αυλάκια αποκαλύφθηκαν στο οικόπεδο Κουσσουνά (προς ΒΑ. του οικοπέδου).

Οδός Ιαλυσού (Ο.Τ. 392, οικόπεδο Γιαννέλλη)

Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στον ακάλυπτο χώρο της οικοδομής γιατί ο εκσκαφέας αφαίρεσε το βράχο και κατέστρεψε εντελώς τους τάφους στο χώρο της οικοδομής. Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα λακκοειδείς λαξευτοί τάφοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ., από τους οποίους μόνο τρεις σώζονταν σε όλο το μήκος τους.

Οι διαστάσεις των τριών ακέραιων τάφων κυμαίνονταν σε μήκος από $2,05$ ως $2,27$, πλάτος $0,60$ ως $0,75$ και βάθος $0,78$ - $0,45$ μ.

Από τα κτερίσματα του τάφου 10, του μοναδικού που δεν ήταν συλημένος (δύο οξυπύθμενοι αμφορείς, ένα bolsal, μία σταμνοειδής πυξίδα και μία άβαφη πρόχους), προκύπτει μια χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Οικόπεδο Λουκίας Ζαράνη (Ο.Τ. 359)

Βρίσκεται απέναντι από την παλιά εκκλησία της Ανάληψης. Στα βορειοδυτικά βρίσκεται το οικόπεδο Θαρρενού (ανασκαφή 1979). Ερευνήθηκε το νότιο τμήμα του οικοπέδου, διαστ. $15,20 \times 12$ μ. Αποκαλύφθηκαν δύο κτιστές δεξαμενές και λείψανα τρίτης καθώς και κυκλικό πηγάδι, λαξευτό στο βράχο.

Η δεξαμενή 1, στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου, είχε μήκος $4,70$ και πλάτος $2,70$ μ., ενώ η δεξαμενή 2 ήταν μικρότερη. Το δάπεδο των δεξαμενών ήταν από σπαστό κοχλάκι και τα εσωτερικά τους τοιχώματα επενδυμένα με κουρασάνι. Στον πυθμένα τους υπήρχαν κυκλικές κοιλότητες για τον καθαρισμό. Από τα στοιχεία της ανασκαφής δεν προκύπτει ακριβής χρονολόγηση, και έτσι δεν είναι δυνατό να προσδιορισθεί αν οι δεξαμενές εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της νεκρόπολης ή είναι μεταγενέστερες.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΚΑΙ ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Κωνστ. Υδραίου (Ο.Τ. 325, οικόπεδο Αν. Κανάρη)

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο δυτικότερο τμήμα του οικοπέδου, σε ζώνη, μεγ. διαστ. $15,50 \times 4,50$ μ. Βρέθηκαν οκτώ ορθογώνιοι τάφοι, λαξευτοί στον φυσικό βράχο, και τμήμα ένατου. Πέντε τάφοι (Τ1, 2, 3, 4, 6) είχαν προσανατολισμό από Α. προς Δ. και τέσσερις (Τ5, 7, 8, 9) από Β. προς Ν. Στην ίδια έκταση αποκαλύφθηκαν επίσης τέσσερις λαξευτές κυκλικές θήκες για υδρίες, μία διπλή με δύο υδρίες με λευκό επίχρισμα και τέσσερις λαξευτές ορθογώνιες θήκες, μία από τις οποίες περιείχε οστεοθήκη.

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν συλημένοι. Από τα λιγοστά κτερίσματα μπορούν να χρονολογηθούν στη μετάβαση από τον 3ο προς το 2ο αι. π.Χ.

Οικόπεδο Στ. Κακά (Ο.Τ. 455)

Βρίσκεται στο Ροδί, ανατολικά της οδού Ρόδου-Λίνδου. Στο χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν 13 ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι με προσανατολισμό από Α. προς Δ., και 7 υπόγειοι θαλαμοειδείς, που ανοίγονται στην δυτική πλευρά ορθογώνιων λακκοειδών χώρων (Πί ν. 172 β).

Δύο από τους θαλαμοειδείς (Τ8 και Τ9), λαξευμένοι στη μία πλευρά του ίδιου ορθογώνιου χώρου ήταν ασύλητοι. Περιείχαν λάγνηνο, ατρακτόσχημο μυροδοχείο, δύο όλπες και αργυρό νόμισμα (Τ8) και δύο μυροδοχεία και δύο όλπες (Τ9). Τα οστά των σκελετών ήταν αποσθραμμένα. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 3ο-2ο αι. π.Χ.

Οι άλλοι τάφοι ήταν συλημένοι. Τρεις από τους ορθογώνιους περιείχαν τρεις έως τέσσερις καύσεις σε οστεοθήκες που συνοδεύονταν σε μία περίπτωση

4. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 444.

από ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Από τους υπόλοιπους τάφους διασώθηκαν ελάχιστα ευρήματα, από τα οποία φαίνεται ότι χρονολογούνται γενικά στο 2ο αι. π.Χ.

Στη διαταραγμένη επίχωση των περισσότερων τάφων βρέθηκαν πολυάριθμα τμήματα αρχιτεκτονικών μελών από πωρόπετρα με κάλυψη και κονίαμα, που προέρχονται πιθανότατα από τη διαμόρφωση του υπέργειου τμήματος των τάφων.

Στο χώρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν επίσης τέσσερις κυκλικές θήκες και μία ορθογώνια. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του βρέθηκε στενό αβαθές αυλάκι που χρησιμοποιήθηκε για την τοποθέτηση τεφροδόχων αγγείων. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν τμήμα υδρίας μέσα σε κοιλότητα στον πυθμένα του αυλακιού, ζευγάρι χρυσών ενωτίων, σιδερένιο κλειδί κτλ. Ενδιαφέρον παρουσίασε και το επιγραφικό υλικό, κυρίως από οστεοθήκες και στήλες. Αναφέρονται ενδεικτικά οι παρακάτω επιγραφές:

1. ΑΓΕΑΝΑΚΤΟΣ/ΙΗΝΩΝΟΣ/ΚΕΔΡΕΑΤΑ
2. ΙΗΝΩΝΟΣ/ΧΡΥΣΙΠΠΟΥ/ΚΕΔΡΕΑΤΑ
3. ΑΡΧΕΛΑΟΣ/ΛΥΣΑΝΙΑ/ΒΡΑΣΙΟΥ
4. ΑΠΟΛΛΩΝΙΟΣ/ΠΙΣΙΔΑΣ
5. ΛΕΥΚΙΕ/ΚΥΒΕΡΝΑΤΑ/ΧΡΗΣΤΕ ΧΑΙΡΕ
6. ΡΟΔΩΝΟΣ

Οδός Δ. Αναστασιάδη (έργα Δήμου)

Σε εργασίες διαπλάτυνσης της παραπάνω οδού, στο τμήμα της που εκτείνεται ανάμεσα στις οδούς Λίνδου (ανατολικά) και Αλυτρώτων Ελλήνων (δυτικά) ερευνήθηκαν δύο ορθογώνιοι λαξευτοί τάφοι με προσανατολισμό από Β. προς Ν. Το τμήμα αυτό της Δ. Αναστασιάδη περνά αμέσως νότια του οικοπέδου Δ. Καραγεωργίου. Οι τάφοι ήταν ασύλητοι.

Ο δυτικότερος από τους τάφους (τάφος 1, μήκ. 2,08, πλάτ. 0,79 μ.) έδωσε πολυάριθμα και σημαντικά ευρήματα: χυτρίδιο, bolsal, ροδιακό αμφορέα, κάνθαρο, δίστο σκύφο, τρεις πυξίδες, οι δύο από τις οποίες ήταν σταμνοειδείς, χάλκινο επιχρυσωμένο δακτύλιο, δακτύλιο από σίδηρο, πήλινο σφονδύλι, χάντρες, χάλκινο κάτοπτρο, αργυρό νόμισμα και άλλα μικροευρήματα. Περιείχε λείψανα ταφής. Ο τάφος χρονολογείται γύρω στα μέσα - γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ.

Ο δεύτερος τάφος (τάφος 2, μήκ. 2,39 πλ. 0,69-0,76 μ.) περιείχε υπολείμματα ενός σκελετού, δύο οξυπύθμενους αμφορείς και bolsal με εμπιεστη διακόσμηση. Χρονολογείται και αυτός στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ.

Δυτικά του τάφου 1, μέσα στο χαντάκι θεμελίωσης του πεζοδρομίου της οδού, βρέθηκε τμήμα τρίτου τάφου, στον οποίο βρέθηκαν δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία.

Οδός Λίνδου και Δ. Αναστασιάδη (Ο.Τ. 283, οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου)

Βρίσκεται προς Δ. του οικοπέδου Παυλίδης⁵, και προς Δ.-ΝΔ. του οικοπέδου Γιαχιά⁶.

Στο χώρο του οικοπέδου προβλέπεται να ανεγερθούν δύο οικοδομές. Το 1983 ερευνήθηκε ο χώρος της μίας οικοδομής στο βορειοδυτικό τμήμα. Αποκαλύφθηκε μνημειώδες ταφικό συγκρότημα για το οποίο δίνεται σύντομη ανασκαφική έκθεση, διότι θα ακολουθήσει κανονική δημοσίευση μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής (Π ί ν. 172 γ).

Το ταφικό συγκρότημα, που είναι ολόκληρο λαξευμένο στο φυσικό βράχο, αποτελείται από επιμήκη στοά με δωρική κιονοστοιχία στην πρόσοψη και ορθογώνιο ταφικό θάλαμο πίσω από τη στοά. Στο θάλαμο έχουν λαξευτεί επτά ταφικές κλίνες και θρόνος δεξιά της εισόδου. Μία ακόμη κλίνη με πόδια λιονταριού προστέθηκε στο θάλαμο σε μεταγενέστερη φάση. Στην ίδια πιθανότατα φάση κλείστηκαν με τοίχο τα διαστήματα ανάμεσα στους κίονες της στοάς, η οποία απέκτησε έτσι πρόσοψη με σειρά ημικιόνων.

Το μνημείο μετά την περίοδο χρήσης του καταστράφηκε από λατόμηση αλλά αργότερα ο χώρος που καταλάμβανε χρησιμοποιήθηκε πάλι για ταφές. Η περίοδος αυτή μπορεί να τοποθετηθεί γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., όπως φαίνεται από τα ευρήματα πυράς που ανήκουν στη φάση αυτή. Η ακριβής χρονολόγηση του μνημείου δεν είναι δυνατή αφού η έρευνά του δεν έχει ολοκληρωθεί. Από τα μέχρι τώρα ανασκαφικά στοιχεία φαίνεται πιθανό ότι οικοδομήθηκε στη μέση ελληνιστική περίοδο. Η έρευνα του οικοπέδου συνεχίζεται και εκθέσεις θα δοθούν σε προσεχείς τόμους του ΑΔ.

ΠΕΡΙΧΩΡΑ ΠΟΛΗΣ ΡΟΔΟΥ

Επαρχιακή οδός προς Κοσκινού και λουτρά Καλλιθέας

Στο συνεταιριστικό ελαιουργείο ΡΟΔΙΑ κατά τη διάρκεια επείγουσας ανασκαφικής έρευνας, στο χώρο κατασκευής ελαιοδεξαμενών για τη νέα παραγωγή λαδιού, εντοπίστηκε νέο απομακρυσμένο σημείο της ανατολικής νεκρόπολης (βλ. εργοστάσιο TUBORG, ανασκαφή 1980) με οκτώ τάφους, προσανατολισμένους από Α. προς Δ. Βρέθηκαν δύο ενεπίγραφοι κυλινδρικοί βωμοί με βουκράνια: *Μηνόδωρος/Νικάνδρου/Χίος χαιρε* (Ε 2088) και *Διοσκουρίδας/Νεοπολίτας* (Ε 2090)

5. ΑΔ 20 (1965): Χρονικά, σ. 598-599.

6. ΑΔ 22 (1967): Χρονικά, σ. 536-538.

Στην εκσκαφή για τον υποσταθμό της ΔΕΗ σε άλλο χώρο του εργοστασίου βρέθηκαν το 1975 και αφέθηκαν επιτόπου, χωρίς να ειδοποιηθεί η Εφορεία, βάση στήλης με την επιγραφή:

γυνά δέ/Πυθίωνος/χρηστοί χαίρετε (Ε 2092)

και το κάτω τμήμα στήλης με τιμητικό ψήφισμα όπου μνημονεύονται τα κοινά Αθηναίων Ερμαιστών Δαμοκρατείων, Απολλωνιαστών Θεαιδητείων Αστυμηδείων, Διοσσωτηριστών και Σαραπιαστών⁷ (Ε 2091).

Ανασκαφή ΒΙΚΕΤΕΡ (Βιοτεχνικό Κέντρο Τουριστικών Ειδών Ρόδου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Μέγγαβλης. Στα μπάζα της εκσκαφής βρέθηκε μία πώρινη σαρκοφάγος. Σε πέδιλο που δεν είχε ακόμη οικοδομηθεί ερευνηθήκαν τρεις τάφοι με πολλαπλές ταφές, συλημένοι (Π ί ν. 173 α). Βρέθηκε λύχνος με ανάγλυφο σταυρό (Α 2916) που χρονολογεί τους τάφους στην παλαιохριστιανική περίοδο, υπάρχουν όμως και κομμάτια από οστεοθήκες και ελληνιστικά όστρακα. Σε λοφίσκο βόρεια της οικοδομής ερευνηθήκαν τρεις ακόμη μισοκατεστραμμένοι κτιστοί τάφοι από πωρόπετρα επενδυμένη με κονίαμα στο εσωτερικό.

Η θέση παρουσιάζει ενδιαφέρον γιατί απέχει αρκετά από την κεντρική νεκρόπολη και θεωρήθηκε μέχρι τώρα ακατάλληλη για ταφική χρήση⁸. Πιθανώς πρόκειται για νεκροταφείο κοντινής αγροτικής κοινότητας.

ΚΩΣ

Οδός Απελλού και Κολοκοτρώνη (οικόπεδο Α. Μυλωνά)

Βρίσκεται στην περιοχή Σεράγια, στο ψηλότερο σημείο του λόφου. Η έρευνα για λόγους στατικούς και στενότητας χώρου έφθασε μόνο έως και τα μυκηναϊκά στρώματα (Π ί ν. 173 β-γ). Ψηλότερα αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων που ανήκουν από τη γεωμετρική έως και την ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Η επίχωση επάνω από τα μυκηναϊκά λείψανα, π.χ. 1 μ., περιείχε πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική και θα μπορούσε να αποδοθεί στον οικισμό που διαδέχθηκε το μυκηναϊκό. Στο γεωμετρικό αυτό οικισμό ανήκε το εκτεταμένο γεωμετρικό νεκροταφείο της περιοχής. Στο οικόπεδο Μυλωνά πάντως βρέθηκε και ένας παιδικός γεωμετρικός τάφος, ανοιγμένος μέσα στα μυκηναϊκά

στρώματα. Ιδιαίτερη σημασία έχουν επίσης μεγάλοι αποθέτες, ανοιγμένοι μέσα στο γεωμετρικό στρώμα, που περιείχαν μεγάλη ποσότητα αρχαϊκής και κλασικής κεραμικής, ανάμεσα στην οποία πολλά κομμάτια από πίθους με ανάγλυφη γραμμική διακόσμηση. Τα τελευταία αυτά ευρήματα θα συμβάλλουν στη λύση του προβλήματος του οικισμού της Κω Μεροπίδος πριν από το συνοικισμό του 366 π.Χ. Σε πολύ μικρή απόσταση ο Morricone είχε επισημάνει πιθανά ίχνη αρχαίου ιερού⁹.

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Κολοκοτρώνη (οικόπεδο Σ. Διακοναστάση)

Αποκαλύφθηκαν λείψανα των διαφόρων φάσεων της πόλης, από τη μυκηναϊκή έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Περιλαμβάνονται και εδώ ευρήματα της αρχαϊκής και κλασικής περιόδου.

Οδός Ηφαίστου 17 (οικόπεδο Γεωργίου Κασιώτη)

Σε εκσκαφές για προσθήκη σε υπάρχουσα οικοδομή επισημάνθηκαν λείψανα ρωμαϊκού κτιρίου, στο οποίο είχε εντοιχισθεί το κάτω μέρος μαρμαρινού ελληνιστικού γυναικείου αγάλματος. Στην επίχωση βρέθηκε μικρό ανάγλυφο με σκηνή θυσίας.

Περιοχή Δυτικού Γυμνασίου

Έγιναν συμπληρωματικές έρευνες στη συνέχεια παλιότερων¹⁰. Συγκεκριμένα στο οικόπεδο Κωνστ. Καματερού, οδός Μ. Αλεξάνδρου, μετά την κατεδάφιση του σπιτιού, αποκαλύφθηκαν ο στυλοβάτης της βόρειας στοάς σε συνολικό μήκος 19,70 μ. και το θεμέλιο του στυλοβάτη της δυτικής στοάς και του τοίχου του βάθους σε μήκος 20 μ. (Σ χ έ δ. Ε') Σε απόσταση 7 μ. ανατολικά του δυτικού στυλοβάτη βρέθηκε στο χώρο της αυλής του Γυμνασίου σε μήκος 7,10 μ. θεμέλιο παράλληλου τοίχου από μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους, πλ. 0,93 μ. Στο αμέσως προς Ν. οικόπεδο Αλεξ. Μπακάλογλου αποκαλύφθηκε η συνέχεια του θεμελίου του στυλοβάτη (Π ί ν. 173 δ) και του παράλληλου ανατολικά τοίχου. Τέλος σε συμπληρωματική έρευνα στο οικόπεδο Αν. Σεβαστοπούλου, που βρίσκεται νοτιότερα, αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. η συνέχεια του θεμελίου του στυλοβάτη και ίχνη του σχεδόν ολοκληρωτικά λατομημένου τοίχου του βάθους της δυτικής πλευράς του Γυμνασίου.

7. Πρβλ. ASAtene XXII, 1942, σ. 176 κ.ε.

8. P. M. Fraser, *Rhodian Funerary Monuments*, Oxford 1977, σ. 5.

9. Boll. d'Arte 1950, σ. 316.

10. ΑΔ 34 (1979): Χρονικά, σ. 454· 35 (1980): Χρονικά, σ. 553.

Οδός Ελ. Βενιζέλου και Μητροπόλεως (οικόπεδο Γ. Μαστοράκη)

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν σε μήκος 12,40 μ. λείψανα αρχαίας οδού με κατεύθυνση από Β.-Ν., η οποία αποτελεί συνέχεια της τρίτης ανατολικά της αρχαίας Αγοράς οδού, που είχε αποκαλυφθεί στο χώρο της ανασκαφής του Λιμένα¹¹ (Π ί ν. 174 α). Η οδός είχε πλάτος 4,10 μ. αλλά σε μεταγενέστερη φάση περιορίστηκε στα 3,10 μ. Αποκαλύφθηκε ο κεντρικός υπόνομος κατά μήκος του άξονα της οδού, στον οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερα κτίσματα. Στα δυτικά της οδού ερευνήθηκε μεγάλο τμήμα οικίας της ρωμαϊκής εποχής, με πλήθος μετασκευών που φθάνουν έως την παλαιοχριστιανική περίοδο. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ύπαρξη κλίμακας ανόδου σε ψηλότερο επίπεδο. Στο βόρειο τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα λουτρού και δωματίου στρωμένου με πολύχρωμες μαρμάρινες πλάκες.

Οικόπεδο Δ. Διακαναστάση

Στην Αγία Μαρίνα, στην ανατολική περιοχή της πόλης (πρώην κτήματα Αντώνη Κόντη), έγιναν δοκιμαστικές τομές και γενική εκσκαφή σε μια έκταση 700 τ.μ. που αποκάλυψαν επίχωση πάχους έως 5 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Την επίχωση αποτελούσε πλήθος οστράκων και αγγείων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, που προσφέρουν υλικό πολύ σημαντικό για τη μελέτη της κεραμικής των παραπάνω περιόδων στην Κω. Η ανεύρεση μέσα στην επίχωση πόρινων και μαρμάρινων πλινθών οδηγεί στην υπόθεση ότι μέσα από το κτήμα περνούσε τμήμα της ανατολικής πλευράς του τείχους, που αχρηστεύθηκε και λατομήθηκε, όπως και σε άλλα σημεία, στη ρωμαϊκή περίοδο¹².

Οδός Κορυτσάς 20 (οικόπεδο Ζ. Αλαχιώτη)

Δυτική περιοχή της πόλης. Στον ακάλυπτο χώρο οικοδομής αποκαλύφθηκε σε μήκος 7 μ. τοίχος μνημειώδους κατασκευής (Π ί ν. 174 β), πλ. 0,73 και ύψ. 1,20 μ. Σύμφωνα με τα έως τώρα γνωστά δεδομένα, ο τοίχος βρίσκεται στην πορεία της δυτικής πλευράς του τείχους της πόλης, υλικό του ο-

ποίου είναι πιθανό ότι έχει χρησιμοποιηθεί, γιατί από την κατασκευή του φαίνεται ότι ανήκει σε υστερους χρόνους.

Οδός Θεοφράστου 87 (Ο.Τ. 165, οικόπεδο Ι. Κεφάλα)

Δυτική περιοχή της πόλης. Αποκαλύφθηκε δωμάτιο κτιρίου με δάπεδο από μεγάλες τετράγωνες πήλινες πλάκες και κτιστό ορθογώνιο πηγάδι. Η θέση του ευρήματος, που ανήκει πιθανότατα σε υστερορωμαϊκή αγροικία, είναι δυτικά και έξω από το τείχος.

Οικόπεδο Α. Κουτούζη

Περιοχή Μαρμαρωτό, δυτική έξοδος της πόλης, βόρεια του επαρχιακού δρόμου, τμήμα του κτήματος Θεόφιλου Πέρου. Για πρώτη φορά εντοπίστηκε τμήμα αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου, τα ευρήματα του οποίου καλύπτουν το έως τώρα υποτιθέμενο κενό ανάμεσα στη γεωμετρική και την κλασική περίοδο στην Κω Μεροπίδα, στο βόρειο άκρο του νησιού, όπου το 366 π.Χ. ιδρύθηκε με συνοικισμό η νέα πόλις, και αποδεικνύουν τη συνέχεια της ζωής στη θέση αυτή, παρά τη σύγχρονη ύπαρξη της Κω Αστυπάλαιας¹³. Ερευνήθηκαν 200 τάφοι διαφόρων τύπων (πήλινες σαρκοφάγοι ακόσμητες, ταφικά αγγεία διαφόρων ειδών, κεραμοσκεπείς, λακκοειδείς, κτιστοί κιβωτιόσχημοι). Στις πρωιμότερες φάσεις κυριαρχεί η καύση και αργότερα η ταφή. Τα κτερίσματα περιλαμβάνουν κυρίως αγγεία, κατά το μεγαλύτερο μέρος τοπικών και ανατολικοϊωνικών εργαστηρίων, καθώς και αρκετά κορινθιακά και λιγότερα αττικά. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πυκνότητα του νεκροταφείου, το οποίο επιζεί εν μέρει και μετά το συνοικισμό.

Οικόπεδο Ευαγγ. Κάβουρα

Στην ίδια περιοχή, νότια του επαρχιακού δρόμου και νοτιοδυτικά του οικοπέδου Κουτούζη. Βρέθηκε νεκρόπολη της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου. Ερευνήθηκαν 28 τάφοι. Οι ελληνιστικοί ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι ή λακκοειδείς κεραμοσκεπείς, ενώ οι ρωμαϊκοί, που είχαν υπερκαλύψει τους προηγούμενους, ήταν κτιστοί χυτής τοιχοποιίας

11. Boll. d' Arte, ό.π., σ. 71.

12. Τμήμα του τείχους της βορειοανατολικής πλευράς ερευνήθηκε το 1979 και διατηρήθηκε στο οικόπεδο (ξενοδοχείο) Μαρίας Πλατανίστα.

13. Πρβλ. ASAtene 56 (1982), σ. 50. Το εύρημα εξαιτίας της σπουδαιότητάς του, μαζί με άλλα στο μεταξύ σχετικά ευρήματα, θα μελετηθεί συστηματικά από την ανασκαφέα Χαρίκλεια Κάντζια. Γι' αυτό δίνονται μόνο λίγες συνοπτικές πληροφορίες.

του τύπου του αρκοσολίου ή ορθογώνιοι καμαροσκεπείς και περιορίζονταν κατά συστάδες από περιβόλους. Τα κτερίσματα των ελληνιστικών τάφων αποτελούν συνήθως πήλινες όλπες και βαλσαμάρια και των ρωμαϊκών πήλινος λύχνοι και πήλινα και γυάλινα βαλσαμάρια.

Βρέθηκαν σε β' χρήση δύο ελληνιστικές ενεπίγραφες στήλες και δύο όροι του συνηθισμένου για την Κω τύπου, ο ένας από τους οποίους αναφέρει θίασο *Αγαθοδαιμονιστᾶν*¹⁴. Βρέθηκαν επίσης τρεις ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκής εποχής.

ΝΙΣΥΡΟΣ

Στο λόφο του Αη-Γιάννη, πάνω από την πρωτεύουσα του νησιού, το Μανδράκι, ερευνήθηκαν τάφοι, οι οποίοι ανήκουν στο εκτεταμένο νεκροταφείο, τμήμα του οποίου είχε παλιότερα ερευνηθεί¹⁵. Συγκεκριμένα, κατά τη διάνοιξη τάφρου για τη θεμελίωση τοίχου αντιστήριξης, σε απόσταση 10,50 μ. δυτικά του Μικρού Γηπέδου, επισημάνθηκαν και ερευνήθηκαν μία αρχαϊκή ταφή σε πίθο, τρεις καύσεις αρχαϊκών επίσης χρόνων, τέσσερις ταφές του 4ου αι. π.Χ. σε μεγάλους πήλινους πίθους, που έσωζαν πλούσια ευρήματα (ερυθρόμορφα αττικά αγγεία και πήλινα ειδώλια) και δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, ελληνιστικών χρόνων, που βρέθηκαν συλημένοι.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κ α τ ά π ο λ α

Οικόπεδο Μ. Βεκρή

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην ανατολικότερη περιοχή της συνοικίας του λιμανιού των Καταπόλων, 100 μ. περίπου νότια της παραλίας και ανατολικότερα της Παναγίας της Καταπολιανής¹⁶. Σε επαφή με το οικόπεδο προς Α. βρίσκεται το κτήμα Δενδρινού, απ' όπου πρόσφατα μεταφέρθηκαν και φυλάσσονται στο Μουσείο Χώρας διάσπαρτα

αρχιτεκτονικά λείψανα και επιγραφές.

Η ανασκαφή περιορίστηκε στο βορειότερο τμήμα του οικοδομήσιμου χώρου, εμβαδού 130 τ.μ. περίπου, γιατί στο νοτιότερο βρέθηκε ο φυσικός μαλακός σχιστόλιθος (πάσπαρος) που κατηφορίζει με κλίση 15% προς τα βόρεια. Εδώ τα κτιριακά λείψανα ίσως έχουν καταστραφεί.

Αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κυρίως ρωμαϊκών κτισμάτων που διατηρούνται καλύτερα στο δυτικότερο τομέα της ανασκαφής (Πί ν. 174 γ). Πρόκειται για τοίχους κατεύθυνσης Ν.ΝΑ-Β.ΒΔ., θεμελιωμένους στον επικλινή πάσπαρο και βορειότερα βαθύτερα στο μαλακό γκριζωπό μολυβόχωμα. Άλλοι τοίχοι, κατεύθυνσης Α.ΝΑ-Δ.ΒΔ., έχουν θεμελιωθεί ανδηρωτά κυρίως λόγω της διαμόρφωσης του εδάφους. Με τη θεμελίωση των ρωμαϊκών κτισμάτων έχουν καταστραφεί και διατηρούνται σε κακή κατάσταση τα παλιότερα αρχιτεκτονικά λείψανα, κατεύθυνσης Α-Δ./Β-Ν., όπως για παράδειγμα κτίσμα με πλακόστρωτο δάπεδο.

Από την στρωματογραφία της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι τα ρωμαϊκά κτίσματα καταστράφηκαν στις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. από φωτιά, όπως φαίνεται από στρώμα στάχτης που κάλυπτε το δυτικότερο, καλύτερα σωζόμενο τομέα της ανασκαφής. Η κεραμική που χαρακτηρίζεται κυρίως από θραύσματα κορινθιακών ανάγλυφων κυπέλλων¹⁷, δύο τμήματα από βάσεις ανάγλυφων φιαλών¹⁸, λαιμό και χείλος ανάγλυφου ασκοειδούς αγγείου¹⁹ και θραύσματα λύχνων, ανήκει στην στροφή του 2ου προς τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Στα βαθύτερα στρώματα διαπιστώθηκαν λιγότερα θραύσματα ελληνιστικής κεραμικής 2ος-1ος αι. π.Χ., όπως λ.χ. δύο όστρακα μεγαρικών σκύφων²⁰ που μπορούν να συσχετισθούν με την παλιότερη χρήση του χώρου, ενώ λιγοστά όστρακα μελαμβαφή και ερυθρόμορφα ανάγουν τα αρχαιότερα κτιριακά λείψανα στις αρχές του 4ου αι. π.Χ.

ΚΒ' ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

14. Πρβλ. Α. Maiuri, Nuova Silloge, σ. 494.

15. ΑΔ 35 (1980): Μελέτες, σ. 60-87.

16. BCH 1888, σ. 324-7.

17. Hesperia XI (1942), σ. 162-92. Agora V, J31, πίν. 9. J.W. Hayes, Late Roman Pottery, London 1972, σ. 412.

18. BABesch 54 (1979), σ. 117-130, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

19. ΑΔ 26 (1971): Χρονικά, σ. 349, Πίν. 331.

20. Δωδώνη ΙΑ', σ. 289-308.

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική Πόλη

Άγιος Γεώργιος (Χουρμαλί Μεδρεσέ)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα και κατά το 1983 στην αυλή του ναού του Αγίου Γεωργίου που βρίσκεται στην οδό Απολλωνίου της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου (Πί ν. 175 α-β).

Κατά το έτος 1982 είχε ανασκαφεί ο τομέας Ι, βορειοανατολικά του ναού, όπου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα οικοδομήματος παλαιοχριστιανικής εποχής¹, τα δάπεδα του οποίου καλύπτονταν με μαρμαροθέτημα (opus sectile)².

Το 1983 συνεχίστηκε η έρευνα στο τομέα ΙΙ, ο οποίος βρίσκεται δυτικά του Ι και σε επαφή με αυτόν. Στο μέσο περίπου του χώρου αυτού αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα πεσσού (διαστ. 0,50 × 0,46 και ύψ. 0,98 μ.) χτισμένου από καλά επεξεργασμένους πωρολίθους.

Στην ανατολική πλευρά του τομέα ΙΙ αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα τοίχου (πάχ. 0,50 μ.), στο δυτικό άκρο του οποίου υπάρχει τμήμα από μαρμάρινο κατώφλι φαιού χρώματος (0,55 × 0,50 × 0,10 μ.) με τόρμο (διαμ. 0,05 μ.) και ορθογώνια εγκοπή (0,08 × 0,02 μ.). Στο νοτιοανατολικό άκρο του τομέα ΙΙ αποκαλύφθηκαν λείψανα υποστρώματος διαπέδου, πιθανώς από μαρμαροθέτημα.

Στο νότιο τμήμα του τομέα ΙΙ βρέθηκε όχι κατά χώραν, αρχιτεκτονικό μέλος από λάρτιο λίθο (0,54 × 0,42 × 0,26 μ.).

Στο δυτικό άκρο του τομέα ΙΙ βρέθηκε τμήμα από τοίχο (μήκ. 1,50, πλ. 0,48 και ύψ. 0,70 μ.) κατασκευασμένο από πωρολίθους.

Στο βόρειο άκρο του τομέα ΙΙ αποκαλύφθηκε τμήμα αποχετευτικού αγωγού (μήκ. 1,78 και πλ. 0,25 μ.) με κατεύθυνση από Δ. προς Α., ο οποίος στη συνέχεια κάμπτεται προς ΒΑ.

Κινητά Ευρήματα

Πήλινα

1. Λοπάδα από την οποία διατηρείται η βάση (ε-

σωτ. διαμ. 0,05, εξωτ. διαμ. 0,08 μ.) και τμήμα από την πλευρά (ύψ. 0,08 και πάχ. 0,01 μ.). Ο πηλός είναι ερυθρού χρώματος. Στο εσωτερικό υπάρχει γάνωμα υποπρασίνου χρώματος. 2. Βάση λοπάδας (εσωτ. διάμ. 0,04, εξωτ. διάμ. 0,07, πάχ. τοιχώμ. 0,01, ύψ. 0,02 μ.). Η αρχική μεγίστη διάμετρος της λοπάδας ήταν 0,17 μ. Στο εσωτερικό φέρει γάνωμα χρώματος ώχρας. 3. Βάση λοπάδας (εσωτ. διάμ. 0,05, εξωτ. διάμ. 0,07, ύψ. 0,05, πάχ. τοιχώμ. 0,01 μ.). Εσωτερικά έφερε χρώμα λευκό με καστανό διάκοσμο και εξωτερικά επίσης λευκό χρώμα με παράλληλες οριζόντιες γραμμές. 4. Βάση λοπάδας (εξωτ. διάμ. 0,09, ύψ. 0,02 μ.). Εσωτερικά έφερε γάνωμα υποπρασίνου χρώματος και εγχάρακτα, γεωμετρικά σχέδια. 5. Λαιμός αγγείου (0,10 × 0,10, πάχ. τοιχώμ. 0,01 μ.) με εξωτερικό διάκοσμο ζιγκ-ζαγκ. 6. Λαιμός αγγείου (διάμ. 0,05, ύψ. 0,09 μ.) με μια λαβή στα πλάγια. 7. Τμήμα κορμού αγγείου (διάμ. 0,09, ύψ. 0,12 μ.), χωρίς διάκοσμο.

Γυάλινα

1. Μικρά θραύσματα (βάσεις, κορμοί, λαιμοί, κ.ά.) από γυάλινα αγγεία με ιριδισμούς σε διάφορα χρώματα: πράσινο, κίτρινο, κυανούν. 2. Βάρος (ζύγι) από υποπράσινο γυαλί (διάμ. 0,01 μ.).

Μετάλλινα

1. Έξι σιδερένια καρφιά με τετράγωνο κορμό και κυκλική άνω απόληξη, πολύ οξειδωμένα (ύψ. 0,06-0,13 μ.). 2. Βάρος (ζύγι) από μόλυβδο (διάμ. 0,02, πάχ. 0,004 μ.). 3. Χάλκινος ροΐσκος, οξειδωμένος (διάμ. 0,09 μ.). 4. Χάλκινος κρίκος, οξειδωμένος (διάμ. 0,015 μ.). 5. Χρυσός δακτύλιος (διάμ. 0,017, ύψ. 0,007 μ.). Στη σφενδόνη φέρει καρδιά-σχημα φύλλα συνεχόμενα, περιβαλλόμενα από κοκκιδωτό διάκοσμο (ΠΒΕ 7828).

Μαρμάρινα

1. Τμήμα χείλους λεκάνης με απόφυση στα πλάγια (ύψ. 0,09, πάχ. 0,04 μ.). 2. Ομοίως (0,07 × 0,07 × 0,05 μ.). 3. Σταυρός, προερχόμενος από διάτρητο θωράκιο (διαστ. 0,20 × 0,17 × 0,04 μ.). 4. Τμήμα κορμού κυλινδρικού αρράβδωτου κίονα (διαστ. 0,20 × 0,12 μ.). 5. Απότμημα μαρμαρίνης τράπεζας με χείλος παλαιοχριστιανικών χρόνων (διαστ. 0,055 × 0,05 και πάχ. 0,015 μ.).

Νομίσματα

1. Χάλκινο τεσσαρακοντανούμιο (διάμ. 0,02 μ.), οξειδωμένο. Στην πίσω όψη πάνω από το γράμμα Μ υπάρχει σταυρός, στο μέσο [ΑΝ] ΝΟ Χ και κάτω CON (STANTINUPOLIS). Η κυρία όψη είναι αλ-λοιωμένη. 2. Πέντε χάλκινες υποδιαίρεσεις των

1. ΑΔ 37 (1982): Χρονικά, σ. 407

2. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Η τεχνική του opus sectile στην εντοχία διακόσμηση, Θεσσαλονίκη 1980.

χρόνων της ιπποτοκρατίας (διάμ. 0,015 μ.). Στην κυρία όψη υπάρχει μονόγραμμα και στην πίσω όψη σταυρός τύπου Μάλτας. 3. Χάλκινο έλασμα (διάμ. 0,04 μ.), λεπτότατο, οξειδωμένο. Πιθανώς νόμισμα των χρόνων της τουρκοκρατίας. Παρόμοια νομίσματα στη Κρήτη, ονομάζονται μαμουντιγιέδες (πιθανώς από το Μαχμούτ) και χρησιμοποιούνταν παλιότερα και ως κοσμήματα. 4. Νόμισμα χάλκινο οξειδωμένο (διάμ. 0,03 μ.). 5. Ομοίως (διάμ. 0,02 μ.).

ΛΕΡΟΣ

Π α ρ θ έ ν ι

Αεροδρόμιο

Βορειοδυτικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία ανασκάφηκε κατά τα έτη 1980-1982, δυτικά του αεροδρομίου και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτήν, στην κορυφή χαμηλού πετρώδους υψώματος (υψόμετρο 6 μ.), σε απόσταση 30 μ. από την παραλία, βρίσκονταν τα λείψανα παλιού κτίσματος (ύψος τοίχων περίπου 0,20-0,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους).

Επειδή επρόκειτο να επεκταθεί ο διάδρομος του αεροδρομίου προς την κατεύθυνση αυτή, έγινε το Σεπτέμβριο ανασκαφική έρευνα. Αποκαλύφθηκε κτίσμα, με τρεις χώρους, το οποίο ανήκε σε δύο διαφορετικές εποχές. Ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος είχε κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ο μεσαίος χώρος ονομάζεται Α, ο νότιος Β και ο βόρειος Γ.

Χώρος Α

Παρουσιάζει κάτοψη περίπου τετράγωνη (εσωτ. διαστ. 2,45 × 2,33 μ.). Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα (πάχ. 0,65 μ.). Στο μέσο περίπου της ανατολικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 0,61 μ.). Το δάπεδο του δωματίου αυτού καλυπτόταν με πήλινες πλάκες (διαστ. 0,36 × 0,17 και πάχ. 0,035 μ.), επάνω λείες, ενώ κάτω έφεραν παράλληλες αυλακώσεις, κατασκευασμένες με τα δάκτυλα, για την καλύτερη πρόσφυση του κονιάματος. Επίσης αποκαλύφθηκε στην επίχωση τμήμα κεράμου στέγης (διαστ. 0,15 × 0,13 και πάχ. 0,02 μ.) από στρωτήρα.

Στη βορειοανατολική γωνία του χώρου Α και επάνω από το δάπεδο βρέθηκαν λείψανα ανθρώπινου σκελετού. Στο κέντρο του χώρου Α και κάτω από το δάπεδο αποκαλύφθηκε επίσης ανθρώπινος σκελετός, με κατεύθυνση από Α. προς Δ. Ο τάφος καλυπτόταν με κεραμίδια.

Χώρος Β

Νότια του χώρου Α και σε επαφή με αυτόν και έχει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ.

2,35 × 1,37 μ.). Στο βόρειο τμήμα της ανατολικής πλευράς ανοίγεται είσοδος (πλ. 0,63 μ.). Οι τοίχοι είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή (πάχ. 0,65 μ.). Το δάπεδο καλυπτόταν με λίθινες πλάκες (πάχ. 0,03 μ.).

Στο ανατολικό άκρο του δαπέδου του χώρου Α και κάτω από πλάκα αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου λύχνου (διαστ. 0,05 × 0,04 μ., πάχ. τοιχώμ. 0,003 μ.) με λαβή και διάκοσμο από συνεχόμενες σπείρες.

Χώρος Γ

Βρίσκεται βόρεια του χώρου Α και σε επαφή με αυτόν. Πρόκειται για ορθογωνίου σχήματος χώρο (εσωτ. διαστ. 4,15 × 3,65 μ.), χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα (πάχ. τοίχ. 0,65 μ.). Στο βόρειο άκρο της ανατολικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 0,75 μ.), ανατολικά της οποίας βρέθηκε κατώφλι (0,75 × 0,33 × 0,08 μ.), κείμενο όχι κατά χώραν. Το δάπεδο καλυπτόταν με εγχώριες ασβεστολιθικές πλάκες (0,60 × 0,30 × 0,06 μ.).

Στην επίχωση βρέθηκε απότμημα από χειρόμυλο (διαστ. 0,10 × 0,10 και πάχ. 0,05 μ.), κατασκευασμένο από πωρώδες, καστανόχρωμο ηφαιστειογενές πέτρωμα. Επίσης τμήμα από αμφορέα (διαστ. 0,05 × 0,04 και πάχ. 0,005 μ.), με οριζόντιες, παράλληλες γραμμές εξωτερικά.

Μέσα στο χώρο Γ αποκαλύφθηκαν λείψανα ανθρώπινων οστών από σκόρπιες ταφές.

Φαίνεται ότι αρχικά χτίστηκε το δωμάτιο Α και αργότερα προστέθηκαν εκατέρωθεν το Β και Γ. Τα κτίσματα αυτά, όπως φαίνεται από το σχήμα και τη θέση τους αποτελούσαν είδος παρατηρητηρίου των παλαιοχριστιανικών χρόνων (πιθανώς 5ου αι. μ.Χ.).

Άλλα ευρήματα, από τα οποία θα ήταν δυνατός ο ακριβέστερος προσδιορισμός της χρήσης και της εποχής κατασκευής των κτισμάτων αυτών δεν αποκαλύφθηκαν. Οι ταφές τοποθετούνται στους μέσους χρόνους, όταν τα κτίσματα αυτά είχαν ήδη ερειπωθεί και εγκαταλειφθεί.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ-ΜΝΗΜΕΙΑ

ΧΑΛΚΗ

Άγιος Νικήτας

Στο βουνό της Χάλκης, στην περιοχή Άγιος Ιωάννης και σε απόσταση δυο ώρες περίπου με τα πόδια από τον Εμπορειό, βρίσκονται τα λείψανα μεσαιωνικού οικισμού, μεταξύ των οποίων και ναυδρια, από τα οποία άλλα σώζονται και διατηρούν γραπτό διάκοσμο, ενώ άλλα είναι ερειπωμένα. Μεταξύ αυτών είναι και το ναύδριο του Αγίου Νικήτα.

Είναι μικρών διαστάσεων οικοδόμημα (εσωτ.

διαστ. $5 \times 2,28$ μ.), που καταλήγει προς Α. σε δύο όμοιες ημικυκλικές αψίδες (χορδής 0,85-0,89 μ.), ανήκει δηλαδή στον τύπο των δίκογχων ναών³. Είναι χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Το ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό, χαμηλό τέμπλο. Περιμετρικά του κυρίως ναού υπάρχει κτιστό πεζούλι, πλ. 0,34 μ.

Διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών σε τρία στρώματα, από τα οποία το παλιότερο είναι ανεικονικό:

Ιερό

Νότια αψίδα. Ο χώρος, διαιρείται σε δύο ζώνες. Στην επάνω ζώνη διατηρούνται λείψανα παράστασης, στην οποία εικονίζονταν πιθανώς η Θεοτόκος και εκατέρωθεν οι αρχάγγελοι Μιχαήλ και Γαβριήλ. Στην κάτω ζώνη και κατά το νότιο τμήμα αυτής παρίσταται ανισοσκελής σταυρός, στηριζόμενος επάνω σε βάση, με την επιγραφή:

[Ι(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς]
[Ν(ι)] Κ(ᾱ)

Βόρεια αψίδα. Στο νότιο άκρο ο άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.

Νότιος τοίχος. Τέσσερις ολόσωμοι ιεράρχες, μετωπικοί (από Α. προς Δ.): α) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, β) Γρηγόριος ο Θεολόγος, γ) Δύο ιεράρχες, αδιάγνωστοι.

Βόρειος τοίχος. Λείψανα τοιχογραφιών με μορφές δύο ολόσωμων ιεραρχών, αδιάγνωστων. Δυτικότερα και μέσα σε κόγχη, άγιος ολόσωμος, μετωπικός, με νεανικό πρόσωπο, πιθανότατα ο άγιος Κήρυκος.

Στο ανατολικό άκρο της καμάρας διατηρούνται λείψανα αδιάγνωστης παράστασης.

Κυρίως ναός

Στο βόρειο μισό της καμάρας διακρίνονται ελάχιστα λείψανα από τοιχογραφίες.

Νότιος τοίχος. Δύο ολόσωμοι, μετωπικοί άγιοι, από τους οποίους ο πρώτος από Α. είναι ο άγιος Παντελεήμων. Από κονίαμα που έπεσε περισυλλέχθηκε σπάραγμα με τμήμα από φωτοστέφανο αγίου και την επιγραφή: [ΝΙΚΗ] ΤΑ [C]. Πρόκειται δηλαδή για απεικόνιση του πάτρωνα του ναού, του αγίου Νικήτα.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες σε τρία στρώματα: α' στρώμα: ανεικονικό, με έκτυπο ανισοσκελή σταυρό, β' στρώμα: ο-

λόσωμος στρατιωτικός άγιος, ο οποίος κρατεί σταυρό με το δεξί του χέρι και φέρει ξίφος στον αριστερό μηρό, γ' στρώμα: ο άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος.

Δυτικός τοίχος. Διατηρούνται ελάχιστα λείψανα από τοιχογραφίες.

Οι τοιχογραφίες του α' στρώματος (παλιότερου) χρονολογούνται πιθανώς προ του έτους 1000, του β' στρώματος είναι δυνατόν να χρονολογηθούν στο 12ο-13ο αι. και του γ' στρώματος στο 15ο αι.

Ταξιάρχης Μιχαήλ ο Πανομήτης⁴

Ο ναός βρίσκεται βορειοδυτικά του Εμπορείου και σε απόσταση 8 χλμ. περίπου.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. $5,70 \times 2,55$ μ., που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η καμάρα ενισχύεται εσωτερικά με ένα σφενδόνιο, που βρίσκεται στη θέση του χωρισμού του Ιερού από τον κυρίως ναό. Η ανατολική πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 0,75 μ. Εκατέρωθεν υπάρχει από μία αψίδα, χορδής 0,55 μ., η οποία εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,90 μ.

Διατηρούνται τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, από τα οποία το αρχαιότερο είναι ανεικονικό.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Διακρίνονται λείψανα αδιάγνωστης μορφής.

Ανατολικό μέτωπο. Ο Χριστός από την οσφύ και άνω. Διατηρείται μόνο το προσχέδιο πάνω στο ασβεστοκονίαμα.

Νότια κόγχη. Διατηρούνται λείψανα μορφής ιεράρχου, αδιάγνωστου. Παριστάνεται από την οσφύ και άνω, μετωπικός, με λευκά μαλλιά και γένια. Με το αριστερό χέρι κρατεί κλειστό κώδικα ευαγγελίου με πολυτελή στάχωση. Με το δεξί προφανώς ευλογούσε.

Βόρεια κόγχη. Λείψανα τοιχογραφίας με μορφή ιεράρχου, αδιάγνωστου.

Νότιος τοίχος. Διακρίνονται ελάχιστα μόνο λείψανα.

3. Γ. Δημητροκάλλης, Οι δίκογχοι χριστιανικοί ναοί, Αθήναι 1976.

4. Η λέξη Παντομάτριον και Πάνορμον απαντά σε πολλές περιοχές της Ελλάδας από αρχαιοτάτων χρόνων και σημαίνει λιμάνι προστατευμένο από όλους τους ανέμους. Από το Πάνορμον προήλθε το Πανομήτης, από ναύδρια του αρχαγγέλου Μιχαήλ που βρίσκονται σε ασφαλή λιμάνια. Αργότερα έγινε προσδιοριστικό του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ειδικότερα στη Δωδεκάνησο, όπου η λατρεία του είναι ευρύτατα διαδεδομένη

Βόρειος τοίχος. α' στρώμα: διακρίνονται λείψανα γραπτού διακόσμου. Πιθανότατα εικονιζόταν πλοίο. β' στρώμα. Λείψανα.

Στο ανατολικό άκρο της καμάρας και επάνω από το Ιερό διατηρούνται λείψανα από την παράσταση της Ανάληψης⁵. Στις βάσεις του εσωραχίου του τόξου διακρίνονται λείψανα ανεικονικού διακόσμου.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα του κυρίως ναού, διατηρούνται ελάχιστα μόνο λείψανα γραπτού διακόσμου.

Νότιος τοίχος. Υπάρχουν λείψανα από το α' στρώμα, καθώς και έκτυπα κοσμήματα πάνω από ασβεστοκονίαμα, όπως: ισοσκελείς και ανισοσκελείς σταυροί κ.ά.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται λείψανα από το διάκοσμο του α' στρώματος, καθώς και έκτυπα διακοσμητικά, μεταξύ των οποίων πλοιάριο.

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο διατηρούνται λείψανα από το β' στρώμα. Νότια της εισόδου εικονίζεται αδιάγνωστη γυναικεία μορφή.

Ο διάκοσμος του α' στρώματος χρονολογείται πιθανώς προ του 1000, ενώ του β' στρώματος είναι μοναδικής τέχνης και χρονολογείται στο 12ο αι.

Άγιος Γεώργιος ο Κοκένος

Το ναύδριο βρίσκεται στην περιοχή Άγιος Ιωάννης και στη θέση Κόκα, επάνω στο βουνό.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. 2,67 × 1,62 μ., χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, το οποίο καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 1,10 και βέλους 0,59 μ., ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,72 μ. Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό τέμπλο. Διατηρούνται τοιχογραφίες.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Διατηρούνται λείψανα παράστασης· πιθανότατα εικονιζόταν, ως συνήθως, η Δέηση⁶.

Ανατολικό μέτωπο. Το άγιο Μανδήλιο και εκατέρωθεν διακοσμητικά.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Δύο ιεράρχες, ολόσωμοι, που κρατούν ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητάρια. Άγιος Βασίλειος και Γρηγόριος. Είναι στραμμένοι προς την αψίδα και φορούν πολυσταύρια φελόνια.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). Ιωάννης ο Χρυσόστομος. Εικονίζεται ολόσωμος, με πολυσταύριο φελόνιο και λειτουργικό ειλητάριο. Άγιος Διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς. Εικονίζεται από την οσφύ και άνω. Με το αριστερό χέρι κρατάει λιβανωτίδα και εγγχειρίδιο. Με το δεξί κρατούσε πιθανότατα θυμιατήρι.

Στο ανατολικό άκρο της καμάρας και επάνω από το Ιερό εικονίζονται: στο νότιο μισό ο Ευαγγελισμός της Θεοτόκου και στο βόρειο η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα του κυρίως ναού εικονίζονται σκηνές από το Δωδεκάορτο και προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης, προκειμένου να φανεί ότι η Καινή Διαθήκη αποτελεί «το πλήρωμα»⁷ της Παλαιάς Διαθήκης.

Νότιο μισό καμάρας (από Α. προς Δ.). α) δύο προφήτες σε στηθάρια, β) Γέννηση, γ) δύο προφήτες σε στηθάρια.

Βόρειο μισό καμάρας (από Δ. προς Α.). α) Σταύρωση, β) δύο προφήτες σε στηθάρια· ο ένας είναι ο προφήτης Ιερεμίας.

Νότιος τοίχος. Τέσσερις ολόσωμοι, μετωπικοί άγιοι (από Α. προς Δ.): α) ο αρχάγγελος Μιχαήλ, β) στρατιωτικός άγιος, πιθανώς ο άγιος Γεώργιος, γ) στρατιωτικός άγιος, πιθανώς ο άγιος Δημήτριος, δ) άγιος Νικόλαος.

Βόρειος τοίχος. Ολόκληρη την επιφάνεια του βορείου τοίχου του κυρίως ναού καταλαμβάνει η παράσταση του αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου, όπου υπάρχει και η επιγραφή:

[ΑΓΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ] Ο ΚΟΚ[ΕΝΟΣ]

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο εικονιζόταν, ως συνήθως, η Κοίμηση της Θεοτόκου. Βόρεια της εισόδου σώζεται σκηνή από το βίο του αγίου Γεωργίου: «ὁ Ἅγιος πρὸ τοῦ Ἀρχοντος».

Πρόκειται για τοιχογραφίες μετρίας τέχνης και διατήρησης, του 14ου αι.

5. Ν. Γκιολές, Η Ανάληψις του Χριστού βάσει των μνημείων της Α' χιλιετηρίδας, Αθήνα 1981. Ι. Βολανάκης. Ο εις Αποδόλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου, Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1976 (Αθήνα 1981), σ. 38-39.

6. Ι. Βολανάκης. Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, Αθήνα 1982, σ. 19-20.

7. Πρβλ. Ιω. 13, 28. Πράξ. 1, 16 και 3, 18. Γαλάτ. 5, 14.

Παναγία η Εννιαμερίτισσα

Το ναύδριο βρίσκεται νοτιοανατολικά του ναού του μοναστηριακού συγκροτήματος του Αγίου Ιωάννου και σε απόσταση 150 μ. περίπου από αυτόν.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. $4,30 \times 2,10$ μ., που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε μία αψίδα, χορδής 1,07 μ., ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,78 μ. Δυτικά του κυρίως ναού υπάρχει μεταγενέστερος νάρθηκας, διαστ. $3,57 \times 1,50$ μ.

Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό, χαμηλό τέμπλο. Στο εσωτερικό και περιμετρικά του κυρίως ναού υπάρχει κτιστό πεζούλι. Στο ναό της Παναγίας διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη παλαιοχριστιανικών χρόνων, από οικοδόμημα, πιθανώς βασιλική, που βρισκόταν στη θέση αυτή ή εκεί κοντά. Διατηρούνται τοιχογραφίες.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Η Πλατυτέρα, στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, με την επιγραφή: *Μή(τη)ρ Θ(εο)ῦ, Ἡ Ὁδηγήτρια*.

Αψίδα. Στο κέντρο ο Μελισμός. Στο βόρειο μισό της αψίδας εικονίζεται ο Ιωάννης ο Χρυσόστομος, και στο νότιο ο Μέγας Βασίλειος. Οι ιεράρχες φέρουν ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητάρια.

Ανατολικό μέτωπο. Στο ανώτερο τμήμα η Δέηση, στο μέσο άγιος σε στηθάριο και διακοσμητικό και κάτω ο άγιος Διάκονος Στέφανος ο Πρωτομάρτυς και διακοσμητικό επίσης.

Νότιος τοίχος. Ἄνω ζώνη. Τρεις άγιοι σε στηθάρια (από Α. προς Δ.): α) Ζωτικός, β) Φιλήμων, γ) αδιάγνωστος. Κάτω Ζώνη. Δύο ιεράρχες ολόσωμοι (από Α. προς Δ.): α) Γρηγόριος ο Θεολόγος, β) άγιος Κύριλλος.

Βόρειος τοίχος. Ἄνω ζώνη. Τρεις άγιοι σε στηθάρια (από Δ. προς Α.): α) Δαμιανός, β) Πολύκαρπος, γ) Παγκράτιος. Κάτω ζώνη. Ο άγιος Αθανάσιος.

Στις πλευρές της κόγχης της πρόθεσης εικονίζονται σταυροί πάνω σε βάσεις με συντομογραφίες:

*Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστὸ)ς
Ν(ι) Κ(ᾱ)
Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ)
[Φ(αίνει) Π(ᾱσι)]⁸.*

Στο ανατολικό μισό της καμάρας σκηνές από

το Δωδεκάορτο. Στο νότιο μισό ο Ευαγγελισμός

Κυρίως ναός

Στο κλειδί της καμάρας υπάρχει διακοσμητική ταινία. Στην υπόλοιπη επιφάνεια σκηνές από το Δωδεκάορτο και προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης.

Νότιο μισό καμάρας (από Α. προς Δ.): α) Γέννηση, β) ταινία με δύο προφήτες, από τους οποίους ο κάτω είναι ο Ησαΐας, γ) Υπαπαντή, δ) δύο προφήτες, επάνω ο Δανιήλ, κάτω ο Ιεζεκιήλ.

Βόρειο μισό καμάρας (από Δ. προς Α.): α) δύο προφήτες, από τους οποίους ο επάνω είναι αδιάγνωστος και ο κάτω ο Αββακούμ, β) Βάπτισμα, γ) δύο προφήτες, επάνω ο Ιωνάς και κάτω ο Ηλίας, δ) Σταύρωση.

Νότιος τοίχος. Ἄνω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) άγιος Νέστωρ, β) αδιάγνωστος, γ) αγία Ιουλίττα, δ) Κήρυκος, ε) Μηνάς, στ) Βαβύλας (:), ζ) Βικέντιος, η) αγία Μαύρα. Κάτω ζώνη (από Α. προς Δ.): α) Θεοτόκος η Οδηγήτρια, β) άγιος Νικόλαος, γ) άγιος Δημήτριος.

Βόρειος τοίχος. Ἄνω ζώνη. Οκτώ άγιοι σε στηθάρια: (από Δ. προς Α.): α) αγία Κυριακή, β) άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης, γ) [Κοσμ]άς (:), δ) Παντελεήμων, ε) Νικήτας, στ) Προκόπιος, ζ) Ευστάθιος, η) αδιάγνωστος. Κάτω ζώνη. Τέσσερις ολόσωμες μορφές (από Δ. προς Α.): α) άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος, β) Μέγας Αντώνιος, γ) Ονούφριος, δ) Ιησούς Χριστός.

Δυτικός τοίχος. Επάνω η Κοίμηση της Θεοτόκου⁹. Κάτω, νότια της εισόδου η αγία Μαρίνα και βόρεια η αγία Παρασκευή.

Επάνω από την είσοδο του ναού διατηρείται η κτητορική επιγραφή ($0,36 \times 0,25$ μ.). Το βάθος είναι λευκόχρωμο, ενώ τα γράμματα είναι καστανόχρωμα (ύψ. γραμμάτων 0,02 μ.). Η επιγραφή είναι μεγαλογράμματα και σε μεταγραφή έχει ως εξής:

*Ἡστωρήθη ὁ θῖος κέ πα(ν)σεπτος
ναὼ(ν)ς ὁ της Ἡπερεβλογμένης Δεσπῆ-
νης ἡμό(ν) Θεγοντώκου τῆς Ὁδη(γ)ητρήας
— δὴ ἑξόδου κέ κόπου κέ σηδρομῆς Μηχ(αῖ)λ
τοῦ δῆ(α)κωνος κέ κῆρ Νηκήτα κέ Μανο-
ῆλη κέ Μοναχῆς Ἀγνήση κέ Μωνα-
χῆς Μαγδαληνῆς: Ἔτω(ς) ζ-
Ἐτεληόνθη μηνὴ Α(ϋ)- ὩΕΟ'
γούστου ΙΑ'.*

Αναφέρεται ως έτος περάτωσης των τοιχογραφιών του ναού αυτού το 6875 από κτίσεως κόσμου,

8. Ι. Βολανάκης, Ο εις Αποδούλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφόρου, ό.π., σ. 61.

9. Ι. Βολανάκης, Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, σ. 38-41.

δηλαδή το 1367 μ.Χ. Αξιοπαρατήρητες είναι οι γλωσσικές αποκλίσεις, που παρατηρούνται στο κείμενο της επιγραφής, καθώς και η απόδοση του κειμένου στην τοπική διάλεκτο της εποχής.

Πρόκειται για ένα αξιολογότερο σύνολο τοιχογραφιών, καλής ποιότητας και σχετικά καλής διατήρησης.

Άγιος Ανδρέας στην Αντράμασο

Το ναύδριο βρίσκεται βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού Εμπορείος και σε απόσταση 5 χλμ. περίπου από αυτόν, στην κορυφή, βραχώδους υψώματος.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. 3,80 × 2,13 μ., χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κουρασάνι. Η καμάρα φέρει εσωτερικά ενισχυτικό σφενδόνιο. Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε τρεις αψίδες. Από αυτές η μεσαία, χορδής 0,85 μ., εγγράφεται σε ορθογώνιο, ενώ οι πλάγιες αψίδες, χορδής 0,40 μ., εγγράφονται στο πάχος του τοίχου. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,81 μ.

Στη νότια εξωτερική πλευρά είναι προσκολλημένος τάφος, σε σχήμα αρκοσολίου. Πιθανώς πρόκειται για τον τάφο του κτήτορος ή των κτητόρων του ναού.

Μέσα στο ναύδριο διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από παλιότερα οικοδομήματα. Βόρεια και δυτικά του ναού υπάρχουν λείψανα από αρχαία κτίσματα, ορισμένα από τα οποία φαίνεται να ανήκουν στην προχριστιανική εποχή. Διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα:

Ιερό

Αψίδα. Ελάχιστα λείψανα τοιχογραφιών.

Ανατολικός τοίχος. Λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα. Στην κόγχη της πρόθεσης διακρίνονται λείψανα μορφής, πιθανώς αγγέλου. Επάνω από την πρόθεση παριστάνεται η Θυσία του Αβραάμ¹⁰.

Νότιος τοίχος. Λείψανα με μορφές δύο ιεραρχών, μετωπικών αδιάγνωστων.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Στο ανατολικό τμήμα της καμάρας και επάνω από το Ιερό εικονίζονται. Νότιο μισό (από

Α. προς Δ.): α) άγγελος, β) Παναγία. Βόρειο μισό (από Δ. προς Α.): α) άγγελος, β) απόστολος. Πρόκειται πιθανότατα για συνεπτυγμένη απόδοση, λόγω του περιορισμένου χώρου, της παράστασης της Αναλήψεως.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα διατηρούνται λείψανα από διάφορες παραστάσεις, οι οποίες δεν προέρχονται από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου. Νότιο μισό. Εικονίζονται τέσσερις άγιοι, ολόσωμοι, μετωπικοί (από Α. προς Δ.): α) τρεις ιεράρχες, αδιάγνωστοι, β) άγιος Ανδρέας, που κρατεί με το αριστερό χέρι ανεπτυγμένο ειλητήριο.

Βόρειο μισό. Τέσσερις άγιοι ολόσωμοι (από Δ. προς Α.): α) άγιος Δημήτριος, β) αγία αδιάγνωστη, γ) Κοσμάς¹¹, δ) στρατιωτικός άγιος, πιθανώς ο άγιος Θεόδωρος.

Στο εσωρράχιο του ενισχυτικού τόξου διατηρούνται λείψανα από δύο τουλάχιστον μορφές. Ίσως πρόκειται για απεικονίσεις προφητών της Παλαιάς Διαθήκης.

Νότιος τοίχος. Τέσσερις άγιοι ολόσωμοι, μετωπικοί (από Α. προς Δ.): α) αγία αδιάγνωστη, β) άγιος αδιάγνωστος, γ) στρατιωτικός άγιος, αδιάγνωστος, δ) άγιος Μακάριος (;).

Βόρειος τοίχος. Τέσσερις άγιοι ολόσωμοι, μετωπικοί (από Δ. προς Α.): α) άγιος ημιεξίτηλος, αδιάγνωστος, β) ομοίως, γ) αγία Ελένη, δ) άγιος Κωνσταντίνος.

Κάτω από το ενισχυτικό τόξο εικονίζεται ο άγιος Κήρυκος.

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο διατηρούνται λείψανα από το κεφάλι αγίου, καθώς και βόρεια της εισόδου.

Οι τοιχογραφίες αυτές είναι μέτριας διατήρησης και χρονολογούνται πιθανότατα στο 12ο αι.

Άγιος Ζαχαρίας στο Φοινίκι

Το ημιερειπωμένο ναύδριο, βρίσκεται βοραιοανατολικά του οικισμού Εμπορείος και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, σε έρημη περιοχή.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. 4,30 × 2,85 μ., που καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 0,95 μ. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,87 μ. Στο εσωτερικό του κυρίως ναού και περιμετρικά υπάρχει κτιστό πεζούλι, πλ. 0,35 και ύψ. 0,40 μ.

10. Θέμα παλιότατο, που απαντά στη θέση αυτή ήδη κατά την παλαιοχριστιανική εποχή, όπως στον άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας. Πρβλ. F. W. Deichmann, *Frühchristliche Bauten und Mosaiken von Ravenna*, III, Wiesbaden 1958, πίν. 313.

11. Α. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάγραμμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση, Αθήνα 1957, σ. 44, 295.

Ο ναός έχει χτισθεί από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και έχουν χρησιμοποιηθεί κατά την ανέγερσή του ως οικοδομικό υλικό, αρχιτεκτονικά μέλη, προερχόμενα από παλιότερα οικοδομήματα. Επίσης στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται διάφορα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Ο ναός χτίστηκε στη θέση παλιότερου, εξωτ. διαστ. 10,95 × 6,50 μ., η ανατολική πλευρά του οποίου κατέληγε σε μία αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική, ενώ στη δυτική του πλευρά ανοιγόταν μία είσοδος, πλ. 1,35 μ.

Στο εσωτερικό του ναού διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Ιερό

Η αψίδα έχει καταπέσει.

Ανατολικός τοίχος. Διακρίνονται λείψανα από Ευαγγελισμό. Ειδικότερα διατηρούνται τμήματα από τον αρχάγγελο Γαβριήλ.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). α) Μέγας Βασίλειος, β) Γρηγόριος ο Θεολόγος.

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). α) Άγιος Νικόλαος, β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος.

Καμάρα. Στο νότιο μισό της καμάρας εικονίζεται η Γέννηση και στο βόρειο η Κάθοδος του Χριστού στον Άδη.

Κυρίως ναός

Καμάρα. Εικονίζονται σκηνές του Δωδεκάορθου.

Νότιο μισό (από Α. προς Δ.). α) Υπαπαντή, β) Βάπτιση. Βόρειο μισό (από Δ. προς Α.). γ) Σταύρωση, δ) Λίθος.

Νότιος τοίχος (Από Α. προς Δ.). α) Προφήτης Ζαχαρίας, β) άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, γ) γυναικεία μορφή αδιάγνωστος.

Βόρειος τοίχος (Από Δ. προς Α.). α) Αρχάγγελος Μιχαήλ, β) αρχάγγελος, πιθανώς ο Γαβριήλ, που κρατά είδος μεταλλίου.

Δυτικός τοίχος. Στο επάνω τμήμα η Κοίμηση της Θεοτόκου. Νότια της εισόδου του ναού αγία με διάλιθα ενδύματα και βόρεια άγιος, με πολυτελή ενδύματα επίσης. Πρόκειται πιθανότατα για παράσταση των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης.

Πάνω ακριβώς από την είσοδο διατηρείται το νότιο μισό από την κτητορική επιγραφή του ναού (0,36 × 0,12 μ.). Αρχικά η επιγραφή αυτή περικλειόταν από ορθογώνιου σχήματος πλαίσιο (0,80 × 0,12 μ.). Στο λευκό βάθος υπάρχουν μελανά γράμματα, ύψ. 0,02 μ. Η τρίστιχη επιγραφή στο μεγαλύτερο μέρος της έχει καταστραφεί, λόγω πτώσης, των κονιαμάτων. Το τμήμα που σώζεται, σε μεταγραφή, έχει ως εξής:

‘*Ηστορήθην ὁ θεῖ[ος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος]*
τ[ὸ] οὐ ‘Αγίου] Μάρ[τυρος, -----]

Πρόκειται για τοιχογραφίες καλής τέχνης του 14ου αι. οι οποίες έχουν υποστεί πολλές φθορές, γι’ αυτό και πρόκειται να αποκολληθούν.

Αγία Τριάδα στο Χωριό

Το ναύδριο βρίσκεται στο νότιο τμήμα του Χωριού.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. 3,23 × 2,05 μ., που καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε αψίδα, χορδής 1,05 μ. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,80 μ.

Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με κτιστό, χαμηλό τέμπλο. Ως Αγία Τράπεζα χρησιμεύει αρχαίος κυλινδρικός βωμός με κυμάτιο, διαμ. 0,60 και ύψ. 0,63 μ.

Η τοιχοποιία είναι από καλά επεξεργασμένους αρχαίους δόμους, που προέρχονται από το ελληνιστικό τείχος, στην κορυφή του υψώματος, και το οποίο διατηρείται εν μέρει μέχρι σήμερα.

Διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Η Δέηση.

Αψίδα. Δεν διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες, πιθανότατα όμως αρχικά εικονίζονται συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Ανατολικός τοίχος. Διακρίνονται ελάχιστα μόνο λείψανα από τοιχογραφίες.

Καμάρα. Διατηρούνται λείψανα παράστασης, πιθανώς Ανάληψης.

Νότιος τοίχος. Αρχικά εικονίζονταν δύο ολόσωμοι ιεράρχες· ο προς Α. ήταν πιθανώς ο Μέγας Βασίλειος.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται μόνο λείψανα τοιχογραφιών.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα του κυρίως ναού διατηρούνται ελάχιστα λείψανα από τις συνθέσεις πιθανώς του Δωδεκαόρθου.

Νότιος τοίχος. Άνω ζώνη. Άγιοι μέσα σε στηθάρια. Κάτω ζώνη. Ολόσωμες μορφές (από Α. προς Δ.): α) Χριστός, β) τέσσερις άγιοι αδιάγνωστοι.

Βόρειος τοίχος. Άνω ζώνη. Άγιοι μέσα σε στηθάρια. Κάτω ζώνη. Λείψανα μορφών ολόσωμων αγίων.

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Νότια της εισόδου δύο αγίες αδιάγνωστες.

Πρόκειται για τοιχογραφίες της μεταβυζαντινής εποχής, πιθανώς του 17ου αι., μετρίας τέχνης και όχι καλής διατήρησης.

Ανώνυμο Ναύδριο Α στο Χωριό

Το ερειπωμένο ναύδριο βρίσκεται στο Χωριό, νοτιοανατολικά του ναού της Παναγίας και σε απόσταση 100 μ. περίπου από αυτόν. Δεν είναι γνωστό σε ποιόν άγιο ήταν αφιερωμένο.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. $4,55 \times 2,40$ μ., το οποίο καλυπτόταν με κτιστή καμάρα, ενισχυόμενη εσωτερικά με ένα τόξο. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε αψίδα, χορδής 1,52 και βέλους 0,77 μ., ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,87 μ. Στη νότια και βόρεια εσωτερική πλευρά του Ιερού υπάρχει κτιστό πεζούλι.

Διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Έχει καταπέσει προ πολλού.

Αψίδα. Αρχικά φαίνεται ότι εικονίζονταν τουλάχιστον τέσσερις ιεράρχες συλλειτουργούντες.

Νότιος τοίχος. Πέντε ιεράρχες που κρατούν ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητήρια.

Βόρειος τοίχος. Δύο ιεράρχες, που κρατούν επίσης ενεπίγραφα λειτουργικά ειλητήρια.

Κυρίως ναός

Στην καμάρα του κυρίως ναού διατηρούνται λείψανα από συνθέσεις του Δωδεκαόρτου. Στο μέσο του βορείου μισού της καμάρας διακρίνεται η Σταύρωση.

Νότιος τοίχος (από Α. προς Δ.). Ολόσωμες μορφές: α) Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα, β) αρχάγγελος Μιχαήλ, γ) άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (·)

Βόρειος τοίχος. Τρεις ολόσωμες αγίες (από Δ. προς Α.): α) αγία αδιάγνωστη, β) αγία Μαρίνα (·), γ) αγία Παρασκευή.

Δυτικός τοίχος. Νότια της εισόδου δύο ολόσωμοι άγιοι και βόρεια μία μορφή αγίου.

Οι τοιχογραφίες είναι καλής τέχνης και χρονολογούνται πιθανώς στον 15ο αι.

Ανώνυμο Ναύδριο Β στο Χωριό

Στο Χωριό βορειοδυτικά του ναού της Παναγίας και σε απόσταση 20 μ. περίπου από αυτή, αριστερά του δρόμου προς το Κάστρο, βρίσκεται μικρών διαστάσεων μονόχωρο ναύδριο, εσωτ. διαστ. $3,70 \times 2,32$ μ., ερειπωμένο. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε αψίδα, ενώ στο μέσο της δυτικής ανοίγεται η είσοδος, πλ. 1,05 μ. Είναι χτισμένο από αργολιθοδομή και καλυπτόταν με κτιστή καμάρα.

Ως Αγία Τράπεζα χρησίμευε αρχαία, ορθογώνιου σχήματος βάση από λάρτιο λίθο, με κυμάτιο, η οποία προέρχεται προφανώς από προχριστιανικό οικοδόμημα, που βρισκόταν στη θέση αυτή ή εκεί κοντά.

Στο εσωτερικό του ναυδρίου διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες. Ειδικότερα στη νότια εσωτερική πλευρά διακρίνονται τέσσερις μορφές ολόσωμων αγίων.

Πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες πιθανώς του 14ου-15ου αι., όχι καλής διατήρησης που συνεχώς φθείρονται, επειδή είναι εκτεθειμένες στις καιρικές συνθήκες.

Παναγία (Κοίμηση της Θεοτόκου) στο Χωριό

Στο κέντρο του οικισμού Χωριό και βόρεια του μεσαιωνικού οικισμού της Χάλκης, βρίσκεται μεγάλων διαστάσεων κτίσμα, το οποίο παρουσιάζει πολλές οικοδομικές φάσεις.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, χτισμένο από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, που καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κουρασάνι. Ο κυρίως ναός είναι ορθογώνιου σχήματος, εσωτ. διαστ. $11,85 \times 4,55$ μ. Στα δυτικά του ο νάρθηκας και δυτικότερα διάφοροι βοηθητικοί χώροι.

Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, στο μέσο της οποίας ανοίγεται παράθυρο. Στο μέσο περίπου της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού και του νάρθηκα ανοίγεται από μία είσοδος, με τυφλό οζυκόρυφο αψίδωμα εξωτερικά, των χρόνων της τουρκοκρατίας. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με χοχλάκι.

Το Ιερό χωρίζεται από τον κυρίως ναό με ξυλόγλυπτο τέμπλο, που φέρει επιγραφή με τη χρονολογία: ΑΩΠΘ' 1889.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται έχουν εν μέρει καλυφθεί με επιχρίσματα στο παρελθόν.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Η επιφάνεια του έχει καλυφθεί με επιχρίσματα. Διατηρούνται ελάχιστα λείψανα από γραπτό διάκοσμο. Στο κάτω τμήμα υπήρχε επιγραφή, που έχει επιχρισθεί στο μεγαλύτερο μέρος της.

Αψίδα. Τέσσερις συλλειτουργούντες ιεράρχες (από Β. προς Ν.): α) Γρηγόριος Θεολόγος, β) Ιωάννης ο Χρυσόστομος, γ) Μέγας Βασίλειος, δ) άγιος αδιάγνωστος.

Ανατολικό μέτωπο. Επάνω εικονίζεται το Άγιο Μανδήλιο¹² και εκατέρωθεν άγγελοι. Κάτω και βό-

12. Ό.π., σ. 67, 258.

ρεια της αψίδας άγιος διάκονος¹³.

Νότιος τοίχος. Έχει καλυφθεί με μεταγενέστερα επιχρίσματα.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται ελάχιστα μόνο λείψανα.

Καμάρα. Στο νότιο μισό της καμάρας του Ιερού η Πεντηκοστή και στο βόρειο η Ανάληψη.

Κυρίως ναός

Καμάρα. Στο κλειδί της καμάρας υπάρχει διακοσμητική ταινία.

Νότιο μισό. Χωρίζεται σε τέσσερις οριζόντιες ζώνες, από επάνω προς τα κάτω. Α' ζώνη. Εικοσιδύο άγιοι σε στηθάρια. Β' ζώνη. Δώδεκα συνθέσεις από τους Οίκους του Ακαθίστου Ύμνου¹⁴ (τα γράμματα Α-Μ).

Γ' ζώνη. Συνθέσεις από τον ανεπτυγμένο κύκλο του Δωδεκαόρτου (από Α. προς Δ.). α) Βάπτισμα, β) Μεταμόρφωση, γ) Έγερση του Λαζάρου, δ) Βαΐφόρος, ε) Νίψη των ποδών των αποστόλων (;), στ) Μυστικός Δείπνος, ζ) Ο Ιησούς στη Γεθσημανή, η) Προδοσία.

Δ' ζώνη (από Α. προς Δ.). α) Ο εν Κανά Γάμος, β) Ο Ιησούς ιώμενος τον παραλυτικό της Βηθεσδά, γ) Ο Ιησούς διαλεγόμενος μετά της Σαμαρείτιδος, δ) Ο Ιησούς ιώμενος τον τυφλόν (κολυμβήθρα του Σιλβάμ), ε) Ο Ιησούς επιτιμά τον άνεμο, στ) Ο Ιησούς ιώμενος τους δύο δαιμονιζομένους στη χώρα των Γαδαρηνών, ζ) Ο Ιησούς ιώμενος την αιμορροούσα και ανιστών την θυγατέρα του Ιαείρου, η) Ο Ιησούς ιώμενος τον παραλυτικό.

Βόρειο μισό. Χωρίζεται επίσης σε τέσσερις οριζόντιες ζώνες (από επάνω προς τα κάτω). Α' ζώνη. Εικοσιδύο άγιοι σε στηθάρια. Β' ζώνη. Οι υπόλοιποι δώδεκα Οίκοι του Ακαθίστου Ύμνου (τα γράμματα Ν-Ω). Γ' ζώνη (από Δ. προς Α.): α) Ο Ιησούς προ του Άννα και του Καϊάφα, β) ο Χριστός έμπροσθεν του Πιλάτου, γ) Ο Ιησούς αναβαίνων εν τω σταυρώ, δ) η Σταύρωση, ε) η Αποκαθήλωση, στ) Κάθοδος στον Άδη, ζ) Ανάσταση (δυτικού τύπου), η) η ψηλάφηση του Θωμά. Δ' ζώνη (από Δ. προς Α.): α) ο Ιησούς σώζει το κινδυνεύον πλοίο, β) ο Ιησούς ανιστά τον υιό της χήρας στη Ναϊν, γ) ο Ιησούς ιώμενος τον σεληνιαζόμενο, δ) ο Ιησούς παρα-

γίνεται παρά την λίμνη της Γενησαρέτ, ε) ο Ιησούς ιώμενος τους δέκα λεπρούς, στ) ο Ιησούς και ο Ζακχαίος, ζ) αδιάγνωστη σύνθεση, η) ο Ιησούς ανέωξε τους οφθαλμούς του τυφλού.

Νότιος τοίχος. Η επιφάνειά του καλύπτεται από μεταγενέστερα επιχρίσματα.

Βόρειος τοίχος. Αρχικά εικονίζονταν ολόσωμοι μετωπικοί άγιοι, από τους οποίους λίγα μόνο λείψανα διατηρούνται (από Δ. προς Α.). α) Αγία αδιάγνωστη, β) αγία Μαριάνα, γ) τρεις άγιοι αδιάγνωστοι.

Οι τοιχογραφίες του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Χωριό της Χάλκης είναι μετρίας τέχνης και διατήρησης και χρονολογούνται πιθανώς στα μέσα του 17ου αιώνα. Είναι ενδιαφέρουσες, διότι παρουσιάζουν ένα εικονογραφικό σύνολο, όπως συνηθίζεται στους μεταβυζαντινούς ναούς της Δωδεκανήσου.

Ο ναός αυτός ήταν ο καθεδρικός ναός της Χάλκης κατά τη μεταβυζαντινή εποχή, όπως φαίνεται και από το μέγεθος και τον πλούτο των τοιχογραφιών. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε από τους τελευταίους κατοίκους του μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, άλλοι από τους οποίους εγκαταστάθηκαν στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ελλάδας ή μετανάστευαν στο εξωτερικό, ενώ άλλοι μετώκισαν στον παράλιο οικισμό της Χάλκης Εμπορείο.

Παναγία η Πορτενή

Το ερειπωμένο ναύδριο βρίσκεται στα δυτικά του Χωριού.

Είναι μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. 3,03 × 2,25 μ., που καλυπτόταν με κτιστή καμάρα. Η ανατολική πλευρά του καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, ενώ στο μέσο της δυτικής ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,64 μ. Μέσα στο ναύδριο διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από παλιότερο ναό.

Διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Ιερό

Νότιος τοίχος. Διακρίνονται ελάχιστα μόνο λείψανα από τοιχογραφίες.

Κυρίως ναός

Βόρειος τοίχος (από Δ. προς Α.). α) Αρχάγγελος Μιχαήλ, ολόσωμος, β) άγιος ολόσωμος, μετωπικός, αδιάγνωστος.

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο διακρίνονται λείψανα, πιθανώς από την παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου. Βόρεια της εισόδου εικονίζεται ολόσωμη αγία, αδιάγνωστη.

Οι τοιχογραφίες είναι μετρίας τέχνης και διατή-

13. Ι. Βολανάκης, Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, σ. 23. ΕΕΒΣ 24 (1954), σ. 161 κ.ε.

14. Α. Ξυγγόπουλος, ό.π., σ. 122, 254, 320. Σε αρκετές μεταβυζαντινές εκκλησίες της Δωδεκανήσου απαντά η εικονογραφία του Ακαθίστου Ύμνου, όπως στην Παναγία της Λίνδου, πρβλ. ΑΒΜΕ ΣΤ' (1948), σ. 208, στο ναό της Υπαπαντής, που βρίσκεται στο μοναστήρι του Προφήτη Ηλία της Σύμης, και αλλού.

ρησης και χρονολογούνται πιθανότατα από το 16ο αι.

Σωτήρης (Μεταμόρφωση του Χριστού) στο Χωριό

Βορειοανατολικά του Χωριού και δεξιά του δρόμου Εμπορείο-Χωριό, μέσα στο παλιό κοιμητήριο του οικισμού, βρίσκεται ο ναός της Μεταμορφώσεως του Χριστού.

Είναι μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. $5,13 \times 2,72$ μ., χτισμένο από αργολιθοδομή, το οποίο καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε αψίδα, ενώ στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 0,70 μ. Το δάπεδο καλύπτεται με χοχλάκι.

Μέσα στο ναό διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από παλιότερο, που βρισκόταν στην ίδια θέση ή εκεί κοντά.

Στο εσωτερικό του ναού και ειδικότερα στη βόρεια πλευρά του Ιερού και του κυρίως ναού, διακρίνονται κάτω από τα μεταγενέστερα επιχρίσματα λείψανα από τοιχογραφίες.

Άγιος Νικόλαος στο Κάστρο

Νότια του Χωριού και στην κορυφή του παρακειμένου υψώματος βρίσκονται τα λείψανα μεσαιωνικού φρουρίου των χρόνων της ιπποτοκρατίας (1308-1522). Αυτό έχει χτισθεί πάνω στα λείψανα αρχαίου φρουρίου της ελληνιστικής εποχής, τμήματα του οποίου διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Μέσα στο φρούριο υπάρχουν τα ερείπια του ναού του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, εσωτ. διαστ. $9,70 \times 3,95$ μ., που καλυπτόταν με καμάρα, ενισχυμένη με δύο τόξα. Η ανατολική του πλευρά καταλήγει σε ημικυκλική αψίδα, χορδής 2,85 μ., στο μέσο της οποίας ανοιγόταν παράθυρο. Στο μέσο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, πλ. 1,22 μ. Δεύτερη είσοδος ανοίγεται στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς.

Δυτικά του κυρίως ναού υπάρχει νάρθηκας, εσωτ. διαστ. $4,90 \times 4,50$ μ., ο οποίος καλυπτόταν με τρούλο και ανήκει στη δεύτερη οικοδομική περίοδο. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,17 μ.

Τόσο ο κυρίως ναός, όσο και ο νάρθηκας έφεραν τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα, εκτεθειμένα στις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, με αποτέλεσμα να φθείρονται συνεχώς και να αλλοιώνονται.

Ιερό

Τεταρτοσφαίριο. Έχει καταπέσει

Αψίδα. Στο νότιο μισό διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών με παράσταση συλλειτουργούντων

ιεραρχών. Αρχικά φαίνεται ότι εικονίζονταν στο χώρο της αψίδας έξι συνολικά συλλειτουργούντες ιεράρχες.

Νότιος τοίχος. Διακρίνονται λείψανα από τη μορφή ενός ιεράρχη αδιάγνωστου.

Βόρειος τοίχος. Ελάχιστα μόνο λείψανα τοιχογραφιών.

Καμάρα. Στο νότιο μισό αυτής διακρίνονται λείψανα από δύο στρώματα τοιχογραφιών.

Κυρίως ναός

Καμάρα. Νότιο μισό. Η καμάρα έχει καταπέσει και η επάνω ζώνη δε διατηρείται. Σε αυτήν εικονίζονταν πιθανότατα συνθέσεις από τον κύκλο του Δωδεκαόρτου.

Στην κάτω ζώνη σκηνές από το βίο του πάτρωνα του ναού, του αγίου Νικολάου¹⁵ (από Α. προς Δ.): α) ο άγιος Νικόλαος προ του άρχοντος β) η χειροτονία του αγίου Νικολάου, γ) ο άγιος σώζει πλοίο από τον κλύδωνα.

Βόρειο μισό. Στην επάνω ζώνη θα εικονίζονταν σκηνές από το Δωδεκάορτο. Στην κάτω ζώνη παρίστανται επίσης σκηνές από το βίο του αγίου Νικολάου (από Δ. προς Α.): α) ο άγιος Νικόλαος εμφανίζεται στον ύπνο κοιμωμένου γέροντος, β) δύο σκηνές αδιάγνωστες.

Νότιος τοίχος. Διατηρούνται λείψανα από ολόσωμους αγίους (από Α. προς Δ.): α) αρχάγγελος Μιχαήλ¹⁶, β) άγιος Νικόλαος¹⁷, γ) Ιωάννης ο Πρόδρομος, δ) άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη¹⁸.

Βόρειος τοίχος. Διατηρούνται λείψανα ολόσωμων αγίων.

Δυτικός τοίχος. Επάνω από την είσοδο διακρίνονται λείψανα σύνθεσης¹⁹. Εκατέρωθεν της εισόδου εικονίζεται ανά ένας ολόσωμος, μετωπικός άγγελος, ως φύλακας αυτής.

Νάρθηκας.

Ανατολικός τοίχος. Διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

Νότιος τοίχος. Διακρίνονται ελάχιστα λείψανα από τοιχογραφίες σε δύο στρώματα.

15. ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 279.

16. Ι. Βολανάκης, Οι τοιχογραφίες του ναού των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου, σ. 44-47.

17. Ό.π., σ. 44.

18. Ι. Βολανάκης, Ο εις Αποδόλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιψηφόρου, ό.π., σ. 53-54. ΕΕΒΣ 23 (1935), σ. 524-530.

19. Πιθανώς εικονίζεται η Κοίμηση της Θεοτόκου, όπως συνηθίζεται στη θέση αυτή. Πρβλ. ΕΕΒΣ, ό.π., σ. 38-41.

Βόρειος τοίχος. Υπάρχουν λίγα μόνο λείψανα, μεταξύ των οποίων διακρίνεται μορφή αδιάγνωστου αγίου.

Δυτικός τοίχος. Διατηρούνται λίγα μόνο λείψανα γραπτού διακόσμου.

Από τα προαναφερθέντα προκύπτει ότι ο ναός είχε τοιχογραφηθεί σε δύο διαφορετικές περιόδους,

όπως φαίνεται από τα δύο στρώματα γραπτού διακόσμου, λείψανα των οποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα. Οι τοιχογραφίες του α' στρώματος χρονολογούνται πιθανώς στο 15ο αι., ενώ του β' στρώματος στο 17ο αι. και είναι μετρίας τέχνης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

Με προσωπικό τις υπογράφουσες, την αρχαιολογική γραμματέα Βασιλική Κολόμβια και το διοικητικό υπάλληλο Δημήτρη Ακρίβο κινήθηκε η Εφορεία το 1983 για τον έλεγχο, την καταγραφή και φωτογράφιση:

1. Των αρχαίων και εικόνων νέων κατόχων, 2. των νέων αποκτημάτων των ιδιωτικών αρχαιολογικών συλλογών και των αρχαιοπωλείων, 3. των αρχαίων που εισάγονται από το εξωτερικό και 4. όσων κατασχέθηκαν από τις αστυνομικές αρχές.

Συγκεκριμένα σε 49 ιδιώτες (κατόχους ή συλλογείς) έγινε καταγραφή 1200 αρχαίων, 260 εικόνων και σε συνεργασία με το Νομισματικό Μουσείο 984 νομισμάτων. Η Εφορεία συνεργάστηκε με το Νομισματικό Μουσείο και για τον έλεγχο 1570 νομισμάτων. Για τον υπομνηματισμό των σχετικών καταλόγων έγιναν 2000 φωτογραφικές λήψεις. Τριάντα έξι από τους παραπάνω ιδιώτες πήραν άδεια κατοχής αρχαίων εικόνων ύστερα από σχετική δήλωση αίτηση.

Η παλιά συλλογή αρχαίων του Γ.Α. Δεσύπρη, που είχε περιέλθει στη σύζυγό του Ελένη Αγαλοπούλου, κληροδοτήθηκε πρόσφατα στην κόρη της Πηνελόπη Αγαλοπούλου-Ζερβογιάννη. Επειδή ο παλιός κατάλογος¹ δεν ανταποκρινόταν στις τρέχουσες απαιτήσεις καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν όλα τα αγγεία, ειδώλια και μικροαντικείμενα, που καλύπτουν χρονικά το διάστημα από την πρώιμη αρχαϊκή ως και την ύστερη ελληνιστική εποχή.

Από τα 54 αρχαία, που βρίσκονται στην κατοχή της Κ. Καμπάνη, παρουσιάζουν ενδιαφέρον τρία ανατολικά εγχειρίδια (μήκ. 0,35-0,39 μ.), διαφορετικού τύπου το καθένα, των οποίων η ακριβής χρονολόγηση ανάμεσα στο 1400-700 π.Χ. προβληματίζει την έρευνα². Ίδια προφανώς προέλευση έχουν και 10 αιχμές δοράτων, που παραβάλλονται με ανατολικά και κυπριακά παραδείγματα της πρώιμης και μέσης εποχής του χαλκού³. Από τον ελληνικό χώρο προέρχονται δύο χάλκινα γεωμετρικά ειδώλια ταύρων, αρχαϊκό κράνος κορινθιακού τύπου, χάλ-

κινο ειδώλιο αθλητή του αυστηρού ρυθμού, αργείτι-κου πιθανότατα εργαστηρίου, και μία σειρά από χάλκινα αγγεία: δύο τριφυλλόστομοι πρόχοι της ύστερης αρχαϊκής εποχής και του 3ου αι. αντίστοιχα, κάδος του 4ου αι. και υδρία της ίδιας εποχής με σφυρήλατο γοργόνειο στη βάση της κατακόρυφης λαβής⁴. Από τα μαρμάρινα της κατόχου άξια λόγου είναι πρωτοκυκλαδική καντήλα και ειδώλιο γυναίκας (ύψ. 0,08 μ.) της ίδιας εποχής και του γνωστού τύπου με διπλωμένα χέρια κάτω από το στήθος· κεφαλή παιδικής μορφής κλασικών χρόνων (ύψ. 0,145 μ.) και ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο αποσπασματικά διατηρημένο (διαστ. 0,50 × 0,33 μ.) του 2ου αι. μ.Χ. Το ανάγλυφο αυτό, που το χαρακτηρίζει ο κλασικισμός των έργων της εποχής του Αδριανού, εικονίζει τον Απόλλωνα γυμνό κατά μέτωπο να στηρίζεται με το αριστερό χέρι σε πεσσό και να προτείνει το δεξί πάνω από βωμό κρατώντας κλαδί (Πί ν. 176 α). Για την ποιότητά τους είναι αξιολογα και τα επτά πήλινα ειδώλια της κατόχου: ένα βοιωτικό αρχαϊκό με δύο μορφές σε οικιακή απασχόληση και έξι γυναικείων ή παιδικών μορφών της ελληνιστικής εποχής. Επτά πήλινα αγγεία και εννέα γυάλινα – της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, της γεωμετρικής και ύστερης γεωμετρικής εποχής, του 6ου και 5ου αι. π.Χ. – είναι κοινοί τύποι.

Από τα 66 αρχαία αγγεία, γλυπτά και πήλινα ειδώλια, που βρίσκονται στην κατοχή του Όθ. Παπατσώνη, ενδιαφέρον παρουσιάζουν μαρμάρινο κεφάλι γενειοφόρου (σώζ. ύψ. 0,25 μ.) από αττική ναόσχημη επιτύμβια στήλη β' μισού του 4ου αι. π.Χ., δύο ερυθρόμορφοι κρατήρες με παραστάσεις από το διονυσιακό κύκλο του ύστερου 5ου και του β' μισού του 4ου αι. π.Χ., όπως και κατωιταλιωτικός κρατήρας με σκηνή θυσίας. Τα υπόλοιπα αγγεία, της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής, αρχαϊκά κορινθιακά και αττικά κυρίως του 6ου και 5ου αι., είναι κοινοί τύποι, όπως και τα οκτώ πήλινα ειδώλια, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει ειδώλιο χορεύτριας του τύπου Τίτευχ, που χρονολογείται στο β' μισό του 4ου αι.⁵ (Πί ν. 176 β).

Στην κατοχή της Μ. Βελουδίου βρίσκεται επιτύμβιο νησιωτικό ανάγλυφο (διαστ. 0,45 × 0,28 × 0,05 μ.) με παράσταση δεξίωσης της ύστερης ελληνιστικής εποχής, που προέρχεται από τη Θήρα κατά τη δήλωση της κατόχου.

Στα επιτύμβια αττικά μνημεία του πρώιμου 4ου

1. Catalogue d'une collection d'antiquités grecques, 1927.

2. Σχετικά R. Maxwell-Hyslop, Iraq 8 (1946), σ. 46-51, τύποι 40, 43, 44 αντίστοιχα, πίν. 5.

3. D. B. Stronach, AnSt. 7 (1957), σ. 89-117, ιδιαίτερα εικ. 4. H. W. Catling, Cypriot Bronzework in the Mycenaean World, 1964, αριθ. 11, εικ. 11.

4. Για την υδρία πρβλ. Ν. Βερδελής, AE 1950-51, σ. 80 κ.ε., παρ. πίν. 1, εικ. 1 και E. Diehl, Die Hydria, 1964, σ. 39 κ.ε.

5. S. Besques, Catalogue des figurines et reliefs en terre-cuite grecs, etrusques et romains III, 1972, 2, D4, πίν. 1.

αι. ανήκει η θρηνωδός σειρήνα (ύψ. 0,54 μ.) (Π ί ν. 176 γ), που περιήλθε στην κατοχή της Μ. Βαρδίκου, αφού αποτοιχίστηκε από την κόγχη παλιού σπιτιού της.

Από τα 26 αρχαία αντικείμενα, που βρίσκονται στην κατοχή του Πάνου και της Δανάης Μανιά ξεχωρίζουν τρία νεοανακτορικά φωλεόσχημα αγγεία από οφείτη, πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής καθισμένης σε άλογο του ύστερου βου ή πρώιμου 5ου αι., δύο πήλινα ειδώλια γυνών νέων του β' μισού του 5ου αι. και τύπου γνωστού από το Καβείριο της Βοιωτίας⁶, και αγγεία τύπου Hadra, που χρονολογούνται στις δεκαετίες 310-290⁷ (Π ί ν. 176 δ).

Από τα αρχαία που κατέχει ο Η.Θ. Γκιόλμαν, αγγεία και πήλινα ειδώλια κοινών τύπων, επισημαίνεται κράνος χαλκιδικού τύπου, του α' μισού του 5ου αι., επειδή τα σχετικά παραδείγματα δεν είναι συχνά⁸.

Στα νέα αποκτήματα που πλούτισαν τη συλλογή του Πέτρου Πρωτονοτάριου συγκαταλέγονται δύο μυκηναϊκά ειδώλια τύπου Φ, ισάριθμοι ψευδόστομοι αμφορείς της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής, σανιδόμορφα κυπριακά ειδώλια της 2ης χιλιετίας και σειρά κυπριακών αγγείων, από τα οποία τα περισσότερα είναι του 7ου αι.· ενδιαφέροντα για την ποιότητά τους είναι τρία αττικά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής εποχής και για τη διασπορά των ανάγλυφων κρητικών πίθων, που διοχέτευσαν στο εμπόριο τέχνης οι αρχαιοκάπηλοι, αναφέρεται όστρακο με ανάγλυφες επίθετες σφίγγες της μέσης δαιδαλικής περιόδου (Π ί ν. 177 α). Από τη Βόρεια Ελλάδα ίσως προέρχεται επιτύμβιο ανάγλυφο ημιελλειψοειδούς σχήματος του 3ου αι. μ.Χ. (Π ί ν. 177 β), που κοσμείται με τέσσερις προτομές, ζεύγους και δύο παιδιών, και φέρει την επιγραφή:

Ἐπιγόνῃ
Μάρκῳ τῷ
γλυκυτά-
τῳ ἀνδρὶ
μνίας χάριν

Από τα 80 νέα αποκτήματα της συλλογής του Α. Κύρου, αγγεία, ειδώλια και χάλκινα μικροαντικείμενα, αναφέρονται μαρμαρίνη κεφαλή κοριτσιού (ύψ. 0,11 μ.) με κόμμωση ενός τύπου, που προσιδιάζει στις άρκτους της Βραυρώνας, και μικρό μαρμαρίνο άγαλμα ένθρονης Κυβέλης (ύψ. 0,30

μ.) του 4ου αι. π.Χ., στο οποίο έχει κολληθεί κεφαλή γυναικείας μορφής από άλλο άγαλμα.

Υψηλή ποιότητα χαρακτηρίζει και τα 55 νέα αποκτήματα του συλλογέα Καρόλου Πολίτη, μαρμαρίνα ΠΚ αγγεία και ειδώλιο της ίδια εποχής, ΥΕ ΙΙΙ Β ψευδόστομοι αμφορείς, αττικά αγγεία της ύστερης γεωμετρικής περιόδου και αττικά μελανόμορφα του βου αι. π.Χ., πήλινο υστερογεωμετρικό ειδώλιο γυναικείας μορφής και πήλινα ειδώλια του αυστηρού ρυθμού, χρυσά κοσμήματα της ελληνιστικής εποχής και χάλκινοι παλαιοχριστιανικοί λύχνοι, για τα οποία δε χρειάζεται να γίνει ιδιαίτερος λόγος μια και σύντομα θα δημοσιευτεί επιστημονικός κατάλογος της συλλογής. Ενδεικτικά επισημαίνονται για το εικονογραφικό ενδιαφέρον και την ποιότητα τα ακόλουθα αρχαία:

Λαιμός αττικής πρόχου της ύστερης γεωμετρικής εποχής με παράσταση πομπής κενταύρων, που κρατούν κλαδιά και φέρουν στην κεφαλή επίστεψη διπλών ελίκων κατά το ανάλογο σφιγγών (Π ί ν. 177 γ). Χάλκινη πρόχους (ύψ. 0,115 μ.) με γυναικεία κεφαλή στην επάνω συνάφεια της λαβής, που χρονολογείται προς το τέλος του βου αι. π.Χ. και είναι έργο κατωιταλιωτικού εργαστηρίου με έντονες κορινθιακές επιδράσεις⁹ (Π ί ν. 177 δ) και προτομή γυναικείας θεότητας του 5ου αι. π.Χ. με πόλο και με διακριτικά σύμβολα μήλο και άνθος (Π ί ν. 178 α).

Οι εικόνες των κατόχων και συλλογών ακολουθούν κατά το πλείστον την κοινοτυπία των θεμάτων του 18ου και 19ου αι. (Παναγίες Βρεφοκρατούσες σε διάφορους τύπους, Δέηση, έφιπποι άγιοι, ιεράρχες, ρωσικές εικόνες κτλ.), ενώ είναι λίγες οι παλιότερες εικόνες και τα αντικείμενα μικροτεχνίας των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Στη συνέχεια παρουσιάζονται μερικές αντιπροσωπευτικές εικόνες, χαρακτηριστικές των διαφόρων τάσεων της μεταβυζαντινής τέχνης.

Ο Γ. Ροζάκης έχει στην κατοχή του 35 εικόνες. Από αυτές ξεχωρίζουν: 1. Τρίπτυχο (διαστ. 0,25 × 0,37 μ.) που παριστάνει στο μεσαίο φύλλο τον άγιο Ευστάθιο με τη γυναίκα του και τα δύο παιδιά του¹⁰ και στα πλάγια φύλλα τον άγιο Νικόλαο και τον άγιο Βασίλειο, ολόσωμους μετωπικούς. Οι άγιοι του κεντρικού φύλλου φορούν πριγκιπικά ρούχα με μαργαριτοκόσμητες παρυφές, οι γονείς κρα-

6. B. Schmalz, Terrakotten aus dem Kabirenheiligtum bei Theben, 1974, σ. 45 κ.ε.

7. Πρβλ. L. Guerini, Vasi di Hadra, Studi Miscellanei 8 (1964), σ. 12 κ.ε. πίν. II Β 10· 15 κ.ε. πίν. IV C7.

8. E. Kukahn, Der griechische Helm, 1936, σ. 42 κ.ε. ΑΔ 19 (1964): Μελέτες, σ. 85-89, Πίν. 54 γ, ε.

9. Πρβλ. την κάπως νεότερη πρόχου: M. Comstock - C. Vermeule, Greek, Etruscan and Roman Bronzes, Boston 1971, σ. 311, αριθ. 436.

10. Το ίδιο θέμα βρίσκεται και σε εικόνα της συλλογής Τσακούρογλου, βλ. Αγ. Καρακατσάνη, Εικόνες συλλογής Τσακούρογλου, Αθήνα 1980, σ. 118, πίν. 146.

τούν σταυρό με το ένα χέρι και ακουμπούν το άλλο προστατευτικά στον ώμο των παιδιών τους. Επάνω στο μέσο εικονίζεται στηθαίος ο Χριστός μέσα σε σύννεφα. Ο άγιος Νικόλαος του αριστερού φύλλου κρατεί ανοικτό βιβλίο με ευαγγελικό κείμενο. Ο άγιος Βασίλειος του δεξιού φύλλου κρατεί κλειστό ευαγγέλιο και ευλογεί. Ο λεπτοδουλεμένος σκιοφωτισμός των προσώπων και τα μεγάλα αδιάρθρωτα σώματα με τα μικρά σχετικά κεφάλια των ιεραρχών των πλαγίων φύλλων τοποθετούν το τρίπτυχο αυτό γύρω στα μέσα του 17ου αι. Εικόνα με παράσταση του αγίου Βασιλείου στηθαίου (διαστ. 0,197×0,155 μ.). Η προσπάθεια για απόδοση προσωπογραφικών χαρακτηριστικών με το μακρύ γένι και το βαθυστόχαστο βλέμμα, το διακριτικό πλάσιμο με λεπτές ευαίσθητες γραμμές, η ρεαλιστική γενικά έκφραση του προσώπου, συνδέουν την εικόνα με σειρά ανάλογων εικόνων του 17ου αι.¹¹

Από τις 72 εικόνες του Ιωάν. Αγαπητού αναφέρουμε: 1. Σκαλωτή εικόνα με παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου (διαστ. 0,237×0,193 μ.). Ο άγγελος που στεφανώνει τον άγιο, ο μικρός απελευθερωμένος σκλάβος επάνω στο άλογο, η βασιλοπούλα στην άκρη της εικόνας, παρουσιάζουν μια σωστά οργανωμένη πλαισίωση της μορφής του αγίου, ενώ τα έντονα κόκκινα χρώματα επάνω στο χρυσό βάθος δημιουργούν μια ένταση στην όλη παράσταση. Η εικόνα χρονολογείται στα τέλη του 17ου αι.¹² 2. Εικόνα με παράσταση της Βαϊοφόρου (διαστ. 0,325×0,28 μ.) στη γνωστή εικονογραφία της σκηνής. Η παράσταση είναι πολύ καλά διατηρημένη, η σύνθεση ισορροπημένη, τα χρώματα έντονα με απόλυτη κυριαρχία του κόκκινου. Χρονολογία: α' μισό του 18ου αι.¹³.

Η συλλογή του Πέτρου Πρωτονοτάριου πλουτίστηκε πρόσφατα με 12 αντικείμενα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουμε: 1. Βημόθυρα με τοξωτή επίστεψη σε τεχνική επιπεδόγλυφη (διαστ. 1,26×0,74 μ.). Οι εικονιζόμενες μορφές παρατάσσονται σε δύο ζώνες. Στην επάνω ζώνη κάτω από τοξύλλια εικονίζονται: ο προφήτης Ησαΐας και ο άγγελος του Ευαγγελισμού στο αριστερό φύλλο, η Παναγία του Ευαγγελισμού και ο Προφήτης Δαβίδ στο δεξιό. Ο Προφήτης Ησαΐας ταυτίζεται από την επιγραφή του ειληταρίου που γράφει: *ΙΔΟΥ Η ΠΑΡΘΕΝΟΣ ΕΝ ΓΑΣΤΡΙ ΕΞΕΙ ΚΑΙ ΤΕΞΕΤΑΙ ΥΙΟΝ ΚΑΙ ΚΑΛΕΣΟΥΣΙ ΤΟ ΟΝΟ-*

ΜΑ ΑΥΤΟΥ ΕΜΑ(ΝΟΥΗΛ) (Ησαΐας ζ' 14). Το αντίστοιχο ειλητό του Προφήτη Δαβίδ σώζεται αποσπασματικά, μπορεί όμως να συμπληρωθεί και να διαβαστεί ως εξής: *[ΑΚΟΥΣ]ΟΝ ΘΥ[ΓΑΤΕΡ ΚΑΙ Ι]ΔΕ ΚΑΙ [ΚΛΙΝΟΝ] ΤΟ ΟΥΣ [ΣΟΥ ΚΑΙ Ε]ΠΗΛΑ[ΘΟΥ] ΤΟΥ ΛΑΟΥ ΣΟΥ* (ψαλμός μδ' 11). Ο άγγελος του Ευαγγελισμού δεν έχει τον ανοικτό βηματισμό ανάλογων παραστάσεων σε βημόθυρα και μόνο το φουσκωμένο ιμάτιο προδίδει την κίνησή του. Η Παναγία του Ευαγγελισμού στέκεται όρθια μπροστά σε χαμηλό κάθισμα, κρατεί με το αριστερό χέρι την πορφύρα ενώ το δεξιό μόλις προβάλλει από το μαφόριο. Στην κάτω ζώνη οι μορφές παριστάνονται ανά δύο μέσα σε τόξα: ο άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος και ο άγιος Πέτρος στο αριστερό φύλλο, ο απόστολος Παύλος και ο απόστολος Ανδρέας στο δεξιό. Τα φωτοστέφανα όλων των μορφών κοσμούνται με εμπίεστες στιγμές που σχηματίζουν τρίγωνα. Τα βημόθυρα αυτά που διατηρούνται σε καλή κατάσταση, παρουσιάζουν εικονογραφική πληρότητα, αφού εκτός από την κεντρική σκηνή του Ευαγγελισμού παριστάνονται και οι προφήτες που συνδέονται με αυτήν καθώς και οι τέσσερις απόστολοι που αποτελούν τα θεμέλια της εκκλησίας¹⁴. Το υψηλό ήθος των μορφών, η άψογη τεχνική εκτέλεση και η σύγκριση με άλλες ανάλογες παραστάσεις μας οδηγούν σε κρητικό εργαστήριο του 16ου αι. (Πί ν. 179). 2. Εικόνα με παράσταση του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου (διαστ. 0,50×0,415 μ.). Στα γυμνά μέρη της μορφής του αγίου οι όγκοι φωτίζονται με μικρές άσπρες γραμμές. Το πρόσωπο του αγίου αποπνέει ήρεμη ευγένεια σε αντίθεση με την κίνηση του κορμού του και τη ρεαλιστική απόδοση της ορμής του αλόγου. Τα χαρακτηριστικά αυτά τοποθετούν την εικόνα στην κρητική σχολή, όπως διαμορφώθηκε στα τέλη του 17ου-αρχές 18ου αι. (Πί ν. 178 β).

Από τη συλλογή του Άδωνι Κύρου παρουσιάζουν ενδιαφέρον οι ακόλουθες εικόνες: 1. Εικόνα Ιταλοκρητικής σχολής με παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας και μίας αγίας που ταυτίζεται με την αγία Αικατερίνη (διαστ. 0,28×0,38 μ.). Η Παναγία φορεί κόκκινο φόρεμα και πράσινο με χρυσοκοντηλιές μαφόριο και ιμάτιο, ενώ ο Χριστός φορεί πράσινο χιτώνα και κόκκινο χρυσοκοντημένο ιμάτιο. Στο ιμάτιο της αγίας Αικατερίνης παρατηρούμε τις έντονες γωνίες που υποδηλώνουν τις σχηματικές πτυχώσεις.

Τα φωτοστέφανα των μορφών κοσμούνται με

11. Πρβλ. Kurt Weitzmann - Man. Chatzidakis - K. Miatev - Sv. Radojčić, *Frühe Ikonen*, 1965, εικόνα αριθ. 215.

12. Πρβλ. M. Chatzidakis - V. Djurić - M. Lajović, *Les icones dans les collections suisses*, 1968, εικ. αριθ. 46.

13. Ό.π., εικ. αριθ. 117.

14. Βλ. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, 1977, σ. 62. ΑΑΑ ΧVII (1984), σ. 43-72.

εμπίστες στιγμές που σχηματίζουν βλαστούς. Η παράσταση έχει έντονο το χαρακτήρα εικόνας δυτικής τέχνης και ανήκει σε σειρά παρόμοιων έργων που χρονολογούνται στο 16ο-17ο αι.¹⁵ (Πί ν. 180 α) 2. Ο Χριστός φέρων το σταυρό (διαστ. 0,43 × 0,29 μ.). Ο Χριστός παριστάνεται μέχρι τη μέση, κρατεί σταυρό από χοντρό ξύλο και φορεί ακάνθινο στεφάνι. Στο επάνω αριστερό μέρος της παράστασης γράφεται σε επτά στίχους η σχετική προφητεία του Ησαΐα: *ΑΥΤΟΣ ΤΑΣ ΑΜΑΡΤΙΑΣ/ΗΜΩΝ ΦΕΡΕΙ ΚΑΙ ΠΕΡΙ/ΗΜΩΝ ΟΔΥΝΑΤΑΙ ΚΑΙ/ΗΜΕΙΣ ΕΛΟΓΙΣΑΜΕΘΑ/ΑΥΤΟΝ ΕΙΝΑΙ ΕΝ ΠΟΝΩ/ΚΑΙ ΕΝ ΠΛΗΓΗ ΥΠΟ ΘΕΟΥ/ ΚΑΙ ΕΝ ΚΑΚΩΣΕΙ. Η-ΣΑΪΟΥ ΚΕΦ. ΝΓ΄*. Η εικόνα αυτή τόσο από την εικονογραφία όσο και από την τεχνοτροπία μας οδηγεί στη δυτική τέχνη, ενώ ορισμένες λεπτομέρειες στην απόδοση του προσώπου των χεριών και των πτυχώσεων την τοποθετούν στα τέλη του 17ου αι.¹⁶ (Πί ν. 180 β). 3. Η Κοίμηση της Θεοτόκου (διαστ. 0,34 × 0,68 μ.). Παριστάνεται η Παναγία στη νεκρική κλίνη και δύο άγγελοι που πετούν επάνω από αυτήν. Η παράσταση θυμίζει την εικονογραφία του Χριστού νεκρού, ενώ η στάση των αγγέλων και η απόδοση των λεπτομερειών των προσώπων μας οδηγούν σε εικόνες κρητικής σχολής με δυτικές επιδράσεις του τέλους 17ου-αρχές 18ου αι. 4. Η Βάπτιση του Χριστού (διαστ. 0,54 × 0,41 μ.). Η εικόνα αυτή παρουσιάζει μεγάλες ομοιότητες στην εικονογραφία, την τεχνοτροπία αλλά και στις διαστάσεις με την εικόνα αριθ. 185 της συλλογής Τσακύρογλου¹⁷, σε βαθμό που μπορούμε να την αποδώσουμε στον ίδιο ζωγράφο και να τη χρονολογήσουμε στα τέλη του 17ου αι. (Πί ν. 181).

Οι εισαγωγές από το εξωτερικό αριθμούν 8 αρχαία, 3 νομίσματα και 47 εικόνες, τα οποία περιήλθαν σε συλλογείς, κατόχους και αρχαιοπώλες. Από αυτά ενδιαφέροντα είναι χαλκιδικός αμφορίσκος του 6ου αι., κυάθιο του ίδιου εργαστηρίου που χρονολογείται στα 550-525 π.Χ. και ερυθρόμορφη υδρία του ζωγράφου της Villa Giulia του 460-50 π.Χ.,

που αγοράστηκαν από τη συλλέκτρια Α. Γουλανδρή σε δημοπρασία του οίκου Sotheby.

Οι επανεξαγωγές περιορίστηκαν σε 166 νομίσματα και 1 μολυβδόβουλο, ενώ οι δωρεές από ιδιώτες (Π. Πρωτονοτάριο και κληρονόμους Ν. Ζαρακοβίτη) ανέρχονται σε 327 νομίσματα προς το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, 1 ενεπίγραφο κιονίσκο (Π. Βιτάλη) προς το Επιγραφικό Μουσείο και 2 γεωμετρικά αττικά αγγεία (Μ. Βελουδίου) προς το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Από πέντε κατόχους και τρεις αρχαιοπώλες αγοράστηκαν 37 αρχαία. Συγκεκριμένα 18 γλυπτά και αγγεία για το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο Αθηνών, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει σκύφος του ζωγράφου του Κροκωτού (από αρχαιοπωλείο Βιτάλη), 12 οξυπύθμενοι αμφορείς για την Εφορεία Εναλίων, 3 αγγεία υπογεωμετρικά του πρώιμου 7ου αι. κυκλαδικού εργαστηρίου για το Μουσείο Κιμώλου και 4 μαρμάρινα γλυπτά (δύο αετωματικές ελληνιστικές στήλες και δύο κεφάλια ρωμαϊκά) για το Μουσείο της Σύρου. Στα 152 νομίσματα, που αγοράστηκαν για το Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, συμπεριλαμβάνεται τμήμα θησαυρού Μονεμβασίας και βυζαντινά σκυφωτά του 12ου-13ου αι.

Οι αγορές αρχαίων και εικόνων που έγιναν από τους αρχαιοπώλες των Αθηνών ήταν σχετικά λίγες (29 εικόνες και 35 νομίσματα). Δύο αρχαιοπωλείων σταμάτησε η λειτουργία μετά το θάνατο των ιδιοκτητών Ν. Ζαρακοβίτη και Α. Ζουμπουλάκη. Στο πρώτο ταυτίστηκαν και φωτογραφήθηκαν 277 αρχαία, 56 εικόνες και 2.371 νομίσματα, ενώ στο δεύτερο άρχισε ο σχετικός έλεγχος αλλά δεν ολοκληρώθηκε, γιατί ο μεγάλος αριθμός των αρχαίων και η κακή λειτουργία του αρχαιοπωλείου καθυστέρουν την ταύτιση.

Τέλος και σε θέματα αρχαιοκαπηλείας έδωσε η Εφορεία τις αναγκαίες γνωματεύσεις στις αστυνομικές και δικαστικές αρχές.

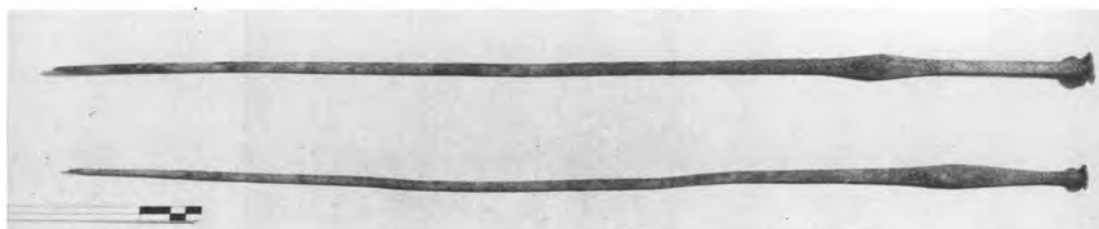
ΑΓΓ. ΛΕΜΠΕΣΗ-ΡΟΔ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ

15. P. A. Martinelli, *Le icone della collezione classense di Ravenna*, Bologna 1982, σ. 150, 184, 187, 191.

16. Πρβλ. την εικόνα αριθ. 383 της συλλογής Τσακύρογλου, Αγ. Καρακατσάνη, ό.π., σ. 236.

17. Ό.π., σ. 127, εικ. αριθ. 185.

ΠΙΝΑΚΕΣ

α) Μουσείο Ιωαννίνων. Έκθεση αυστραλιανού κοσμήματος, β-δ) Κάτω Μερόπη. Ο τύμβος και κτερίσματα του τάφου 2.

α-γ) Κάτω Μερόπη. Κτερισματα των τάφων 2 και 3, δ) Άρτα. Οδός Αγίου Βασιλείου 15.
Η ανασκαφή.

α) Άρτα. Οδός Κομμένου και Σταλημέρου. Αρχαία πλακόστρωτη οδός, β) Νικόπολη. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

Νικόπολη. Αγρός Γ. Ντόμαρη: α-β) Διπλή προτομή.

Ιωάννινα: α) Ο Μενδρεσές κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Το προτείχισμα του Κάστρου, κατά τη διάρκεια των εργασιών, γ) Λιθαρίτσια. Τμήμα του τείχους, κατά τη διάρκεια των εργασιών, δ) Οδός Εθνικής Αντιστάσεως. Τμήμα τοιχίου από την παλιά τάφρο του Κάστρου.

Ιωάννινα: α) Κάστρο. Περίβολος συναγωγής, β) Ιτς-Καλέ. Τμήμα του τείχους, κατά τη διάρκεια των εργασιών, γ) Αλεποχώρι Μπότσαρη. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, πριν τις εργασίες.

α-β) Ιωάννινα. Οικία Χουσεΐν Μπέη, πριν και κατά τη διάρκεια των εργασιών, γ) Καπέσοβο Ζαγορίου. Ο ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

α) Καπέσοβο Ζαγορίου. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Η νότια πλευρά μετά τις εργασίες,
 β-γ) Δραμεσιοί Ιωαννίνων. Μονή Κοίμησης της Θεοτόκου. Το καθολικό μετά τις εργασίες,
 δ) Ναύπακτος. Τζαμί Λιμανιού. Η βάση του μιναρέ, πριν τις εργασίες.

α) Ναύπακτος. Τζαμί του Λιμανιού. Η βάση του μιναρέ, μετά τις εργασίες, β-γ) Βόνιτσα. Φρούριο.
Η βυζαντινή πύλη της νότιας πλευράς, πριν και μετά τις εργασίες.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

α) Γαυρολίμνη Αιτωλοακαρνανίας. Ο ναός της Παναξιώτισσας κατά τη διάρκεια των εργασιών, β) Αλέξανδρος Λευκάδας. Ο ναός Αγίου Γεωργίου Σκάρων, μετά τις εργασίες, γ) Βοτσαράς Ιωαννίνων. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου.

Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

α) Βοτσαράς Ιωαννίνων. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τοιχογραφίες, β) Μακρίνο Ζαγορίου. Ο ναός του Αγίου Νικολάου

α) Γρεβενίτι. Ναός Αγίου Δημητρίου. Η Σταύρωση στο δυτικό τοίχο, β) Λάβδανη Ιωαννίνων. Μονή Μακρυαλέξη. Εικόνα ένθρονης Βρεφοκρατούσας, 16ου αι.

α-β) Ράικο. Ναός Αγίου Νικολάου. Κτιστή βάση Αγίας Τράπεζας και άγγελος στον τοίχο του Ιερού,
 γ) Γαβαλού Αιτωλοακαρνανίας. Κελλί. Το καθολικό της Ζωοδόχου Πηγής.

ΦΡ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΥ - Δ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΟΣ

Κέρκυρα. Άγιος Αθανάσιος: α) Αργυρός δίσκος από το ναό του Αγίου Αθανασίου, β) Ο ναός των Ταξιαρχών.

α) Κέρκυρα. Άγιος Αθανάσιος. Σταυρός αγιασμού από το ναό του Αγίου Αθανασίου, β) Κάστρο Ιωαννίνων. Η ανασκαφή του βυζαντινού λουτρού.

Ἄρτα. Οικόπεδο Χριστογιώργου. Η ανασκαφή.

Κέρκυρα. Αλμυρός Περίθειας. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Κέρκυρα: α) Φιγαρέτο. Οικόπεδο Μικάλεφ. Οστέινη λαβή (;), β) Γαρίτσα. Οικόπεδο Ελ. Κώτση. Οστέινη πόρπη, γ) Κασσιόπη. Οικόπεδο Δημ. Κουτσούρη. Λυχνάρι του 3ου αι. μ.Χ., δ) Ανεμόμυλος. Οικόπεδο Αικ. Σταθοπούλου. Χρυσή δανάκη από τον τάφο 1.

Θεσσαλονίκη. Οδός Μακένζυ Κινγκ 8: α) Η ανασκαφή από Α., β) Ο χώρος Α, γ) Ο μεγάλος αγωγός.

α-β) Θεσσαλονίκη. Χαριλάου. Οδός Δεινοκράτους 8. Πρόσοψη και καμάρα του μακεδονικού τάφου, γ) Αγία Παρασκευή. Ο μακεδονικός τάφος της Μικρής Τούμπας.

α) Κίτρος Περίας. Τύμβος Αλυκών. Ερυθρόμορφοι ασκοί από την πυρά, β-γ) Καλαμωτό Ζαγκλιβερίου. Οι τούμπες και η ανασκαφική τομή Α.

Μακρύγιαλος Πιερίας. Αγροτεμάχιο 936: α-γ) Μακεδονικός τάφος και οι κιβωτιόσχημοι τάφοι 1 και 2, αντίστοιχα.

Ιερισσός: α-β) Νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου. Η ανασκαφή στα οικόπεδα 52 και 29, αντίστοιχα,
γ) Αρχαία Άκανθος. Μαρμάρινο προστομιαίο πηγαδιού και πλακόστρωτο.

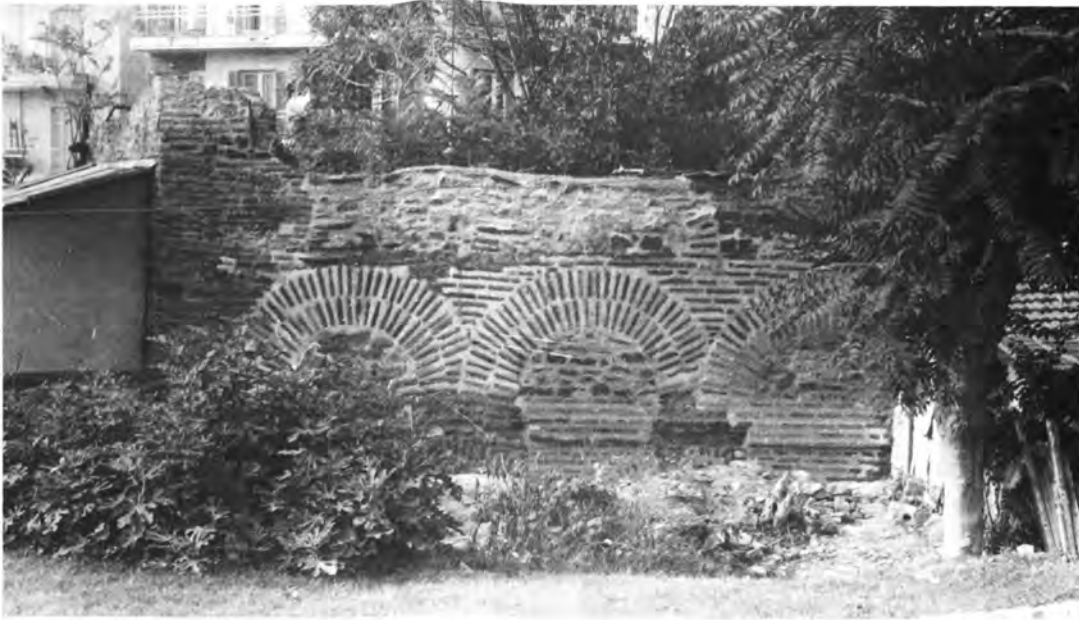
α) Νομός Κιλκίς. Παλατιανό. Στήλη Θράκα ιππέα, β) Νομός Χαλκιδικής. Πλανά Βραστάμων. Επ-
τύμβια στήλη, γ) Νομός Χαλκιδικής. Ριζά Αρναίας. Αναθηματική στήλη.

Θεσσαλονίκη: α) Μονή Βλατάδων. Το βόρειο τόξο κατά τη διάρκεια των εργασιών στερέωσης, β-γ) Πυλαία. Οδός Προφήτη Ηλία 36. Καμαρωτός τάφος και τοιχογραφία από αυτόν.

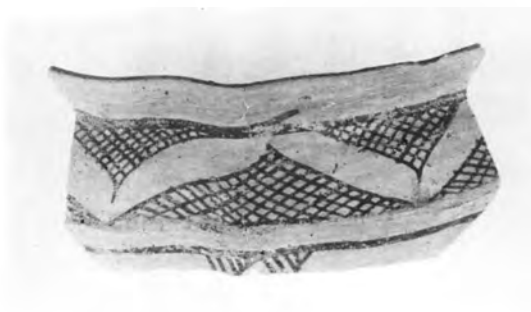
α) Αιγίνιο Πιερίας. Ναός Αγίου Αθανασίου. Η κόγχη του Ιερού, μετά τον καθαρισμό, β, δ) Κάτω Μηλιά Πιερίας. Μαρμαροθέτημα δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής και η αψίδα του Ιερού, γ) Κίτρος Πιερίας. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Η αψίδα του Ιερού.

α) Θεσσαλονίκη. Οδός Κλαυδιανού. Τμήμα του βόρειου τείχους, β) Μελισσοχώρι Θεσσαλονίκης. Ναός Αγίου Γεωργίου. Το τέμπλο, γ) Θεραπευτικά λουτρά Λαγκαδά, δ) Χαλάστρα Θεσσαλονίκης. Ο ναός του Αγίου Δημητρίου.

α) Στεφανινά. Ο ναός της Θεοτόκου, β) Λόφος Κιλκίς. Ναός Αγίου Γεωργίου. Εικόνα του αγίου Γεωργίου στο τέμπλο.

α) Έδεσσα. Οδός Μαζαράκη. Εύρημα από τον τάφο 3, β-δ) Καμάρα Ναούσης. Κεραμική από την τούμπα Χατζηνιώτα, ε-στ) Κοιλιάδα Κοζάνης. Χειροποίητα πήλινα αγγεία.

α-β) Έδεσσα. Λόγγος. Κάτω πόλη. Η βόρεια πύλη από ΒΔ. και η ανατολική πύλη, αντίστοιχα,
γ) Ποντοκώμη Κοζάνης. Εστία ρωμαϊκού σπιτιού.

α) Ελάτη Κοζάνης. Μαρμάρινο γυναικείο κεφάλι, β) Λευκάδια Ναούσης. Τμήμα επιτύμβιας
βωμοειδούς στήλης.

α) Ζερβοχωρι Ημαθίας. Χάλκινο εξάρτημα άρματος, β) Όχθες Αλιάκμονα. Τμήμα μαρμάρινης
σαρκοφάγου.

Γ. ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-MENTEΣΙΔΗ.

Θάσος: α-β) Λιμένας. Οικοπεδο Ι. Καζάρα. Βάσεις ξύλινων κιόνων και ψηφιδωτό δαπέδο, γ) Θεολογός. Άγιος Ιωάννης Λουκάς. Τμήμα πιθαριού και κυκλική μαρμαρόπλακα.

Χ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

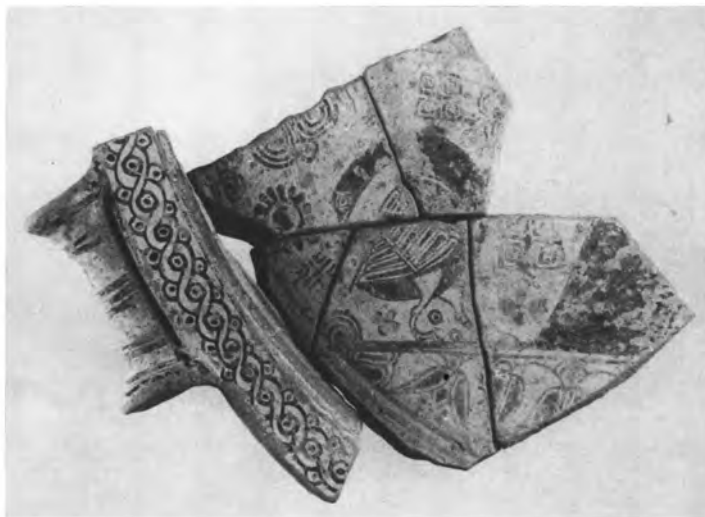
α) Λιμεναρία Θάσου. Θέση ΤΟΥΤΟ. Λιθίνα εργαλεία από το ορυχείο Γ1, β-γ) Κηπια-Ακροβούνι.
Ευρήματα από το ιερό του ήρωα Αυλωνείτη.

Αμφίπολη: α) Σαρκοφάγος με τεφροδόχους θήκες, β) Επιτύμβια στήλη ρωμαϊκών χρόνων.

α) Δράμα. Θραύσμα αναγλύφου, β) Αμφιπολη. Επιτύμβια επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων.

Θάσος: α, γ-δ) Αρτεμίσιο. Ευρήματα απο τον τετράγωνο περίβολο, β) Οικόπεδο Βαλμά. Μαρμάρινο ακρωτήριο.

Θάσος. Οικόπεδο Βαλμά: α) Η ανασκαφή, β) Κυκλική κατασκευή.

Θάσος. Οικόπεδο Βαλμά: α) Κεφάλι Διονύσου μιτροφόρου, β) Το νότιο σκέλος του μαρμάρινου θεμελίου.

Καβησός Έβρου: α) Η τομή Α από ΝΑ., β-γ) Τομή Β. Το οικοδομικό συγκρότημα από ΝΑ. και Δ.

α) Αμφίπολη. Γραπτός σταυρός στο εσωτερικό παλαιοχριστιανικού τάφου, β) Αμφίπολη. Ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα, γ-δ) Σιδηρόκαστρο. Εικόνες Παναγίας Οδηγήτριας και Χριστού Παντοκράτορα, στη Συλλογή της Μητρόπολης.

α) Δράμα. Η βόρεια όψη του μουσουλμανικού τεμένους, β) Καβάλα. Το Οικονομικό Γυμνάσιο, μετά τις εργασίες, γ-δ) Καβάλα. Αρχοντικό Τόκου. Ο εξώστης και τα εργαστήρια, μετά τις εργασίες.

α) Ξάνθη. Εικόνα στη Συλλογή της Μητρόπολης, β) Ανακτορούπολη - Απολλωνία.
Ο βυζαντινός πύργος.

α-β) Κερασιά Ροδόπης. Βυζαντινός μονόχωρος ναός και το δάπεδο, γ-δ) Φίλιπποι. Βασιλική Μουσείου. Η είσοδος στο βόρειο κλίτος και η θολωτή κλίμακα.

Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Βαλκαμλή: α-γ) Η ανασκαφή.

Σάμος, Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Γυμνασίου: α-β) Ψηφιδωτά δάπεδα.

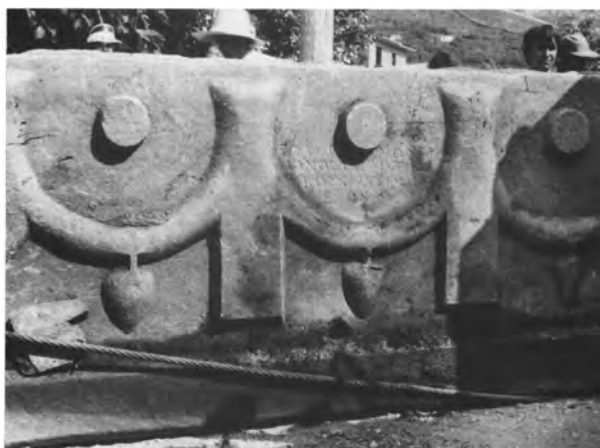
Πάρος. Παροικιά: α) Το αρχαϊκό νεκροταφείο, β) Εγχυτρισμός σε μηλιακό αμφορέα, γ) Τάφοι και σήματα.

Πάρος. Παροικιά. Αρχαϊκό νεκροταφείο: α-β) Ευρήματα από τους τάφους, γ) Τμήμα του νεκροταφείου.

Πάρος. Παροικιά. Αρχαϊκό νεκροταφείο: α-γ) Όστρακα αγγείων κυκλαδικών εργαστηρίων, δ-ε) Όστρακα αγγείων μηλιακών εργαστηρίων.

α-β) Φούρνοι. Χώρα. Οικόπεδο Γραμματικού. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος, γ) Ικαρία. Κάμπος. Οικόπεδο
Λ. Μουρσελά. Πλακόστρωτος δρόμος.

Μήλος. Ναός Αγίου Χαραλάμπους στις Πλάκες: α-β) Εικόνες Χριστού Παντοκράτορα.

Μήλος: Α) Ναός Αγίου Χαραλάμπους στις Πλάκες. Εικόνα του αγίου Ιακώβου του Αδελφόθεου, β-γ) Ναός Παναγιάς Κορφιάτισσας στην Πλάκα. Εικόνα των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, πριν και μετά την συντήρηση

Μήλος: α) Ναός Αγίου Νικολάου στην Τρυπητή. Εικόνα της Παναγίας με τους αγίους Ιωάννη το Θεολόγο και Αντώνιο, β) Ναός Αγίου Γεωργίου στον Πέρα Τριοβάσαλο. Εικόνα του αγίου Γεωργίου με σκηνές του μαρτυρίου του.

Κίμωνος. Ναός Αγίας Παρασκευής στο Ξαπλοβούνι. Δίζωνη εικόνα.

Κίμωνος. Ναός Οδηγήτριας στη Χώρα: α-β) Η Σταύρωση πριν και στην αρχή των εργασιών (λεπτομέρεια).

ΜΥΡΤΑΛΗ ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ

Σίφνος. Ναός Κοίμησης της Παναγίας στο Κάστρο. Εικόνα της Παναγίας της Οδηγήτριας.

Λύκτος Πεδιάδας: α) Το ελληνιστικό κτίριο, β) Κόγχες ρωμαϊκού οικοδομήματος, γ) Τα έδρανα του Βουλευτηρίου (;).

Κλήμα Πυργιώτισσας; α-στ) Ευρήματα θαλαμοειδών τάφων ΥΜ ΙΙΒ περιόδου.

Κρότος Καινουργίου: α-στ) Ευρήματα θολωτού τάφου ΠΜ II-III περιόδου.

α-β) Κρότος Καινουργίου. Ο ΠΜ θολωτός τάφος και το αδιατάρακτο τμήμα του τάφου, γ) Κρουσώνας Μαλεβιζίου. Εγκαίνιο κτιρίου αρχαϊκών χρόνων.

α-β) Κρουσώνας Μαλεβιζίου. Κτίριο αρχαϊκών χρόνων, γ) Κομμός. Η ανασκαφή από ΝΔ.

Κομμός: α) Το νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, β) Μάζα σιδήρου από την περιοχή του ναού Β, γ) Σπαράγματα επιχρισμάτων με ταινιωτό διάκοσμο, δ) Η πρόσοψη του κτιρίου Τ.

Χανιά: α-β) Οικόπεδο Βαγιάκη-Σκλαβενίτη. Το εσωτερικό του τάφου 3, από Δ., και οι τάφοι 3, 11 και 12, από Δ., γ-δ) Οικόπεδο Α. Σαγανάκη. Η λάρνακα και ο τάφος από Β.

α) Νεροκούρου Κυδωνίας. Οικόπεδο Μ. Βαγιωνάκη. Η ανασκαφή από Ν., β) Νεροκούρου Κυδωνίας. Περιοχή κοινοτικής δεξαμενής. Κανθαροειδής κρατηρίσκος, γ-δ) Καστέλλι Κισάμου. Πλατεία Ελ. Βενιζέλου. Το ρωμαϊκό κτίριο από Α. και το δωμάτιο Α με αγγεία κατά χώραν.

ΣΤ. ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ - Μ. ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

Καστέλλι Κισάμου, Πλατεία Ελ. Βενιζέλου: α-δ) Αγγεία από το δωμάτιο Α.

Καστέλλι Κισάμου. Πλατεία Ελ. Βενιζέλου: α-β, δ) Αγγεία από το δωμάτιο Α, γ) Μαρμαρινο άγαλμα Σειληνού.

α) Καστέλλι Κισάμου. Οικόπεδο Δ. Σκουνάκη. Η ανασκαφή από Β., β-γ) Επαρχία Κυδωνίας, Σπήλαιο Αρκαλιές. Πρωτομινωικά αγγεία, δ-ε) Αξός Μυλοποτάμου. Ταφές σε κοιλότητες βράχων και χάλκινο αγγείο από τον τάφο 3.

Β. ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ - Ε. ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ - Μ. ΠΩΛΟΓΙΩΡΓΗ

Μαράθι Στερνών Κυδωνίας: α-β) Πλινθόκτιστη δεξαμενή από Α. και χώρος Η από Δ.

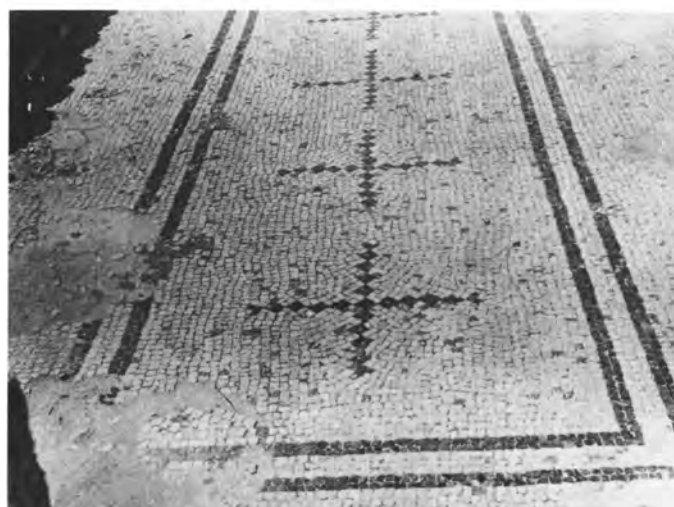
Αγγελιανά Μυλοποτάμου. Θαλαμωτός τάφος: α-β) Αγγεία ΥΜ ΙΙΒ και ΥΜ ΙΙΑ περιόδου, αντίστοιχα, γ) Το εσωτερικό του θαλάμου, δ) Εγχυτρισμός με τα κτερίσματα κατά χώραν.

Νομός Ρεθύμνης: α) Αξός. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο, β) Παγκαλοχώρι. Θαλαμωτός τάφος. Λάρνακα και αγγεία κατά χώραν, γ) Πέρα Γαληνά. Ο χώρος από Α.

α-β) Άγιος Νικόλαος. Οικόπεδο Ηλ. Κοζύρη-Εμμ. Περάκη. Η ανασκαφή και ο χώρος Λ, γ) Ελούντα. Έξω Πόρος. Ο ανασκαφικός τομέας Α και ο τομέας Β.

Κουφονήσι Σητείας: α) Η σκηνή του θεάτρου, β) Η πρόσοψη της οικίας Ι, γ) Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Β.

Μάλια. Ανάκτορο: α) Η δυτική πλευρά του ανακτόρου, από Β., β) Το δυτικό τμήμα της ανασκαφής, από Β., γ) Η ανασκαφή από ΝΑ.

Μάλια. Βορειοανατολική περιοχή ανακτόρου: α) Τοίχος από πελεκητούς λίθους αμμούδας, από Α., β) Η ανασκαφή από Α., γ) Η ανασκαφή από Ν.

Μάλια. Ανάκτορο: α) Το πολύθυρο ΙΙΙ7α, το δωμάτιο ΙV1 και η βόρεια στοά, από Α., β) Το πολύθυρο ΙΙΙ7α και η βόρεια στοά, από Β., γ) Το δωμάτιο ΙV1, από Β., δ) Ο φωταγωγός ΙΙΙ7ς, από ΒΑ.

Μάλια. Ανάκτορο: α) Τα δωμάτια III1, III7a και η βόρεια στοά, από Δ., β) Ο τομέας III7, από Β., γ) το δωμάτιο III1 και το πολύθυρο III7a, από Δ., δ) το πολύθυρο III7a και τα δωμάτια III7β και III7c, από Α.

Ρόδος: α) Βόρειο τμήμα πόλης. Πάροδος Αμερικής. Η ανασκαφή από Β., β) Νέα Κεντρική Λαχαναγορά. Τμήμα οχύρωσης από Ν., γ) Νεκρόπολη Αγίας Τριάδας. Οικόπεδο Κωνστ. Παπασταματίου. Λαξευτοί τάφοι, δ) Ανάληψη. Οδός Κωνστ. Υδραίου και Έμπωνας. Η ανασκαφή από Ν.

Ρόδος: α) Ανάληψη. Οδός Κωνστ. Υδραίου. Η ανασκαφή από Β., β) Ροδίνη. Οικόπεδο Στ. Κακά. Οι τάφοι από Α., γ) Οδός Λίνδου και Αναστασιάδη. Η ανασκαφή.

α) Ρόδος. Μέγγαβλη. ΒΙΚΕΤΕΡ. Τμήμα τάφου από Α., β-γ) Κως. Σεράγια. Οδός Απελλού και Κολοκοτρώνη. Η ανασκαφή από Β. και όστρακα, δ) Κως. Περιοχή Δυτικού Γυμνασίου. Το θεμέλιο του στυλοβάτη, από Β.

α) Κως. Οδός Ελ. Βενιζέλου και Μητροπόλεως. Η ανασκαφή από Δ., β) Κως. Οδός Κορυτσάς 20. Ο τοίχος από ΒΑ., γ) Αμοργός. Κατάπολα. Οικόπεδο Μ. Βεκρή. Η ανασκαφή από Α.

Ρόδος, Ἅγιος Γεώργιος (Χουρμαλί Μεδρεσέ): α-β) Παλαιοχριστιανικό δάπεδο και οι τομείς Ι και ΙΙ.

α) Συλλογή Κ. Καμπάνη. Αναθηματικό ανάγλυφο με τον Απόλλωνα, β) Συλλογή Οθ. Παπατσώνη. Ειδώλιο χορεύτριας, γ) Συλλογή Μ. Βαρδίκου. Θρηνωδός σειρήνα από επιτύμβιο μνημείο, δ) Συλλογή Π. και Δ. Μανιά. Αγγείο τύπου Hadra.

α-β) Συλλογή Π. Πρωτονοτάριου. Τμήμα κρητικού πίθου και επιτύμβιο ανάγλυφο, γ-δ) Συλλογή Κ. Πολίτη. Λαϊμός πρόχου και χάλκινη πρόχους.

α) Συλλογή Κ. Πολίτη. Προτομή γυναικείας θεότητας, β) Συλλογή Π. Πρωτονοτάρειου. Εικόνα αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου.

Συλλογή Πρωτονοτάριου. Βημόθυρα, 16ου αι.

Συλλογή Α. Κύρου: α) Παναγία Γλυκοφιλούσα και αγία Αικατερίνη (;), β) Ο Χριστός φέρων το σταυρό.

Συλλογή Α. Κύρου. Η Βάπτιση.

